

WILLEM HUBERT NOLENS
1860–1931

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. W. Jappe Alberts (voorzitter), Drs. J. F. R. Philips (secretaris),
Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Dr. J. Grauwels, Mr. K. J. Th. Janssen de
Limpens, Drs. J. C. G. M. Jansen, Dr. Mr. H. H. E. Wouters

Raad van advies

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. L. Roppe (Hasselt),
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)
Prof. Dr. J. A. van Houtte (Rome)
Prof. Dr. F. Petri (Bonn)
Prof. Dr. J. J. Poelhekke (Nijmegen)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pagina 379.

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen
door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. M. A. W. van Oppen (voorzitter, Drs. J. F. R. Philips (secretaris),
Drs. J. J. C. Huyben (penningmeester), Dr. H. C. W. Roemen, Drs. M. K. J. Smeets

Monument Mgr. W.H. Nolens in Venlo.

UTRIQUE FIDELIS

Willem Hubert Nolens

1860–1931

Uit het leven van een Priester-Staatman

door

Dr. J. P. Gribling

VAN GORCUM, ASSEN 1970

© 1978 Van Gansum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Op deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, fotomechanisch, fotocopie, microfilm of welk ander middel dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de

ISBN 90 232 1642 5 (ing.)

ISBN 90 232 1643 1 (geb.)

Lay-out in druk: Van Gansum & Comp.

Les meilleurs de nos contemporains sont tourmentés par la soif de l'unité . . . Saturés d'analyse, ils aspirent vers la synthèse.

(W. H. Nolen).

Je n'ai pas d'autre ambition que celle de laisser derrière moi la trace d'une vie logique, toute tendue vers les grandes espérances du Monde.

(Pierre Teilhard de Chardin: *Lettres de Voyage* 1923-1939, pag. 107).

Inhoud

GEBRUIKTE AFKORTINGEN	IX
TER INLEIDING	X
LITERATUUR EN BRONNEN	XIII
HOOFDSTUK I	I
Jeugd en studiejaren. De Priester Nolens. Leraar in Rolduc.	
HOOFDSTUK II	17
Promotie. Buitengewoon Hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Inaugurale rede.	
HOOFDSTUK III	39
Nolens door het kiesdistrict Venlo afgevaardigd naar de Tweede Kamer. Zijn verkiezingsprogram. De vreemde-munt-kwestie. Benoeming van H. B. J. van Rijn tot Burgemeester van Venlo. De Maaskanalisisatie en andere Limburgse kwesties. „Nederland is nog iets méér dan Holland”.	
HOOFDSTUK IV	66
De exploitatie van de Limburgse mijnen door de Staat. Initiatief van Nolens. De Mijnwet van 1901. De instelling van de Mijnraad. Het Mijnreglement. Moeilijkheden in de Mijnraad. Nolens en de mijnwerkers.	
HOOFDSTUK V	105
Sociale denkbeelden van Nolens. Schaepman en Nolens. Sociale politiek op de voorgrond.	
HOOFDSTUK VI	126
Nolens, politiek leider van de Nederlandse katholieken. De antithese en de coalitie. Conservatief of progressief? De „simplistische eenheidsopvatting”. De uiterste noodzaak. De reorganisatie tot R.K. Staatspartij en Nolens.	
HOOFDSTUK VII	151
De Vredesconferentie in Den Haag. Het anti-papisme voor de Eerste Wereldoorlog. Nolens’ missie naar Rome. Het „Utrique fidelis” van Nolens.	

HOOFDSTUK VIII	182
Kabinetsformaties van 1913 en 1918. De Sociaal-democraten buiten spel? Nolens formateur. De vergissing van Troelstra. Nederlands-Belgische verhoudingen. De Hoge Raad van Arbeid.	
HOOFDSTUK IX	216
De kabinetsformatie in de twintiger jaren. Zeven jaren Ruijs de Beerenbrouck. De Nederlandse vertegenwoordiging bij de H. Stoel. De crisis van 1923. De nacht van Kersten. Breuk tussen Nolens en Ruijs de Beerenbrouck. Einde van de coalitie.	
HOOFDSTUK X	250
De Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders. Het Vaticaan vertegenwoordigd. Nationale en internationale bestrijding van de werkloosheid. Samensmelting van de internationale sociale organisaties.	
HOOFDSTUK XI	267
Nolens en de Internationale Arbeidsorganisatie. De conferenties van Washington en Genua. Kritiek van Nolens op de Internationale Arbeidsorganisatie. De ratificatie van de conventies. De Derde Internationale Arbeidsconferentie. Nolens en Albert Thomas.	
HOOFDSTUK XII	288
De katholieke kerk en de Internationale Arbeidsorganisatie. Nolens voorzitter van de achtste conferentie. Opening van het Internationale Arbeidsbureau. De Arbeidsconferenties van 1929–1931.	
HOOFDSTUK XIII	305
Op eenzame hoogte. Ziekte en dood van Nolens. Triomfantelijke begrafenis. Reacties. Nolens: mens, priester, staatsman.	
NOTEN	319
ZUSAMMENFASSUNG	362
RÉSUMÉ	367
PERSONENREGISTER	371

Gebruikte afkortingen

A.B.R.:	Archief Bisdom Roermond (tijdelijk in K.D.C.)
A.R.S.:	Archief R.K. Staatspartij (in K.D.C.).
B.I.T.:	Archief Bureau International du Travail (Genève).
B.Z.K.N.A.:	Dossier N.A. in het Archief Kabinet van de Minister van Buitenlandse Zaken.
C.:	Het Centrum (dagblad).
C.R.C.I.T.:	Comptes Rendus des Conférences Internationales du Travail.
K.D.C.:	Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen.
K.S.W.:	Katholiek Sociaal Weekblad.
N.A.:	Archief Nolens (in K.D.C.).
N.K.C.:	Notulen Katholieke Kamerclub, resp. Kamerfractie. De Notulenboeken van 1891 tot 1939 bevinden zich in het A.R.S. onder de nr. 123-139. Zij zijn bijgehouden in 17 cahiers, door mij aangeduid met Romeinse cijfers. (De notulen van 13 oktober 1932 tot 3 mei 1933 ontbreken).
N.M.R.:	Notulen Mijnraad. De notulenboeken van de Mijnraad bevinden zich in het Centraal Archief van de Staatsmijnen in Heerlen.
N.V.C.:	Zie V.C.
Q.A.:	Quadragesimo Anno.
R.G.P.:	Rijks Geschiedkundige Publikatiën.
R.N.:	Rerum Novarum.
U.F./C.:	Archief van de Union de Fribourg, dat zich bevindt in de Universiteitsbibliotheek van Freiburg in Zwitserland.
V.C.:	Venloosche Courant, vanaf 1908 Nieuwe Venloosche Courant.
V.W.:	Venloosch Weekblad.

Alle citaten zijn in de moderne Nederlandse spelling gezet, met handhaving echter van oude zinswendingen of stijlfiguren.

Ter Inleiding

Kort voor zijn dood heeft Nolens zijn vrienden, de oud-ministers P. J. M. Aalberse en M. C. E. Bongaerts verzocht bij hem te komen, omdat hij het archief van de Katholieke Kamerfractie in hun handen wenste te stellen. Verdere aantekeningen en papieren wilde hij laten verbranden. Aalberse drong er echter bij Nolens op aan dit niet te doen, omdat deze papieren voor het nageslacht van grote waarde zouden kunnen zijn. Hij ried zijn stervende vriend aan zijn gehele archief ter beschikking te stellen van „de historicus van de Katholieke Partij”, de priester-schrijver J. Witlox, die Aalberse had gevraagd ervoor te zorgen, dat Nolens niet het voorbeeld van Schaepman zou volgen. Deze had immers een groot aantal brieven laten verbranden. Toen Nolens enkele dagen later Aalberse en Bongaerts als zijn executeurs-testamentair aanwees, gaf hij hun de vrije beschikking over zijn papieren, zijn dictaten arbeidswetgeving en andere bescheiden met de opmerking: „Je moet vernietigen wat je denkt dat weg kan; met de rest kun je doen, wat je het beste lijkt.”¹

Dank zij Aalberse is zo het zeer omvangrijke archief van Nolens bewaard gebleven. Het berust thans bij het Katholiek Documentatie Centrum.² De onder leiding van T. van der Aalst samengestelde inventaris werd in 1973 gepubliceerd in de eerste band van de *Archieven van het Katholiek Documentatie Centrum*.³

Deze biografie steunt allereerst op deze documentenverzameling.

Daarnaast werden behalve de archieven van verschillende ministeries en van particulieren van archieven van diverse instellingen gebruik gemaakt.⁴

Ik ben er mij van bewust dat deze biografie verre van volledig is:

belangrijke zaken heb ik onbesproken moeten laten, omdat dit werk anders een te grote omvang zou hebben gekregen en voorlopig nog niet zou zijn verschenen. Aan een biografie van Nolens bestaat echter in kringen van geschiedschrijvers duidelijk behoefte. In twee opzichten heb ik mij een duidelijke beperking opgelegd. Allereerst waar het gaat om het optreden van Nolens als leraar en hoogleraar. Tientallen dictaat-cahiers, les- of collegevoorbereidingen bevatten uitvoerige en waardevolle gegevens over de filosofische en religieuze opvattingen van Nolens; deze gegevens heb ik in deze biografie nauwelijks verwerkt. Ook het parlementaire werk van Nolens is slechts op enkele punten uitvoerig behandeld. Het zou onmogelijk geweest zijn op alle kamerredevoeringen van Nolens dieper in te gaan en te spreken over allerlei commissies waarvan hij lid en/of voorzitter was. Daarom heb ik een bijzonder accent gelegd op zijn sociale politiek op nationaal en internationaal niveau, terwijl vrij veel aandacht is geschonken aan het politiek leiderschap van Nolens. De lezers zullen nu ook begrijpen, waarom de ondertitel van dit werk luidt: *Uit het leven* van een Priester-Staatsman.

Moge dit werk andere schrijvers er toe aanzetten bepaalde facetten van het leven van Nolens nader te belichten, zodat de grootheid van de man, die „tot vervelens toe als nuchter getypeerd werd”⁵, beter erkend zij dan tot nu toe het geval is geweest.

Dank ben ik verschuldigd aan allen die mij op uitvoerige wijze bij mijn onderzoek hebben geholpen, – en ik denk hierbij vooral aan Dr. J. H. Roes, Directeur van het Katholiek Documentatie Centrum en zijn medewerkers, aan pater J. Joblin s.j., verbonden aan het Bureau van de Internationale Arbeidsorganisatie te Genève, aan Prof. P. Droulers van de Gregoriana in Rome, aan Prof. Rudolf Morsey uit Speyer, aan Prof. B. Stasiewsky, destijds hoogleraar aan de Universiteit van Bonn, aan H. Mockenhaupt uit Trier, aan de oud-ministers L. N. Deckers en H. C. J. H. Gelissen.

Om het research-werk te kunnen verrichten, ontving ik financiële steun van het Prof. Gelissenfonds te Venlo, van het Nuyensfonds te Nijmegen, van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, van Gedeputeerde Staten van de Provincie Limburg en van het Bestuur van de Katholieke Volkspartij. Ik ben deze instanties daarvoor bijzonder erkentelijk. Dank ben ik vooral ook verschuldigd aan de

„Stichting Maaslandse Monografieën” te Maastricht, die dit werk in haar uitgaven een plaats heeft gegeven.

De schrijver

Vught, november 1977

In deze lijst zijn niet de kranten en tijdschriften vermeld, welke in de aantekeningen zijn genoemd. Opgemerkt zij bovendien dat over het algemeen hier alleen de gedrukte bronnen zijn opgenomen.

AALBERSE, P. J. M., *De antithese of de strijd tusschen twee wereldbeschouwingen*. (Volksbibliotheek, nr. 10, Leiden, 1907).

AALBERSE, P. J. M., *De eerste Encycielik van Z.H. Paus Benedictus XV*. (Volksbibliotheek, nr. 42, Leiden, z.j.).

AALBERSE, P. J. M., e.a., Dr. Nolens. (Utrecht, 1927).

AALBERSE, P. J. M., *Son Excellence Monseigneur W. H. Nolens et le Droit International*. In: *Grotius Annuaire International pour 1930*. ('s-Gravenhage, 1930).

AALST, T. T. A. B. M. van der, *Inventaris van het archief van Mgr. W. H. Nolens, 1860–1931*. In: *Archieven van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen*, Band 1. (Nijmegen, 1973).

Actes de la Conférence Diplomatique pour la Protection Ouvrière Réunie à Berne du 17 au 26 Septembre 1906.

Action Populaire: Année Sociale Internationale 1911, 2e Année. (Reims, 1911).

ALCOCK, A., *History of the International Labour Organisation*. (Londen, 1971).

Amsterdamsche Studenten Almanak voor het jaar 1926, 96e jrg.

Annuaire Pontifical Catholique. (o.m. de jaargangen 1898–1899 en 1911–1912).

Annuaire 1927–1929 de l'Université Catholique de Louvain.

Annuaire scolaire de Rolduc. (Archief Rolduc).

Archieven van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen, Band 1, (Nijmegen, 1973).

ARGENTIER, C., *Les Résultats acquis par l'Organisation Permanente du Travail de 1919 à 1929*. (Parijs, 1930).

ARNOU, A., *L'Organisation Internationale du Travail et les Catholiques*. (Parijs, 1933).

AS, G. G. van e.a., *Mr. Lohman's Feest. Herinneringen aan den tachtigsten verjaardag*

- van Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman. ('s-Gravenhage, 1917).
- AS, G. G. van, *November-alarms. De Revolutiebedreiging in Nederland. November 1918. Gedenkboek.* (Kampen, 1919).
- BARNES, G. N., *History of the International Labour Office.* (Londen, 1926).
- BARTSTRA, J. S., *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der landen van onze beschavingskring van 1648 tot heden. Derde Deel: van 1815-1871.* ('s-Hertogenbosch, 1951).
- BAS, W. G. de e.a., *25 Jaar Geschiedenis van Nederland 1898-1923.* (Amsterdam 1923). (Ook bekend onder de titel: *Gedenkboek 1898-1923*).
- BEAUFORT, J. A. A. H. de, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis. 1868-1918.* 2 Dln. (Amsterdam, 1928).
- BECK, J., *Die Stellung der Kirche zum internationalen Arbeiterschutz. Rückblick und Ausblick.* In: *Die Zukunft der Arbeit.* (zie aldaar).
- BECK, J., *Die katholische soziale Bewegung in der Schweiz.* (Bern, z.j.).
- BERG, C. van den, H. B. J. van Rijn, *Burgemeester van Venlo. Pionier der Milieuhygiëne.* (Assen, 1971). (In de serie: *Maaslandse Monografieën*).
- BERG, I. J. M. van den, *In Memoriam Mgr. Dr. J. Th. Beysens in: Tijdschrift voor Philosophie*, 8e Jrg. 1945.
- BERGER, J. A., *Van Armenzorg tot Werklozenzorg.* (Amsterdam, 1936).
- Berichte und Verhandlungen der konstituierenden Versammlung abgehalten in Basel am 27. und 28. September 1901 - die Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz.* (Bern, 1901).
- BERLEPSCH, H. FREIHERR von, *Die Anfänge des gesetzlichen Arbeiterschutzes in: J. Mausbach e.a.: Soziale Arbeit im neuen Deutschland. Festschrift zum 70. Geburtstage von Franz Hitze.* (Mönchen-Gladbach, 1921).
- BERLEPSCH, H. FREIHERR von, *Sozialpolitische Erfahrungen und Erinnerungen.* (Mönchen-Gladbach, 1925).
- BERLEPSCH, H. FREIHERR von, *Erinnerungen an die Internationale Vereinigung in: Die Zukunft der Arbeit.* (Zie aldaar).
- Beschlüsse welche von drei verschiedenen Studienkommissionen katholischer Sozialpolitiker in der Jahren 1882-1891 gefasst worden sind.* (Leo-Gesellschaft, St. Pölten, 1903).
- BLOEMEN, C., *Nolens de Eenzame in: De Limburgse Leeuw*, 8(1960)7-8.
- BOERMANS, H., *De Familie Nolens in: De Limburgse Leeuw*, 10(1962).
- BOMANS, G., *De man met de witte das. Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek.* (Amsterdam, 1972¹).
- BOMANS, J. B., *Scheuring in de R.K. Staatspartij? of een afgeperst verweer.* (Haarlem, 1920).
- BREUER HELMUT, *Die Maas als Schifffahrtsweg*, in de serie: *Aachener Geographische Arbeiten.* (Wiesbaden, 1969).
- BROM, G., *Alfons Ariëns.* (Utrecht, 1950²).
- BROM, G., *Dies Natalis Stichting van de katholieke Universiteit.* (Nijmegen, 1955).
- Bureau International du Travail. - Genève, 1926.* (Uitgegeven bij gelegenheid van de opening van het gebouw van de Internationale Arbeidsorganisatie).
- CASTELLA, G., *Geschiedenis van de Pausen.* (Vertaald door P. van Veen, Roermond,

1950).

COBBENHAGEN, M. J. H., *In Memoriam: Zijne Excellentie Mgr. Prof. Mr. Dr. W. H. Nolens*. (In: *Rolduc's Jaarboek*, 1932, Roermond, 1932).

COLSEN, J., *Poels*. (Roermond, 1955).

Compte Rendu de la Conférence Internationale du Chômage. (3 Dln.), (Parijs, 1911).

Compte Rendu du la Conférence Internationale du Travail van 1919 en van de volgende jaren.

Compte Rendu du Quatrième Congrès Scientifique International des Catholiques tenu à Fribourg (Suisse) du 16 au 28 Août 1897. (Fribourg, 1898).

Congrès des Oeuvres Sociales à Liège. (Verslagboek) (Luik, 1890).

Constitution de l'Organisation internationale du Travail et Règlement de la Conférence internationale du Travail. (Genève, 1958).

CORTEN, A., *Naam en wapen der Familie Nolens* in: *De Limburgse Leeuw*, 8(1960)7-8.

CORTEN, R., *Rolduc in Woord en Beeld. Geschiedenis der Abdij en der Onderwijsinrichting bewerkt ten voordeele der Abdijkerk door R. Corten, Directeur der scholen van Rolduc, voortgezet van 1893 door A. H. M. Ruijten, Leeraar*. (Kerkrade, z.j.).

COUWENBERG, S. W., *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme*. ('s-Gravenhage, 1959).

CRAMER, N., *Wandelingen door de Handelingen*. (Den Haag, z.j.).

DAMEN, J. e.a., *Rolduc 1843-1943*. (Kerkrade, 1948).

DECURTINS, K., *La Question de la Protection Ouvrière Internationale. Mémoire présenté au Département Fédéral de l'Industrie et de l'Agriculture*. (Bern, 1889).

DEFOURNY, M., *Les Congrès Catholiques en Belgique*. (Leuven, 1908).

DIETEREN o.f.m., R., *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg. „Ons Limburg” 1911-1951*. (Heerlen, 1951).

DIETEREN o.f.m., R., *Mens en Mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond*. (Heerlen, 1953).

DIETEREN o.f.m., R., *De Migratie in de Mijnstreek, 1900-1935*. (Nijmegen, 1962).

DIETEREN o.f.m., R., *Grondbeleid en Volkshuisvesting in de Mijnstreek*. (Assen, 1964).

DIJCK, Th. van en PEIJENBURG, J., *De blinde boek*. (Helmond, 1976).

Document. Réimpression des thèses de l'Union de Fribourg 1883-1893. (Blois, 1903).

DOES, J. C. van der, *Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm*. ('s-Gravenhage, 1959).

DROULERS s.j., P., *Politique sociale et christianisme. Le Père Desbuquois et l'Action Populaire. Débats. Syndicalisme et Intégristes*. (1903-1918). (Deel I, Parijs, 1968).

DRUMMOND, ERIC e.a., *Dix ans de coopération internationale*. (Genève, 1930).

ELOUT, C. K., *Figuren en Momenten uit de politiek van Koningin Wilhelmina's Tijd*. (Uitgegeven door het Algemeen Handelsblad N.V. in het Jubeljaar, 1938).

ESVELD, N. E. H. van, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving*. (Assen, 1958).

FOLMER, A. e.a., *Het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid onder Minister Aalberse, 1918-1925*. (Alphen a/d Rijn, 1926).

FRY, K., *Kaspar Decurtins, Der Löwe von Truns, 1855-1916*, 2 Dln. (Zürich, 1949 en 1952).

Gedenkboek van het Atheneum en de universiteit van Amsterdam, 1632-1932. (Amster-

dam, 1932).

GEER, D. J. de, *Herinneringen*. ('s-Gravenhage, 1959).

GIJSEN, J. M., *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*. (Assen, 1968).

GOEMAN BORGESIIJS, H., *De Nieuwe Armenwet, met beknopt overzicht van stelsel en inhoud der wet, den tekst en aantekeningen bij de artikelen*. (Sneek, 1912).

GOSSES, I. H. en JAPIKSE, N., *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*. ('s-Gravenhage, 1947).

GOU, L. de, *Ten geleide van Nolens' Kwartierstaat en Genealogie* in: *De Limburgse Leeuw*, 8(1960)7-8.

GOYAU, GEORGES, Zie: L. Grégoire.

GRÉGOIRE, L., (Georges Goyau), *Le Pape, les catholiques et la question sociale*. (Parijs, 1893).

GRIBLING, J. P., *P. J. M. Aalberse, 1871-1948*. (Utrecht, 1961).

GRIBLING, J. P., 1813-1963. *Van Caritas tot Recht*. in: *De Gelderlander*, 6-11-1963.

GRIBLING, J. P., *Les extrêmes se touchent. Het ontstaan van Sanctus Augustinus* in: *XIVe Lustrum R.K.S.V. Sanctus Augustinus 26 april-1 mei 1963*. (Leiden, 1963).

GRIBLING, J. P., *De mens in zijn strijd tegen ziekte*. (Heiloo, 1967).

GRIBLING, J. P., *Schaepman, een sociaal-politicus?* in: *Gids voor Personeelsbeleid, arbeidsvraagstukken, sociale verzekering*. 47(1968)8.

GRIBLING, J. P., *De andere Lely* in: *Gids voor Personeelsbeleid, arbeidsvraagstukken, sociale verzekering*. 54(1974)5.

GRIBLING, J. P., *Katholieke Sociale Actie in Europa en in Nederland I + II* in: *Politiek Perspectief*. 4(1975)5 resp. 6.

GRIBLING, J. P., *Uit de Geschiedenis van de R.K.S.P. zie: Politiek Perspectief*, 5(1976)6.

GROOT, J. V. de, *Mgr. Dr. Schaepman als priester* in: *Mgr. Dr. H. J. A. M. Schaepman, herdacht in de Hoofdstad*. (Amsterdam, z.j.).

GROOT, J. V. de, *Het proefschrift van Dr. W. H. Nolens en de leer van den H. Thomas van Aquino over het recht* in: *De Katholiek*, 97e deel, Nieuwe Reeks, 9e deel, 1890.

GROOT, J. V., *De H. Thomas van Aquino als Wijsgeer*. (Inaugurale rede, Amsterdam, 1894).

HANS, D., *De liberale gedachte in Nederland*. (Den Haag, 1925).

HARTOGH, G. M. den, *Dr. Kuyper's standpunt tegenover het Gezantschap bij het Vaticaan* in: *Anti-revolutionaire staatkunde*. (Februari 1926, nr. 2).

HENDRIKS, W., *Nolens en Venlo* in *De Limburgse Leeuw*, 8(1960)7-8.

HENRIKS, W. Th. M. e.a., *Venlo, Koop- en handelsstad door de eeuwen*. (Venlo, 1971).

HENNEN, L. en VONDEREN, J. P. van e.a., 1896-1936. *40 Jaren Spoor en Mijnen in Zuid-Limburg*. (Jubileumuitgave van het Mijnennummer ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan, zoowel der mijnen als van den Spooraanleg Sittard-Heerlen-Herzogenrath). (Heerlen, 1936).

HENTZEN o.f.m., C., *Politieke Geschiedenis van het Lager Onderwijs in Nederland. De Financieele Gelijikstelling 1913-1920* ('s-Gravenhage, 1925). *De Financieele Gelijikstelling 1920-1925* ('s-Gravenhage, 1929). Register op de deelen „De Financieele Gelijikstelling

- 1913–1920" en „De Financieele Gelijkstelling 1920–1925" ('s-Gravenhage, 1929). *De Financieele Gelijkstelling 1926–1929* ('s-Gravenhage, 1932). *De Financieele Gelijkstelling 1929–1933*. ('s-Gravenhage, 1937).
- HERTLING, G., FREIHERR von, *Naturrecht en Sociaal Politiek* (in het Nederlands vertaald door W. H. Nolens) ('s-Hertogenbosch, 1905).
- HOEFNAGELS, H., *Een eeuw sociale problematiek* (Alphen a/d Rijn, 1974¹).
- HOFFMANN, H., *Die Kirche und der Friede. Von der Friedenskirche zur Friedenswelt*. (Wenen-Leipzig, 1933).
- HOFFMANN, H., *Im Dienste des Friedens. Lebenserinnerungen eines katholischen Europäers*. (Stuttgart, 1970).
- HOLLENBERG, P., 's-Hertogenbosch als Perscentrum in: *Varia Historica Brabantica* IV. ('s-Hertogenbosch, 1975).
- HÖRMANN, K., *Friede und moderner Krieg im Urteil der Kirche*. (Wenen, 1964).
- HUGENHOLTZ, J. B. Th. e.a., *Handboek voor de Vredesbeweging in Nederland*. (Gouda, z.j.).
- Internationaler Kongress für Arbeiterschutz im Zürich vom 23. bis 28. August 1897. Amtlicher Bericht des Organisationskomitees*. (Zürich, 1898).
- International Labour Office. Laying on the Foundation stone. Speeches made at the ceremony on 21. October 1923*. (Genève, 1923).
- JANSMA, K., *Lely, bedwinger der Zuiderzee*. (Amsterdam, 1954²).
- JARLOT s.j., G., *Les avant-projets de „Rerum Novarum" et les „Anciennes Corporations"* in: *Nouvelle Revue Théologique*, 91 (1959) 81.
- JARLOT s.j., G., *Doctrine Pontificale et Histoire*. (Rome, 1964).
- JOBLIN s.j., J., *Un Jésuite dans la Vie Internationale. Le Père Albert Le Roy* in: *Etudes*. 317 (1963) 5.
- JOBLIN s.j., J., *Un Jésuite au Bureau Internationale du Travail* in: *Jésuite, Annuaire de la Compagnie de Jésus*, 1972–1973.
- JOBLIN s.j., J., *Nuovi orientamenti nell'insegnamento sociale della Chiesa* in: *Le Civiltà Catholica*. 125 (1974) II.
- JOBLIN s.j., J., *L'Indentità del cristiano in un mondo che cambia* in: *La Civiltà Catholica*. 126 (1975) 2998.
- JONG van BEEK en DONK-KLUYVER, C.A. de, *Het ontwerp Volkerenbond van de Vredesconferentie te Parijs*. ('s-Gravenhage, 1919).
- JOOSTEN, L. M. H., *Katholieken en Fascisme in Nederland. 1920–1940*. (Hilversum, 1964).
- JOUHAUX, L., *L'Organisation Internationale du Travail*. (Parijs, 1921).
- KASTEEL, P., *Abraham Kuyper* (Kampen, 1938).
- KEATING, J., *Catholics and the Problem of Peace*. (The Catholic Social Year Book). (Oxford, 1925).
- KEMP, M. e.a., *Mijn en Spoor in Goud*. (Maastricht-Heerlen, 1952).
- KEULERS, J. M., *De oplossing van het militaire vraagstuk of ontwapening volgens de H. Stoel*. (Leiden, 1921).
- KISSLING, J. B., *Geschichte der deutschen Katholikentage*. 2 dln. (Münster, 1923).
- KLAAUW, C. A. van der, *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919–*

1939. (Leiden, 1953).

KONINGS, G. W., *Mgr. Dr. Schaepman als vriend van de werkman* in: Mgr. Dr. H. J. A. M. *Schaepman, herdacht in de Hoofdstad*. (Amsterdam, z.j.).

KORS, J. B., *De Katholieken en de Wereldvrede* in: J. Th. Hugenholtz e.a.: *Handboek voor de Vredesbeweging in Nederland*. (Gouda, z.j.).

KUIPER, C. J., *Uit het rijk van de arbeid*, Dl. I en II. (Utrecht, 1951²) Dl. III (Utrecht, 1953).

LATREILLE, A., *Histoire du Catholicisme en France*. Dl. III (Parijs, 1962²).

LEO XIII, *Militantis Ecclesiae van 1 augustus 1897 over den H. Petrus Canisius* in de serie *Ecclesia docens*, (Hilversum, 1945).

LE ROY s.j., A., *Le cinquantenaire de Rerum Navarum* in: *Revue Internationale du Travail*. XLIV, 4 oktober 1941.

LE ROY s.j., A., *The Dignity of Labor* (Westminster-Maryland, 1957).

LEVY, J. A., W. H. Nolens, *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht* in: *De Amsterdammer*, nr. 667, 6-4-1890.

LOEFF, J. A. e.a., *Het Katholiek Nederland 1813-1913. Ter blijde herinnering aan het eerste Eeuwfeest onzer Nationale onafhankelijkheid*. (2 Dln.). (Nijmegen, 1913).

LOUTER, J. de, *De Vredesbeweging in Nederland* in: W. G. de Bas e.a.: *25 Jaar Geschiedenis van Nederland 1898-1923*. (Amsterdam, 1923).

LUGMAIER, K., *Urkunden zum Arbeiterundschrreiber Leos XIII*. (Wenen, 1927).

MADAULE, M. B. e.a., *Sociale Politiek in de Wereldbeschouwing van Teilhard de Chardin* (nr. 17 in de serie: *Bibliotheek Teilhard de Chardin*). (Utrecht, 1968).

MAHAIM, E., *Die Gründung der Internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz* in: *Die Zukunft der Arbeit*. (Zie aldaar).

MANDERE, H. Ch. G. J. van der, *Vijftien jaren arbeid van den Volkenbond (1919-1935) 1e deel*. (Hilversum, 1935).

MANNING, A. F., *Het herstel van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Vaticaan, 1940-1944*. In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum 1972*. (Nijmegen, z.j.).

MARCHI, G. de, *Le Nunziatura Apostolica dal 1800 al 1956*. Nr. 13 van de serie: *Sussidi Eruditi*, (Rome, 1957).

MASSARD, C., *L'Oeuvre sociale du Cardinal Mermillod. - L'Union de Fribourg d'après des documents inédits*. (Leuven, 1914).

MAUMUS o.p. V., *L'Eglise et la démocratie. Histoire et questions sociales*. (Parijs, 1893).

MAUSBACH, J. e.a., *Soziale Arbeit im neuen Deutschland. Festschrift zum 70. Geburtstage von Franz Hitze*. (München-Gladbach, 1921).

MAY, J., *Geschichte der General-Versammlungen der Katholiken Deutschlands (1848-1902)* (Keulen, 1903).

METHORST, N. H. W., *La Lutte contre le chômage aux Pays-Bas* in: *Compte Rendu de la Conférence Internationale du Chômage*. Deel III, Rapport nr. 41. (Parijs, 1911).

MILLERAND, A., *Silberne Hochzeit* in: *Die Zukunft der Arbeit*. (Zie aldaar).

Mission of Justice and peace. The Visit of Pope Paul VI to the International Labour Conference. (Uitgave: Internationaal Arbeidsbureau, Genève, 1969).

MOCKENHAUPT, H., *Soziologische Aspekte im sozialpolitischen Wirke von Heinrich Brauns*. (Uitgave van het Institut für Soziale Bildung im Bistum Essen, Wattenscheid, 1974).

MOLKENBOER, B. H. en ROOY, A. H. M. J. van, *Pater de Groot. Herdenking en Hulde*.

- ('s-Hertogenbosch, 1923).
- MORSEY, R., *Zeitgeschichte in Lebensbildern*. (Mainz, 1973).
- MOUS, J., *Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftig jarig bestaan*. (Heerlen, 1952).
- MÜLLER, Fr., *Franz Hitze und sein Werk*. (Hamburg, 1928).
- MÜLLER, J., *Friedenswerk der Kirche in den letzten drei-Jahrhunderten. Die Friedensvermittlungen und Schiedssprüche des Vatikans bis zum Weltkrieg 1917. Erster Band*. (Berlijn, 1927).
- MÜLLER, P. L. J. M. A., *Excellentie Mgr. Prof. Dr. W. Nolens als Hoogleraar*. (In: *Amsterdamsche Studenten Almanak voor het jaar 1926*, 96e Jrg.).
- MÜLLER-BÜCHI, J. E. e.a., *In Memoriam Dr. theol. Jozef Beck von Sursee*. (Freiburg, 1944).
- NEUWERTH, F., *Der Löwe von Luzern. Professor Joseph Beck in: Freiburger Professorenporträts*, (Freiburg, 1965).
- NOLENS, W. H., *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*. (Utrecht, 1890).
- NOLENS, W. H., *Een dissertatie verdedigd in tweede instantie in: De Amsterdammer*, nr. 669, 20-4-1890.
- NOLENS, W. H., *In Memoriam Dr. H. J. A. M. Schaepman, 2 maart 1844 – 21 januari 1903. Met een interview van C. K. Elout*. (Herdruk uit: *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*) (Amsterdam, 1903).
- NOLENS, W. H., *Natuurrecht en Sociale Politiek. Door Dr. Freiherr von Hertling. Met een inleidend woord van Dr. W. H. Nolens, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*. ('s-Hertogenbosch, 1905).
- NOLENS, W. H., *Betekenis en omvang van de arbeidswetgeving*. (Amsterdam, 1919).
- NOLENS, W. H., *De Katholieke Partij en haar Program*. (Rede uitgesproken den 13den mei 1918 te Utrecht) (Uitgave van het R.K. Centraal Propaganda Bureau).
- NOLENS, W. H., *Overzicht der Internationale Bemoeiingen met de Arbeidswetgeving. (Stenografisch verslag van de Algemene Ledenvergadering op 26 februari 1921 van de Nederlandsche Vereeniging voor Wettelijke Bescherming van Arbeiders)* ('s-Gravenhage, 1921).
- NOLENS, W. H., *De Katholieke Partij en Haar Program*. (Rede uitgesproken op 13 mei 1922) (Roermond, 1922).
- Prof. Dr. W. H. Nolens 70 jaar. In: *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad*. 13(1930)9.
- OTTAVIANI, A., *Institutiones Iuris Publici Ecclesiastici*. (Vaticaan, 1947²).
- OUD, P. J., *Het Jongste Verleden. Parlementaire Geschiedenis van Nederland. 1918–1940*. (Assen, Dl. I en II, 1948; Dl. III en IV, 1949; Dl. V, 1950 en Dl. VI, 1951).
- OUD, P. J., *Honderd Jaren 1840–1940. Een eeuw van Staatskundige Vormgeving in Nederland*. (Assen, 1954²).
- PERSIJN, J., *Dr. Schaepman*. (Utrecht, Dl. I, 1912; Dl. II, 1916 en Dl. III, 1927).
- PHELAN, E. J., *Yes and Albert Thomas*. (New York, 1949²) (In het Frans: *Albert Thomas et la Création du B.I.T.*, Parijs 1936).
- PHILIPS, J. F. R., *De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo in historisch perspectief. 1830–1955 in: Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg III*. (Maas-

tricht, 1957).

PLAS, M. v. d., *Uit het Rijke Roomsche Leven*. (Utrecht, z.j.⁶).

POTHAAS, B.A., *Annales de Rolduc depuis le 1er Mai 1843, commencées en Oct. 1878 par B.A. Pothast élève depuis le 1 Oct. 1839, professeur depuis Oct. 45 jusqu'au 18 Juillet 98*. (Manuscript in de archieven van Rolduc).

La Protestation du Limbourg Hollandais 1918-1919. Le Limbourg à la Hollande. (Roermond, 1920).

Die Protokolle der Internationalen Arbeiterschutzkonferenz. In Amtlichen Auftrag. (Leipzig, 1890).

PUCHINGER, G., *Colijn en het einde van de coalitie. I. De Geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924*. (Kampen, 1970²).

QUACK, H. P. G., *De Socialisten*. 6 Dln. (Amsterdam, Dl. I, 1899¹; Dl. II, 1900¹; Dl. III, IV en V, 1900² en Dl. VI, 1901³).

RAAB, H., *Die Wiederentdeckung des Thomas von Aquin in Deutschland im 19. Jahrhundert* in: *Historisches Jahrbuch*, 94 (1974).

RAEDTS, C. E. P. M., *De Opkomst, de Ontwikkeling en de Neergang van de Steenkolenmijnbouw in Limburg*. (Assen, 1974).

RAEDTS, C. E. P. M., *Ir. Cornelis Lely en zijn betekenis voor de Nederlandse mijnbouw politiek* in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (Deel XIII, 1976).

Rapport van de Commissie voor de Mijnen, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 17 April 1899, nr. 50. (Augustus 1900).

REICHESBERG, N., *Die Internationale Arbeiterschutzkonferenz in Paris*. (Bern, 1900). *Rerum Novarum en Quadragesimo Anno*. (Uitgave Ned. Katholieke Arbeidersbeweging, Utrecht, 1949).

ITTER, E., *Die Katholisch-Soziale Bewegung Deutschlands im neunzehnten Jahrhundert und der Volksverein*. (Keulen, 1954).

Roda Sacra 1104-1954. Rolduc's Jaarboek, 1954. (Roermond, 1954).

RODE, H. van, *Rolduc: Schetsen en Herinneringen*. (Amsterdam, 1916).

ROGIER, J., *Een ernstig woord aan mijn Rooms Katholieke Medeburgers*. (Hilversum, 1967).

ROGIER, L. J. en ROOY, N. de, *In Vrijheid Herboren. Katholiek Nederland, 1853-1953*. ('s-Gravenhage, 1953).

ROGIER, L. J., *Katholieke Herleving*. ('s-Gravenhage, z.j.²).

ROGIER, L. J., *Terugblik en Uitzicht II*. (Hilversum, 1965).

Rolduc's Jaarboek. (Roermond, verschillende jaargangen).

RONDAGH, FERD., *De strijd rond de waterwegen tussen Nederland en België in Publications de la Société Historique et archéologique dans le Limbourg*. Dl. LXXXVIII-LXXXIX, 1952-1953. (Maastricht, z.j.).

RU, C. de, *De strijd over het hoger onderwijs tijdens het ministerie-Kuyper*. (Kampen, 1953).

RUFFIEUX, R., *Le mouvement chrétien-social en Suisse romande, 1891-1949*. (Freiburg, 1969).

SASSEN, F., *Nolens en de kabinetsformatie van 1918* in: *Roda Sacra, 1104-1954*.

- SASSEN, F., *Rolduc, Klein Seminarie van Roermond 1843-1946* in: *Roda Sacra* 1104-1954.
- SCHAEPKENS jr., J., *Beknopt overzicht der Maaskwestie vanaf 1849 tot heden*. (Maastricht, 1908).
- SCHAEPKENS van RIEMPST, J., *De kanalisatie der Maas. Een kwart eeuw van actie voor de bevaarbaar-making dezer rivier. Gedenkboek van de „Maasvereeniging in Limburg“ bij haar 25-jarig bestaan*. (Maastricht, 1933).
- SCHAEPMAN, H. J. A. M., *De Christelijke Liefde*. (Amsterdam, 1872).
- SCHAEPMAN, H. J. A. M., *Een Katholieke Partij - Proeve van een Program*. (Utrecht, 1883).
- SCHAEPMAN, H. J. A. M., *Rerum Novarum - rede over de jongste Encycielik van Z.H. Paus Leo XIII*. (Utrecht, 1891).
- SCHAPER, B. W., *Albert Thomas, Dertig jaar sociaal reformisme*. (Leiden, 1953).
- SCHAPER, J. H., *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen*. (Groningen, Dl. I, 1933; Dl. II, 1935).
- SCHEFFER, H. J., *November 1918. Journaal van een revolutie, die niet doorging*. (Amsterdam, 1968).
- SCHMID, M., *Jozef Becks Versuch einer Politik sozialer Demokratie und Verständigung - Ein Beitrag zur Geschichte der schweizerischen Katholicismus am Ende der 19. Jahrhunderts*. (Stans, 1966).
- SCHOLL, S. H., *150 Jaar Katholieke Arbeidersbeweging in West-Europa, 1789-1939*. (Hilversum, 1961).
- SCHOLTEN, L. W. G. e.a., *De Confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen*. (Utrecht, 1968).
- SCHUURSMA, R. L., *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie*. (z.p., 1975).
- SEEBER, D. A., *Paulus VI. Portret van tien jaar Pontificaat*. (Hilversum, 1973).
- Seminaire de Rolduc, Sept. 1882-1895*. (Handschrift in archief Rolduc).
- SEPPELT, F. X. en LÖFFLER, K., *De geschiedenis der Pausen* (in het Nederlands vertaald door P. J. A. Jufferman) (Maastricht, 1939).
- SERRARENS, P. J. S., *Het internationale werk van Dr. Nolens* in: P. J. M. Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*. (Utrecht, 1927).
- SERRARENS, P. J. S., *De Derde Internationale Arbeidsconferentie*. ('s-Hertogenbosch, 1932).
- SHOTWELL, J. T., *The origines of the International Labor Organisation*. 2 dln. (New York, 1934).
- SLOOTS o.f.m., C., *Haga Mariana, Bisschoppelijk College Weert, 1648-1948, 300 jaar onderwijs-geschiedenis*. (Roosendaal, 1948).
- SMIT, C., *Bescheiden betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland 1848-1919. Derde Periode 1899-1919. Eerste deel 1899-1903*. ('s-Gravenhage, 1957). R.G.P. 100; Id. Derde deel, 1907-1914 (1961), R.G.P. 106; Id. Vierde deel, 1914-1917 (1962), R.G.P. 109; Id. Vijfde deel, 1917-1919. Eerste Stuk, (1964), R.G.P. 116; Id. Vijfde deel 1917-1919. Tweede Stuk, (1964), R.G.P. 117.
- SMIT, C., *Hoogtij der Neutraliteitspolitiek. De buitenlandse politiek van Nederland*

1899–1919. (Leiden, 1959).

SMIT, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*. 3 Dln. (Groningen, Dl. I, 1971; Dl. II, 1972; Dl. III, 1973).

SODERINI, E., *Die Friedensmission der Internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz* in: *Die Zukunft der Arbeit. Bulletin der Internationalen Vereinigung für sozialen Fortschritt*. (Zie aldaar).

SODERINI, E., *Il Pontificato de Leone XIII*. Dl. I. (Milaan, 1932).

SPIERTZ, M. G., *Limburg uit de Duitse Bond* in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limburg*. Tome CII. (Maastricht, 1967).

STEENHOFF, P. H. J., *Erfgoed. Bijdrage tot de Geschiedenis der Katholieke Staatspartij. Haar stichting en voltooiing*. (Uitg. Alg. Secretariaat der R.K. Staatspartij. 1939).

STEGMANN, F. J., *Von der ständischen Sozialreform zur Staatlichen Sozialpolitik – der Beitrag der Historisch-politischen Blätter zur Lösung der sozialen Frage*. (München, 1965).

STEGMANN, F. J., *Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Katholizismus* in: Helga Grebing: *Geschichte der sozialen Ideen im Deutschland*. (München, 1969).

STEGMANN, F. J., *Der soziale Katholizismus und die Mitbestimmung in Deutschland*. (Paderborn, 1974).

STILTING, A. J., *Werkloosheid*. (Amsterdam, 1907).

TEILHARD DE CHARDIN, P., *Lettres de Voyage 1923–1939*. (Parijs, 1956).

TERSTAPPEN, A., *De omlijsting van dit portret* in: *Rolduc's jaarboek, 1922*. (Cf. Aanrekeningen, Hoofdstuk II, n.3 in dit boek).

THEUNISSE, J. G. L., *Jan Frederik Vlekke, 1849–1903. Ethiek en rentabiliteit in een ondernemerswereld*. (Tilburg, 1966).

THOMAS, A., *Politique Sociale Internationale*. (Genève, 1947).

THURLINGS, J. M. G., *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. (Nijmegen, 1971).

TOMASSEN, W. G. J. M., *Het R.K. Bedrijfsradenstelsel. (1919–1922)*. (Leiden, 1974).

TREUB, M. W. F., *De komende stembusstrijd*. (overdruk uit: *Vragen des Tijds*, Haarlem, 1905).

TROELSTRA, P. J., *Gedenkschriften I. Wording*. (Amsterdam, 1931³); *II. Groei*. (1928); *III. Branding*. (1929) en *IV. Storm* (1931).

VALTICOS, N., *Droit international du Travail*. (Parijs, 1970).

Van 1810 Administration des Mines tot 1960 Staatstoezicht op de Mijnen. (Bijdrage bij het Verslag van de Inspecteur-Generaal der Mijnen over het jaar 1959) ('s-Gravenhage, z.j.).

VERAART, J. A., *Struycken herdacht*. (Overdruk uit *De Beiaard*, november 1923). ('s-Hertogenbosch, z.j.).

VERAART, J. A., *Het program van actie der R.K. Staatspartij voor 1925, zooals het Hoofdbestuur van het verbond „St. Michaël” zich dat voorstelt*. (Den Haag, z.j.).

VERAART, J. A., *De Reorganisatie tot R.K. Staatspartij*. (Helmond, 1927).

VERAART, J. A., *Opstellen over Politiek*. (Amersfoort, z.j.) (Het boek blijkt in 1929 te zijn uitgegeven. Cf. pag. 300).

VERAART, J. A., *Miserere van de Katholieke Staatkunde in Nederland*. ('s-Gravenhage, 1952).

VERHAGEN, J. A. H., *De totstandkoming van het eerste ministerie-Ruijs de Beerenbrouck*.

('s-Hertogenbosch, 1952).

VERHAGEN, J. A. H., *Een Katholiek staatsman* in: *De Nieuwe Mens*. 4(1953)12.

VERHAGEN, J. A. H., *De Kabinetscrisis van 1923. (De crisis rond de vlootwet) 26 oktober 1923 tot en met 7 januari 1924. Een parlementair-historische studie* (Eindhoven, 1960).

Verhandlungen der XXVI Generalversammlung der Katholiken Deutschlands in Aachen am 8, 9, 10 und 11. September 1879. (Aken, 1879).

Verhandlungen der XXIX Generalversammlung der Katholiken Deutschlands zu Frankfurt a.M. am 11, 12, 13 und 14. September 1882. (Frankfurt, 1882).

Verhandlungen der 37. Generalversammlung der Katholiken Deutschlands zu Koblenz von 24. bis 28. August 1890. (Koblenz, 1890).

Verhandlungen der 41. Generalversammlung der Katholiken Deutschlands zu Köln vom 26. bis 30. August 1894. (Keulen, 1894).

Verhandlungen der 42. Generalversammlung der Katholiken Deutschlands zu München vom 25. bis 29. August 1895. (München, 1895).

Verhandlungen der 50. Generalversammlung der Katholiken Deutschlands zu Köln vom 23. bis 27. August 1903. (Keulen, 1903).

VERKADE, W., *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke, 1798–1872.* (Arnhem, 1935).

VERKOELLEN, P. J. e.a., *De Christen en de Vrede.* (Hilversum, 1963).

VERSCHAVE, P., *La Hollande Politique. Un pays catholique en pays protestant.* (Parijs, 1910).

Verslag der Commissie tot Reorganisatie van den Algemeenen Bond van R.K. Rijkskieskringorganisaties in Nederland. (Nijmegen, 1926).

VERZIJL, J. J. M. H., *Over de voorouders van Mgr. Prof. Dr. Willem Nolens* in: *De Limburgse Leeuw*, 8(1960)7-8.

VERZIJL, J. J. M. H., *Kwartierstaat van Mgr. Prof. Dr. W. H. Nolens* in: *De Limburgse Leeuw*, 8(1960)7-8.

VLUGT, W. van der, W. H. Nolens: *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht.* *Academisch proefschrift* in: *Weekblad van het Recht*, 52e Jrg., 30-4-1890.

VRIES, C. W. de, Zie: W. J. van Welderen Rengers.

VRIES, C. W. de, *De ongekende Thorbecke.* (Amsterdam, 1950).

VRIES, J. de, *Hoogovens IJmuiden, 1918–1968.* (Amsterdam, 1968).

VRIES, L. de, *De Notenkraaker. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1907–1936.* (Laren, 1974).

WALTER, O., *Dr. Ernst Feigenwinter.* (Bazel, 1944).

WEILER, A. G. e.a., *Geschiedenis van de Kerk in Nederland.* (Utrecht, 1962).

WEISS, R., *Daniel Le Grand (1783–1859). Son oeuvre sociale et internationale.* (Parijs, 1926).

WELDEREN RENGERS, W. J. van, *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901. Eerste deel 1849–1891 en Tweede Deel, 1891–1904.* (Vierde bijgewerkte uitgave van C. W. de Vries, 's-Gravenhage, 1948).

WELDEREN RENGERS, W. J. van, *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland van 1849–1891. Derde Deel 1901–1904.* (Vierde bijgewerkte uitgave door Dr. W. H. Vermeulen, 's-Gravenhage, 1950).

- WELDEREN RENGERS, W. J. van, *Schets eener Parlementaire Geschiedenis IV, 1914–1918*. (Bijgewerkt door C. W. de Vries en W. H. Vermeulen) ('s-Gravenhage, 1955⁴).
- WELY, J. van, *Schaepman. Levensverhaal*. (Bussum, 1954²).
- WELY, J. van, *Schaepman*. In de serie: *Kopstukken uit de twintigste eeuw*. ('s-Gravenhage, 1964).
- WERF, H. v. d., *Frans Andriessen. Profiel van een politicus*. (Baarn, 1974).
- WILHELM II, *Ereignissen und Gestalten aus den Jahren 1878–1918*. (Leipzig-Berlijn, 1922).
- WITLOX, J., *Varia Historica*. ('s-Hertogenbosch, 1936).
- WITLOX, J., *Schaepman als Staatsman, 3 Dln.* (Amsterdam, 1960).
- WITLOX, J., *De Staatkundige emancipatie van Nederlandse Katholieken 1848–1870*. (Bussum, 1969).
- WITTERT VAN HOOGLAND, E. B. F. F. Baron, *De Parlementaire Geschiedenis der Sociale Verzekering 1890–1940. 2 Dln.* (Haarlem, 1940).
- ZEEUWEN, J. A., *Venlo in economisch opzicht gedurende de eerste fase van de Franse tijd* in: *Heimatsbuch der Grenzkreises Kempen-Krefeld*, 1963.
- Die Zukunft der Arbeit. Bulletin der Internationalen Vereinigung für sozialen Fortschritt. (Vereinigte internationale Vereinigungen für gesetzlichen Arbeiterschutz, zur Bekämpfung der Arbeitslosigkeit und für Sozialversicherung. (Erster und zweiter Band, Jena, 1925). Die Zulassung Deutschlands und Oesterreichs zur Internationalen Arbeitsorganisation. (Uitgave van het Internationaal Arbeidsbureau, Genève, 1920).*

Jeugd en Studiejaren. De priester Nolens. Leraar in Rolduc.

Biografen stappen weleens zo licht over de eerste levensjaren van hun „held” heen, alsof de jeugd van de mens voor de verdere beoordeling van zijn leven en werken onbelangrijk zou zijn. Terecht merkte Aalberse in 1927 op, dat het belangrijk zou zijn iets meer van Nolens’ jeugd te weten te komen, want, zo schreef hij: „Het kind is de vader van de man.”¹

Ofschoon vele gegevens verloren zijn gegaan, is het toch mogelijk gebleken meer inzicht in de jonge jaren van Nolens te krijgen, waardoor hij, die door zovelen als de ondoorgrondelijke wordt gezien, in feite voor ons een „menselijker” gestalte krijgt.

Omstreeks 1860, het geboortjaar van Nolens, was Venlo noch een aantrekkelijke noch een welvarende stad. De economische situatie van de stad was niet erg gunstig en verbeterde slechts zeer langzaam.² Er waren weliswaar nijverheidsbedrijven gevestigd, maar de ontwikkeling werd geremd door het keurslijf van een verwaarloosde vesting. „De nauwelijks duizend woningen, die Venlo rijk is, zijn overvuld. De huizen, vele jaren verwaarloosd, verkeren in een armoedige toestand. De smalle, kromme straten zijn onregelmatig van aanleg, het plaveisel is slecht, stoepen zijn gebrekkig of ontbreken geheel. De hygiënische toestand is zeer pover; mesthopen liggen vaak urenlang in de straten.”³

Toch had in die tijd de stedelijke ontwikkeling een aanvang genomen. Omstreeks 1830 vond ongeveer 20% van de beroepsbevolking haar bestaan in verschillende jonge industrieën. Er waren brouwerijen, blauwververijen, boekdrukkerijen en leerlooierijen.⁴ Maar de ontwikkeling stagioneerde in de jaren van de Belgische opstand (1830–1839), toen Venlo

onder Belgisch bestuur stond. Na het verdrag van Londen zette de ontwikkeling zich voort, zij het langzaam, want omstreeks 1850 had de nijverheid nog maar weinig te betekenen.⁵

In deze stad werd Willem Hubert Nolens op 7 september 1860 geboren. Zijn vader, Martinus Nolens (1825–1914), die aldaar een leerlooierij had, stamde uit een oud Eysdens geslacht van Maasschippers; in 1857 was hij gehuwd met Hermina Hubertina Linskens (1828–1896).⁶ Nog op de dag van zijn geboorte werd Willem Hubert Nolens gedoopt in de in de jaren 1870–1875 door P. J. H. Cuypers gerestaureerde St. Martinuskerk, ook wel „de Grote Kerk” genoemd.⁷ Vader en Moeder Nolens gaven hun vier kinderen een gezonde en diepgodsdienstige opvoeding.⁸ De oudste, Jean, preees het „beminnelijk optimisme” van zijn vader in een brief aan zijn stervende broer op 7 augustus 1931 en eerder op 29 juli 1931 schreef hij: „Als ik mij nog bedenk hoe die (sc. vader) met zo’n paar kwajongens op reis kon gaan, ze alles laten zien wat er te zien was, dan begrijp ik er nog niet alles van.”⁹ In zijn inaugurale rede als buitengewoon hoogleraar in Amsterdam noemde Nolens zijn vader een „voorbeeld van arbeidslust en rechtvaardigheidszin”, en hij dankte hem, die in de praktijk had beleefd, wat voor zijn zoon theorie was.¹⁰ Moeder Nolens ging haar kinderen voor in echte Limburgse vroomheid. Vaak begaf zij zich met hen naar de St. Martinuskerk, om daar Gods zegen over haar gezin af te smeken.¹¹

Als zevenjarige jongen ging de jonge Nolens, die in de dagelijkse omgang Wiel genoemd werd, eerst naar de lagere school van „bovenmeester” Dionysius Schram, „een uitstekende onderwijzer”. Daarna ging hij naar de school voor meer uitgebreid lager onderwijs op de Oude Markt, waarvan Schram sinds 1868 hoofd was. Aan deze begaafde onderwijzer, die zich geheel voor het onderwijs inzette, heeft de jonge Nolens veel te danken gehad. Hij had, zoals hij in 1927 zei, een grote afkeer van de school en daarom gebeurde het nogal eens, dat hij zich schuldig maakte aan „verstrielen” (spijbelen). Op zekere dag werd hij daarop betrapt. Toen hij bij zijn vader ter verantwoording werd geroepen, wierp hij het met hem „op een accoordje voor een half jaar”, maar, zo voegde hij er aan toe „van dat half jaar kwamen er meer dan twintig”.¹²

Na de lagere school te hebben doorlopen kwam Wiel in 1870 in de voorbereidende klas van de Venlose driejarige Hogere Burgerschool, waarvan toen „eine Pruus”, zoals de leerlingen zeiden, de Duitser

W. Hedick directeur was. De H.B.S. was in 1863 door Thorbecke als nieuwe vorm van onderwijsinstelling in het leven geroepen. De inrichting van de nieuwe scholen verliep althans te Venlo moeizaam door gebrek aan Nederlandse leerkrachten. De samenstelling en kwaliteit van het docentenkorps aldaar was hoogst merkwaardig. De directeur hield er een ouderwets Duits opvoedingssysteem op na. „Wanneer deze heer de klas binnentrad, was het eerste woord, dat hij tot de jongens richtte, speciaal tot één in dit geval: „Geh, und hol mal welche Straferichte. Ich werde sie heute Morgen wohl los werden”. Duitse diernamen gebruikte hij vaak als scheldnamen voor zijn leerlingen. Hij sprak nauwelijks één woord Nederlands. De leraar wiskunde was niet afkerig van alcohol. „Hij kwam met een hoge hoed de klassen binnen, plofte als een meelzak op een stoel neer en begon zijn lessen met op de onbegrijpelijke domheid der ouders te wijzen, die het in hun hoofd kregen om zulk een troep uilskuikens als zijni leerlingen waren, de wiskunde te willen inprenten”. Na deze weinig verheffende inleiding begon hij zijn lessen, als hij er tenminste niet toe overging een ochtenddutje te doen. Een Fransman gaf Duits en Engels. Ook hij sprak geen woord Nederlands en beheerste het Engels maar matig. De leerlingen raakten aldus op een vreemde wijze vertrouwd met de moderne talen.¹³

In Nolens' derde studiejaar werd Hedick vervangen door Dr H. J. Eymael over wie Nolens later nog met grote waardering sprak. Hij noemde hem „een nobel leraar”. Toen Nolens promoveerde schreef Eymael hem er trots op te zijn, dat hij hem (Nolens) „al was het dan ook maar gedurende korte tijd” onder zijn leerlingen mocht hebben.¹⁴ Nog vele jaren later herinnerde Nolens zich deze leermeester. In 1927 verhaalde Nolens dat Eymael op zekere dag een stuk uit een leerboek behandelde, getiteld: „Verdenk Uwe jongens niet”, waarvan de strekking was: „Gij weet nooit wat er nog uit kan groeien.” Met een lichte humor voegde Nolens er aan toe: „Indien deze wenk niet door onze ouders was opgevolgd, zou mijn studiegenoot, de heer Terwisga, die ik hier voor mij zie, het niet gebracht hebben tot generaal-commandant van het veldleger.”¹⁵

Nolens schijnt in zijn jeugd een normale gezonde schooljongen geweest te zijn, die stoeiend en spelend met zijn speelmakkers holde over de Markt, welke als speelplaats van de H.B.S.-leerlingen diende. Van deze speelmakkers zouden er verschillende in latere jaren een belangrijke

functie bekleden. Tot hen behoorden Laurens Schrijnen, later bisschop van Roermond, de gebroeders van der Grinten, die hoge militaire posten bezetten, de reeds vermelde W. J. Terwisga, W. Berde, die pastoor in Afferden werd, P. Schrijnen, later apotheker in Amsterdam en P. de Sévaux, die aan de Venlose H.B.S. leraar werd.

Behalve Nolens wilden er nog vijf jongens priester worden. Zij kregen van een van de Venlose kapelaans bijlessen in Latijn en Grieks. Nolens' leermeester was de kapelaan Mathieu Nijssen.

In 1874 verliet Nolens zijn geboortestad om in Weert de lessen aan het Bisschoppelijk College te volgen. Nolens heeft sindsdien niet meer in Venlo gewoond, maar hij heeft zijn Venlo niet vergeten! Wij zouden kunnen zeggen, dat Nolens en Venlo tesamen één begrip vormden. Toen hij 25 jaar priester was, werd Nolens van vele zijden in de pers geprezen en men wees erop, dat de jubilaris met nauwe banden aan Venlo en Limburg verbonden was. „Inderdaad,” zo antwoordde Nolens toen, „aan Venlo en Limburg. Aan Venlo: door geboorte, door herinneringen der jeugd, door de nauwste familiebetrekkingen, door vrienden der jeugd en latere tijd.” Toen in 1927 de burgemeester van Venlo bij het veertigjarig priesterjubileum van Nolens opmerkte, dat hij bij de huldiging de sfeer van Venlo had willen meebrengen, antwoordde Nolens: „Maak U daarover maar geen zorg; dat was niet nodig; als goed Limburger en Venlo-naar leef ik steeds in die sfeer, hoezeer ik de sfeer van Den Haag en omgeving ook op prijs stel.”¹⁶

Inderdaad Venlo heeft in het hart van Nolens steeds een bijzondere plaats ingenomen. Oud-minister Gelissen, zelf Venlonaar, die tijdens zijn Delftse studie jaren ééns in de maand bij Nolens op de Prinsegracht in Den Haag ging lunchen, vertelde dat zijn gastheer zich graag met hem in het Venlose dialect onderhield. Nolens' banden met Venlo waren sterk en van verschillende aard. Van 1896 tot 1917 vertegenwoordigde hij de stad in de Tweede Kamer en nimmer heeft Venlo vergeefs een beroep gedaan op de deskundigheid van zijn afgevaardigde, ook niet na 1917. Maar het was toch niet op de eerste plaats om die reden, dat Nolens zich om de belangen van de stad bekommerde: het was vooral omdat hij zich altijd Venlonaar is blijven voelen, ook toen hij werkzaam was in Rolduc en nog later, toen hij in Den Haag woonde. Hij wilde als Venloos priester deel blijven uitmaken van de Roermondse geestelijkheid. In Venlo wilde hij ook begraven worden.

Toen Nolens in Weert op school ging en later in Rolduc bracht hij zijn vakantie bij zijn ouders in Venlo door. „Met een klein aantal vrienden, waaronder opmerkelijk veel Sjang's waren,” zo schreef een studiegenoot van hem, „werd alsdan avond na avond naar St. Urbanus getogen, een vriendelijk café aan de weg naar Genooi, bekend om zijn gezelligheid en zijn goed bier. En daar werd dan onder prettige kout en een heerlijk potje Venlo's oud, de avonden doorgebracht.” In die tijd, toen er weinig verkeer en daardoor ook weinig vertier was, maakten stedelingen graag een zondagswandeling naar een of andere „uitspanning” buiten de stad, d.w.z. buiten de oude stadswallen. In Venlo was die uitspanning de herberg St. Urbanus, zo genoemd omdat het oude O.L. Vrouwe-schuttersgilde, dat daar bijeenkwam, als tweede patroon St. Urbanus had.¹⁷ Het café werd vooral door kegelaars graag bezocht. De jeugdige Nolens, bekend als een goed verteller en een jongen, die op de juiste momenten humoristische opmerkingen wist te plaatsen, nam graag aan een partij „beugelen” deel, maar was „in het edele spel” niet zo'n uitbinker als later in de sociale wetenschappen, „welke toen reeds zijn lievelingsstudie waren”. Hij ging meestal met zijn broer Jean (Sjang), die ook op oudere leeftijd bekend stond als een gezellige Venlonaar, naar St. Urbanus. Zij moesten steeds om elf uur thuis zijn en nog later wisten velen zich te herinneren, dat beide broers zich steeds aan het ouderlijk voorschrift hebben gehouden. Het naar huis gaan in de donkere avond was in die tijd voor de jongens geen pretje. Tengevolge van een conflict tussen de gemeente en de bewoners in de omgeving van de Roermondse straat, werden geen gemeentewerken uitgevoerd aan de weg vanaf het viaduct tot en met de Tegelseweg, zodat deze buurt bij regen veranderde in een modderpoel, „die zonder kaplaarzen niet te doorwaden was”. Om het ouderlijk huis te kunnen bereiken moesten de jonge Nolens en zijn broer door deze modderpoel waden. Het viel zijn vrienden op, dat hij zich hierover nooit geërgerd toonde, maar wel het bespottelijke van deze situatie aan de kaak stelde.¹⁸

Het bisschoppelijk College in Weert, waarheen Wiel Nolens in 1874 vertrok om zijn middelbaar onderwijs voort te zetten, stond onder leiding van P. J. Maessen (1817–1884); de school telde toen 10 docenten. Bij Maessens zilveren priesterjubileum werd zijn leven „een aaneenschakeling van goedheid” genoemd.¹⁹ Behalve van Maessen die onderwijs in Grieks en Latijn gaf, heeft Nolens ook nog les gehad van H. J. J.

Schneider (1828–1902), die in 1884 Maessen opvolgde. Hij gaf onderwijs in Latijn en in de geschiedenis van de Nederlanden. Toen deze in 1878 zijn zilveren priesterfeest vierde, hebben zijn leerlingen een album samengesteld onder de titel: *Souvenir des élèves de la rhétorique et de la poésie*, dat een aantal gedichten in het Latijn, Frans, Duits en Nederlands bevatte. Een van de gedichten was van „Guillaume Nolens”, voorzover bekend, het enige gedicht dat de zo prozaïsche jongeman ooit heeft geschreven.²⁰ Een andere leraar was H. J. H. Wouters (1846–1924), die in Nolens' jaren in Weert een groot deel van de lessen voor zijn rekening nam. Bij gelegenheid van diens veertigjarig priesterfeest in 1910 maakte Nolens deel uit van het feestcomité.²¹ Van de overige docenten moet nog worden genoemd J. H. Drehmanns (1843–1913), die in 1899 bisschop van Roermond zou worden.

Aan ontspanning in de vorm van toneel en muziekkuitvoeringen heeft het in Weert ook in Nolens' jaren niet ontbroken. De docent en latere directeur Schneider was een groot muziekliefhebber, en schreef vermoedelijk zelf enige toneelspelen, die in het college werden opgevoerd. Over het algemeen werd ook in vroegere tijden op seminaria en kostscholen aandacht geschonken aan lichamelijke ontspanning. In Weert was beugelen „de sport”. Nolens heeft ongetwijfeld daaraan vaak deelgenomen, omdat hij, zoals wij reeds zagen, ook in zijn vakantie deze sport beoefende.²²

Over zijn verblijf in Weert heeft Nolens zich slechts éénmaal in het openbaar uitgelaten. Hij vertelde toen, dat hij in 1875 op het college „nogal wat prijzen” had behaald. Zijn vader, die dit vernam, reageerde zeer laconiek met de opmerking: „Hij heeft niet meer dan zijn plicht gedaan.”²³ Hij schijnt in Weert, zoals later ook in Rolduc, een ernstig werkende, rustige student geweest te zijn. Hij viel kennelijk nog niet bijzonder op, ook al behoorde hij tot de betere, zo niet tot de besten van zijn klasgenoten.

Na zijn studie in Weert ging Nolens in 1878 naar het befaamde Rolduc, nu nog „het meest uitgebreide abdijcomplex van Nederland”.²⁴ In de eeuwenoude gebouwen had Mgr. C. R. A. van Bommel (1790–1852) op 17 oktober 1831 zijn „Limburgs Hageveld” geopend, dat in 1843 werd overgedragen aan het „Apostolisch Vicariaat” Roermond, waarvan Joannes Augustinus Paredis in 1840 tot administrator was benoemd.

Mgr. Paredis richtte in de oude Luikse school een klein-seminarie in.²⁵ Op 1 mei 1843 begonnen de lessen. Mgr. Peters, de eerste directeur, kreeg 60 leerlingen onder zijn hoede.²⁶

Nog lang heeft Rolduc zijn Luiks karakter behouden. Tot in het begin van deze eeuw was Frans weliswaar de voertaal, ook voor de leerlingen, maar het was juist in Rolduc, dat de toekomstige clergé vooral omstreeks de eeuwwisseling Nederlands ging denken en daardoor speelde Rolduc een belangrijke rol in het proces, waardoor Limburg in het Nederlandse geheel werd geïntegreerd.²⁷

In het archief van Rolduc is over de student Nolens weinig te vinden. In de „strafvermeldingen” komt zijn naam niet voor. Het is bekend, dat hij zowel in Weert als in Rolduc een goede leerling was, maar uit niets blijkt, dat hij brillant was.²⁸

Nolens slaagde in 1880 voor het eindexamen gymnasium. Tijdens zijn studiejaren in Rolduc was Dr. Willem Everts (1827– 1900), een ruimdenkend en vooruitstrevend priester, er Directeur.²⁹ Nolens had voor Everts, onder wie hij zijn studies maakte en – na zijn priesterwijding – als leraar werkzaam was, grote eerbied. Bij diens overlijden noemde Nolens zijn leermeester en directeur een buitengewoon en een waarlijk groot man. Na uiteengezet te hebben, hoe Rolduc een grote verscheidenheid in structuur vertoonde, waarin toch éénheid gebracht moest worden en er in orde en tucht („maar met lichtleidende hand”) gestreefd moest worden naar het grote doel: „de intellectuele en zedelijke ontwikkeling” der leerlingen, vervolgde Nolens: „De directeur nu is het middelpunt dier mensheid, het uitgangspunt dier beweging, de hoofdpersoon bij het handhaven dier orde en dier tucht, het levensbeginsel van het grote zedelijke organisme. Mgr. Everts bezat het leidend-talent, de ruime blik voor zo zware taak; hij bezat de ruimte van opvatting, la largesse d’esprit, zo onmisbaar bij het beoordelen en het leiden van mensen, niet het minst van jonge mensen. Hij beschikte over een wilskracht, die hem tot spoedig en beslist handelen in staat stelde, waar het vereist werd. Hij was daarbij een man van initiatief, van vooruitgang. Hij wist rekening te houden met de eisen van de tijd.” En tenslotte stelde Nolens vast, dat het leven van Everts innig verweven was met Rolduc en tegelijk ook met het gehele bijzonder onderwijs.³⁰ In 1893 werd Everts door het kiesdistrict Roermond gekozen tot lid van de Tweede Kamer. Schaepman was niet zo gelukkig met deze verkiezing, omdat de oud-directeur nauwelijks een

politicus kon worden genoemd en in de Kamer zich eerder conservatief dan vooruitstrevend opstelde. Zijn bijzondere belangstelling lag op het gebied van het onderwijs.³¹ In Rolduc werd Everts opgevolgd door Dr. M. R. H. Corten (1844–1909), „een man met groot constructief talent, een gemak van initiatief en een voorliefde voor grootst opvattingen en brede lijnen”.³²

Na zijn eindexamen gymnasium verliet Nolens Rolduc. Van 1880 tot 1884 studeerde hij rechten in Utrecht. In 1884 legde hij zijn doctoraal-examen in de rechten af en in 1885 slaagde hij voor het doctoraal-examen in de staatswetenschappen. Intussen studeerde hij theologie aan het groot-seminarie van Roermond. Een van zijn leraren aldaar was Petrus Hubertus Marres (1829–1900), die les gaf in de moraal-theologie. Aan hem wijdde Nolens in 1900 een treffend *In Memoriam*.³³

Op 25 maart 1887 werd Willem Hubert Nolens door zijn oud-stadgenoot Mgr. F. A. H. Boermans in Roermond priester gewijd. Op 10 april droeg hij in Venlo in de St. Martinuskerk zijn eerste plechtige H. Mis op. Ofschoon Nolens over zijn priester-zijn niet zoveel heeft gesproken, en wij van zijn opvattingen over zijn taak als priester niet zoveel weten, is het duidelijk, dat 25 maart 1887 een hoogtepunt in zijn leven is geweest. Nolens heeft vele jubilea kunnen vieren. Steeds trachtte hij aan openbare huldigen te ontkomen. Alleen zijn veertigjarig priesterjubileum heeft hij in volle glorie willen vieren.³⁴

Hoe een priester tegelijk staatsman kan zijn (en dat in een tijd, waarin priesters zich alleen met uitdrukkelijke toestemming van de kerkelijke overheid met politiek mochten inlaten) heeft Nolens eigenlijk vastgelegd in zijn proefschrift; *De Leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*. Het werken aan zijn proefschrift heeft hem de weg naar de politiek gewezen. Het bevorderen van het menselijk geluk op aarde zag Nolens als een werken aan het einddoel van Gods schepping, en deze gedachte heeft hem ertoe gebracht, zoals hij tegenover P. Kasteel verklaarde, zich aan de sociale actie te wijden en daarmee was voor hem de weg naar de politiek gewezen.³⁵

Enkele malen heeft Nolens in het openbaar zijn houding gerechtvaardigd met de toevoeging, dat hij zus of zo handelde, omdat hij katholiek en/of priester was. In vele artikelen die hij in de *Venloosche*, later *Nieuwe Venloosche Courant* geheten, publiceerde klinkt een ondertoon van pastorale bezorgdheid door. Zo wees hij naar aanleiding van het Paas-

Nolens en zijn ouders. (Overgenomen uit: P.J.M. Aalberse e.a.: Dr. Nolens),

*Aan Heeren Kiezers
in het kiesdistrict Venlo.*

Van verschillende zijden aangezocht om mij candidaat te stellen voor het lidmaatschap der Tweede Kamer, verklaar ik deze candidatuur te aanvaarden.

Mocht ik gekozen worden, dan zal ik naast de belangen van algemeen en hooger aard, ook die van industrie, landbouw en handel in ons district, naar beste krachten behartigen.

W. H. NOLENS,

*Meester in de Rechten en Doctor in de Staatswetenschappen,
R. K. Priester, Professor te Rolduc.*

Wien zullen wij kiezen?

Ziedaar de vraag, welke ieder welkenkend, onpartijdig kiezer, die het met zijn district en het land goed meent, met allen ernst dient te stellen. En het beslist antwoord op deze vraag zal zijn: Onze keuze moet vallen op hem, die de meeste en beste waarborgen biedt, dat de belangen van allen, van industrieelen en landbouwers, van neringdoenden en handwerkslieden, in 's lands vergaderzaal het best zullen bepleit en verdedigd worden; op hem, die de belangen van onderwijs, godsdienst en opvoeding en wat deze bevorderen kan, grondig bestudeerd en kent, en de middelen weet aan te wijzen, om verbetering aan te brengen of bestaande gebreken weet weg te nemen; op hem, die de meeste en beste bewijzen heeft geleverd, dat hij op de hoogte is of kan zijn van de sociale vraagstukken, die thans overal aan de orde zijn en van welker min of meer goede oplossing het welzijn van het volk, de rust van den Staat, de welvaart des lands, de tevredenheid van het individu grootendeels afhankelijk zijn; op hem, die in den doothof der wetten geen vreemdeling is; op hem, die in staat is de draagwijdte van nieuwe wetbepalingen te doorgronden; op hem, die bewijzen heeft gegeven ook in het Parlement datgene te kunnen verdedigen, wat hij voor nuttig en goed houdt; op hem, van wien wij de meeste overtuiging hebben, dat hij steeds het vaandel der katholieken zal hoog houden zonder aan de rechten van anderen te kort te doen.

Ons district bezit het voorrecht zulk een candidaat voor de Tweede Kamer te bezitten, zulk een man te kunnen aanwijzen in den Welc. Zoon. Zoon. Zoon.

W. H. NOLENS,

Meester in de Rechten en Doctor in de Staatswetenschappen, Professor te Rolduc.

I.

De Duitse priester-staatsman Heinrich Brauns.

Stoepzaken:

4

1° N. kritiek op Openbar.
hoe te verkleinen.

2° zijn tactiek -

Wond doeg zijn is breuk op Neutritatid
(Om Neutrit te beten in de
Scheldmond zijn)

te Winden rely de hij om zijn Wond

om te Went : de Wond als
de Wond om te Went als
te Winden rely de hij om zijn Wond

a) Om de Wond om te Went als
te Winden rely de hij om zijn Wond

b) om te Went als de Wond om te Went als

c) te Winden rely de hij om zijn Wond
om te Went als de Wond om te Went als
te Winden rely de hij om zijn Wond

feest in 1900 zijn lezers er op, hoe in het licht van het Paasgebeuren alles betrekkelijk werd, maar voegde hij eraan toe: „Alleen in verbinding met het hoogste doel, het leven na dit leven, krijgt ook al het betrekkelijke, al het tijdelijke de waarde, die het anders mist.”³⁶ Diezelfde pastorale bezorgdheid vinden wij terug in zijn artikel over het begin van het H. Jaar 1900, waarin Nolens stelde, dat de christenen vooral in het H. Jaar er voor moesten zorgen dat „op de drempel ener nieuwe eeuw” de twintigste eeuw zou worden een eeuw „van het herstelde en gehandhaafde recht . . . van het recht in de burgerlijke verhoudingen . . . van het publieke recht . . . van het recht ook in de verhoudingen en levensomstandigheden van de verschillende maatschappelijke groepen en standen”, en tenslotte „van het volkenrecht”.³⁷

Nolens heeft zich een echt priester getoond. Aan zijn priester-zijn ontleende hij de grote kracht voor zijn optreden in het openbare leven als parlementariër, als leraar en als hoogleraar.³⁸ Nuchter realist als hij was, had hij niets van een mysticus. Hij was geen dweper, zelfs geen propagandist. „Ware hij geen Limburger geweest, aldus Elout, hij zou misschien één van die koude fanatici zijn geworden die de katholieke Kerk in sommige absolutistische geesten ook wel heeft bezeten, maar zijn geboorte in onze meest zuidelijke provincie had hem, in een filosofische monkel en een wereldwijs schouderophaler, iets meegegeven van dat zonnige leven-en-laten-leven, dat de Limburger maakt tot een zo bijzonder innemend element in ons volk.” Was het niet juist als priester, dat Nolens met zijn scherpe geest zo snel problemen en mensen doorzag en hij „begrijpend en verklarend” over mensen en problemen heen kon zien?³⁹

Nolens heeft zijn priesterlijk karakter nooit verloochend.⁴⁰ Terecht kunnen wij in hem een priester zien, „die de werkman steunt in de harde strijd om het bestaan, de priester, die de industrieel bemoedigt in benarde sociale omstandigheden, de priester, die de gevangene opbeurt en later voorthelpt, de priester, die door wijze wetten het heil van Staat en gemeenschap mede verzekert”.⁴¹

Hoewel Nolens in hart en nieren priester is geweest, heeft hij niet veel werkelijk pastorale arbeid verricht. Als leraar in Rolduc heeft hij daar vaak in het Nederlands of in het Frans gepreekt. Zijn preken, die vaak aansloten op het Evangelie van de zondag, bereidde hij zorgvuldig voor; hij legde daarin bijzonder de klemtoon op de deugden van nederigheid en gehoorzaamheid en op de navolging van de lijdende Christus.⁴²

Kort na zijn priesterwijding werd Nolens benoemd tot leraar in Rolduc, doch eerst op 17 februari 1888 trad hij in functie.⁴³ Hij had in Rolduc de opdracht de vakken geschiedenis, staatswetenschappen en moraalfilosofie te onderwijzen. Het is aan hem te danken, dat in 1893 in Rolduc ook sociologie in het „vakkenpakket” werd opgenomen: destijds een novum op de Nederlandse seminaria. Hiertoe zou hij geïnspireerd zijn geweest door A. Ariëns en door de sociale nood in Maastricht.⁴⁴ Het zou weldra blijken, dat sociologie en de sociale aspecten van de andere wetenschappen bij de jonge docent centraal stonden.

Nolens zette zich voor iedere taak, die hem werd opgedragen, voor de volle honderd procent in. Hij verafschuwde middelmatigheid bij anderen, maar de eisen, die hij zichzelf stelde, waren niet minder dan die, welke hij aan anderen stelde. Al zijn lessen, en later zijn colleges, bereidde hij zorgvuldig voor, zoals blijkt uit vele dictaatcahiers en aantekeningen, die bewaard zijn gebleven.⁴⁵ Zijn gesproken woord in de les was glashelder en zijn betogen, waar hij deze ook hield, waren steeds scherp en duidelijk. Slechts een enkele maal liet hij enige emotionaliteit blijken, en dit was minder het geval naarmate hij vooral in het politieke leven meer leiding ging geven.

Een oud-leerling vertelde, dat hij zijn leermeester éénmaal geëmotioneerd had gezien. Het was bij het verschijnen van „Schaepman's schoonste dichtwerk”, nl. het gedicht over het H. Sakrament van Mirakel. Het werk was juist van de pers gekomen en was door Schaepman aan zijn jonge vriend toegezonden. Groot was de verbazing van de leerlingen, toen tijdens een sociologie-les Nolens plotseling „met ontroering in de stem” de volgende passage uit het gedicht voorlas:

„Uit der mensheid drukke scharen,
Suizend als de korenaren,
Zwellende als de woeste baren
Uit der oceanen schoot,
Komt de smeekbede opwaarts jagen,
Om te vragen
't Daaglijksch brood.”

Wilde Nolens met behulp van de hier bedoelde tekst duidelijk stellen, dat de kern van het sociale probleem is: het zoeken naar, het bidden om het dagelijkse brood?⁴⁶

Het doceren van een vak, dat tot dan toe op ieder lesrooster ontbroken

had, stelde vanzelfsprekend aan de docent speciale eisen. Een handboek bestond nog niet; de sociologie als wetenschap was nog jong, en werd zelfs lange tijd op seminaria beschouwd als een „gevaarlijke” wetenschap. Nolens wenste geen tijd te verliezen door in de les voortdurend te „dicteren”. Hij zal er ook wel niet het geduld voor hebben gehad. Vóór iedere les stelde hij de leerlingen een korte, overzichtelijke samenvatting van de te behandelen stof ter hand. De leerlingen waren verplicht het résumé, waarvan men later pas begreep, „wat er al niet in was samengeperst”, nog vóór de les over te schrijven. Deze methode is Nolens later, toen hij in Amsterdam hoogleraar was, in iets gewijzigde vorm blijven volgen.⁴⁷

Dat Nolens als docent geliefd geweest zou zijn, valt uit niets op te maken, wel dat hij ontzag inboezemde. Of hij een goed pedagoog was, valt moeilijk te zeggen. Zelf schreef Nolens eens, dat onder „de jeugdige bevolking, zo vol opbruisende levenslust, maar ook zo geneigd tot lichtzinnigheid”, orde en tucht gehandhaafd moesten worden, doch zo voegde hij er terstond aan toe: „Orde en tucht – maar niet met loodzwaar drukkende maar met licht leidende hand”.⁴⁸ Uit deze woorden zou men de gevolgtrekking mogen maken, dat voor Nolens orde en tucht slechts middelen bij het leiden van de jonge mens betekenden.

Overigens is de berichtgeving over Nolens als leraar zeer schaars en daarom zijn de gegevens in de *Jaarboeken van Rolduc van 1922 en 1932*, alsmede het artikel van Müller in de *Amsterdamsche studenten-Almanak van 1926* van bijzonder belang. Het schijnt dat Nolens zich bijzonder objectief tegenover zijn leerlingen opstelde. Hij kende hen allen, maar toonde nooit voor enige student een bepaalde voorkeur. Nimmer echter vergat hij een gezicht, en jaren later wist hij een oud-leerling nog bij de naam te noemen. Er wordt zelfs van hem verteld dat hij bij het zien van bepaalde leerlingen nauwkeurig wist te voorspellen, of zij al dan niet een filosoof zouden worden. Meer dan eens stond hij na de maaltijd „bij de grote trap om met hoog opgetrokken wenkbrauwen en gedwee volgende neusvleugels, de handen tussen de ceintuur, het dartelevolkje te monstereën, dat door de gang naar de speelplaatsen joelde”.⁴⁹

Zoals iedere docent was Nolens op bepaalde tijden belast met de surveillance op de speelplaats en in de studiezaal. „We hebben nog een vage herinnering van een op het hoge bordes heen en weer zwevende verschijning, die haar surveillerende Argusogen over de spelende jeugd liet gaan”.

Diepe indruk maakte destijds reeds op de leerlingen de enorme werklust en de nimmer-aflatende ijver van hun leraar. Vroeg in de morgen droeg Nolens aan het Onze-Lieve-Vrouw-altaar de H. Mis op, waarna hij enige uren wijdde aan de voorbereiding van zijn lessen of aan het schrijven van zijn proefschrift.

Daarna gaf hij zijn lessen. Vooral zijn geschiedenis- en sociologielessen waren bijzonder actueel. Nolens was nauwelijks drie jaar leraar, toen de encycliek *Rerum Novarum* van Leo XIII verscheen. Zeer uitvoerig en „met fierheid” gaf hij zijn leerlingen van deze pauselijke boodschap een heldere uitleg. In navolging van Schaepman voelde Nolens zich bijzonder met Rome verbonden. „Roma locuta est” interpreteerde hij niet in de zin van een Thompson, maar zoals Schaepman er een betekenis aan gaf. De paus was voor hem de – in geloofszaken – onfeilbare leider van de Kerk, die echter ook door zijn wereldwijde contacten in staat was in andere zaken richting te geven. Gehoorzaamheid aan de Paus was voor hem een primaire levensregel, zonder dat men hem van kruipende slaafsheid zou kunnen beschuldigen, en zonder dat hij zich in latere jaren ooit aan de zijde van de soms onverdraagzame integralisten schaarde.

In zijn bewondering voor Paus Leo XIII, wiens gezaghebbend woord „zelfs door de ongelovige wereld met eerbied werd aangehoord”⁵⁰, werd zelfs de nuchtere Nolens dichterlijk. Typerend is bijvoorbeeld een artikel, dat hij schreef over de opening van de H. Poort door de Paus op 24 december 1899: „Een benijdenswaardig voorrecht, aan zo weinigen van ons, bewoners van Noordelijk Europa, gegeven tegenwoordig te kunnen zijn bij ene plechtigheid zo groots, in hare zinnebeeldige betekenis zo veelomvattend als deze. Een benijdenswaardig voorrecht aanwezig te zijn te Rome, hoofdstad der wereld in de oudheid als zetel, als middelpunt van de Republiek en van het Keizerrijk, – daarna, ook thans nog, de hoofdstad dier wereld als middelpunt van de Christelijke Kerk, als zetel van de plaatsvervanger van Christus op aarde; – Rome, de stad van de Catacomben en van het Colosseum, waar iedere steen herinneringen wekt, waar eeuw op eeuw de meest begaafden onder de mensenkinderen de hoogste voortbrengselen van kunst en wetenschap als ’t ware kwistig hebben uitgestrooid; in Rome waar zich de schakel bevindt, die het menselijke met het goddelijke, het tijdelijke met het eeuwige, het natuurlijke met het bovennatuurlijke verenigt”.⁵¹

Nolens had een bijzondere trant van doceren. Nooit was hij de „school-

meester". Hij trachtte steeds zijn betogen op een logische en glasheldere wijze op te bouwen. Opvallend was daarbij zijn nooit falende zinsbouw, waardoor ook later zijn parlementaire redevoeringen uitblonken. Nolens schijnt van het principe uitgegaan te zijn: nooit een woord teveel; ieder woord moet volkomen verantwoord zijn. Dit verklaart voor een belangrijk deel, dat hij later wel eens „De Zwijger" werd genoemd, omdat hij meer luisterde dan sprak.⁵² Ondanks zijn gave om zijn betoog in taalkundig opzicht tot een logisch en harmonisch geheel op te bouwen, heeft Nolens zich maar zelden aan rhetoriek in de trant van Schaepman of Aalberse schuldig gemaakt. Schaepman vond trouwens zelf dat de tijd van lyrisch-rhetorische voordrachten voorbij was.⁵³

Voor Verberne misten Nolens' latere redevoeringen „alle bekoring van uiterlijke schittering", doch zij werden beheerst „door een zeer zorgvuldige woordkeuze".⁵⁴ Aalberse schreef in 1930, dat Nolens in en buiten de Tweede Kamer een redenaar was „die in korthed Tacitus evenaart en daarom steeds veel meer zegt dan hij uitspreekt".⁵⁵

Dit alles sloot een humoristische noot in zijn betoogtrant niet uit. De humor van Nolens kwam des te meer naar voren, omdat men die van hem niet verwachtte. Soms hanteerde hij ook het wapen van de spot, maar zonder dat hij zich schuldig maakte aan liefdeloos sarcasme.⁵⁶ Niet iedereen oordeelde onvoorwaardelijk gunstig over de docent Nolens. Toen hij in 1909 werd benoemd tot Buitengewoon Hoogleraar aan de Gemeente Universiteit te Amsterdam, schreef W. Goossens, in die tijd als leraar in Rolduc collega van Nolens, de volgende merkwaardige aantekening in zijn dagboek: „Deze morgen deelde de directeur aan de professoren mede, dat hij gisteravond een telegram had ontvangen, waarin hem werd medegedeeld, dat prof. Nolens benoemd was tot hoogleraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam. Prof. Nolens zal ons dus na de grote vacantie verlaten. Wegens zijn grote discretie en geringe mededeelzaamheid, zijn schampere opmerkingen en dikwerf in het ooglopende zelfverheffing gepaard met schijnbare minachting voor anderen, was hij velen onzer minder sympathiek, ofschoon zijn verdiensten als afgevaardigde (in de Tweede Kamer) door allen zeer hoog gesteld worden. Door zijn veelvuldige afwezigheid en drukke bezigheid konden de lessen niet geregeld door hem gegeven worden, terwijl zijn gezag bij de leerlingen der H.B.S. niet genoeg gerespecteerd werd of liever zeer weinig betekende. Het is dan ook niet te verwonderen, dat onze directeur hem als leraar niet

ongaarne zag vertrekken".⁵⁷ Ofschoon Van de Venne eens schreef: „Ook de verhouding van Nolens tot zijn medeleraren is altijd een echt collegiale en vriendschappelijke geweest!"⁵⁸, blijkt toch wel dat Nolens in Rolduc een uitzonderlijke positie innam en daar werkelijk „de Eenzame" was, en dat tenminste enige leraren zijn heengaan beslist niet betreurden. Goossens gebruikte de woorden „schampere opmerkingen" en „in het ooglopende zelfverheffing", waarmee hij Nolens' ijdelheid aan de kaak stelde. Getuigde Nolens' optreden te midden van zijn collega's inderdaad zo van ijdelheid? P. Schmeitz, die overigens bewees veel respect voor Nolens te hebben, noemde diens ijdelheid „de echte, kleingeestige, kinderachtige ijdelheid", welke niet „op ambitie, evenwicht, strijd om de voorrang in het goede, zelfvertrouwen of zelfkennis gegrond" was.⁵⁹

Ongetwijfeld heeft Nolens gevoeld, dat hij onder zijn collega's een uitzonderlijke plaats innam. Het is niet uitgesloten, dat verschillende docenten, gedreven door een soort „jalousie de métier", zich nogal gereserveerd tegenover hem opstelden.

Ook het oordeel van De Rooy was weinig gunstig. Nolens zou reeds lang hebben gewacht „op een breder arbeidsveld", te meer daar hij zich in Rolduc „zat te ergeren voor klassen disciplineloze jongens". Bovendien zou hij weinig belangstelling hebben gehad voor zijn leerlingen en doceerde hij „desnoods voor een lummelende troep, omdat alleen zijn onderwerp hem interesseerde".⁶⁰ Het zou niet zo vreemd zijn geweest, als een man als Nolens, na ruim twintig jaar leraar geweest te zijn, verlangde naar een andere achtergrond voor zijn werk, maar dat hij zich ergerde aan zijn „disciplineloze" leerlingen is nauwelijks aan te nemen, tenzij men de ergernis bedoelt, die elke leraar in zijn loopbaan wel eens ondervindt. Nolens was immers een man, die de zaken nam zoals ze zijn.⁶¹ Hij liet wel duidelijk zijn ergernis blijken tegenover jongelui, die misschien wel overal haantje-de-voorste waren, maar zich niet aan ernstige studie wisten te zetten. Amateurisme ook onder zijn leerlingen verafschuwde hij, zoals hij later ook weinig waardering kon opbrengen voor beunhazen en eigenwijze lieden in het Parlement.⁶²

Na zijn verkiezing tot lid van de Tweede Kamer en zijn benoeming in diezelfde tijd tot vast medewerker van de *Venloosche Courant*, heeft Nolens zijn taak als leraar moeten inkrimpen.⁶³

De kamerzittingen vonden plaats van dinsdag tot en met vrijdag.

Nolens bleef in die dagen in de residentie. Maar terstond na de vergadering van vrijdag vertrok hij naar Rolduc. Zaterdag gaf hij de gehele dag zijn lessen. De zaterdagavond en de zondag gebruikte hij voor de mijnwerkers, naar wie zijn bijzondere belangstelling uitging. Na nog vier lessen gegeven te hebben vertrok hij 's maandags weer naar Den Haag.⁶⁴

Zijn positie als leraar in Rolduc stak ietwat af tegenover die van zijn collega's. Verschillende bekende persoonlijkheden brachten hem in Rolduc een bezoek. Schaepman kwam op 24 en 25 juli 1895 naar Rolduc en schreef Nolens daarna, dat hij zich te Rolduc „zeer goed geamuseerd” had: prins Hendrik kwam op 3 juli 1903 en van de minister-president, Abraham Kuyper kreeg hij op 12 juli 1903 bezoek.⁶⁵ Nolens haalde o.m. Schaepman over voor de studenten van de filosofische afdeling te spreken over Paus Leo XIII. Ook Abraham Kuyper hield voor alle leraren en leerlingen op Nolens' verzoek een toespraak.⁶⁶ Met De Savornin Lohman had Nolens eveneens contact, zoals blijkt uit een dankbrief van Lohman aan Nolens voor de toezending van het werk over Rolduc en zijn stichter, welk boek de protestantse politicus met grote belangstelling had gelezen.⁶⁷ De Savornin Lohman stond bekend om zijn eerlijkheid, objectiviteit, openhartigheid en rechtsgevoel, een scherpzinnig man die zich zeker nooit een gemakkelijke tegenstander heeft getoond.⁶⁸ De dankbrief was typerend voor deze eerlijke „vriend en vijand tevens” van mannen als Schaepman, Nolens en Aalberse.

„Ik begrijp nu,” aldus Lohman, „beter nog dan vroeger de veneratie voor de beenderen van die voortreffelijke Christen. Men verplaatst zich bij de lezing in de M.Euwen. Wat was het toen toch een andere tijd en een andere toestand. In vele opzichten zou ik mij daar beter thuis voelen, dan in de tegenwoordige, al behoor ik geenszins tot hen, die, zo mogelijk, ons naar dat tijdperk zouden willen terugvoeren.”⁶⁹ Er is in het leven van toen heel wat meer poëzie en bezieling, dan in onze tijd van spoorwegen en ontgonnen en netjes aangelegde landen, bossen en wegen. Hoe jammer, dat de Christenwereld gescheiden is. Het zal wel niet anders gekund hebben. Maar ook bij het lezen van een zo echt-katholiek leven gevoel ik hoe toch, – al zult Gij dit niet toegeven – in de diepste grond de eenheid bestaat. Nihil christiani a me alienum puto. Vergeef mij deze in Uw ogen ketterse ontboezeming.”⁷⁰

Op 12 juli 1904 vierde Rolduc op grootse wijze zijn 800-jarig bestaan.

Nolens had de opdracht gekregen in de vroege ochtend de drie katholieke ministers in het ministerie-Kuyper: J. A. Loeff (Justitie), J. J. I. Harte van Tecklenburg (Financiën) en J. W. Bergansius (Oorlog) – „de laatste in groot uniform van luitenant-generaal, de martiale helm met witte helm-bos op het hoofd” – in Aken van de trein af te halen en tijdens de plechtigheden voor deze hoge gasten zorg te dragen. Een groot aantal belangrijke kerkelijke en wereldlijke autoriteiten uit binnen- en buitenland was aanwezig, zoals de kardinaal-aartsbisschop van Keulen, Mgr. A. Fischer, de pauselijke zaakgelastigde Mgr. R. Giovannini, de aartsbisschop Mgr. H. van de Wetering, en vanzelfsprekend de bisschop van Roermond Mgr. J. H. Drehmans en de Limburgse gouverneur Jhr. G. L. M. H. Ruys de Beerenbrouck.

Tijdens de feestmaaltijd werden verschillende toespraken gehouden en telegrammen voorgelezen o.m. van prins Hendrik en van Abraham Kuyper, die zijn gelukwens aanving met de woorden: „Van zelf herleeft door Uw jubileum bij mij de verheffende indruk, die Uw grootse stichting een vorig jaar op mij maakte.”⁷¹

Tijdens dit diner maakte Mgr. Giovannini de benoeming van Nolens tot Geheim Kamerheer van Z.H. de Paus, bekend. Deze onderscheiding moet in Rolduc enigszins opzien gebaard hebben, want de directeur Corten kreeg een lagere onderscheiding nl. die van Ere-Kamerheer. Mgr. Giovannini was er niet bijzonder gelukkig mee. Aan Mgr. Drehmans schreef hij enige weken later, dat hij de documenten behorende bij de onderscheidingen had ontvangen, maar nog niet wilde doorsturen, aangezien er een vergissing was gemaakt. Hij had voor Corten en Nolens de onderscheiding van Ere-Kamerheer aangevraagd, en nu bleek uit de door hem ontvangen documenten, dat Corten Ere-Kamerheer, Nolens Geheim Kamerheer was geworden. Hij zat met de zaak verlegen. Als hij de documenten ter correctie naar Rome terugzond, zouden „de heren aldaar” moeilijk kunnen erkennen, dat zij zich hadden vergist. Mgr. Giovannini stelde Mgr. Drehmans daarom voor Nolens over de vergissing in te lichten en hem als het ware te zeggen: „U bent wel benoemd tot Geheim Kamerheer, maar U moet U beschouwen als Ere-Kamerheer.” Giovannini wees er in zijn brief op, dat Nolens toch niet hoger onderscheiden had mogen worden dan de directeur van Rolduc „quoique au fond, les deux titres de Camérier d'honneur et Camérier Secret sont équivalents”. Mgr. Drehmans wees het voorstel van Giovannini van de hand.⁷²

Promotie. Buitengewoon Hoogleraar aan de
Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.
Inaugurale rede.

Op 12 februari 1890 promoveerde Nolens „cum laude” aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op het proefschrift *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht* tot doctor in de staatswetenschappen, nadat hij een uur tevoren op stellingen tot doctor in de rechtswetenschap was gepromoveerd.¹ Deze promotie trok grote aandacht, ook in de pers, omdat het niet alle dagen gebeurde, dat een priester aan een Rijksuniversiteit een doctorsbul in ontvangst kon nemen.

Als leraar in Rolduc had Nolens zich intensief gewijd aan de voltooiing van zijn studie, die hij in Utrecht was begonnen. Hoe hij er toe kwam om St. Thomas' leer over het recht tot onderwerp van zijn dissertatie te nemen heeft hij zelf nooit expliciet uiteengezet. Maar het lijkt gerechtvaardigd aan te nemen, dat Nolens is geïnspireerd door de op 4 augustus 1879 verschenen encycliek *Aeterni Patris* van de door hem zo bewonderde Paus Leo XIII, handelend over de Thomistische wijsgebeerte. Deze paus begreep, dat de studie van de wijsbegeerte — of algemener nog de beoefening van de wetenschap — van groot belang is voor het menselijke beschavingsleven en hij zag juist in de Thomistische wijsbegeerte de mogelijkheid christelijk denken te verbinden met het bevorderen van het welzijn der mensheid. Had hij niet eens tegen de dominicaan Albert Maria Weiss gezegd: „Zonder de filosofie en theologie van de H. Thomas, komen wij nooit uit onze ellende”?² Letterlijk schreef de Paus in zijn encycliek: „Wij zien allen maar al te goed, in hoe groot gevaar het huisgezin en zelfs de staat verkeren ten gevolge van de heersende geestesbesmetting met verderfelijke opvattingen. Zij zouden zeker in groter rust en veiligheid verkeren, indien in universiteiten en scholen een gezondere en meer met de

leer der Kerk overeenstemmende wijsbegeerte werd geleraard, zoals die vervat is in de werken van Thomas van Aquino. De leerstellige uiteenzettingen van Thomas over de ware aard van de vrijheid, die in onze tijd in bandeloosheid verloopt, over de goddelijke oorsprong van alle gezag, over de wetten en haar bindende kracht, over de vaderlijkheid en billijkheid in het bestuur der vorsten, over de gehoorzaamheid aan hoger machten, over de onderlinge liefde van allen, zijn uiteenzettingen, zeggen wij, over deze en soortgelijke vraagpunten bezitten een onovertreffbare stootkracht om de moderne rechtsbeginselen, die voor de rustige gang van zaken in de maatschappij en voor het openbaar welzijn schadelijk blijken, omver te werpen.”³

Het was echter vooral professor J. de Louter (1847–1932), die Nolens bij de keuze van het onderwerp voor zijn proefschrift heeft gewezen op St. Thomas. Nolens heeft dit zelf in 1912 verklaard toen hij dankbaar gewag maakte van de lessen van zijn professoren, o.a. van de bekende jurist J. A. Fruin en B. J. Lintelo baron De Geer van Jutphaas en van de aangename studietijd, die hij in Utrecht had doorgebracht.⁴ De Louter moet veel van zijn leerling verwacht hebben en van zijn genegenheid voor hem heeft hij nooit een geheim gemaakt. Feestelijke gebeurtenissen in het leven van Nolens zag hij als een goede gelegenheid hetzij om hem persoonlijk te bezoeken hetzij om hem al was het maar met een kort briefje geluk te wensen.⁵ De promotie van Nolens was een merkwaardig moment in de geschiedenis van de Universiteit van Utrecht. Voor de eerste maal hoorde „de Nederlandse academische wereld Thomas Nederlands spreken”.⁶ Helder en logisch zette de promovendus de opvattingen van St. Thomas over het natuurrecht uiteen, of juister, interpreteerde hij in de geest van de Duitse neoscholastici een deel van diens werk.⁷

In zijn voorwoord dankte de promovendus zijn hoogleraren. Hun colleges, zo schreef hij, muntten uit „door zaakrijke inhoud en heldere voordracht, zonder schijnvertoon”. Nolens heeft geheel zijn leven schijnvertoon verafschuwd, en ook van zijn voordrachten, redevoeringen en colleges kon men zeggen dat zij uitmuntten door zaakrijke inhoud en heldere voordracht. Zijn hoogleraren zijn ook in dit opzicht zijn leermeesters geweest.

In een uitvoerige inleiding behandelde Nolens de plaats van St. Thomas in de toenmalige wetenschappelijke wereld. „Niet allen kennen,” zo schreef hij, „de woorden van Hugo Grotius, waarmede hij dat deel der

Summa Theologiae, waarin de H. Thomas handelt over recht en wet, ter studie aanbeveelt." Hij wist heel goed, dat sommigen de lektuur van St. Thomas „voor de staatsman van de nieuwe tijd voor tijdverlies en nutteloze bezwaring van het geheugen" beschouwden, maar wijzend op de hoogleraren Van der Vlugt en De Louter, kon hij toch ook bij niet-katholieken waardering voor de werken van St. Thomas vinden.⁸ Na een kort overzicht van de werken van de H. Thomas te hebben gegeven en na de „Summa Theologiae" te hebben geprezen „als meesterstuk der zogenaamde scholastiek" viel hij in voor zijn doen nogal poëtische, maar doordachte bewoordingen „de bastaarscholastieken" aan, „Dat later door toedoen der bastaardscholastieken, het zuiver goud der thomistische methode in onedel lood verkeerd is, mag men niet wijten aan haar toepassing, maar aan het misbruik, een kwaad, waaraan iedere zaak, door onwil of dwaling, kan blootstaan."⁹

Het doel van de promovendus was, zo getrouw en eenvoudig mogelijk een beeld te ontwerpen van „de leer van de H. Thomas over het recht, haar plaats in en haar samenhang met de zedenleer in algemene zin". De inhoud van de dissertatie zou als volgt kunnen worden samengevat. Ieder mens handelt doelmatig, nl. om zijn einddoel te bereiken. Allen, die het bestaan van een einddoel aannemen kennen bij het streven naar dit einddoel een overwegende invloed toe aan de rechtsleer. Door zijn streven om zijn einddoel te bereiken werkt de mens mee aan het algemeen einddoel van de gehele schepping. De mens streeft naar aardse goederen en geluk, die alleen waardevol zijn voorzover ze middel zijn ter bereiking van het einddoel, nl. de vereniging met God. De verhouding van de handeling tot het einddoel van het redelijk handelend wezen is de objectieve grond der zedelijkheid van een handeling, zo verklaarde Nolens kernachtig in zijn tweede stelling, gevoegd bij het proefschrift. De zedelijke orde (moraal in strikte zin van het woord) omvat alle verhoudingen van de mens tot God, tot zichzelf en tot zijn medemens: zijn medemens, omdat de mens van nature een „animal sociale" is. Rechtvaardigheid bestaat in de juiste verhouding van de leden der gemeenschap onderling en van dezen tot de gemeenschap. De rechtsorde omvat een gedeelte van de verhoudingen van de mens tot zijn medemens *als deel der gemeenschap*. Een wet in dit kader gezien is een regel, die aan de wil van de mens het handelen voorschrijft, die het verstand en de wil verbindt, en heeft het algemeen welzijn ten doel. St. Thomas maakt onderscheid tussen de eeuwige wet, de

natuurwet en de stellige wet. De natuurwet, deelneming aan de eeuwige wet, is de onmisbare grondslag van de stellige wet. Maar terwijl de natuurwet onveranderlijk is, kan de positieve wet, beperkt door de natuurwet, veranderen omdat mensen, tijden en omstandigheden nu eenmaal aan veranderingen onderhevig zijn.¹⁰ Deze gedachten zijn in wezen de uitgangspunten geweest, waarvan Nolens bij zijn sociale en politieke activiteiten is uitgegaan. Nolens ontving gelukwensen van bekende politici en geleerden, o.a. van Abraham Kuyper, Cort van der Linden en Pierson. Daarnaast van Alphons Ariëns, die Nolens „Amicissime” noemde.¹¹ Schaepman begroette de dissertatie „met een eresaluut” en waarschijnlijk dateert van die tijd tussen de beide in karakter toch zo verschillende priesters de warme vriendschap, gebaseerd op wederzijds respect en waardering.¹²

Nolens' proefschrift heeft een interessante discussie op gang gebracht, waarbij eigenlijk de vraag centraal stond, of Thomas de moderne wetenschapsmens nog wel iets te zeggen had. Voor Nolens moet de ruime aandacht van de bekende dominicaan Joannes Theodorus de Groot die als kloosterling zich Joannes Vincentius liet noemen, aan zijn werk bijzonder welkom zijn geweest. De Groot was een beminnelijk en irenisch geleerde, die gerekend moet worden tot de voorlopers van het neo-thomisme, maar bovendien, ook als wordt zijn naam in dat verband zelden genoemd, tot de initiatiefnemers van de katholieke sociale actie in Nederland.¹³ Juist om de relatie Thomisme en sociale actie, zo belangrijk voor de verdere sociaal-politieke activiteiten van Nolens, verdient de studie van De Groot in *De Katholiek* de volle aandacht. Evenals paus Leo XIII in zijn Encycliek *Aeterni Patris* gaat De Groot in zijn betoog n.a.v. Nolens' proefschrift er van uit dat de waardigheid van de mens en diens geluk ook hier op aarde grote schade zouden lijden als de maatschappelijke orde zou worden losgemaakt van de in God berustende *zedelijke* kracht. Het proefschrift van Nolens zou daarom al buiten de kring van de katholieken, „veel onbevooroordeelde waardering kunnen vinden, indien de naam van St. Thomas van Aquino sommigen niet een weinig verdacht voorkwam”. Er waren nog altijd geleerden, die „kalmte en billijkheid” vergaten als men over St. Thomas sprak. Meer begrip toonden enkele niet-katholieke geleerden in Nederland, zoals W. van der Vlugt, over wie hierna nog zal worden gesproken. De Groot had daarom reeds alle waardering voor

Prof. de Louter, die het beginsel verdedigde „dat de uitverkorenen van ons geslacht, die over gewichtige levensvragen het licht der rede helder lieten stralen, niet aan de vergetelheid, ja, aan een onwetende beschimping mogen worden overgeleverd, alléén omdat zij het incovenient hadden, te leven in de XIIIe eeuw, of met hart en ziel katholiek zijn.” Na deze inleiding besprak De Groot zeer vakkundig het werk van Nolens, waarin „een wijze beperking” in acht werd genomen, maar zo dat de hoofdzaak „genoegzaam aangeduid” was. Bijzonder verheugd was de schrijver over de „waarlijk christelijke opvatting van zedelijkheid, zo degelijk, onwankelbaar, verheffend en troostvol”, welke Nolens ontvouwde in het deel waarin hij sprak over de grond van de zedelijkheid.¹⁴ De Groot verborg zijn voldoening over het werk van Nolens, „een proeve van edele wijsbegeerte” niet. Hij vroeg zich af, of van de jonge doctor nog andere wijsgerige werken te verwachten waren. Op twee punten wilde hij dan wijzen. Vooreerst was er de – nog hierna te bespreken – kritiek van J. A. Levy en vervolgens meende hij Nolens te moeten waarschuwen voor methodische fouten, die deze in zijn proefschrift hier en daar had gemaakt, waardoor de mening hetzij van St. Thomas hetzij van de schrijver niet altijd even duidelijk naar voren kwam.

In het verloop van zijn kritische beschouwingen had De Groot reeds geschreven: „De heiligheid van het recht . . . heeft dit jaar in Utrecht een nieuwe zeer verdienstelijke verdediger gevonden.” Het slot was niet minder lovend: „In afwachting (dus) der grote diensten, die Dr. Nolens nog aan het vaderland en de godsdienst bewijzen kan, verheugen wij ons over de eersteling zijner thomistische studiën. Zijn naam is een nieuwe glorie voor het bloeiend Rolduc.”¹⁵

De Groot schreef in zijn artikel dat o.a. W. van der Vlucht „aan Sint Thomas’ genialiteit eerlijk hulde” had gebracht, omdat deze van de stelling uitging: recht is recht.¹⁶ Nolens had in zijn dissertatie eveneens gewezen op de waardering van Van der Vlucht voor St. Thomas. In wetenschappelijk en politiek opzicht is Van der Vlucht geen onbekende. Van hem wist men, dat hij steeds er op uit was respect voor zijn tegenstanders te tonen. Ook Nolens heeft dit geweten en met spanning zal hij uitgezien hebben naar de bespreking van zijn dissertatie welke Van der Vlucht in zijn brief van 22 februari 1890 had aangekondigd. In bedoelde brief klonk reeds de milde toon van deze criticus door. „Ik hoop mij spoedig van die aangename taak te kwijten: aangenaam, omdat er van de zorgvuldigheid,

waarmede Uw moeilijk werk door U is verricht, veel goeds te zeggen valt." En in diezelfde brief schreef hij: „Het verheugt mij te meer een man als Gij op het veld mijner studiën te hebben mogen ontmoeten, omdat in de tijd, die wij beleven, dergelijke ontmoetingen helaas! zo zeldzaam zijn. Wij gewennen ons maar al te veel van elkanders streven ons geen ander beeld meer te vormen dan wat aan ieder de organen zijner pers gelieven voort te tekenen. In de verwijdering, die de tragische scherpte van het conflict der levensbeginselen sinds enige jaren tussen ons heeft teweeg gebracht, moeten wij zonder morren berusten. Maar de hoop is niet ongeoorloofd dat het éénmaal weer anders worde. En een ontmoeting als deze, hoe onbeduidend ook, doet haar, in mijn hart, althans een weinigje herleven.”¹⁷

Uit de kort daarna gepubliceerde uitvoerige bespreking van Van der Vlucht sprak een grote waardering voor de poging van Nolens de leer van St. Thomas of althans een deel daarvan meer toegankelijk te maken. De schrijver vond het verheugend dat ook in niet-katholieke kringen meer belangstelling voor de middeleeuwse wetenschap was ontstaan. In het kort schetste hij de betekenis van de encycliek *Aeterni Patris*, waardoor voor velen „de gulden wijsheid van de H. Thomas” een richtsnoer bij uitnemendheid „voor al haar denken en trachten” was geworden. Tot aan het verschijnen van de encycliek was in de niet-katholieke wijsbegeerte te weinig aandacht aan St. Thomas geschonken. Nolens’ werk betekende voor Van der Vlucht de aanvulling van een leemte. „Ook wie de sterkte, waarin Thomas post vatte, een overwonnen standpunt noemen, zij zullen, mits zij maar de ridderwet betrachten, dat men de tegenstander heeft te nemen op zijn best, het werk van deze beginner oprechtelijk welkom kunnen heten.” Deze lofprijzingen namen niet weg, dat Van der Vlucht toch enige kritiek had. De beoordeling van citaten b.v. uit het werk van Rudolph von Hering in de inleiding was te wijten aan te weinig kritisch vermogen. Nolens zou volgens Van der Vlucht „misplaatst vertrouwen in oppervlakkig woordenspel” van Von Ihering hebben gehad. Ook had Nolens naar de mening van de criticus soms al te gemakkelijk stellingen van St. Thomas, die in de Middeleeuwen aanvaardbaar waren, als in deze tijd nog geldend overgenomen. Dit sloot niet uit, dat vele beginselen in de rechtsleer van St. Thomas hun waarde ook in de moderne tijd bleven behouden. Zijn kritiek deed, aldus Van der Vlucht, niets af aan de voornaamste verdienste van Nolens’ werk: „de nauwkeurige samen-

vatting der hoofdlijnen uit een zeer breed opgezet en hoogst ingewikkeld vertoog.”¹⁸

Tegenover de positieve kritiek stond het in *DeAmsterdammer* verschenen artikel van de Amsterdamse rechtsgeleerde J. A. Levy, die schijnbaar niet de „ridderwet” van Van der Vlugt kende. Volgens De Groot meende Levy „een waarschuwing tot het vaderland” te moeten richten, omdat hij „door de vrees voor inquisitiebrandstapels als door een nachtmerrie geplaatst wordt”.¹⁹ Levy begon zijn betoog met deze woorden: „Dit boek is een anachronisme; een referaat zonder woord van kritiek; de cijns van een gelovig zoon der moederkerk aan Pauselijke wens; wetenschappelijk zonder waarde of gehalte; voor de faculteit, die met haar ereformule het beloonde en bekroonde, getuigenis ener goedhartigheid zonder weer- ga.”²⁰ Dit felle oordeel grondde de schrijver op de volgende overwegingen: de titel van het boek was „bewust of onbewust” misleidend en vals, want niet *de leer* van de H. Thomas over het recht, maar een *deel* van die *leer* „en wel het meest toonbare, het minst aanstootgevende” deel werd behandeld. Bovendien was de dissertatie geschreven ter verkrijging van de graad van doctor in de Staatswetenschap. Maar in het werk van de promovendus was, zo beweerde Levy niet geheel terecht, met geen woord over de staatsleer van H. Thomas gerept.²¹ Vervolgens zou het proefschrift een overbodige weelde zijn, omdat het niet vereist zou zijn krachtens art. 16 van het K.B. van 27 april 1877 betreffende de voorwaarden om de graad van doctor te kunnen verwerven. Uitvoerig bestreed Levy tenslotte de staatsleer van St. Thomas, daarbij steunend o.a. op de werken van R. Eucken en J. J. Baumann. Ofschoon hij Thomas een ereplaats in de beschavingsgeschiedenis wilde geven, daar hij een der samenstellers was van een stelsel „dat oprechtelijk kerk en leven huwen en verzoenen wil”, was voor hem de doctor angelicus een man, wie „het ijzeren keurslijf der kerkelijke dogmatiek . . . boven alles en voor alles dierbaar was”. Nolens zou vooral nagelaten hebben te wijzen op het feit dat Thomas aan de leer van Aristoteles „de streng kerkelijke dogmatiek van de gelovige Dominicaner” had toegevoegd; dat hij niet had gesproken over diens leer, „dat bij de Paus de suprematie over vorsten en volken berust”, noch over zijn eis „dat de stellige wet – ondergeschikt aan natuurwet en eeuwige wet – aan de religie moet voldoen”. Ook viel Levy de theorie van het einddoel in God van St. Thomas aan. Zelfs was de kerkleeraar het begrip van de

menselijke waardigheid vreemd. Aan het slot van zijn artikel verklaarde Levy met het boek van de heer Nolens te hebben afgedaan. „Alle eerbied voor persoonlijke overtuiging, maar de hydra der onverdraagzaamheid, des geloofsijvers, van het zelotisme moet onverbiddelijk de afzichtelijke kop worden ingedrukt.”

De Groot kon het artikel van Levy maar matig waarderen, omdat de schrijver geen ernstige bezwaren tegen de leer, in het proefschrift verdedigd, naar voren had gebracht en er in zijn betoog zelfs niet „maar een zweem van bewijsvoering” te bespeuren viel. „Doch op de vrije, vaderlandse bodem, aldus De Groot, kan volgens die heer (sc. Levy) niets, wat naar Thomas van Aquino aardt, geduld worden, zonder dat men gevaar loopt het paard van Troje binnen de veste te halen”.²²

Niet vaak reageert een jonge doctor op kritiek met betrekking tot zijn proefschrift. Nolens moet wel zeer boos over het artikel van Levy geweest zijn, want binnen de veertien dagen schreef hij in *De Amsterdammer* zijn artikel: *Een dissertatie verdedigd in tweede instantie*.²³ Het is duidelijk, dat Nolens vrede gehad zou hebben met een objectief oordeel „al ware dit nog zo ongunstig geweest”. Hij wilde zich dan ook alleen verdedigen, omdat de hoofdbedenking van Levy gericht was „tegen de strekking en niet tegen de inhoud of wijze van behandeling”. Vooreerst stelde Nolens vast, dat hij in het artikel van Levy nergens een bewijs vond van diens stelling, dat de titel van het boek misleidend en vals zou zijn. In zijn titel had hij aangekondigd te spreken over de leer betreffende het recht en niet over de staatsleer van St. Thomas. Men kan vanzelfsprekend handelen over de leer van het volledige recht (dus inclusief het staatsrecht), maar men kon zich bij een keuze van onderwerp van een dissertatie in overleg met de promotor toch ook beperken tot een deel of een facet van de leer. Dat de dissertatie „een weelde” zou zijn geweest, daar het hiervoor aangehaalde K.B. deze niet zou eisen, is voor Nolens onverklaarbaar. Immers art. 16 van het K.B. luidde, dat een proefschrift niet vereist werd voor doctoren in de rechtswetenschap, die daarna een doctorstitel in de staatswetenschap wilden verwerven, of omgekeerd. Derhalve was Nolens verplicht een dissertatie te schrijven ofwel om doctor in de rechtswetenschap ofwel om doctor in de staatswetenschap te worden. Bedoelde Levy te zeggen, dat de dissertatie een weelde was, omdat in een proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de staatswetenschap een theoretische beschouwing over de leer van het recht onnodig zou zijn?

„Hoe kan, zo vervolgde Nolens zijn betoog, een wetenschappelijk man de uiteenzetting van een onderdeel van een wijsgerig stelsel, dat nog door een belangrijk deel der geleerde wereld in geschriften gevolgd wordt, en aan een nog groter aantal als levensregel dient, een anachronisme noemen?” Overigens noemde hij de spot ten aanzien van de dissertatie en daarmee impliciet de spot tegenover de hoogleraren van de Utrechtse Universiteit ongepast. Het zou goed zijn, dat Levy als hij nog eens over St. Thomas wilde schrijven, „zijn kruik” zou halen uit „de goedgevulde arsenalen van de werken van Thomas zelf, niet bij Eucken of Baumann”. „Het eergevoel, ook van de zwakkere strijder, aldus Nolens, gedooft niet dat zijn tegenstander van mindere wapenen gebruik maakt.”

Gedurende geheel zijn verdere leven bleven bij Nolens de namen van St. Thomas en Paus Leo XIII hoog in ere. Voor hem was de Doctor Angelicus de wetenschappelijke en geestelijke inspiratiebron. Nooit heeft hij St. Thomas klakkeloos overgenomen. Ook uit zijn proefschrift blijkt, dat hij op zorgvuldige wijze, met gebruikmaking van werken van andere grote geleerden, de leer van St. Thomas kritisch heeft benaderd. Maar juist zijn kritische instelling deed in hem de eerbied voor St. Thomas toenemen. Volgens P. Kasteel had de „Doctor” altijd een Latijnse zakuitgave van de Summa bij zich en menigmaal las hij daaruit al wandelend op de vroegere pier van Scheveningen, waarheen hij zo graag ging, vooral wanneer hij voor moeilijke beslissingen stond. Zonder twijfel had P. Kasteel gelijk, toen hij schreef, dat Nolens van St. Thomas voorzichtigheid en behoedzaamheid had geleerd.²⁴

Sprekend over Nolens als geleerde schreef Veraart eens, dat deze een filosoof was en dat zij die hem kennen, wisten, „dat bij besprekingen die maar even een wetenschappelijk kantje hebben, het Thomas is, al wat de klok slaat.” Hij voegde daaraan toe, dat dit (wetenschappelijk gesproken!) hem die „nog aan andere dan de grote thomistische wijsheid geloof”, wel eens wat kon „hinderen of kriebelen”, maar bij Nolens lag het toch wel iets anders, omdat hij St. Thomas interpreteerde „als de Duitse en neo-Scholastici en vooral dan Cathrein”.²⁵

Doch Nolens was echter geen dweper en gebruikte beslist de naam Thomas niet te pas en te onpas. Wanneer hij de Doctor Angelicus aanhaalde, had hij daarvoor ernstige redenen. Zijn maidenspeech in de Kamer, die hij eerst ruim een jaar na zijn entree in het parlement hield,

omdat hij van mening was, dat een jong parlamentslid het eerste jaar beter doet te zwijgen (en luisteren) dan te spreken, was duidelijk door de rechtsleer van St. Thomas geïnspireerd.²⁶ En in latere redevoeringen, ook op internationaal niveau kwam Nolens er openlijk voor uit, dat hij in St. Thomas zijn leermeester zag.

In het grote debat over het wetsontwerp tot wijziging en aanvulling der wet tot regeling van het hoger onderwijs had het liberale kamerlid W. van der Vlugt als zijn oordeel uitgesproken, dat voor het onderwijs in een groot gedeelte der universitaire leervakken de premissen van de wereldbeschouwing van de hoogleraar nauwelijks van betekenis waren. Nolens toonde de onjuistheid van het betoog van Prof. Van der Vlugt aan met een nadere uiteenzetting van hetgeen St. Thomas over de wetenschap „zo pregnant en juist” had gezegd.²⁷ Eens hield hij in de Kamer de politicus „en vooral de internationale politicus, die met de buitenlandse zaken te maken heeft, zij het ook indirect”, voor, dat hij de voorzichtigheid moest betrachten „zoals die op zo scherpzinnige wijze, in, wat wij thans zouden noemen 'psychische analyse' ontleed wordt in de verhandelingen van de H. Thomas van Aquino”.²⁸ In een grote rede op 13 mei 1918 in Utrecht beriep Nolens zich op St. Thomas, toen hij uiteenzette, dat de politieke en economische beginselen van de katholieken o.m. gevonden konden worden in het Onze Vader „de leiddraad voor het ordelijk menselijk verlangen en streven”.²⁹

Bij zijn proefschrift had Nolens éénentwintig stellingen gevoegd. Het valt op, dat vier van deze stellingen handelen over het volkenrecht, dat „gedeeltelijk en wel in de eerste plaats natuurrecht” is. (Stelling X). Nolens steunde, zoals uit stelling VIII blijkt, op de werken van A. W. Heffter en Francisco Suarez (1548–1617) wiens rechts- en staatsleer wij terugvinden in zijn traktaat *De legibus* (1621). Het volkenrecht bestaat, ook al is er geen wetgever en geen rechter voor.³⁰ Uitdrukkelijk wees Nolens erop, dat er ook een positief volkenrecht is, nl. in die zin dat de bepaling van het hier bedoelde natuurrecht aanvaard wordt door de stilzwijgende toestemming der staten in de gewoonte, of door de uitdrukkelijke toestemming in de algemene traktaten, die door de staten worden afgesloten. (Stelling XI).

Ook de sociale problematiek heeft de promovendus beziggehouden en zijn stellingen, die daarop betrekking hebben, toonden reeds Nolens'

democratische instelling en zijn nuchtere en vooruitziende blik. Weliswaar ontkende hij in stelling XV het recht van de arbeiders op aandeel in de winst, maar hij voegde er tegelijk aan toe, dat een dergelijk recht wel in een overeenkomst zou kunnen worden opgenomen. Ook noemde hij voor de arbeiders het loonstelsel het beste, als het ging om de verdeling van het inkomen der maatschappij, op voorwaarde echter dat bij het aangaan van een loonovereenkomst de werkgever geen misbruik zou maken van zijn gunstiger positie. Bijzonder belangrijk was stelling XVII, dat voor de oplossing van de arbeiderskwestie het nodig is, dat de werkgevers begrijpen nog door een andere band dan de financiële met de arbeiders verbonden te zijn. Nolens verklaarde zich verder vóór verzekeringsfondsen voor arbeiders, maar tegen staatsverzekeringen. De laatste drie stellingen waren gewijd aan de statistiek, waarbij er uitdrukkelijk op gewezen werd, dat regelmatigheid in de moraalstatistische gegevens geen bewijs leverde voor het determinisme.³¹

Van de 24 stellingen, welke Nolens diende te verdedigen ter verkrijging van de graad van doctor in de rechtswetenschap, luidde stelling XXI, dat de Eerste Kamer een instelling zonder grond en zonder doel was en in stelling XXIV werd gesteld, dat artikel 78, (het huidige artikel 88) van de grondwet, waarin staat, dat de Staten Generaal *het gehele Nederlandse volk* vertegenwoordigen, de volksvertegenwoordiger niet belet de belangen van zijn district in het bijzonder voor te staan. Hij zag toen reeds in de Tweede Kamer de plaats waar de beslissingen in 's lands belang vielen en nooit heeft hij ernaar verlangd anders dan in de Tweede Kamer zijn rol te spelen.³²

In 1909 werd Nolens benoemd tot Buitengewoon Hoogleraar aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam. Het initiatief hiertoe schijnt uitgegaan te zijn van prof. A. A. H. Struycken, voorzitter van de juridische faculteit. Dit blijkt vooral uit een aantal brieven, die deze in maart 1909 aan Nolens schreef. Struycken had, zo schreef hij in maart 1909, enige malen een onderhoud met de burgemeester W. H. van Leeuwen van Amsterdam, q.q. president-curator. Hij wist hem van „het grote belang der Universiteit” bij Nolens' benoeming te overtuigen. „Voor zover ik zie, zo schreef Struycken, zal ik mijn wens vervuld zien.”³³

Als voorzitter van de faculteit was Struycken verantwoordelijk voor een memorandum dat op 6 maart officieus en op 20 maart officieel aan

het College van Curatoren werd toegezonden. Zijn brieven aan Nolens doen vermoeden, dat hij dat memorandum zelf concipieerde.³⁴ Het memorandum stelde voorop, dat de gemeente-universiteit de instelling van het buitengewoon hoogleraarschap kende „niet als middel, om op goedkopere wijze gewone leerstoelen te bezetten of nieuwe leerstoelen te vestigen, maar om in bijzondere gevallen personen aan de Universiteit te verbinden, die door buitengewone bekwaamheid aangewezen schijnen een faculteit in een bepaald opzicht te versterken.” Om die reden werd destijds H. P. G. Quack (1834–1917) tot buitengewoon hoogleraar in de sociale politiek en de geschiedenis van het socialisme aan de juridische faculteit verbonden.³⁵

Ook nu zag de faculteit de gelegenheid om „een man van bijzondere bekwaamheid” aan de Universiteit te verbinden, mede omdat door gebrek aan krachten het onderwijs in de rechts- en staatswetenschappen niet geheel tot zijn recht kon komen. Er was vooral iemand nodig voor het onderwijs in dat deel van het administratieve recht, gewoonlijk „sociale wetgeving” genoemd „dat voornamelijk de overheidsbemoeiing in het belang der arbeidende klasse regelt”. De betekenis van de sociale wetgeving nam in betekenis toe. Zij behoorde tot de studievakken van de hoogleraar D. van Embden (van economisch standpunt) en Struycken (van administratief rechtelijk standpunt). Beide hoogleraren verklaarden dit deel van hun leeropdracht niet te kunnen onderwijzen als zij wel zouden wensen. „Bovendien ontbreekt in ons land over de hier geldende arbeidswetgeving eigenlijk wetenschappelijke literatuur zo goed als geheel”. Volgens de faculteit was de benoeming van een nieuwe hoogleraar gewenst en voor haar zou Nolens een bijzondere aanwinst betekenen. Deze was immers een man „van brede wetenschappelijke ontwikkeling” en tegelijk een man van grote ervaring. Merkwaardig is de hierna volgende verklaring van de faculteit: „Het is (toch) bekend dat sinds jaren de katholieke studenten bij voorkeur de Amsterdamse Universiteit bezoeken; in de rechtsgeleerde faculteit alleen al zijn er meer dan vijftig. Door een benoeming van Mr. Nolens te Amsterdam zal er ongetwijfeld krachtig toe worden bijgedragen deze traditie te handhaven, waarvoor te meer reden is, waar naar alle waarschijnlijkheid te Utrecht en te Leiden vanwege de Radboudstichting een katholieke hoogleraar in de rechtsfilosofie en de filosofie zal worden benoemd. Het belang onzer Universiteit brengt daarom mede, dat niet iemand als Dr. Nolens op deze of op andere

wijze aan een der beide genoemde Universiteiten wordt verbonden, en daardoor allicht een goed deel der katholieke studenten aan onze Universiteit zou worden onttrokken.”³⁶

Op 8 maart besloot de faculteit met algemene stemmen officieel de benoemingsprocedure op gang te brengen.³⁷ In de officiële brief van de Secretaris van Curatoren aan het college van Curatoren werd niet meer voorgesteld Nolens te benoemen tot buitengewoon hoogleraar in de sociale wetgeving, maar tot buitengewoon hoogleraar in de arbeidswetgeving, dit op verzoek van de burgemeester in een persoonlijk onderhoud met Struycken. Van Leeuwen vreesde nl. dat de socialisten anders de leerstoel voor een geestverwant zouden opeisen.³⁸

Op 14 april had Nolens met Van Leeuwen als voorzitter van het college van Curatoren een onderhoud tijdens het welk hij verklaarde een eventuele benoeming als buitengewoon hoogleraar tegen een salaris van f 2000,— te willen aanvaarden. Hij zou dan zijn functie in Rolduc neerleggen en zich in 's-Gravenhage gaan vestigen.³⁹ Enige dagen later richtte het college van Curatoren een officieel verzoek tot de Gemeenteraad om tot benoeming van Nolens over te gaan.⁴⁰ Burgemeester en Wethouders deden hiervan op 27 april mededeling aan de Raad.⁴¹ Op 12 mei werd het voorstel van B. en W. in de Raad behandeld en werd het met 20 stemmen voor, 2 stemmen tegen en 3 blanco-stemmen aangenomen.⁴² Op 21 juli deelden B. en W. aan de Curatoren mee, dat de benoeming van Nolens zou ingaan op 9 oktober 1909.⁴³

Nolens kreeg, zo blijkt uit de hiervoor besproken stukken, de opdracht onderwijs te geven in de arbeidswetgeving in verband met het administratief recht en de staathuishoudkunde. Hij werd daarmee in Nederland de eerste hoogleraar in de arbeidswetgeving. Dat deze opdracht aan een katholiek priester werd gegeven, trok vanzelf bijzondere aandacht. Om deze redenen werd 11 oktober 1909, de dag van Nolens inaugurale rede, voor de geschiedenis van de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam een merkwaardige gebeurtenis. Veraart beschreef het publiek in de Amsterdamse aula aldus: „Sinds het purper van de venerabele aartsbisschop Snickers en van de majestueuze bisschop Bottemanne tot verbazing van het liberale intellect, bij Pater de Groot's inaugurale redevoering in 1894 aan de Amsterdamse aula ongekende luister schonk, — dit onder leiding van de geleerde, verdraagzame en graag pratende Stokvis —,

heeft die zaal wel geen zo aanzienlijk gezelschap bijeengevonden, als bij de rede van dezelfde aard, die Dr. Nolens de 11e Okt. 1909 daar hield. Het constructief element in de wetenschap der katholieken schijnt bij gelegenheden als de aanvaarding van het hoogleraarsambt in bijzondere luister zijn symbool te zoeken. Vindt men anders slechts de strakke gezichten der geleerde vakgenoten, een wat schuchtere nerveuse, in het geleerd milieu nog onwennige familiekring en naast de gewichtige studentencorporaties een groter of kleiner getal nieuwgierige studenten in de schare der toehoorders; Rooms en brengen bij zulk een gelegenheid vertegenwoordigers mee uit alle delen van het openbare Roomse leven, tot – zoals bij het unieke geval van de zalige Pater de Groot – hun Bisschoppen toe.”

Er waren inderdaad vele gestalten uit katholieke kringen aanwezig. Veraart noemde o.a. de „twee allerwaardigste mannen van Rooms Nederland”, A. P. L. Nelissen, in die dagen nog minister van justitie⁴⁴, en de oud-minister van justitie J. A. Loeff.⁴⁵ Verder waren er „de elegante, met Waalse zwier geklede gebroeders Regout”.⁴⁶ Samenvattend schreef Veraart verder: „Priesters, onder wie de Limburgers die dag het hoofd bijzonder hoog dragen; Kamerleden van allerlei richting; autoriteiten van alle kant.”⁴⁷

Nolens inaugurale rede sloot duidelijk aan bij stelling XVII van zijn dissertatie: „Voor de oplossing der arbeiderskwestie is het nodig, dat de werkgevers begrijpen, dat ze nog door een andere band dan de financiële, met de arbeiders verbonden zijn.” Het inleidend gedeelte van de rede openbaart iets van het karakter van Nolens. In de Amsterdamse Aula stond een diepgelovig mens, die een grote dosis optimisme putte uit de gedachte, dat zoals hij „tot bewonderende verheugenis” vaststelde, de gehele ontwikkeling van het mensengeslacht het resultaat is van een „toenemende medewerking van de mens aan de voltrekking van Gods wereldplan”. Met de hartstochtelijke katholieke schrijver en apologet E. Hello beschouwde hij „de schepping, het heelal, . . . als een lofzang, die door de wetenschap ontcijferd, gespeld wordt, door de kunst gezongen, door het leven voortgezet”. In iedere ontdekking, in iedere uitvinding wilde hij horen „de tonen ener hymne . . . ter ere van God, de maker, die in de natuur de krachten legde, welke de mens opspoort en leidt”.⁴⁸ De mens, zo stelde Nolens, veroverd een toenemende macht over de natuur. „Aan die toenemende macht over de natuur door kennen en kunnen, door

wetenschap en techniek, paart zich het in breder kring meer algemeen wordend streven en trachten om beide te doen dienen om voor alle groepen en leden der ene menselijke familie een zo hoog mogelijke graad van welvaart te bereiken." Deze macht wordt uitgeoefend „door de arbeid in ruimste, meest algemene zin". „Door de rationale verdeling van de arbeid van de mens als gemeenschapswezen, over beroepen, over productie- en arbeidsonderdelen, over plaats en over tijd, grijpt het streven van ieder afzonderlijk in op dat van anderen, hangt daarmee samen, en is in deze zin ieder beroep, ieder arbeidsdeel, iedere nuttige arbeid van welke aard dan ook, een maatschappelijke functie, door de banden der solidariteit met alle andere verenigd, tot gemeenschappelijk doel hebbend: de algemene welvaart, vooruitgang, cultuur."

In het totale complex van arbeid bestaat, aldus Nolens, een rangregeling, „een verhouding van ondergeschiktheid of nevengeschiktheid, aangegeven door de aard der goederen, voorwerp en doel van de arbeid, en door de aard der behoeften, door die goederen te bevredigen."

Waardeschatting is bijzonder moeilijk. Er „bestaat gevaar zowel voor overschatting, als voor onderschatting". Zo staat – en Nolens sluit zich hier aan bij de opvattingen van St. Thomas van Aquino – wetenschappelijke arbeid hoger dan bedrijfsarbeid, maar voor wie behoefte heeft aan stoffelijke goederen, gaat deze laatste voor. Na uiteengezet te hebben, dat de zorg voor de stoffelijke goederen een universele omvang heeft gekregen, wijst Nolens erop, dat door deze ontwikkeling de ware verhoudingen niet uit het oog mogen worden verloren. De verhoudingen zijn ingewikkelder geworden en daarin ligt een gevaar voor de mens als individu. In twee opzichten zijn de verhoudingen in het economische leven ingrijpend gewijzigd. Vooreerst is de factor arbeid in de grootindustrie scherp gescheiden van de andere factor: kapitaal. De arbeider die niet over het kapitaal beschikt, is steeds meer afhankelijk van de ondernemer geworden, die wel over dat kapitaal beschikt, en daardoor bestaat voor hem steeds minder kans en mogelijkheid om als zelfstandig ondernemer op te treden. Vervolgens is de zgn. patriarchale verhouding een zuiver juridische geworden. Juridisch zijn werkgevers en werknemers, ondernemers en arbeiders gelijk, maar in feite zijn zij economisch ongelijk en dit valt over het algemeen ten nadele van de arbeiders uit. Ondernemers en arbeiders dienen echter te beseffen, dat zij gelijke belangen bij de productie hebben, en om onrecht te voorkomen is een arbeidsovereen-

komst „een van de steunpilaren, een van de grondzuilen van het economische leven van de tegenwoordige tijd”. Hoe echter dient dan een arbeidsovereenkomst te zijn? Juridische gelijkheid der partijen is toch wel een fictie gebleken! Immers bij de arbeider treedt bij het sluiten van een contract het element noodzaak op de voorgrond, de leiding gaat uit van de ondernemer, die daarvan misbruik kan maken, en het einde van het contract blijft de werkgever onverschillig, voor de arbeider betekent het onzekerheid voor de toekomst.

Nolens beschrijft dan de ellendige gevolgen van de tot dan toe gevolgde bedrijfspolitiek „of liever het gemis daarvan” en hoe zowel van niet-katholieke als van katholieke zijde daartegen gereageerd is en hoe van beide zijden het sociale probleem genoemd is „meer een ethisch dan een economisch probleem”. De mens heeft recht op arbeid „tot het verkrijgen van levensonderhoud”; in samenwerking met de werkgever oefent hij zijn macht over de stoffelijke goederen uit en zo blijft hij, ook als arbeider „de mensenwaarde” behouden. „De mens die arbeid verrichten zal, behoort zich lichamelijk, zedelijk en geestelijk te hebben kunnen ontwikkelen . . . De industrie, het bedrijfswezen is er voor de mens en niet de mens voor de industrie.” Dat bracht Nolens tot enkele eisen, die hij reeds eerder b.v. in de Tweede Kamer, in de Mijltraad en in internationale organisaties had gesteld:

- a. ieder mens heeft recht op arbeid;
- b. wie door omstandigheden niet *kan* werken, moet worden ondersteund;
- c. de arbeider heeft recht op levensonderhoud;
- d. arbeidsvoorwaarden mogen nooit in strijd zijn met de persoonlijke waardigheid van de mens.

Met deze rechten corresponderen plichten: plichten van werkgevers en werknemers, maar ook van de overheid, vooral van de staat als werkgever. *Het stelsel van staatsonthouding is als niet houdbaar bewezen.* Dus is staatsinmenging noodzakelijk. Maar in hoeverre? De staat is er voor de mensen. Het vrije initiatief van individuen of groepen van individuen dient voorop te staan. Maar het algemeen belang kan met zich meebrengen dat de individuele vrijheid wordt beperkt, dat rechten en plichten worden geregeld, doch dan alleen in het belang van *alle* mensen. Voor zover noodzakelijk zal een arbeidswetgeving – een onderdeel van de sociale wetgeving, en deze weer een onderdeel van de sociale politiek –

regels moeten bevatten met betrekking tot de verhoudingen tussen de verschillende maatschappelijke groepen. De arbeidswetgeving moet betrekking hebben op de arbeidsgelegenheid, de arbeidsovereenkomst, de arbeidsvoorwaarden, het arbeidsinkomen, de organisaties, die met de arbeidsproblematiek te maken hebben. „Maar zoals zovele aangelegenheden, zijn ook de arbeidsverhoudingen in de laatste tijd getrokken binnen de kring van internationale bemoeiingen.” Deze laatste opmerking kon men van Nolens verwachten, die in 1909 reeds beschouwd werd als een der beste kenners en ijverars voor de internationale sociale wetgeving, en die juist mede vanwege zijn relaties met de internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders tot hoogleraar was benoemd.

In het slot van zijn rede maakte Nolens zijn studenten, uit wier midden „raadgevers, rechters, wetgevers, werkgevers” zouden voortkomen, in enkele woorden duidelijk met welk doel hij colleges wilde geven. Hij wilde hen voorbereiden op hun toekomstige taak. „Om Uw taak te vervullen is onmisbaar een ontwikkeld rechtsgevoel, zin voor gerechtigheid . . . , de gerechtigheid – die met de naastenliefde als de slagader leven en warmte verspreidt in het maatschappelijk organisme, tussen alle delen en groepen harmonie en orde brengt en in stand houdt . . . de gerechtigheid – die als een zon de geest verlicht en doet kennen wat recht is, maar ook als de zon schijnen moet over allen, doordringen moet in de meest verborgen schuilhoeken van het bedrijfsleven.” Hij voegde er nog deze opvallende uitspraak aan toe: „Die zin voor gerechtigheid is nodig, die aan de kerkvaders de vlammende aanklachten in de mond en in de pen gaf tegen de wanverhoudingen van hun tijd, en die ook thans zovelen doen opspringen van verontwaardiging bij het zien van heersende misstanden. Wilt gij oordeelkundig deelnemen aan het openbare leven, dienaren van het recht zijn, dan moet ge voelen met de gehele mensheid, – sentire cum genere humano, medevoelen met Uw eigen volk – en helaas dat medevoelen is voor een groot deel medelijden.” Tenslotte wees Nolens erop, dat rechtvaardigheid zich dient uit te strekken over allen en daarom was hij het niet eens met Hello, die zoals hij zei, gezegd had, „dat partijdigheid ten voordele van de zwakken de onrechtvaardigheid van de verheven zielen is”. Hij achtte het beter „op deze wijze niet onrechtvaardig te zijn”. „Beter is het belangen en rechten nauwkeurig en onpartijdig te schatten en af te wegen, dan zich door het gevoel te laten beheersen. Daartoe kan

alleen een juist, weloverwogen inzicht in de ingewikkelde verhoudingen, nauwkeurig onderzoek, en kennis van de wetgeving leiden.” Hij hoopte, dat zijn colleges er toe zouden bijdragen „om door het ontwikkelen en verfijnen van het rechtsgevoel, van de zin voor gerechtigheid – het fundament te bevestigen en te versterken – waarop zoals alle staten, ook het Rijk der Nederlanden steunt: de gerechtigheid.”

De rede is, wellicht meer dan zijn proefschrift, belangrijk voor de kennis én van de persoon Nolens én van zijn sociaal-politieke visie op nationaal en internationaal vlak.

Aandacht verdienen zijn woorden tot de studenten. Hier sprak niet alleen de wetenschapsmens, maar een sociaal bewogen en vër-vooruitziende politicus. En al gebruikte hij slechts enkele malen uitdrukkingen als katholieke leer of christelijke levensopvatting, hier sprak een priester, die duidelijk het evangelie, de leer van St. Thomas en het pauselijk woord o.a. in *Rerum Novarum* vastgelegd, als uitgangspunt van zijn sociale politiek zag.

De invloed van Nolens op zijn studenten is moeilijk vast te stellen. Müller beschreef wel de wijze waarop Nolens college gaf. Aan het begin van ieder college dicteerde hij een overzichtelijke samenvatting van de te behandelen stof. Daarna begon hij zijn betoog: „Het was een lust om na te gaan, hoe zijn lange, telkens weer verlengde en opnieuw zich vertakkende zinnen het logische einde wisten te vinden. Nimmer verloor hij de grond onder de voeten, hoe hoog en hoe ver zijn geest ook uitvloog. Hij was en bleef een vakman, . . . die zijn wetenschap deed uitgroeien en levend hield door de bezieling van zijn geest en nimmer de veel omvattende kring zijner belangstelling sloot, doch open hield voor alles, wat echt en warm van leven was.”⁴⁹

De belangstelling van de studenten voor de colleges van Nolens was echter niet bijzonder groot.⁵⁰ De oud-hoogleraar Quack, bij de inaugurale rede aanwezig, had hem daarvoor indirect gewaarschuwd: „Toen ik een tijdlang buitengewoon hoogleraar hier was, heb ik uitvoerig op mijn colleges de arbeidswetgeving van Engeland, Duitsland en Frankrijk behandeld. De belangstelling was toen, helaas, niet groot. Maar Uw talent en de stroom des tijds zullen hier wel verandering in brengen. Mijn hart klopte bij het voordragen door Uw mond van de laatste drie bladzijden, en, mij dunkt, U moet dat gevoeld hebben, toen ik met mijn hand Uw hand omklemde.”⁵¹ De stroom des tijds bleek nog niet zo sterk, dat de

colleges van Nolens druk bezocht werden.

Aengenant, met wie Nolens het overigens nooit zo goed heeft kunnen vinden⁵², sprak over de „machtige” indruk die de rede op hem had gemaakt. „Daar wordt in dit stuk niet getreden in bijzonderheden, in details, alleen de grote lijnen, binnen welke de nieuwe hoogleraar zich zal bewegen, worden aangegeven. Maar die lijnen zijn dan ook getrokken met een kracht en een overtuiging, die groots is, met een beslistheid, die hoge wetenschappelijke kennis verraadt, en tevens met een elegantie, die bewondering wekt. Deze rede is dan ook een meesterstuk.”⁵³

Het anti-revolutionaire blad *De Standaard* en het blad *De Nederlander* roemden de rede van Nolens en betuigden instemming met de benoeming van een katholiek aan de gemeente-universiteit.⁵⁴

Opmerkelijke aandacht schonk F. Domela Nieuwenhuis aan de rede in een artikel in *De Vrije Socialist*, het sociaal anarchistisch orgaan. Hoewel niet gesigneerd, proeft men duidelijk in dit stuk de stijl van de redacteur. Hij verklaarde in de rede dingen terug te vinden, „die zo geheel in onze geest zijn”, dat hij in de grond tussen zijn opvattingen en die van de nieuwe hoogleraar nauwelijks grote verschillen kon ontdekken.⁵⁵ Of Nolens met dit artikel van zijn tegenstander blij was, valt te betwijfelen.

De vraag dient hier gesteld te worden, in hoeverre Nolens een wetenschapsman is geweest. Behalve zijn proefschrift en zijn inaugurale rede heeft hij geen wetenschappelijke studie meer gepubliceerd. Wel verzorgde hij in 1905 een Nederlandse vertaling van het werk van G. Freiherr von Hertling *Naturrecht und Sozialpolitik* (1893) onder de titel: *Naturrecht en sociale politiek*.⁵⁶ Daarnaast publiceerde hij enkele van zijn redevoeringen en dagbladartikelen van populair-wetenschappelijke aard. De honderden dagbladartikelen, meestal in de (*Nieuwe*) *Venloosche Courant* (soms ook in *Het Centrum*) bewijzen, dat hij met grote vaardigheid zijn pen wist te hanteren, maar eigenlijke wetenschapsbeoefening was dit niet. Hij zag deze activiteit als middel ter bevordering van het algemene doel der mensheid. Zijn geringe zuiver wetenschappelijke arbeid is grotendeels het gevolg van zijn zeer veelvuldige politieke en sociale activiteiten. Enerzijds sloeg Nolens de wetenschap hoog aan, anderzijds benaderde hij de wetenschap functioneel.

Reeds in 1897 had hij in de *Venloosche Courant* gewezen op de betekenis van de wetenschap „voor de kracht en de eenheid van het

Katholieke deel van het Nederlandse Volk in het bijzonder, voor de invloed der christelijke partijen, en voor het welzijn van het gehele land". Vooral voor leidinggevende figuren was een gedegen wetenschappelijke vorming noodzakelijk.⁵⁷ In verschillende redevoeringen heeft Nolens dit standpunt herhaald en nader toegelicht.⁵⁸ Hoe belangrijk Nolens wetenschap voor leidinggevendenden achtte, blijkt nog uit het feit, dat hij vanaf de oprichting in 1919 tot aan zijn dood voorzitter is geweest van de R.K. Sociale Studieclub, waarvan Aalberse, Aengenent en vooral Kortenhorst de initiatiefnemers waren.⁵⁹

Wetenschap blijkt dus voor Nolens van grote betekenis geweest te zijn, maar nergens zocht hij de wetenschap „an Sich". Ieder betoog moest volgens hem logisch en wetenschappelijk opgebouwd zijn en hij kon deze eis stellen omdat, zoals Aalberse eens schreef, zijn kennis, gebaseerd op en geordend door een diepe wijsgerige scholing, steeds ontzag afdwong.⁶⁰

De vraag blijft dan nog, welke betekenis Nolens als wetenschapsman en met name als filosoof en wetenschappelijk econoom had. Hij was een groot kenner van de leer van St. Thomas, welke hij interpreteerde in de trant van Cathrein. Nolens had veel bewondering voor het werk van deze Duitse filosoof. Diens *Moralphilosophie* voerde hij als leerboek in Rolduc in.⁶¹ Dat Nolens in het voetspoor trad van de Duitse neo-scholastici, betekende echter niet, dat hij geen zelfstandig denker zou zijn geweest, maar andere katholieke wijsgeren waren niet zo onder de indruk van de Duitse neo-scholastiek. Veraart noemde in dit verband de priester-wijsgeer J. Th. Beysens (1864–1945), die in Nederland als neothomist vermaardheid kreeg. Beysens heeft zelfstandig aan Nolens de scholastieke wijsbegeerte gedoceerd, waarbij hij gepoogd heeft daaraan een eigen Nederlandse terminologie te geven.⁶² Als filosoof heeft Nolens deze betekenis, dat hij St. Thomas' leer beschouwde als de grondslag van zijn politieke en sociale levensvisie. Als nieuw klonk in Nederland zijn opvatting, dat om sociale politiek te voeren het nodig was vaste beginselen op te sporen. Sociaal-politiek moest uitgaan „van de onveranderlijke grondslagen van zedelijkheid en recht d.w.z. van de erkenning van het natuurrecht".⁶³ Het is niet verwonderlijk, dat men Nolens eens „in wezen en werken, een sociaal-thomist" noemde.⁶⁴

De betekenis van Nolens als econoom – in de zin van beoefenaar van de economische wetenschap – is moeilijk aan te geven. Nolens' leraar in de economie was d'Aulnis de Bourouil, een zeer scherpzinnig en geleerd

man, die er echter „vrijwel een systeem van maakte om van zijn grote kennis weinig of niets aan zijn leerlingen over te doen”. Volgens Veraart was aan de Utrechtse Universiteit de economie „de risée bij de studerende jongelingschap”, ook nog in zijn studiejaren, en „over hen, die daar hun meesters titel met een Doctors titel gingen versieren, werd, waarlijk niet zonder reden hartelijk gelachen”. Hoog schijnt men de economie als wetenschap in die jaren derhalve niet aangeslagen te hebben. Toch heeft dit Nolens er niet van weerhouden zich intensief te verdiepen in de geschriften van toen bekende schrijvers als de Fransman C. F. Bastiat (1801–1850) en bekende Oostenrijkse en Duitse auteurs, ook al wist hij duidelijk de wetenschappelijke waarde van die werken te relativiseren. Hoewel Nolens er niet in geslaagd is de synthese te brengen tussen economie en ethiek, heeft hij toch bij zijn streven naar sociale hervormingen wel rekening gehouden met het economisch mogelijke. Of dit een gevolg was van wetenschappelijk onderzoek of alleen van politieke ervaring, is minder duidelijk. Volgens Veraart was Nolens ook erg voorzichtig met het leggen van causaal verband tussen te treffen maatregelen en de gevolgen daarvan. Economische weerbaarheid en welvaart van het arbeidende volk was volgens hem echter wel toe te schrijven aan de talrijke maatregelen op wetgevend gebied voor de arbeiders. Men krijgt de indruk, dat bij Nolens in zijn taak als hoogleraar het accent meer lag op het sociale dan op het economische vlak. En ook hier constateren we, dat hij meer een practicus dan een theoreticus was, ook al kende hij de economische theorieën beter dan de meeste katholieke economen van zijn tijd. We zullen in het verloop van dit werk kunnen vaststellen, dat Nolens „bij al zijn hervormend streven in het sociaal economische . . . zich weinig of nooit door economische leerstellingen belemmerd” heeft gevoeld.⁶⁵

Als conclusie zouden wij de volgende woorden van Veraart willen overnemen: „De betekenis van Nolens als politiek werker aan nationale en internationale wetgeving, als internationale persoonlijkheid op dat en nog veel groter gebied, als parlementair leider en politicus, reikt zeker ver uit boven zijn betekenis als hoogleraar. Het sociaal-economisch laboratorium nam waarschijnlijk te veel van zijn tijd, om de synthese te kunnen maken, die, mits zij realistisch blijft, de grote bekoring aan het hoogleraarsambt verleent. Wie zich een schema vormt van zijn tijndeling, moet wel verbaasd zijn, dat hem nog zoveel tijd voor het kennis nemen

van veel literatuur overblijft. En toch is dit blijkbaar het geval. Slechts de onnavolgbare methodische taakverdeling, voortdurend door een stalen wil beheerst, kan hier de uitkomst geven waarom het hoogleraarsambt niet zijn volle betekenis kreeg. Misschien, dat het gemis van een andere kwaliteit een verklaring geeft. Wie Nolens over de vele zaken, met zijn vele ambten in verband, hoort spreken, wordt zeker geboeid, maar even zeker niet door de voordracht. En is ook deze voor de hoogleraar niet van groot belang?"⁶⁶

Nolens nam wegens drukke werkzaamheden in 1925 ontslag als hoogleraar. Zijn nationale en internationale faam maakte, dat zijn dagen zo overladen waren met allerlei activiteiten, dat voor doceren en research-werk geen tijd meer overbleef.

Zijn opvolger in Amsterdam werd de lector Mr. M. G. Levenbach, die in zijn inaugurale rede Nolens als zijn grote voorganger als hoogleraar in de arbeidswetgeving noemde en als de man „wiens gerijpt en veelomvattend weten, wiens fijn besef van het verwezenlijke in ons land ook op het arbeidsrecht diepgaande invloed uitoefenen".⁶⁷

Op 28 juni 1927 vierde de katholieke Universiteit te Leuven haar vijfde eeuwfeest. Bij die gelegenheid werd Nolens wegens zijn grote verdiensten als geleerde tot doctor honoris causa in de rechtswetenschappen benoemd. Hoewel Nolens bij de plechtige viering in Leuven niet aanwezig kon zijn, beschouwde hij de hem verleende onderscheiding als een van de grootste eerbewijzen, die hem ten deel zijn gevallen.⁶⁸ Nolens bleef met de wetenschap geheel zijn leven lang innig verbonden, al was hij dan vóór alles een politicus.

Nolens door het kiesdistrict Venlo afgevaardigd
naar de Tweede Kamer. Zijn verkiezingsprogram.
De vreemde-munt-kwestie. Benoeming van
H. B. J. van Rijn tot burgemeester van Venlo.
De Maaskanalisisatie en andere Limburgse kwesties.
„Nederland is nog iets méér dan Holland!”

Op 16 september 1896 overleed te Kessel Mr. J. H. L. Haffmans, beter bekend als Mr. Leopold Haffmans, oprichter in 1862 van het *Venloosch Weekblad* en tot aan zijn dood hoofdredacteur van dat blad. Het weekblad was voor Haffmans „zijn kind”¹, maar vooral het blad waarin hij, die aanvankelijk liberaal-katholiek was geweest, zijn katholieke beginselen apologetisch en soms met een duidelijke ondertoon van onverdraagzaamheid verdedigde. Leopold Haffmans is eens genoemd „het dartele Limburgse kamerlid”, maar werd door de liberalen beschouwd als het „enfant terrible” in de Kamer, als een man, die op een gewone, soms boertige toon en niet zonder humor zijn tegenstanders kon aanvallen.² Aanvankelijk was Haffmans met Schaepman bevriend. In zijn krant had hij zelfs vurig Schaepmans intrede in de Kamer verdedigd, zodat hij „de grote apostel voor Schaepmans kandidatuur” werd genoemd.³ Maar na 1890 behoorde hij tot diens felste tegenstanders. In 1894 kwam het zelfs tot een breuk tussen de beide politici.⁴ Daarom verscheen Schaepman niet meer in de kamerclub, zolang Haffmans als voorzitter fungeerde.⁵ Op 30 september 1896, twee weken na de dood van Haffmans, was Schaepman weer aanwezig.⁶

Haffmans was nauwelijks overleden, of in Venlo ontbrandde in volle hevigheid de strijd over de vraag, wie hem in de Kamer als afgevaardigde van het kiesdistrict Venlo zou opvolgen. Het lag naar de toenmalige opvattingen in de lijn van de verwachtingen, dat de overledene zou worden opgevolgd door iemand uit zijn familie. De geschikte kandidaat werd gevonden in „Emile van de Rode Beek”. Emile Haffmans was een bekend

landbouwer en veefokker uit Bergen-Well. Hij was in Noord-Limburg zeer populair. Op politiek gebied speelde hij reeds een rol als lid van de Provinciale Staten van Limburg en van de gemeenteraad van zijn woonplaats. Het *Venloosch Weekblad* kondigde de kandidatuur van Emile Haffmans aan, die beloofde, dat hij, indien hij gekozen zou worden, zich zou aansluiten bij de katholieke partij in de Kamer en de belangen van Limburg vooral die van de landbouw, steeds trouw zou behartigen. Door anderen werd o.a. de toenmalige burgemeester van Venlo, Chr. Houben, kandidaat gesteld.⁷

Volgens A. Kellenaers heeft zijn vader J. B. M. H. W. Kellenaers, burgemeester van Meerlo († 1897), met enkele collega-burgemeesters Nolens als kandidaat naar voren geschoven en de boeren „omtrent de eminente geestesgaven” van hun kandidaat ingelicht.⁸ Zij zullen er wel van op de hoogte zijn geweest, dat Nolens zich toen reeds op een politieke carrière voorbereidde. Immers sinds enkele jaren had Nolens veelvuldig contact met Schaepman. De beide priesters, die zich al enige tijd als vrienden beschouwden, bezochten elkaar regelmatig, zodat men kan aannemen, dat Nolens door Schaepman in de politiek is gekomen. Schaepman was dan ook de eerste die hoorde dat Nolens voornemens was een kandidatuur te aanvaarden. Op 24 september 1896 schreef hij: „Wat een heerlijke tijding bracht Uw telegram. Beschik over mij als over Uzelven!” Schaepman bood zich derhalve aan om op alle mogelijke wijzen Nolens’ kandidatuur te steunen.⁹

Toch schenen de kansen van Nolens niet zo groot en daarom verzette zijn directeur Corten zich aanvankelijk tegen zijn kandidatuur. Al was hij een man met „eminente geestesgaven”, Nolens bezat volgens Corten beslist niet de populariteit van Emile Haffmans, maar zoals *Het Vaderland* in 1926 schreef, de toga gaf een voorsprong op hem, „die het landbouw-boezeroen droeg”.¹⁰ De strijd werd vooral in de pers gevoerd. Reeds hadden „enige” kiezers in een advertentie op 26 september de stemgerechtigden oproepen de kandidatuur van Nolens te ondersteunen. In die oproep werd o.m. gezegd: „Ter bestrijding van des Heren Nolens verkiezing werd eerst stellig beweerd – alhoewel men er niets van wist – dat hem de nodige vergunning zou onthouden worden, en toen door het verkrijgen der vergunning dat middeltje niet opging, werd minzaam gezegd: moest nu alweer een geestelijke naar de Kamer? Ik antwoord met de wedervraag: moet de Heer Nolens – in wie wij voor de eerste maal sedert

lange jaren een uitstekende en zeer geschikte kandidaat begroeten – ge-weerd worden, omdat hij geestelijke is? In Duitsland vindt men die Heren zeer bruikbaar en het Centrum vaart er wel bij . . .”¹¹ Nog scherper drukten „vele kiezers” het uit in een advertentie in hetzelfde blad: „Lim-burg heeft de naam, dat het afgevaardigden naar Den Haag zendt, die niet berekend zijn voor hun taak. ’t Zij verre van ons om dit toe te geven, maar hier, waar zich de gelegenheid voordoet een uitstekende rechtsgeleerde, een man, van wiens degelijke studiën het bewijs gelegen is in een acade-misch proefschrift, dat van alle zijden met de meeste ingenomenheid is be-groet, een man, die een „hervorragende” figuur belooft te worden in het Parlement, nu eist de plicht dat we die keuze toejuichen en steunen.” De adverteerders, kennelijk geen bewonderaars van de overledene, waren duidelijk evenals de redactie van de *Venloosche Courant* vóór de kandidatuur van Nolens, maar bij de redactie zal concurrentie wel een woordje hebben meegesproken, daar Haffmans immers hoofdredacteur van *Het Venloosch Weekblad* was geweest en zich steeds gesteld had tegenover de Schaepmanniaanse *Venloosche Courant*.¹²

Kiezers in Venray schreven een ingezonden stuk, waarin te lezen stond, dat Nolens’ verkiezing, „het district en de stemgerechtigden tot eer ver-strekken” zou en in het Parlement een kracht zou brengen, „die belooft eenmaal te zullen schitteren als een ster van de eerste rang aan de politieke hemel van Nederland”.¹³ Merkwaardig is het, dat de overledene zelf in Nolens eens een Tweede Kamerlid had gezien, want volgens een bericht in de *Venloosche Courant* zou Nolens kort nadat hij meester in de rechten was geworden, Haffmans hebben ontmoet. Deze had hem toen gevraagd, of hij advocaat zou worden, waarop Nolens had geantwoord: „Ik wil priester worden!” „Met een gulle blijde lach om de grote mond sprak de afgevaardigde: dan moet je ook lid van de Tweede Kamer worden!” Waar of niet waar, de inzenders gebruikten het verhaal om de kiezers op te wekken „het woord van de Oude” (sc. Haffmans) waar te maken en op Nolens te stemmen.¹⁴

Op 3 oktober maakte Nolens officieel „Aan Heren Kiezers in het kies-district Venlo” zijn besluit bekend een kandidatuur voor het lidmaat-schap der Tweede Kamer te aanvaarden. Als hij gekozen zou worden, beloofde hij „naast de belangen van algemene en hogere aard, ook die van industrie, landbouw en handel in ons district, naar beste krachten (te) be-hartigen”.¹⁵ Direct achter deze verklaring volgde een oproep tot de

kiezers om hun keuze te laten vallen op hem, „die de meeste en beste waarborgen biedt, dat de belangen van allen, van industriëlen en landbouwers, van neringdoenden en handwerklieden, in 's lands vergaderzaal het best zullen bepleit en verdedigd worden; op hem, die de belangen van onderwijs, godsdienst en opvoeding en wat deze bevorderen kan, grondig bestudeerd¹⁶ en de middelen weet aan te wijzen, om verbetering aan te brengen of bestaande gebreken weet weg te nemen; op hem, die de meeste en beste bewijzen heeft geleverd, dat hij op de hoogte is of kan zijn van de sociale vraagstukken die thans vooral aan de orde zijn, en van welker min of meer goede oplossing het welzijn van het volk, de rust van de staat, de welvaart des lands, de tevredenheid van het individu grotendeels afhankelijk zijn . . .”

Intussen had Nolens zelf een verkiezingsmanifest samengesteld.¹⁷ Het werd in zijn geheel afgedrukt in de *Venloosche Courant*. Na vastgesteld te hebben, dat de kiezer er recht op heeft „met overtuiging” zijn stem op een kandidaat te kunnen uitbrengen, gaf Nolens aan, wat de grondgedachte zou zijn van zijn politieke activiteiten, een grondgedachte, die geheel zijn politieke carrière heeft bepaald. „De grondtoon van mijn politieke werkzaamheid zal zijn: het streven om de eisen der Christelijke leer in alle delen van het maatschappelijk en staatkundig leven tot hun recht te doen komen.” Deze zin is uit de mond van een priester en vooral van een leerling van Schaepman niet vreemd en Nolens heeft deze „grondtoon” nooit verloochend. Opportunisme is hem daarbij vreemd geweest. Van de andere kant is hij altijd nuchter genoeg geweest om een onderscheid te maken „tussen het absolute van het ideaal en de modaliteiten van de werkelijkheid”.¹⁸ Bovendien was Nolens, ofschoon hij de antithese in de politiek aanvaardde, steeds bereid met wie ook samen te werken. Dit beloofde hij overigens reeds in zijn verkiezingsmanifest. Hij stelde uitdrukkelijk vast, dat alles „wat de belangen van godsdienst en zedelijkheid, de rechten van de persoon, van het huisgezin en van de Kerk”, zou aanranden in hem een bestrijder, maar „al wat deze bevordert” in hem een voorstander zou vinden. Hij voegde daaraan toe ervan overtuigd te zijn, dat de werkzaamheid van de Staat zich uitstrekt over de stoffelijke welvaart, en daarom zou hij een werkzaam aandeel nemen aan het totstandkomen van „alle maatregelen die deze welvaart kunnen doen toenemen” en bovendien zou hij medewerken „met alle billijke en doelmatige voorstellen tot de oplossing van het maatschappelijk vraagstuk”.

Tot tweemaal toe gebruikte Nolens hier zonder enige restrictie het woord „alle”. Zowel op nationaal als op internationaal vlak heeft hij dan ook ieder voorstel strekkende tot oplossingen van sociale problemen, gesteund zonder zich af te vragen van wie deze voorstellen kwamen.

Tot de maatregelen ter behartiging van de stoffelijke welvaart, rekende Nolens maatregelen „in het bijzonder tot het opbeuren van de landbouw, en het bevorderen van industrie en handel” en als middel tot de oplossing van het maatschappelijk vraagstuk rekende hij „het behoud van de middenstand”. Het arbeidersvraagstuk als sociale kwestie werd door Nolens niet rechtstreeks genoemd, ofschoon hij juist op dit terrein zijn grootste activiteiten zou ontplooiën. Het middenstandsvraagstuk heeft hem niet zo aangesproken als uitgaande van zijn verkiezingsmanifest van hem kon worden verwacht, ook al heeft hij in de Kamer menigmaal de aandacht gevestigd op problemen, waarmede middenstanders worstelden.

Tenslotte beloofde Nolens de plaatselijke belangen in zijn district „met alle zorg” te zullen behartigen en zich aan te sluiten bij de Katholieke Kamerclub.

Nolens schrok er niet voor terug in zijn manifest duidelijk te laten uitkomen, dat hij zich als een geschikte kandidaat voor het Kamerlidmaatschap beschouwde. Hij had veel voorbereidende studies gemaakt, hij beschikte over de nodige tijd, in hem leefde „het vurige verlangen om tot bevordering van het welzijn van het land mede te werken”, en tenslotte beschikte hij over „de nodige onafhankelijkheid om aan de billijke eisen op zedelijk en stoffelijk gebied steeds recht te doen wedervaren”. Vooral zijn verklaring over zijn onafhankelijkheid verdient hier de volle aandacht. Dat een kamerlid „zonder last of ruggespraak” op diende te treden, zou voor hem steeds een heilige wet zijn, waaraan hij zich – ook op internationaal vlak – steeds heeft gehouden.¹⁹

De propaganda die intussen voor Emile Haffmans werd gemaakt, heeft Schaepman kennelijk zeer geïrriteerd blijkens een brief aan zijn Venlose vriend: „Voor de eer van de Katholieke partij hebben wij aan de type Leopold meer dan genoeg gehad. Door al de Lobhudeleien bij zijn heengaan gaat overal een *soupir de délivrance*. In hem hadden wij cynisch (?) egoïsme met geest; in broer Emile zullen wij volmaakt hetzelfde hebben – zonder geest. Voilà! Een échec moet Gij niet lijden, maar ik geloof er niet aan. In elk geval moet Gij nu reeds zeggen, dat Gij bij de algemene ver-

kiezingen van 1897 beschikbaar zijn en U beschikbaar stelt.” Schaepman besloot zijn brief met deze wat vreemde opmerking: „Ik herhaal: deze geschiedenis is van a tot z een schandaal en een schande voor de Katholieke partij”. Vooreerst bestond er nog geen katholieke partij, ook al ijverde de Doctor daarvoor. Maar ook de woorden „ik herhaal” klinken in deze brief wat vreemd; hij had het hierna volgende nog niet gezegd. Hierdoor wordt het onduidelijk, waarop deze zin slaat. Vermoedelijk op twee zaken gelijktijdig: het conflict dat Schaepman met Haffmans had gehad én de soms wat onwaardige propaganda voor Emile Haffmans.²⁰ Enige dagen later schreef Schaepman: „Als Gij mij als adjudant nuttig acht, schrijf een woord naar Driebergen en ik zal er zijn. Het zou mij niet onaangenaam wezen U te helpen – dat is het woord niet – aan U ter zijde te staan.” Hij had vooraf opgemerkt: „Als populair man durf ik mij niet aanbevelen”, kennelijk doelend op de moeilijkheden die hij de voorafgaande jaren in de Katholieke Kamerclub had gehad.²¹ In een andere brief weerlegde Schaepman de bewering, dat hij geen lid van de Kamerclub meer zou zijn. „Dit is een logen van Mr. Leopold Haffmans!” Hij wilde op deze zaak overigens pas verder ingaan na de verkiezingen. Kennelijk vreesde hij, dat een discussie daarover de verkiezing van Nolens in gevaar zou kunnen brengen. „Ik heb nu lang genoeg gezwezen en laat mij niet langer door hoog en laag gemeen mishandelen.” Overigens was Schaepman over de komende uitslag van de verkiezingen niet zonder meer optimistisch.²²

Nolens heeft zelf actief de verkiezingsstrijd gevoerd. Op talloze plaatsen heeft hij redevoeringen gehouden en de vergaderingen, waarop hij het woord voerde, trokken veel publiek, ook al getuigde de voordracht meer van bespraaktheid dan van welsprekendheid.²³

De verkiezingen vonden plaats op 13 oktober 1896. Van de 2112 uitgebrachte stemmen verwierf Nolens er 1396, terwijl E. Haffmans met 699 stemmen genoeg moest nemen.²⁴ Vooral Schaepman moet met deze uitslag zeer gelukkig geweest zijn.

Nolens betekende voor de Tweede Kamer een „clericale aanwinst”. In een voor zijn doen vrij lange brief had Schaepman hem reeds zijn nood geklaagd over het gebrek aan bekwame kamerleden. „Alles sport-schipperij, geen enkel schip met diepgang. Geen enkel man met iets meer dan aardig vernuft, geen enkel, die een eeuw achter zich kan zien, de absolute voorwaarde toch om rond en vooruit te kunnen zien.”²⁵

De redactie van de *Venloosche Courant* was verheugd over de uitslag. Het blad voorspelde, dat Nolens voorlopig zijn stem niet zou laten weerklinken „door de ruime gewelven van de vergaderzaal”, maar dat de notulen der afdelingsvergaderingen zeker zouden gewagen van zijn adviezen en zijn werkzaamheid. „Met grote vreugde, zo schreef overigens de *Venloosche Courant*, werd hier ter stede de uitslag vernomen en daarvan gaven zeer vele ingezetenen door het uitsteken der vlaggen blijk. De drie muziekgezelschappen Fanfare, Harmonie en Schutterij brachten donderdagavond aan het nieuwe kamerlid serenades.”²⁶

Nadat op 10 november 1896 de geloofsbrieven van de nieuwe afgevaardigde waren goed bevonden, deed Nolens op 15 november 1896 in de Kamer zijn intrede.²⁷ Tot aan zijn dood, bijna 35 jaar later, zou hij een der meest trouwe, – en een der meest geziene figuren in het Nederlandse parlement zijn.

Nolens had beloofd de belangen van zijn district „naar beste krachten” te behartigen. Ook beloofde hij de lezers van de *Venloosche Courant* „wekelijks bijdragen te leveren te hunner informatie”. En hij zou Nolens niet zijn geweest, als hij zijn belofte niet zou hebben gehouden. Evenals Thorbecke en na hem zoveel andere politici, begreep hij, dat ware staatsburgerschap liefde voor eigen gemeente of provincie niet uitsloot, evenmin als vaderlandsliefde in strijd zou zijn met een streven naar Europese eenheid en naar één echte volkerenbond.²⁸ Integendeel, hoe intensiever een politicus gedreven wordt tot een oprechte liefde voor zijn volk, des te meer zal hij zich kunnen inzetten voor de totale mensheid, zoals Nolens in zijn leven in Venlo, Den Haag, Genève, Rome of Washington heeft bewezen.

Het is daarom goed even stil te staan bij hetgeen Nolens in het bijzonder heeft gedaan voor zijn stad en zijn provincie, dus voor zijn kiezers.²⁹

Het is opmerkelijk, dat Nolens in zijn maidenspeech en in zijn eerste interventies vooral Limburgse belangen aan de orde stelde zoals in 1897 in zijn rede over de Limburgse mijnen. Bij de behandeling van de begroting over het dienstjaar 1899 van het door H. Goeman Borgesius beheerd Departement van Binnenlandse Zaken sprak Nolens over de toepassing van de „Wet tot regeling van het armbestuur” van 1854.³⁰ In deze wet was de geboorteplaats voor een armlastige gemaakt tot domicilie van onderstand.

In 1869 werd op deze bepaling kritiek geleverd, zodat de regering een wetsvoorstel indiende met de bedoeling de momentele woonplaats als domicilie van onderstand te beschouwen, welk voorstel door de beide Kamers werd aanvaard.³¹

De wetswijziging van 1870 had vooral voor de Limburgse grensgemeenten een onaangename consequentie, waaraan men, aldus Nolens, bij de behandeling in de Kamer in 1869/70 geen aandacht had geschonken. Het bezwaar werd niet in Den Haag gevoeld, maar wel in de grensgemeenten. Kort en bondig hekelde Nolens „de schandelijke, onwaardige en onbillijke” toestand die door de bepalingen van de Armenwet in die gemeenten werd aangetroffen: Nederlanders, die zich in Duitsland bevonden en tengevolge van ziekte of vergевorderde leeftijd of om welke reden dan ook niet in hun eigen onderhoud konden voorzien, werden op last van de Pruisische regering, soms enkel op initiatief van de Pruisische politie, over de grenzen gebracht. Niet zonder ironie voegde Nolens aan deze constatering toe: „Natuurlijk brengt de Pruisische politie die armlastigen niet naar de hoofd- of naar de hofstad van Nederland, doch naar de dichtstbijzijnde gemeente”. De uit Duitsland uitgewezen armlastigen zouden dan in de gemeente, waar „de Pruisische politie” hen bracht, onderstand moeten genieten. Het bleek echter, aldus Nolens, dat er gemeenten en zelfs burgemeesters waren, die op handige wijze door woorden en vooral door geld de Duitse politie wisten over te halen deze „ongewenste” personen in een andere gemeente „af te leveren”. Deze procedure bevorderde geenszins de goede verstandhouding tussen de gemeentebesturen en met name tussen de burgemeesters onderling: „Want het elkaar op de hals schuiven van deze armlastige personen, dit elkander afvangen van vliegen in omgekeerde zin, hetgeen ook wel elders dan in de grensgemeenten plaats heeft, wordt terecht als het tegendeel van een beleefdheidsdienst beschouwd. Het is zelfs gebeurd, dat dit afschuiven zover ging, dat soms de armlastige terecht gekomen is bij de Commissaris der Koningin in de betreffende provincie.”

Deze handelwijze achtte Nolens zonder meer onwaardig voor de armlastigen (invaliden en hulpbehoevenden), die aldus niet behandeld werden als mensen maar „als overtollige ballast der maatschappij”. De wet was ook onbillijk voor de grensgemeenten, die als het ware „een algemeen armenhuis voor de in den vreemde armlastig geworden Nederlanders” waren geworden.

Nolens was van mening dat de Nederlandse Regering aan deze zaak iets moest doen, ook al stelde hij het op hoge prijs, „dat tal van Nederlanders in Duitsland arbeid en goed betaalde arbeid vinden, die zij hier te lande dikwijls tevergeefs zoeken; ja nog meer, dat zij bovendien in de termen vallen te genieten van de verzekeringen, waarop zij, naar ik vrees, in hun eigen land nog lang zullen moeten wachten”.

Het moet in die tijd toch wel de aandacht hebben getrokken, dat Nolens hier niet alleen een sociaal probleem zag, maar tevens de gelegenheid aangreep om de regering erop te wijzen, hoe zeer Nederland op het gebied van de sociale wetgeving bij Duitsland achterliep.

Nolens verzocht de minister bij de herziening van de Armenwet met dit bezwaar rekening te houden en dan bovendien het in die tijd gehuldigde beginsel te handhaven, „dat de ondersteuning der armen in hoofdzaak blijft overgelaten aan de kerkelijke en bijzondere instellingen van wel-dadigheid”, daar voor hem particulier initiatief in caritatieve aangelegenheden heilig was. In afwachting van de totstandkoming van een wettelijke regeling wenste Nolens, dat de kosten van vervoer en onderhoud van de uit Duitsland gekomen invaliden en armlastigen ten laste van het Rijk zouden komen.³²

Nolens kreeg de steun van de liberale afgevaardigde A. Hartogh en van de socialist Troelstra³³, maar de minister die de kwalificaties, waarmee Nolens de toestand voor grensgemeenten en armlastigen typeerde, niet aanvocht, en zelfs diens rede belangrijk noemde, verklaarde niets te kunnen doen, zolang de herziening van de Armenwet niet tot stand was gekomen. Overigens meende hij, dat Nolens zijn bezwaar „wel enigszins overdreven” had voorgesteld.³⁴ Toen Nolens na de uiteenzetting van de minister bleef aandringen op een tussentijdse oplossing, verklaarde Goeman Borgesius „met de beste wil” geen bevredigend antwoord te kunnen geven.³⁵

Geen direct succes derhalve voor de Venloosche afgevaardigde, maar de wijze, waarop deze zijn standpunt verdedigde, was voor hem typerend: scherp, logisch en vooral getuigend van een diep sociaal gevoel. Klonk niet in zijn betoog verontwaardiging door over het feit, dat in die tijd leidinggevende figuren de menselijke waardigheid van „de kleine luyden” meenden te mogen vergeten? Meer dan tot dan toe in de Kamer gebruikelijk was, heeft Nolens deze menselijke waardigheid verdedigd. Hij zou dit ook doen in de Mijltraad, in allerlei sociale organisaties, tijdens inter-

nationale conferenties. En hij heeft dit op den duur niet tevergeefs gedaan.

Opgemerkt zij nog, dat Goeman Borgesius tijdens zijn ambtsperiode een wetsontwerp ter vernieuwing van de armenwet heeft ingediend, doch het ministerie-Kuyper nam het ontwerp niet over. Pas in 1912 kwam de nieuwe Armenwet tot stand. De bepalingen betreffende het domicilie van de armlastigen, ook in de grensgemeenten bleven ongewijzigd, omdat sinds 1904 met medewerking van de Maatschappij tot Exploitatie van de Staatsspoorwegen en met de Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschappij regelingen getroffen waren, waardoor de behoeftige Nederlanders, uit Duitsland komende, op kosten van het ministerie van Binnenlandse Zaken konden reizen naar een plaats waarheen zij zelf wensten te gaan.³⁶

Aan het einde van de vorige eeuw werd vooral in Limburg heftig gediscussieerd over een mogelijke beperking van de circulatie van vreemde munten in de grensgebieden.³⁷ De discussies namen toe, toen de regering besloot in één wet alle bestaande wetten die op het Muntwezen betrekking hadden, te „codificeren”, zoals Nolens in zijn lijfblad schreef. Inderdaad werd op 31 maart 1900 door de minister van Financiën Pierson aan de Tweede Kamer een wetsontwerp aangeboden, na raadpleging van belanghebbende instanties.³⁸ Artikel 19 moest een oplossing brengen voor het probleem van de circulatie van vreemde munten in de grensgebieden. Dit ontwerp-artikel luidde: „Het is verboden vreemde zilveren, nikkel, bronzen of koperen munten in betaling te geven. In de bij algemene maatregel van bestuur aan te wijzen gemeenten is het echter geoorloofd vreemde zilveren munten voor een waarde van ten hoogste één gulden, vreemde nikkel, bronzen of koperen munten voor een waarde van ten hoogste twintig centen, in betaling te geven, mits met toestemming van degene aan wie de betaling geschiedt en tot geen hogere koersen dan bij algemene maatregel van bestuur zijn vastgesteld.”

Reeds had de Commissaris van de Koningin in Limburg in een missive van 2 februari 1900, nr. 1563 (7,1. afd.) de mening van de Kamers van Koophandel en Fabrieken gevraagd over een eventueel in te dienen wetsontwerp, „waarbij o.a. krachtige bepalingen worden voorgesteld tegen de omloop van vreemde muntspciën”. De Kamer van Koophandel en Fabrieken van Venlo betoogde daarop in een uitvoerig schrijven van 17 februari 1900 geen behoefte te hebben aan een wijziging van de wet van 28 mei 1877 en het daarop aansluitend koninklijk besluit van 17 juni

1877, waarbij o.a. Venlo was aangewezen als een gemeente, waar het wel was toegestaan vreemde munten in betaling te geven. Voor de genoemde Kamer golden de volgende argumenten:

In Venlo was de zetel van de „Links- und Rechtsrheinische” Duitse spoorwegen gevestigd. De beambten, voor een groot deel inwoners van Venlo, werden in Duits geld betaald, terwijl reizigers op die spoorwegen alleen met Duits geld plaatsbewijzen konden kopen. Ook voor het vervoer van goederen had men Duits geld nodig. Als de wet beambten zou verbieden Duits geld in betaling te geven, dan zouden zij verplicht zijn eerst hun geld, vaak tegen een onvoordelige koers, in Nederlands geld om te zetten, voordat zij zich van het nodige levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Vervolgens werd de handel en vooral de kleinhandel in de gemeente Venlo hoofdzakelijk gedreven met de naburige grensbewoners en vooral de weekmarkten werden door Duitse kooplieden en grensbewoners bezocht. Het zou dus ondoenlijk en zeer schadelijk voor de Venlose kooplieden, winkeliers, tuinders en ambachtslieden zijn, als zij geen Duits geld meer in betaling mochten ontvangen of geven.

De gemeenteraad van Venlo zond op 8 mei 1900 een request naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal met als bijlage een afschrift van dit schrijven van de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Daarin werd o.m. vermeld, dat Belgisch geld in Venlo praktisch niet in de omloop was. Terwijl Roermond een scherpe contrôle op de circulatie van vreemd geld bepleitte, wilde Venlo van geen contrôle weten. In Venlo werd een commissie ter redactie van een adres inzake de muntkwestie aan de Tweede Kamer in het leven geroepen. Daarin hadden o.m. zitting H. B. J. van Rijn en L. Berger, voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Op 30 mei 1900 richtte deze commissie zich in een brief tot Nolens, waarin het standpunt van Roermond werd afgewezen, vooral voorzover dit inhield dat vreemde muntspecieën m.n. het Duitse geld „aan handel en nijverheid onberekenbaar nadeel” hadden toegebracht. Immers nijverheid en handel in Venlo steunden voor een groot deel op de naburige Duitse grensbewoners. De brief eindigde aldus: „Wij vertrouwen dat door U al het mogelijke zal in het werk gesteld worden om Venlo te behoeden voor de ramp, waarmede het door het voorgestelde wetsontwerp bedreigd wordt.”

De zaak heeft Nolens zozeer geïnteresseerd, dat hij na ontvangst van de brief een onderhoud had met de inmiddels als loco-burgemeester optre-

dende Van Rijn, terwijl hij op 31 mei aan eerder genoemde commissie zijn visie op de kwestie meedeelde. Naar aanleiding daarvan vroeg Van Rijn op 3 juni aan Nolens toestemming in de komende raadsvergadering een verklaring te mogen afleggen over diens bemoeienissen in deze zaak. Nolens schijnt hierin te hebben toegestemd.³⁹ Op 6 juni deelde Van Rijn immers in de Raad mee met Nolens over de zaak te hebben gesproken. Deze had hem meegedeeld, dat de uit Venlo aan de kamerleden gerichte adressen „een gunstige indruk voor onze belangen hebben doen ontstaan” en dat een wijziging van het voorgestelde artikel 19 niet onwaarschijnlijk zou zijn. Zelf had Nolens toepassing van de wet, zoals die was voorgesteld, onmogelijk genoemd. Het was spreker (sc. Van Rijn) gebleken „dat onze afgevaardigde volkomen met de Venlose toestanden, wat de circulatie van vreemd geld betreft, op de hoogte was”. Overigens raadde hij het zenden van nieuwe adressen af.⁴⁰

De volgende dag stelde de commissie van redactie aan Nolens voor te bevorderen dat art. 19 lid 2 van het wetsontwerp aldus gewijzigd zou worden: „In de bij algemene maatregel van Bestuur aan te wijzen gemeenten is het echter geoorloofd Duitse zilveren munten tot een onbeperkt bedrag in betaling te geven, mits hij, aan wie de betaling geschiedt, daarin toestemt en zelf de koers bepaalt.”⁴¹

Het Voorlopig Verslag van de commissie van rapporteurs in de Tweede Kamer besteedde bijzonder veel aandacht aan de bezwaren tegen het voorgestelde art. 19, lid 2 van het wetsontwerp. Hoewel Nolens geen deel van de commissie uitmaakte, kan men aannemen, dat hij zijn collega's in de Kamer duidelijk de juistheid van de adressen, die met name uit Venlo en Roermond (hoewel geheel verschillend van inhoud) tot de Kamer waren gericht heeft kunnen aantonen. De commissie immers beriep zich in haar betoog op bedoelde adressen. Overigens was men het niet eens over de vraag, of er al dan niet een verbod tot het in betaling geven of nemen van buitenlandse geldspeciën wenselijk was en zo ja in welke vorm, maar men schijnt toch minstens voor een uitzonderingsregel voor bepaalde gemeenten geporteerd te zijn geweest.⁴²

Nu de verwachting gewettigd was, dat artikel 19 in een „gewijzigd wetsontwerp” een andere redactie zou krijgen, toonde men zich in Limburg verheugd. Vooral had men waardering voor hetgeen Nolens in deze zaak deed. De speciale commissie inzake de Muntkwestie in Venlo noemde hem „onze vertegenwoordiger der Tweede Kamer der Staten-

Generaal, die in deze zaak reeds zoveel gedaan heeft om onze stad voor een grote ramp te behoeden".⁴³

De openbare behandeling van artikel 19 van het wetsontwerp: Nadere Regeling van het Nederlandse Muntwezen, vond in de Tweede Kamer plaats op 17 april 1901. Het artikel luidde thans:

„Het is verboden vreemde zilveren, nikkel en, bronzen of koperen munten in betaling te geven.

Deze bepaling geldt niet voor bij algemene maatregel van bestuur aan te wijzen gemeenten. Onverminderd echter blijft ook daar ieders bevoegdheid om wettige betaalmiddelen te eisen."

Alleen H. L. Drucker had enige bezwaren maar diende geen amendement in. Zonder hoofdelijke stemming werd artikel 19 en de volgende dag het gehele wetsontwerp met 62 tegen 1 stem aangenomen.⁴⁴ Op 23 mei volgde de aanvaarding in de Eerste Kamer, waarna de muntwet 1901 op 28 mei in het Staatsblad kon verschijnen.⁴⁵

De stad Venlo had haar zin gekregen. Op voorstel van de speciale commissie inzake de Muntkwestie besloot de Gemeenteraad van Venlo op 5 juni 1901 een officieel dankschrijven te richten tot Nolens „voor de gewichtige diensten in deze bewezen".⁴⁶

Nolens heeft zich meer dan eens ingezet voor benoemingen van inspecteurs van het onderwijs en andere hogere of lagere functionarissen. Maar wellicht heeft nooit zijn interventie tot zo'n belangrijk resultaat geleid als in 1900 bij de ministeriële keuze van een nieuwe burgemeester in Venlo. Daarom heeft volgens Van den Berg Nolens reeds het standbeeld verdiend, dat hij heeft gekregen in het door Van Rijn in zijn plaatsbeschrijving genoemd „lief plantsoen buiten de Gelderse Poort".⁴⁷

De benoeming van de apotheker H. B. J. van Rijn vond niet zonder strijd plaats, een strijd, die niet altijd getuigde van christelijke naastenliefde en burgerlijk fatsoen. Nolens heeft zich krachtig moeten weren om de nominatie veilig te stellen van de kandidaat, van wie hij met recht kon verwachten dat hij met grote voortvarendheid vooral in hygiënisch en sociaal opzicht voor de verbetering van de toestanden in Venlo zou werken.

Op 29 mei 1900 was burgemeester Ch. Houben uit Venlo overleden, nadat kort te voren de oudste wethouder J. Peters hem in de dood was voorgegaan. Daarom werd H. B. J. van Rijn loco-burgemeester.⁴⁸ Deze

was sinds 1885 gemeenteraadslid en werd op 5 september 1899 tot wethouder gekozen. Hij genoot bij vele inwoners van Venlo veel aanzien, mede omdat hij secretaris was van de gemeentelijke gezondheidscommissie. Op grond hiervan meende hij in aanmerking te kunnen komen voor de opengevallen functie. Hij sprak daarover met Nolens en „de onbehoorlijke actie” tegen zijn kandidatuur is toen ongetwijfeld ter sprake gekomen. In ieder geval verzocht Nolens Van Rijn schriftelijk een soort „geloofsbelijdenis” toe te zenden, zodat hij in staat zou zijn aanvallen op de kandidaat-burgemeester af te slaan. Van Rijn zond op 28 juni aan Nolens de brief waarin hij zich verweerde tegenover hen, die zijn kandidatuur afwezen. Sommigen gaven de voorkeur aan een burgemeester, die in een kleine gemeente reeds ervaring zou hebben opgedaan, een argument, dat Nolens later in de *Venloosche Courant* ter sprake bracht.⁴⁹ Anderen, zoals de minister van Binnenlandse Zaken Goeman Borgesius, meenden, dat een burgemeester die tegelijk apotheker was, zich niet volledig objectief tegenover de problemen van de stad zou kunnen opstellen.⁵⁰ Het derde bezwaar moet voor Van Rijn zelf het meest grievend geweest zijn. Er waren er die de loco-burgemeester, zonder meer „te liberaal” (en „dus” te weinig katholiek) vonden, vermoedelijk omdat hij in de gemeenteraad gepleit had voor de oprichting van openbare scholen, die hij voor een stad als Venlo onmisbaar achtte. Dat had kennelijk vooral bij religieuze mensen kwaad bloed gezet. Een in Veghel wonende kleinzoon van Van Rijn vertelde mij in 1974, dat, toen de kwestie van de burgemeestersbenoeming in 1900 speelde, zijn moeder nog op de lagere school zat. De onderwijzeres van die school liet de kinderen op school bidden, opdat O.L. Heer zou verhinderen, dat de *liberaal-georiënteerde* apotheker Van Rijn burgemeester van Venlo zou worden.

Van Rijn begon zijn brief aan Nolens aldus: „Bij mij staat voorop dat een geloof aan een leven hiernamaals de hefboom is van de maatschappij, dat wij voor het geloof nodig hebben de geestelijke overheid en voor de maatschappij de burgerlijke overheid.” Om iets tot stand te kunnen brengen, is er vrede nodig en daarom achtte Van Rijn het de eerste plicht van een burgemeester te leven en te regeren in vrede en overleg, ook met de geestelijke overheid. Zelfs vond hij het de plicht van het hoofd van de gemeente in het volk het geloof te doen behouden. En omdat Venlo een katholieke stad was, moest men het als een belang van het algemeen beschouwen, wanneer men in het belang „van de Roomse godsdienst”

handelde. De geestelijken van Venlo, aldus de briefschrijver, wisten hoe hij hierover dacht. En daarom kwamen zij steeds bij hem, „als zij iets voor kerk, school of gasthuis nodig hadden van het gemeentebestuur, of een maatregel genomen wilden hebben in het belang der moraliteit”. Dat sloot echter niet uit dat hij soms genoodzaakt zou zijn te handelen tegen de publieke opinie in, maar hij steunde hierbij graag op een gezegde van Nolens zelf, die eens gezegd zou hebben, dat „regeringspersonen, die zich door de publieke opinie laten leiden, . . . op een gevaarlijke helling” waren. De geestelijke overheid kon in ieder geval waar nodig op zijn medewerking rekenen.

Vervolgens besprak Van Rijn de onderwijskwestie. Hij was beslist geen tegenstander van het bijzonder onderwijs. De bijzondere school immers kon en moest beter zijn, „omdat men daar onbruikbare onderwijzers kan ontslaan of verplaatsen, hetgeen bij de openbare school, op grond van de wet, zo goed als onmogelijk is”. Bovendien betekenden de bijzondere scholen een financieel voordeel voor de gemeente, aangezien zij aan deze jaarlijks slechts f 2000,— subsidie behoefde te verstrekken. Desondanks had hij als burgemeester de plicht te zorgen voor goed openbaar onderwijs.

Tenslotte beloofde Van Rijn, als hij tot burgemeester zou worden benoemd, te bedanken als lid van de gemeenteraad (zo kon hij bij stemmingen een onafhankelijke positie innemen), alle persoonlijke eerbewijzen af te wijzen, „en om te tonen dat ik dat niet uit financieel belang doe, zal ik aan de Rooms-Katholieke armen f 500,— en aan de Hervormde en Israëlische armen f 50,— geven. Daardoor bespaar ik de burgerij onkosten, worden drinkpartijen en uitspattingen vermeden, blijft zowel de gemeente als niet gemeente hulde achterwege en wordt elke aanleiding tot partijkiezen vermeden”.

Van Rijn verklaarde nog zijn functie terstond neer te zullen leggen, zodra hij zou bemerken, dat zijn psychische en fysieke krachten zouden verminderen. „Ik behoef geen lastpost te worden voor mijn stad!” Als de aanwezige geldmiddelen doelmatiger zouden worden besteed, hoopte hij te kunnen voorkomen, dat de lasten voor het volk zouden worden verhoogd.⁵¹

Deze brief heeft Nolens kennelijk volkomen bevredigd, want kort daarna had hij een onderhoud met Goeman Borgesius. In dat gesprek noemde hij Van Rijn „the right man on the right place”. Maar des-

ondanks had de minister bezwaar tegen diens benoeming. Bovendien had hij inmiddels van de Commissaris van de Koningin in Limburg, de oud-minister Jhr. Mr. G. Ruijs de Beerenbrouck berichten ontvangen, waaruit duidelijk diens voorkeur bleek voor de benoeming van iemand, die reeds in een kleinere gemeente als burgemeester ervaring zou hebben opgedaan. De Commissaris van de Koningin had daarom Van Rijn als nummer twee op de nominatie gezet.⁵² Goeman Borgesius deelde Nolens dan ook mee Van Rijn niet te zullen benoemen, maar hij wilde de Limburgse afgevaardigde wel in staat stellen met hem alsnog over de zaak te spreken.⁵³

Hoe veel belang Nolens in de benoeming van Van Rijn stelde, blijkt wel uit de haast, waarmee verder werd gehandeld. Op 27 juli verzond Goeman Borgesius zijn brief, de volgende dag reeds bezocht Nolens de minister en de dag daarop zond hij Goeman Borgesius een schrijven waarin hij uitvoerig de argumenten die voor de benoeming van Van Rijn spraken, naar voren bracht.⁵⁴ Op 30 juli 1900 deelde de minister vanuit Paleis Soestdijk aan Nolens mee, dat diens brief hem overtuigd had en dat de koningin het besluit tot benoeming van Van Rijn reeds had getekend.⁵⁵

Zodra Van Rijn zijn benoeming vernam, zond hij Nolens een telegram om hem voor zijn steun te bedanken.⁵⁶ Op 13 augustus werd hij op plechtige, doch overeenkomstig zijn wens eenvoudige wijze als burgemeester geïnstalleerd.⁵⁷

Nolens was bijzonder verheugd, nu de beslissing was gevallen. Reeds op 4 augustus publiceerde hij in de *Venloosche Courant* een artikel over de burgemeestersbenoeming. Het verheugde de schrijver vooral, dat een ingezetene van de gemeente was benoemd. Als de stad Venlo gedwongen zou zijn geweest van buiten de gemeente een burgemeester te aanvaarden, dan zou zij in feite een bewijs „van besturend onvermogen” hebben meegereggen. Nolens besloot zijn artikel met een wens welke in wezen zijn eigen houding als gezagsdrager typeerde: „Moge hij (sc. de nieuwe burgemeester) gedenken, *dat alle besturen, bestuurders en gezaghebbers er zijn ter wille van de bestuurden, van allen zonder uitzondering, en niet omgekeerd.*”⁵⁸

Tussen Van Rijn en Nolens heeft er steeds een goed contact bestaan. Enkele brieven doen tussen hen een sfeer van vertrouwelijkheid vermoeden. Ook schijnen zij elkaar meerdere malen voor persoonlijke gesprekken te hebben bezocht.⁵⁹

Op 1 oktober 1921 nam Van Rijn ontslag. Aan Nolens deelde hij

vooraf zijn besluit mee. Hij was reeds 21 jaar burgemeester en nog bemerkte hij nauwelijks, dat hij „lichamelijk of geestelijk versleet”. Maar de ondervinding had hem geleerd, dat men op hoge leeftijd zelfs ongemerkt „in werkkraft en denkvermogen” achteruitging en die toestand zou hij willen voorkomen. Hij dankte Nolens nog eens voor diens steun bij zijn benoeming en voor het vertrouwen dat deze in hem had gesteld ook tijdens de vervulling van zijn ambt. Hij betreurde het, dat hij door de oorlog (1914–1918) een deel van zijn plannen, van economisch en hygiënisch belang voor Venlo, niet had kunnen realiseren.⁶⁰

Nolens heeft aan allerlei grote problemen van economische aard zijn aandacht gegeven, maar zijn activiteit betrof meestal de sociale aspecten, die er steeds in economische aangelegenheden aanwezig zijn. Dit komt duidelijk naar voren in zijn ijveren voor de bevaarbaarmaking van de Maas.

De zgn. Maaskwestie is voor vele Limburgers tientallen jaren het bewijs geweest, dat Holland zijn superioriteitsgevoel tegenover de zuidelijke provincies ook na 1848 niet was kwijtgeraakt. Het is vanzelfsprekend niet de bedoeling hier uitvoerig op de politieke, economische en technische aspecten van de gehele problematiek rondom de Maas in te gaan.⁶¹ Hier wordt alleen gesproken over hetgeen Nolens in deze aangelegenheid voor zijn Limburgers, en daarmee ook voor zijn landgenoten heeft gedaan.

Bij de beraadslagingen over artikel 34 van hoofdstuk IX (Waterstaat, Handel en Nijverheid) van de Staatsbegroting voor het dienstjaar 1901 heeft Nolens een belangwekkende rede over de Maaskwestie gehouden. Het was niet de eerste maal, dat over de bevaarbaarmaking van de Limburgse Maas in de Kamer werd gesproken. Maar pogingen de regering er toe te brengen werkelijk iets te doen voor de verbetering van deze rivier, die „gedurende een groot deel van het jaar” onbevaarbaar was, leidden tot dan toe niet tot de gewenste gevolgen en ook al werd dan jaarlijks een post (in 1901 een bedrag van f 234.550,—) uitgetrokken voor onderhoud, verbetering en vernieuwing van peilschalen en daarmede verband staande uitgaven”, het zou volgens Nolens niemand bevreemden als „van alle verder aandringen” in deze zaak werd afgezien. Nolens echter was niet van plan zich te laten ontmoedigen en zou de hem geboden gelegenheid aangrijpen om wat dieper op de Maasproblemen in te gaan.⁶² Reeds

sedert 1839 was de Maaskwestie een belangrijk geschilpunt tussen België en Nederland en vooral in Nederlands Limburg werd aangedrongen op bevaarbaarmaking van de Maas tussen Maastricht en Venlo, te meer omdat België aanzienlijke hoeveelheden van het Maaswater gebruikte om de woeste gronden van de Kempen te bevoeien. Tot 1898 was er echter zeer weinig gebeurd, ondanks de herhaalde interventies vooral van Limburgers in de Eerste en Tweede Kamer. Ook Limburgse en Noordbrabantse gemeentebesturen, Kamers van Koophandel en Provinciale Staten lieten zich in de negentiger jaren steeds meer in met de Maaskwestie. Het enige gevolg was voorlopig, dat voor de verbetering van de Maas een post werd uitgetrokken in de jaarlijkse begroting van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, waar sinds 1897 (voor de tweede maal) Cornelis Lely de scepter zwaaide.⁶³

Het was derhalve niet verwonderlijk, dat Nolens als Limburger en Venlonaar zich in de Kamer ging bezighouden met de problemen rondom de vaarwegen in Limburg. De hiervoor bedoelde nogal scherpe rede hield hij op 18 december 1900 bij de beraadslaging over de begroting van minister Lely. Nolens had grote bewondering voor Lely, die de geschiedenis is ingegaan als de bedwinger van de Zuiderzee, maar evenzeer onze bewondering verdient als de ontwerper van de eerste grote sociale wetten in Nederland en om zijn inzet voor de ontwikkeling van het mijnwezen in Zuid-Limburg. De waardering van de Limburgse afgevaardigde bleek al uit de aanvang van zijn rede: Tot deze minister spreken over het belang van goede verkeersmiddelen zou uilen naar Athene dragen betekenen, zo verklaarde Nolens.⁶⁴ Maar na alle mislukte pogingen om de regering er toe te bewegen de Maaskwestie tot een oplossing te brengen wilde Nolens de problemen opnieuw onder de aandacht van de minister brengen. Hij meende, dat het klimaat daarvoor gunstiger was dan b.v. in 1882, toen de afgevaardigde Clerx in de Tweede Kamer had moeten verklaren, dat men wel wist waar Limburg lag als het ging om belastinggelden te innen, maar niet als er iets over de verschillende gewesten te verdelen viel. Of Nolens de door hem geciteerde woorden van Clerx tot de zijne zou maken, zou afhangen van de mate waarin de regering iets voor de belangen van Limburg zou doen. Nolens was echter niet bang, dat er weer niets zou gebeuren. Het feit, dat de bodem van Limburg rijk was aan grond- en hulpstoffen en vooral „aan zwarte diamant”, maakte, dat iedereen wel moest begrijpen van hoeveel gewicht de bevaarbaarmaking van de Maas

niet alleen voor Limburg maar voor het gehele land was. De historie van de Maaskwestie was voor Limburg „niet zeer hart verheffend” geweest, „maar gedane zaken hebben geen keer”.

Nolens hield niet van vage redevoeringen, die toch tot geen enkel resultaat leidden. Daarom trachtte hij aan te geven wat er zou moeten gebeuren. Om de „mijnkwestie en de verkeerskwestie” in Limburg op te lossen zouden men moeten overgaan tot volledige kanalisatie van de Maas, maar realistisch als hij was pleitte de Limburgse afgevaardigde voor uitvoering van enkele werken, die althans tot een voorlopige verbetering van de situatie zouden leiden. Zo zou om te beginnen de Maas beneden Tegelen en Venlo tot de Dieze bevaarbaar gemaakt moeten worden voor schepen met een diepgang van 1,40 of 1,50 m. en dit niet alleen in bepaalde seizoenen, maar het gehele jaar door. Vervolgens moest er een verbinding komen van de Maas met de spoorwegen te Venlo en tussen de Zuid-Willemsvaart en de Maas bij Venlo. Uitvoerig toonde Nolens de voordelen van deze voorstellen aan voor de economische ontwikkeling van Zuid-Limburg. Lely gaf onomwonden toe, dat in het verleden te weinig aandacht aan de Maas was geschonken. Hij kon het betoog van de Limburgse afgevaardigde volledig onderschrijven en met het oog op het vervoer van steenkolen zou de regering wel gedwongen worden om zich intensief met de verbetering van verkeersmiddelen te land en te water bezig te houden. Hij wilde echter onvoorbereid als hij op dat moment was, niet nader op de kwestie ingaan.

Nolens verklaarde over het antwoord van de minister voldaan te zijn. Zijn bemoeienissen ter zake maakten in zijn geboortestad diepe indruk. Volgens het Verslag van de Kamer van Koophandel van Venlo over het jaar 1901 was het o.m. daaraan te danken dat de Gedeputeerde Staten van Limburg van de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid bericht ontvingen: „Dat de Hoofd-ingenieur van de Rijkswaterstaat is opgedragen te onderzoeken in hoeverre het overweging zou verdienen over te gaan tot de verbetering van waterwegen in het zuidelijk deel van Limburg, in verband met de in Limburg te verwachten bloei der mijnontginningen en de aandacht van die hoofd-ambtenaar er op gevestigd is, dat tot die verbetering zou kunnen worden gerekend te behoren: de bevaarbaarmaking, vermoedelijk door middel van kanalisering van de Maas boven Venlo, het met die rivier in verbinding brengen van de Zuid-Willemsvaart, en wellicht ook het tot stand brengen van een spoorwegverbinding tussen het station Venlo en de rechter Maasoever.”⁶⁵

Er moest echter nog zeer veel water door de Maas vloeien, voordat werkelijk doeltreffende maatregelen zouden worden genomen, ook al verklaarde de directie van de Staatsmijnen in 1905, dat bevaarbaarmaking van de Maas dringend noodzakelijk was.⁶⁶

In hetzelfde jaar zei Nolens op 22 december in de Kamer te hopen, dat de nieuwe minister van Waterstaat, J. Kraus, met betrekking tot de bevaarbaarmaking van de Maas veel tot stand zou mogen brengen. Nolens vroeg, of als de middelen het niet zouden toelaten, er dan niet de mogelijkheid zou bestaan geldleningen aan te gaan, want vooral met het oog op het steenkolenbedrijf in Limburg mocht de Maaskanalisisatie niet langer worden uitgesteld. Minister Kraus deelde de mening van Nolens. De Maaskwestie moest op het programma van het ministerie staan. Er zou wel geld kunnen worden geleend, maar wellicht zou het werk aan de Maas ook uit de gewone geldmiddelen kunnen worden bekostigd. Toen de minister verklaarde „er een stootje” aan te zullen geven, merkte Nolens op, dat hij alleen tevreden kon zijn als de minister meer wilde doen dan „een klein stootje” aan het werk geven. Want de zaak had een „flinke stoot” nodig. Goed, de minister beloofde de flinke stoot.⁶⁷

Toch was er nog geen reden tot optimisme. Niet zonder bitterheid en enig sarcasme schreef Nolens, die reeds een jaar eerder had geconstateerd „dat de kwestie van de definitieve bevaarbaarmaking in geheel Limburg, thans in Den Haag als een ernstige en urgente kwestie” werd beschouwd, in 1906: „Men kan veel, zeer veel voor de drooglegging der Zuiderzee voelen, en toch moeten erkennen, dat, hoe nuttig en gewenst deze ook zijn moge, ze toch niet noodzakelijk is. Dat nu is m.i. wel het geval met de bevaarbaarmaking van de Maas.” En met een verwijzing naar zijn strijd om de verbetering van het mijnwezen aan het einde van de negentiger jaren, ging hij verder: „Ik zie al een sceptisch, ironisch lachje op het gelaat van sommige lezers. Ik zag het lachje ook op het gezicht van sommige hoorders, toen in de Kamer voor het eerst met aandrang (sc. door hem) het Mijnwezen besproken werd. Dat mijnlachje is thans verdwenen. Ook het Maas-lachje zal verdwijnen.”⁶⁸ Nolens greep iedere gelegenheid aan om de regering te wijzen op het Maasprobleem. In 1915 nog schreef hij na de aanvaarding van de Maaswet op 18 februari 1915: „Toen ik (voor bijna negentien jaren!) in de Kamer kwam, maakte een betoog voor de bevaarbaarmaking van de Maas op vele leden nog de indruk alsof men pleitte b.v. voor Venlo-zeehaven. Herhaaldelijk heb ik in de Kamer, be-

togensmoede gezegd: de mijnen zullen U tot bevaarbaarmaking der Maas dwingen.”⁶⁹

In mei 1906 werd door de Regeringen van Nederland en België een gemengde commissie ingesteld ter bestudering van de problemen, samenhangende met de kanalisatie van de Maas. Op 26 mei 1908 vroeg Nolens schriftelijk aan de minister van Waterstaat inlichtingen omtrent de voortgang van de werkzaamheid van deze commissie. Minister J. G. S. Bevers, die Kraus was opgevolgd, antwoordde schriftelijk op 25 juni 1908. De minister deelde mede, dat er moeilijkheden waren gerezen over de vaardiepte van een gekanaliseerde Maas van Smeermaas tot Venlo, zodat de Belgische afvaardiging overleg met haar regering noodzakelijk had geacht. Antwoord van Belgische zijde was tot dan toe niet binnen gekomen. Intussen werkten Belgische en Nederlandse ingenieurs aan de plannen van de Maasverbetering.⁷⁰

Op 14 juni 1908, dus kort vóór dit schriftelijk antwoord van de minister, werd tijdens de eerste algemene vergadering van de Limburgse Maasverenigingen besloten één „Maasvereniging” in het leven te roepen. Er bestonden reeds 37 plaatselijke Maasverenigingen. Zij waren opgericht naar aanleiding van een voorstel van een zich „Fidelis” noemende briefschrijver in *De Voorhoede* van 18 januari 1908 om overal in Limburg en Noord-Brabant Maasverenigingen op te richten, die zich voortdurend met de Maasproblemen zouden bezighouden. Nolens gaf voor de vereniging op 8 november 1908 een nadere toelichting op zijn vraag aan de minister en diens antwoord. Duidelijk bleek dat hij begrip had voor de internationale aspecten van de zaak.⁷¹ Bij de behandeling van de begroting van het departement van Waterstaat diende Ruijs de Beerenbrouck op 17 december 1908 mede namens Nolens en een aantal andere Kamerleden een motie in welke luidde:

„De Kamer,

van oordeel, dat de bevaarbaarheid van de Maas boven Venlo ook met het oog op de ontginning der steenkolenmijnen in Limburg in het algemeen belang noodzakelijk wordt, nodigt de regering uit, het tot stand komen der daartoe nodige werken met alle haar ten dienste staande middelen te bespoedigen;

en gaat over tot de orde van de dag.”

Helaas komt het nog al eens voor, dat ministers moties naast zich neer leggen. Minder vaak gebeurt het, dat moties, zonder ingetrokken te zijn,

niet worden afgehandeld. De motie-Nolens, zoals zij werd genoemd, komt voor onder de te behandelen stukken van de zittingsjaren 1908–1909, 1910–1911, 1911–1912, 1912–1913, 1913–1914. Op 16 september 1914 werd besloten de werkzaamheden ten aanzien van de motie te hervatten, maar ook in dat jaar vond geen openbare behandeling daarvan plaats, waarschijnlijk omdat de oplossing van de Maaskwestie eindelijk in zicht kwam.⁷²

Op 9 december 1910 had Nolens er bij minister Regout op aangedrongen haast te maken met de kanalisatie van de Maas. Al was de gemengde commissie nog niet klaar met haar rapport, men zou toch een aantal werkzaamheden kunnen verrichten. Regout had daarop verklaard niets na te zullen laten „wat de totstandkoming van dit grootse werk” zou kunnen bevorderen.⁷³ Een jaar later vroeg Nolens de minister van Waterstaat opnieuw, hoe het nu eigenlijk stond met de werkzaamheden van de Belgisch-Nederlandse commissie. De minister kon toen mededelen, dat het rapport van die commissie binnen enkele maanden zou verschijnen.⁷⁴ Eindelijk kon Regout op 13 juni 1913 zijn wetsontwerp ter verbetering van de Maas aan de Tweede Kamer aanbieden.⁷⁵ De verkiezingen van 1913 maakten echter een einde aan zijn ministeriële loopbaan. Zijn plaats werd opnieuw door Lely ingenomen. In het zittingsjaar 1914–1915 diende deze het door Regout voorbereide wetsontwerp in waardoor de kanalisatie van de Maas, ook van groot belang voor de mijnstreek, mogelijk zou worden gemaakt. Zonder veel moeite werd het wetsvoorstel op 18 februari 1915 door de Kamer aangenomen.⁷⁶

Voor Nolens was de dag van 8 september 1930 een bekroning van zijn onvermoeid zwoegen voor de bevaarbaarmaking van de Maas, want op die dag werd in Venlo op feestelijke wijze de Maashaven met spoorwegaansluiting geopend.⁷⁷

„Mijnheer de Voorzitter. Zoals ieder pleeg ik hier te spreken als Nederlander. De Kamer vergunne mij thans een ogenblik het woord te voeren als Limburger.” Met deze woorden begon Nolens op 12 december 1918 een van de felste redevoeringen, die hij ooit in de Kamer heeft uitgesproken. Hij was verontwaardigd en achtte het noodzakelijk een woord van protest te laten horen, ook al hield hij niet van „verklaringen en protesten”, maar door omstandigheden, zo meende hij, konden protesten noodzakelijk worden.⁷⁸

En omdat hij Nederlander was én omdat hij zich nog altijd als echte Limburger beschouwde, was Nolens diep verontwaardigd over de annexionistische opvattingen die leefden onder een groepje Limburgers, daarin gesteund door Belgische persorganen.⁷⁹

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden in de buitenlandse pers pogingen aangewend om, zoals Nolens zei, stemming te maken voor de annexatie van „althans een deel van de provincie Limburg”. Die buitenlandse persorganen hadden „de vaderlandsliefde der Limburgers en hun afhankelijkheid aan Nederland” in twijfel getrokken en verdacht gemaakt. Zij deden het voorkomen alsof althans een gedeelte van de Limburgse bevolking zich van Nederland wenste af te scheiden. Nolens wilde hiertegen protesteren, waarmee hij zich wilde aansluiten bij „een stelselmatig protest” dat in geheel Limburg werd georganiseerd.

„Ik meen, zo luidde zijn verklaring, de Limburgse bevolking voldoende te kennen en te mogen zeggen, dat meer dan 99 pct dier bevolking met verontwaardiging van zich afwerpt de gedachte om zelfs indien de gelegenheid daartoe werd opgedrongen, de Nederlandse vlag voor welke andere dan ook te verwisselen. Als het er om te doen was en het jaargetij liet het toe, zou het hoofd van de Nederlandse Staat, H.M. de Koningin, van Mook tot Eysden en van Budel tot Vaals, de gehele lengte en breedte van Limburg door, een triomftocht kunnen houden, waarbij de grootste betoging op het Malieveld (sc. op 18 november, na de zgn. vergissing van Troelstra) nog kinderspel zou blijken, en waardoor iedere hoop op instemming van de bevolking met de annexionistische beweging de kop zou worden ingedrukt.” En dan verklaarde de anders zo nuchtere en rustige Nolens: „Politieke woelwaters, dwarsdrijvers, stokers en fortuinzoekers lopen er overal onder, zelfs in Limburg. Op hen past geen andere naam dan landverraders.” Hij wilde namens de Limburgse bevolking, „en als het niet te aanmatigend was” zou hij er aan willen toevoegen „ook namens de drie Limburgers” die van het kabinet deel uitmaakten, protesteren:

- 1e. tegen de verdachtmaking van de Limburgers in sommige organen van de buitenlandse pers;
- 2e. tegen het annexionistische drijven van die organen en tegen de actie van vreemdelingen, die op zo schandelijke wijze de houding van Nederland tegenover hun landgenoten beloonden, waarbij de spreker ongetwijfeld dacht aan de hulp, die Nederland in zo ruime mate

aan Belgische vluchtelingen in Nederland had gegeven;

3e. tegen de mogelijke deelneming „al is het ook maar van enkele Limburgers, aan het hen ontrendend bedrijf”.

„Ten overvloede, zo besloot Nolens zijn rede, zou ik aan de Regering willen toeroepen: Weest diligent, weest op Uw hoede; verzet U en weerspreek op alle manieren en zo spoedig mogelijk onware en ophitsende voorstellingen in de buitenlandse pers; zorg dat Uw vertegenwoordigers in het buitenland in staat zijn de beweging te volgen en onze rechten te verdedigen; waak tegen de actie van buitenlanders en gedegenereerde Nederlanders. Voor enige weken is uit het Nederlandse volk de kreet gehoord: Raak niet aan de Koningin! Thans ga door het gehele land, in koor met de Limburgse bevolking, een andere kreet: Raak niet aan het grondgebied van de Staat.”

Op 12 december 1918 hebben de aanwezigen in de Tweede Kamer „Dr. Nolens, nuchter en koel als hij is” van verontwaardiging zien gloeien, „toen hij optrad als wreker van zijn Limburg, dat men de smaad had aangedaan de vaderlandsliefde der Limburgers en hun aanhanke-lijkheid aan Nederland in twijfel te trekken”. Nolens was geëmotioneerd, zoals al zijn medeleden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. In de Handelingen staat na de redevoering van Nolens vermeld: „Levendige tekenen van instemming.” „Doch deze woorden,” aldus Deckers, „kunnen de warmte dier instemming niet weergeven. Dat vermocht slechts het applaus zelf, waarmede de protestrede van Dr. Nolens werd bezegeld. Het was het beste applaus, dat ooit in 's Lands Vergaderzaal weerklonk; door heel Nederland werd het overgenomen – en het werd begrepen ook over de grens.”⁸⁰

Vertegenwoordigers van verschillende partijen stonden erop de woorden van het Limburgse kamerlid te onderschrijven. Ook de minister-president Ruijs van Beerenbrouck, zelf Limburger, verklaarde met grote voldoening de rede van Nolens over de vaderlandslievende gevoelens van de Limburgers te hebben aanhoord.⁸¹

Tot hen, die door Nolens zo fel in zijn rede werden aangevallen, behoorde ongetwijfeld het Limburgse kamerlid H. A. G. van Groenendael, over wie geruchten gingen, dat hij tegenover het denkbeeld van een volksstemming in Limburg niet afwijzend stond. In de Kamer had hij een dag eerder getracht die geruchten te weerleggen met de opmerking, dat hij alleen in particuliere gesprekken wel eens „schertsenderwijs” over dit

onderwerp had gesproken. Het anti-revolutionaire kamerlid C. Van der Voort van Zijp, die direct na Nolens het woord voerde, constateerde: „Zo weldadig de Kamer heeft aangedaan het warme woord van protest, dat de geachte spreker, die mij is voorgedaan, de heer Nolens, heeft doen horen, zo teleurstellend is geweest de verklaring van den heer Van Groenendael, in deze Kamer afgelegd.” Hij kon zich moeilijk voorstellen, dat Van Groenendael zo licht over een zo ernstige zaak heenging. „Voor al in dagen, waarin het in al zijn naaktheid openbaar wordt, dat het slechts een leuze was, toen men sprak over de rechten van kleine naties en tegen ons land wordt geïntregerd, mag van een Nederlandse Volksvertegenwoordiger worden verwacht, dat hij in ronde bewoordingen, in bewoordingen, die in geen enkel opzicht twijfel overlaten, in 's Lands raadzaal laat horen, dat hij niet is te rangschikken onder degenen, die door de geachte spreker van zoëven als landverrader zijn gesignaleerd.”

Van Groenendael, zo vond Van der Voort van Zijp, moest zich nu wel duidelijk uitspreken, omdat o.m. de burgemeester van Maastricht, Van Oppen openlijk had verklaard, dat van badinage allerminst sprake was.⁸²

Van Groenendael heeft de tegen hem uitgebrachte beschuldigingen kennelijk genegeerd. In 1919 namen de geruchten over zijn annexionistisch ijveren toe. Groot was de verontwaardiging vooral in de katholieke kamerfractie, toen bekend werd, dat Van Groenendael op 20 juni 1919 een geprek had gehad met de Franse Gezant in Brussel over een mogelijke volksstemming in Limburg. De Nederlandse Gezant in Brussel M. W. R. van Vollenhoven, deed hiervan op 2 juli 1919 mededeling aan de Minister van Buitenlandse Zaken.⁸³ Op 15 augustus werd te Roermond een algemene vergadering van de R.K. Kiezersbond voor Limburg gehouden met als hoofdpunt de kwestie Van Groenendael. Mr. F. Jansen uit Maastricht verklaarde dat de kiezers van Limburg niet konden dulden, dat een volksvertegenwoordiger, die zozeer tegen het eenstemmig gevoelen inging, hun vertegenwoordiger zou blijven. Nolens deelde mede dat de fractie vanwege het zomerreces de zaak nog niet had besproken.

In de namiddagvergadering verklaarde Nolens, dat voor hem het annexionistisch streven meer een oorzaak van ergernis dan van onrust was. Geheel Nederland had zich geërgerd aan het optreden van het „veel-besproken kamerlid”. Daarom had zijn collega Bongaerts in de Tweede Kamer op 6 juli 1919 schriftelijk vragen gesteld, of de regering geen aanleiding vond de waarheid over het optreden van Van Groenendael in

Brussel te onderzoeken. Op 1 augustus 1919 had de minister van Buitenlandse Zaken geantwoord, dat de hem toegezonden vertrouwelijke rapporten niet veroorloofden de geruchten „als uit de lucht gegrepen te beschouwen”. Het stond nu derhalve onomstotelijk vast, dat het bedoelde Kamerlid de Limburgse bevolking „op de grofste wijze” had bedledigd. Voor zo’n man was eigenlijk geen plaats meer in het Parlement en zeker niet meer in de katholieke kamerclub.⁸⁴

In een vergadering van de katholieke kamerfractie eiste Nolens van zijn fractiegenoot, dat deze zijn houding zou verdedigen. Van Groenendael verklaarde bereid te zijn zich te rechtvaardigen, maar maakte bezwaar tegen de leiding van Nolens in deze zaak. De fractievoorzitter was volgens hem niet onpartijdig. Nolens repliceerde kortaf, dat men hier niet te maken had met een rechtszaak en dat hij derhalve geen voorzitter van een rechtbank was. Hij wilde Van Groenendael in de gelegenheid stellen zich zo mogelijk te rechtvaardigen omtrent het feit door hem als voorzitter genoemd. Aanvankelijk ontkende Van Groenendael de beschuldiging, maar toen Nolens het zich in zijn bezit bevindende afschrift van de brief van het Nederlandse Gezantschap te Brussel voorlas, trachtte de „beklaagde” zich te redden door te verklaren „in een huiselijk praatje” met bedoelde gezant over het houden van volksstemmingen te hebben gesproken. Laconiek reageerde Nolens hierop, dat een gezant echt wel een huiselijk praatje van een ernstig onderhoud wist te onderscheiden. Blijkbaar had de Franse Gezant het onderhoud zo ernstig gevonden, dat hij had gemeend de Nederlandse legatie daarvan in kennis te moeten stellen. Van Groenendael poogde hierop zijn voorkeur voor volksstemmingen in het algemeen te verdedigen, maar Nolens verklaarde, dat uit het besprokene duidelijk de schuld van zijn Limburgse fractiegenoot was gebleken. Hij vond dit ergerlijk voor een Kamerlid, maar nog ergerlijker voor het Kamerlid Van Groenendael, wiens pro-annexionistische gevoelens genoegzaam bekend waren. Op voorstel van de fractievoorzitter werd Van Groenendael hierna als lid van de R.K. Kamerclub geroyeerd.⁸⁵ Op 14 oktober en op 1 en 11 november 1919 en later in de *Limburgsche Courant* heeft Van Groenendael nog getracht zich te verdedigen. Hij gaf toe met de Franse Gezant in Brussel de mogelijkheid van een plebisciet te hebben besproken. Hij meende echter geen onjuiste handelingen te hebben gesteld en weigerde daarom zijn mandaat in de Tweede Kamer ter beschikking te stellen. Hij bleef dan ook tot aan de verkiezingen van 1922

Kamerlid maar vanzelfsprekend als „onafhankelijke” volksvertegenwoordiger.⁸⁶

Nooit heeft Nolens zijn Limburg verloochend. Hij kwam op voor de belangen van zijn geboorteprovincie, maar vooral vocht hij ervoor, dat Limburg werkelijk volledig een deel van Nederland werd en zijn plaats ook in het nationale economische leven zou krijgen, die het toekwam. In dat verband moet ook gezien worden het reusachtige werk, dat hij voor de Limburgse mijnstreek heeft verzet, zoals uitvoerig in het volgende hoofdstuk zal worden uiteengezet.

C. J. Kuiper vertelde in 1927, dat het Limburgse hart van Nolens in opstand kwam, als hij in zijn omgeving of in een gezelschap, per ongeluk of althans onopzettelijk, ons land of iets ons land betreffende, met Holland of Hollands hoorde bestempelen. Ongeacht wie hij voor zich had, kreeg dan het volgende antwoord, waarmee op passende wijze dit hoofdstuk kan worden besloten: „U vergist zich, mijnheer, U bedoelt Nederland(s)?! Nederland is nog iets méér dan Holland.”⁸⁷

De exploitatie van de Limburgse mijnen door
de Staat. Initiatief van Nolens. De Mijnwet van 1901.
De instelling van de Mijnraad. Het Mijnreglement.
Moeilijkheden in de Mijnraad.
Nolens en de mijnwerkers.

De liberale minister van Koloniën J. Th. Cremer (1847–1923) verklaarde in 1898 bij de behandeling van de Nederlands-Indische Mijnwet in de Tweede Kamer, dat het Nederlandse volk geen mijnbouwend volk was.¹ Geheel onjuist was deze uitspraak niet. Want afgezien van de eeuwenoude Domaniale mijn en de mijn Neuprick te Kerkrade werden aan het einde van de vorige eeuw tientallen concessies verleend, maar dat betekende nog niet, dat exploitatie volgde. Volgens de mijnwet van 1810 had de regering zelfs niet eens de bevoegdheid om de concessionaris tot exploitatie te dwingen. Wat er bovendien in Limburg aan kolen-delving werd gedaan, geschiedde veelal met buitenlands kapitaal.²

Aan het kamerlid Nolens is het voor een belangrijk deel te danken, dat in deze vreemde situatie verandering kwam. In Rolduc had hij kennis kunnen maken met de problemen van het mijngebied. Hij had gezien, hoe weinig er terecht kwam van de exploitatie van de mijnen. Hij kende, zoals Raedts schrijft, „de moeilijkheden rond de arbeidsvoorziening, de precaire ligging aan de grens van het naar expansie strevende Pruisen, het gebrek aan Nederlandse belangstelling voor dit gebied en de overwegend Pruisische invloed in de mijnexploitatie”.³ De tweede grote rede van Nolens op 22 december 1897 in de Tweede Kamer, was dan ook gewijd aan de problemen rondom de Limburgse mijnen, dit naar aanleiding van de behandeling van de begroting van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Daarin kwamen aan de orde de jaarwedden van de ingenieurs en adjunct-ingenieur van de mijnen. Volgens de mijnwet van 1810 was de ingenieur belast met het toezicht op de gebouwen, de veiligheid en de exploitatie van de mijnen. Nolens greep de gelegenheid aan

om de mijnwet van 1810 ter discussie te stellen en we moeten hieraan toevoegen, met volledige instemming van Schaepman.⁴

In de aanvang van zijn rede legde Nolens de kern van zijn betoog: „Een land, dat zijn natuurlijke bronnen niet weet te gebruiken, bewijst dat het deze niet waard is.”⁵ M.a.w. Nederland is verplicht van zijn bodemschatten een goed gebruik te maken. Volgens Nolens was Nederland aansprakelijk voor het verwaarlozen van de bodemschatten. Eenzijdig had Nederland zich gericht op de handel, de scheepvaart en overzeese gebiedsdelen. In zijn woorden lag een verwijt opgesloten, maar zou men dit verwijt moeten blijven uitspreken tegenover ons land? Nolens vreesde van wel, als er ten aanzien van het mijnwezen niets zou veranderen. Voorop stelde hij, dat het maatschappelijk inkomen, „het stoffelijk deel van de volkswelvaart”, ontstaat „door samenwerking van de natuurlijke gegevens met arbeid, kapitaal en ondernemingszin”. Welnu in het Zuiden van Nederland zijn de natuurlijke gegevens de „rijke steenkolenvelden”. Er was genoeg kapitaal en „al zou het Nederlandse kapitaal zich schuil houden en aan meer avontuurlijke plaatsing in het buitenland de voorkeur geven”, het buitenland was erin geïnteresseerd in onze steenkolenmijnen geld te steken. Aan ondernemers was er geen gebrek, zoals bleek uit de vele concessieaanvragen; en er was een overvloed aan arbeidskrachten; want duizenden Limburgers trokken thans naar Duitsland om daar het werk te zoeken, dat hier niet te vinden was.

Toch gebeurde er weinig in Zuid-Limburg, omdat de Mijnwet van 1810 het mogelijk maakte dat er met de concessies werd gespeculeerd.

Nolens had kennelijk vooraf een degelijke studie van het onderwerp gemaakt. Tijdens zijn rede had hij een kaartje voor zich liggen, waarop aangegeven stond, hoeveel kolenveld er beschikbaar was en welk deel er werkelijk geëxploiteerd werd nl. alleen de kleine Domaniale en de Neu-Prickmijn. Er was in totaal f 400.000,— besteed aan het onderzoek van de bodem in Zuid-Limburg. Dit onderzoek had uitgewezen, dat er niet alleen volop kolen aanwezig waren, maar ook, dat deze velden in een uiterst gunstige positie lagen, nl. „nabij de Maas, het Zuid-Willemskanaal, het industriële België.”

De ontginning hiervan was belangrijk voor de welvaart van Zuid-Limburg en voor het gehele land; ze zou „onberekenbare gevolgen hebben voor andere takken van nijverheid”. Vooral echter, zou de ontginning van belang zijn voor de arbeidende stand. „Neemt men (. . .) in

aanmerking, dat alleen uit deze zuidelijke streken dagelijks honderden arbeiders uren te voet gaan om in Duitse mijnen te werken, en gedeeltelijk reeds 's-morgens te vier uur met de trein vervoerd worden, dan ligt het toch voor de hand welk een zegen dat reeds voor dezen zou zijn indien ze werk vonden in hun nabijheid, in hun eigen woonplaats." Door de ontginning der kolenvelden zou bovendien ons land economisch onafhankelijk worden en dat was een nationaal belang. In 1889 b.v. waren er in Westfalen stakingen in de mijnen. De Duitse regering zou een tijdelijk verbod van uitvoer van steenkolen hebben overwogen. Een dergelijke maatregel zou noodlottig voor ons land zijn geweest.

Het bezwaar van Nolens richtte zich vooral tegen art. 7 van de Mijnwet van 1810, dat een eenmaal verleende concessie onherroepelijk verklaarde. Of en wanneer men zou beginnen met ontginning, was een zaak van de concessionaris, die met zijn concessie kon doen en laten wat hij wilde. De minister stelde een herziening van de Mijnwet in het vooruitzicht, maar dat zou kunnen betekenen, dat er aan de gehele situatie voorlopig niets veranderde. Bovendien schulde er veel goeds in de Mijnwet. Artikel 7 eiste echter herziening.

Nolens gaf dan de minister het volgende in overweging:

- „1. geef geen concessie meer voor de zaak geregeld is;
2. maar regel dan ook zo spoedig mogelijk, op welke wijze dan ook, deze belangrijke zaak; ruim de hinderpaal weg, zó dat men zekerheid hebbe dat de verleende concessiën gebruikt worden en niet alleen tot speculatie dienen, dat althans het gevaar, dat ze alleen met oog op speculatiën gevraagd en verkregen worden, worde opgeheven. En regel het dan, hetzij door een gehele herziening, hetzij door een gedeeltelijke, die het voornaamste bezwaar tegen de Mijnwet zal wegnemen."

Tot zover de problemen rondom de Mijnwet van 1810. Over exploitatie der mijnen door de Staat repte Nolens nog niet, ook niet in het tweede deel van zijn rede, waarin hij sprak over de wettelijke bescherming van de mijnarbeiders.

In 1890 had Keizer Willem II in Berlijn een internationale conferentie van Arbeidswetgeving bijeengeroepen. In paragraaf 1 van het slotprotocol van deze conferentie waren als „wensen" geformuleerde „eisen" opgenomen o.a. over de regeling van de arbeid in de mijnen (arbeidsduur, het waken over veiligheid en gezondheid der mijnwerkers, verzekering

van de mijnwerkers tegen ziekte, ongeval, ouderdom en overlijden).⁶ Nolens vroeg de minister om bij de verlening van concessies voorwaarden op te nemen, waardoor de belangen van de arbeiders in de geest van de Berlijnse protokollen verzekerd zouden zijn. Hij voegde er echter aan toe: „In de twee mijnen, die thans in exploitatie zijn, is de toestand én wat arbeidsduur én wat veiligheidsmaatregelen én wat verzekeringen betreft én wat verhouding tussen werkgevers en werknemers aangaat zeer goed, – ik zou kunnen zeggen voorbeeldig, zoals het door mij na onderzoek in een rapport aan het Congres van Internationale Arbeidswetgeving in Brussel is medegedeeld”.⁷ Maar bij de wijziging van de Mijnwet zou de regering de gelegenheid hebben zich zekerheid te verschaffen, dat deze goede toestand ook in de nieuwe mijnen zou ontstaan en dat die verzekerd zou blijven in de oude en nieuwe mijnen.

Met deze rede heeft Nolens duidelijk een lans gebroken voor een goede exploitatie van de mijnen, doch voor hem was de wettelijke bescherming van de mijnwerkers belangrijker.

De kamermeerderheid bleek nogal sceptisch tegenover de opvattingen van Nolens te staan, want hij constateerde „een sceptisch ironisch lachje” op het gezicht van zijn toehoorders in de Kamer.⁸ Alleen de Amsterdamse afgevaardigde A. F. K. Hartogh, die relaties onderhield met de Oranje-Nassau-mijnen en daardoor wist, dat de Mijnwet van 1810 nodig aangepast moest worden, ondersteunde zijn collega in de Kamer. Minister Lely verklaarde bij de beantwoording van de vragen van Nolens en Hartogh het niet moeilijk te hebben, daar hij met hen van mening was, dat Zuid-Limburg een grote toekomst had en ondergrondse schatten bevatte, die op grond van betrouwbare boringen een omvangrijke exploitatie van kolenmijnen zeer waarschijnlijk zouden maken. Ook hij achtte de herziening van de Mijnwet van 1810 noodzakelijk en op zijn departement, zo verklaarde hij, bereidde men reeds een wijzigingsontwerp voor.⁹ Lely had reeds in zijn eerste ministerperiode (1891–1894) met de toepassing van de Mijnwet te maken gehad. Bij het verlenen van de concessie Oranje-Nassau had hij uitdrukkelijk in de betreffende acte een bepaling doen opnemen, dat wanneer de Mijnwet zou worden herzien, de nieuwe wet ook voor de Oranje-Nassau zou gelden. Kennelijk liep hij toen al met de gedachte rond de mijnwetgeving te vernieuwen.¹⁰

Hoe zeer Lely het met Nolens eens was, kan men afleiden uit de voort-

varendheid waarmede hij de mijnkwestie ter hand nam. Persoonlijk begaf hij zich tezamen met zijn referendaris J. C. de Marez Oyens (van 1901 tot 1905 minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid) naar Limburg om zich ter plaatse te laten voorlichten over de problemen die zich in de mijnstreek voordeden. Op zijn initiatief werd bij Koninklijk Besluit van 17 april 1899 een commissie voor de mijnen in het leven geroepen.¹¹ Voorzitter van de Commissie was A. K. P.F. R. van Hasselt, een der leden S. van Citters, die in de Mijnraad een grote rol zou gaan spelen. De commissie liet zich voorlichten door de ingenieur der mijnen, C. Blankevoort en bezocht enkele mijnen in Zuid-Limburg, alsmede de mijnen die door de Pruisische Staat in Saarbrücken ontgonnen werden en een particuliere mijn in Westfalen.

De commissie had de opdracht te onderzoeken welke mijnvelden konden worden geëxploiteerd, na te gaan, of van dat beschikbare terrein van staatswege een deel in ontginning behoorde te worden gebracht en zo ja welk deel, en de vraag te beantwoorden hoe het dan overblijvende steenkolenterrein zou moeten worden verdeeld ter ontginning door particulieren. De conclusie van het rapport, door de commissie op 23 augustus 1900 aan minister Lely aangeboden, luidde, dat van het 14.500 ha beschikbare steenkolenterrein ongeveer éénderde van staatswege tot ontginning zou kunnen worden gebracht en dat met de voorbereidende werkzaamheden „spoedig en op flinke schaal” zou moeten worden begonnen. In voorzichtige termen heeft de commissie duidelijk gesteld, dat voor Nederland staatsmijnen zeer gewenst zouden zijn.¹²

Minister Lely diende op 24 januari 1901 een wetsontwerp in tot Exploitatie van Staatswege van Mijnen in Limburg. Hierin werd in afwijking van het advies van de mijncommissie voorgesteld het gehele Limburgse kolenbekken, uitgezonderd het terrein der reeds verleende concessies, voor staatsexploitatie in aanmerking te doen komen. De commissie van rapporteurs onder voorzitterschap van Nolens telde vier Limburgers, allen behorende tot de katholieke kamerfractie.¹³ Het voorlopig verslag verscheen op 29 maart 1901. Opvallend daarin was het sociale motief, dat duidelijk door Nolens ter sprake was gebracht, zodat Verberne terecht stelde, dat het verslag diens merk droeg.

In Limburg vooral ontstond een vrij heftige campagne tegen het wetsontwerp. De *Limburgsche Koerier* toonde zich tegenstander van de wet, de *Venlosche Courant* was vanzelfsprekend voorstander.¹⁴

De tegenstanders, die hun bezwaar in 3 adressen aan de Tweede Kamer en in 12 adressen (waarvan elf uit Limburg) aan de Eerste Kamer kenbaar maakten, waren over het algemeen van oordeel dat ontginning door particulieren beter zou zijn dan ontginning door de staat. Bovendien was het hun te doen om *zo spoedig mogelijke, gelijktijdige exploitatie* van het gehele kolenveld. Nolens toonde zich voorstander van een geleidelijke, niet plotselinge exploitatie daar dit „in het belang van de Staat, van de arbeiders en vooral van Zuid-Limburg in het bijzonder” was. „Geleidelijk, zo schreef hij later, maar zo spoedig mogelijk geleidelijk.”¹⁵

Als voorzitter van de commissie van rapporteurs heeft Nolens het wetsontwerp op krachtige en vooral deskundige wijze in de Kamer verdedigd. Het wetsontwerp betekende weliswaar nog niet de herziening van de Mijnwet van 1810, maar het kon voorkomen, dat „waardevolle arbeidsgelegenheid” zou verloren gaan. Die arbeid zou geboden worden aan „Nederlandse arbeidskrachten”. Het wetsontwerp was van algemeen belang, omdat door het geven van concessies aan particulieren niet vermeden kon worden, enerzijds dat door die particulieren vreemde arbeidskrachten zouden worden aangetrokken, anderzijds dat vreemd kapitaal voor het ontginnen van mijnen in Nederland gebruikt zou worden. Bovendien zou de Staat goedkoper dan particulieren kolen kunnen leveren. En als er eens slechte tijden voor de mijnbouw zouden aanbreken, zou de Staat beter dan particulieren er voor kunnen zorgen, dat de arbeid zou worden voortgezet. De bezwaren tegen exploitatie van staatswege werden door Nolens op duidelijke wijze ontzenuwd.¹⁶ In de Tweede Kamer vond het wetsontwerp niet veel verzet; het werd op 1 mei 1901 zonder hoofdelijke stemming aangenomen.¹⁷ In de Eerste Kamer werd het wetsvoorstel op 21 juni 1901 met 36 tegen 5 stemmen goedgekeurd.¹⁸

De Savornin Lohman had over „de voortreffelijke rede” van de voorzitter van de commissie van rapporteurs gesproken. Het aannemen van het wetsontwerp was een persoonlijk succes voor Lely en Nolens van wie gezegd is: „De mannen van de wet van 1901 waren realisten, van ideologieën hielden zij zich verre.”¹⁹ Het is duidelijk, dat de rede van Nolens voor de aanvaarding van het wetsontwerp in de Kamer doorslaggevend is geweest. De adressen, tot de Kamer gericht met het doel de plannen van de minister te dwarsbomen, waren zo weinig overtuig-

gend, dat zij bij het debat op 1 mei 1901 nauwelijks ter sprake zijn gekomen. De argumentatie van de adressanten noemde Verberne mat. „Zij getuigt, hoe een ideologie aan kracht verloren had, hoe de vorming van een nieuwe maatschappelijke overtuiging, onder de stille werking van het sociale motief, hetwelk, ondanks de langdurige overmacht van de individualistische vrijheden, niet verdwijnen kon, in werking was, een langzame assimilatie van de liberale economie aan de gemeenschaps-gedachte.”²⁰

Mede dank zij Nolens betekende één mei 1901 een mijlpaal in de sociale en economische geschiedenis van ons land.²¹ Van die dag af zou de economie rekening te houden hebben met het sociale motief. Het is ongetwijfeld om die reden, dat Mgr. Drehmanns Nolens een felicitatiebrief zond, waarin hij de wens uitsprak, dat het wetsontwerp „met Gods zegen aan ons Bisdom” tot heil zou strekken.²²

In aansluiting op de wet van 24 juni 1901 werd bij K.B. van 29 mei 1902 de Mijnraad ingesteld, „die de Minister van raad zou dienen in alle zaken het mijnwezen betreffende en toezicht zou houden op de wijze waarop de staatsmijndienst naar de bevelen van de minister zou worden uitgeoefend”.

Over de samenstelling van deze raad pleegde De Marez Oyens, die na de verkiezingen in de zomer van 1901 Lely als minster van Waterstaat, Handel en Nijverheid was opgevolgd, o.m. overleg met Nolens, Lely en de „toekomstige” directeur-generaal van de Staatsmijnen, H. J. E. Wenckebach. Op het advies van Nolens werd L. H. W. Regout in de Raad benoemd, ondanks enkele bezwaren van de minister ten aanzien van deze Limburger. De Marez Oyens deelde aan Nolens mee, dat hij voornemens was Lely uit te nodigen om als voorzitter op te treden.²³ Inderdaad werd Lely tot voorzitter van de Mijnraad benoemd, terwijl Nolens lid van deze raad werd.

De Mijnraad werd op 28 juni 1902 geïnstalleerd. Nadat de minister beknopt de taak van de Mijnraad had uiteengezet, hield Lely een korte, opmerkelijke rede, waarin hij o.m. verklaarde. „Moge hem nu nog de ondervinding ontbreken, nodig om de minister in alles van goede raad te kunnen dienen, op den duur zal ook de Mijnraad krachtig kunnen bijdragen tot de welvaart van het Vaderland. Bij het streven hiernaar zal hij niet alleen op onmiddellijk voordeel het oog gericht hebben, maar

ook de belangen der duizenden gezinnen ter harte nemen, wier lot met dit ondernemen zal verbonden wezen.”²⁴ Juist met deze belangen hield Nolens zich in de Mijnraad bezig. Technische zaken liet hij graag aan deskundigen over.

Nog tijdens de eerste vergadering werd een commissie ingesteld, die instructies voor de Mijnraad en voor de secretaris, alsmede een reglement van orde moest ontwerpen. Nolens en Lely maakten van deze commissie deel uit. Een maand later lagen de instructies en het reglement van orde op tafel en werden zij, na enkele kleine wijzigingen, goedgekeurd.²⁵

Het hiervoor besproken koninklijk besluit bepaalde nog, dat het beheer van de staatsmijnen onder de bevelen van de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid opgedragen werd aan een directeur-generaal, die door de Kroon moest worden benoemd. Dit betekende in feite, dat de directeur-generaal van de staatsmijnen zeer nauw zou moeten samenwerken met de Mijnraad. Nog voordat de Mijnraad was ingesteld, werd bij koninklijk besluit van 15 februari 1902 de eerste directeur van de staatsmijnen benoemd, Henri Johan Eduard Wenckebach.²⁶ De consequentie daarvan was, dat hij die bij zijn benoeming niet deskundig in zaken van mijnbouw genoemd kon worden, aan de opbouw van de staatsmijnen moest beginnen zonder dat er een instantie was, met wie hij over beleidszaken overleg zou kunnen plegen. Daar het de bedoeling was in 1903 met het staatsmijnbedrijf te beginnen, had de pas-benoemde directeur ongetwijfeld behoefte aan de steun van de Mijnraad en deze zat derhalve al spoedig na de installatie midden in de problemen.

In de Mijnraad zou Nolens een grote rol gaan spelen. Hij was lid van de Raad vanaf de dag van zijn oprichting en vanaf 1913 tot aan zijn dood in 1931 zelfs voorzitter. Nolens is er steeds vanuit gegaan, dat de directie van de Staatsmijnen in haar vrijheid niet mocht worden beperkt.²⁷ Hij had vertrouwen in Wenckebach en na diens vertrek naar Nederlands Oost-Indië in de directie, bestaande uit drie personen, ook al was hij, zoals wij nog zullen zien, het met de benoeming van dit driemanschap niet eens.²⁸

Alvorens verder de rol van Nolens in de Mijnraad nader te bezien dienen wij nog even terug te komen op de Mijnwet van 1810. Immers, in zijn rede op 22 december 1897 had het Venlose Kamerlid gepleit voor

een gehele herziening van die verouderde Napoleontische wet. Maar de wet van 1901 betekende geen wijziging, zoals door Nolens gevraagd. Aanvraag en verlening van concessies buiten het gebied, dat voor staats-exploitatie in aanmerking kwam, waren derhalve volgens de oude bepalingen nog altijd mogelijk, terwijl het toezicht op de mijnen in het algemeen nauwelijks verbeterde. Het gehele mijnwezen zoals geregeld in de wet van 21 april 1810 diende te worden herzien. Nolens wees daarop reeds in enige artikelen in de *Venloosche Courant*. Het was begrijpelijk, dat door de behandeling van de wet betreffende exploitatie van Staatswege van steenkolenmijnen in Limburg de wijziging van de oude Mijnwet op de achtergrond was geraakt. Maar thans mocht de nieuwe Mijnwet niet langer meer op zich laten wachten. Het doel van die wet diende te zijn niet alleen dat de concessionaris door een ander kan worden vervangen wanneer hij geen begin maakte met de ontginning, maar ook wanneer hij die niet regelmatig zou voortzetten, en als hij de publiek-rechtelijke verplichtingen hem ter zake van de ontginning bij wettelijke voorschriften of bij akte van concessie opgelegd, niet zou nakomen.²⁹

Daarnaast was het nodig de mijnpolitie te reorganiseren. Er moesten betere voorschriften voor de mijnen komen, maar vooral moest er een beter en strenger toezicht van overheidswege op de naleving van de voorschriften worden uitgeoefend.³⁰ In 1903 kwam inderdaad een belangrijke zij het partiële wijziging van de Mijnwet van 1810 tot stand, nadat op 18 november 1902 een daartoe strekkend wetsontwerp bij de Tweede Kamer was ingediend. Nolens werd benoemd tot voorzitter van de commissie van rapporteurs. De beraadslagingen vonden plaats op 22 en 23 oktober 1903. In het wetsontwerp werd het oude beginsel van vrije exploitatie voorlopig voor een tijdvak van zes jaren terzijde gesteld. Het wetsontwerp werd zonder hoofdelijke stemming in de Tweede Kamer aangenomen.

Nolens schreef enkele dagen later in de *Venloosche Courant*: „Van een willekeurig jus utendi et non utendi kan . . . geen sprake zijn.” Maar men moest toch niet denken, dat het mijnprobleem nu geheel opgelost was. Er moest nog veel voor de bescherming van de mijnwerkers worden gedaan. Gelukkig was in artikel 9 van de nieuwe wet vastgesteld, dat bij Algemene Maatregel van Bestuur verschillende arbeids-aangelegenheden alsmede het mijntoezicht zouden worden geregeld. Zou het echter geen aanbeveling verdienen de mijnwerkers zelf bij het

toezicht te betrekken? Bovendien was het volgens Nolens gewenst, dat de invoering van arbeidsreglementen voor de mijnen verplicht zou worden gesteld. En als hij sprak over mijnwerkers bedoelde hij ook de bovengrondse arbeiders, terwijl het toezicht niet alleen gericht moest zijn op de directe bescherming van de arbeiders, maar ook op de problemen zoals waterverontreiniging en grondverzakkingen, problemen die in 1903 volkomen nieuw waren.³⁰

In de Mijnraad heeft Nolens de kwestie van de verbetering van de Mijnwet en vooral van het toezicht op de mijnen meer dan eens ter sprake gebracht. Want hierbij ging het uiteindelijk om het welzijn van de mijnwerkers. Nolens was zeker geen mijnbouwdeskundige. Zijn werkzaamheden lagen vooral in het sociale vlak. Nolens, als politiek leider van de katholieken, Nolens als een der meest invloedrijke parlementariërs, Nolens als de in veler ogen ongenaakbare priester, is bij velen bekend. Weinigen echter weten, hoe groot zijn aandeel is geweest in de verbetering van de sociale positie van de arbeiders en vooral van de mijnwerkers. Te weinig wordt gedacht aan het vele voorbereidende werk, dat Nolens voor hun organisatie deed, en aan het werk dat hij als lid en als voorzitter van de Mijnraad wekelijks tot aan zijn dood heeft verzet. Voor de priester-staatsman stond in al zijn handelen de mens voorop. De waardigheid van de mijnwerker als mens woog bij hem zwaarder dan de bedrijfsresultaten van de staatsmijnen of van welke particuliere mijn dan ook. In de notulen van de Mijnraad vindt men daarvan talloze bewijzen. Tot juli 1931 kwam de Mijnraad meer dan vierhonderd maal bijeen. Slechts een twintigtal vergaderingen werden door Nolens om ernstige redenen niet bijgewoond.

Bij de installatie had Minister De Marez Oyens gezegd, dat de verrekende taak van de Mijnraad, zich o.m. zou uitstrekken over maatschappelijke belangen, „onder de laatste zijn te rekenen het waken tegen ongelukken, de zorg voor een dak voor de arbeider, een school voor zijn kinderen, rusttijden, de oude dag enz.” en de eerste voorzitter Lely had de sociale taak van de Mijnraad nog eens extra onderstreept door te wijzen op de belangen van de duizenden gezinnen, wier lot met het mijnwezen verbonden zou zijn.³¹

Goede woningen voor de mijnwerkers werd een der eerste zorgen van de Mijnraad. Nog in augustus 1902 werd Regout verzocht een preadvies uit te brengen over het bouwen van woningen voor kantoorpersoneel te Heerlen.³²

Nolens wordt in de notulen van de Mijnraad van 27 oktober 1902 voor het eerst als spreker genoemd. Hij is nooit een man geweest, die zich terstond op de voorgrond drong. Van jonge parlementariërs verwachtte hij, dat zij „een heel ruime tijd” genoeg zouden nemen met het vervullen van een zwijgende rol.³³ Wanneer hij zelf een functie toegewezen kreeg in een commissie, in een organisatie of op internationale conferenties, hield hij zelf zich streng aan die regel. In genoemde vergadering ging het om het volgende. Er zou een commissie uit de Mijnraad komen, die de bevoegdheid zou krijgen spoedeisende en niet-principiële zaken direct af te doen. Het lid Van Hasselt wilde, dat deze commissie haar taak ruim zou opvatten. Hiertegen had Nolens ernstige bezwaren. Vooreerst zou moeten worden nagegaan, of de instructie en het reglement van orde van de Mijnraad zich wel met de instelling van een zodanige commissie zouden verdragen, maar vooral moest worden gewaakt tegen een te ruime bevoegdheid van de commissie. Ofschoon, aldus Nolens, de samenstelling van de commissie (welke zou gevormd worden door de voorzitter, de secretaris en de heren R. P. M. Verbeek en S. van Citters) de vrees voor machtsoverschrijding geheel buitensloot, was het goed, met het oog op de toekomst, duidelijk uit te spreken, dat de commissie slechts dringende en niet principiële zaken zou mogen afdoen en andere voorbereiden; anders zou het gevaar bestaan, dat in de praktijk de functionering van de Mijnraad tot deze commissie zou worden beperkt.

Deze opvatting was kenmerkend voor Nolens. Steeds was hij erop bedacht de grenzen van de bevoegdheden van personen, commissies of afdelingen nauwkeurig vast te stellen, o.m. toen hij later als voorzitter van de Mijnraad bij de installatie van nieuwe leden verklaarde, dat de Mijnraad naar buiten in zijn geheel diende op te treden en dat geen enkel lid, ook niet de secretaris afzonderlijk naar buiten kon optreden, tenzij hij in bepaalde gevallen daartoe gemachtigd zou zijn.³⁴

De zorg voor de mijnwerkers vertoonde verschillende aspecten. Het ging bij Nolens niet alleen om de stoffelijke, doch ook om de geestelijke belangen van de werknemers. De menselijke waardigheid gold ook voor hen, die het zware werk in en boven de mijnen verrichtten. In dit licht moet men zijn ijveren voor de stichting van een Nederlandse mijnschool en voor de oprichting van de mijnwerkersbond zien.³⁵

Tijdens de Mijnschoolvergadering op 31 oktober 1905 kwam een on-

geval ter sprake, dat op 4 oktober in de mijn Laura-Vereniging had plaatsgevonden. Tengevolge van een waterdoorbraak waren drie personen gedood en twee mannen zwaar gewond. De mijn kwam geheel onder water te staan. De secretaris van de Mijnraad, W. A. J. van Waterschoot van der Gracht, had een onderzoek ingesteld en had geconstateerd, dat „al had het opziende personeel der mijn de waterafvoer nauwkeuriger moeten controleren”, van „grove schuld” niet gesproken kon worden, dat het werken aan de afsluitingsdam, „waardoor men de ondergrondse werken bij een doorbraak hoopte te beveiligen”, levensgevaarlijk was, en dat dit bij de arbeiders bekend was. Hieraan voegde de secretaris toe, dat dit werk volgens de directie het enige middel was om de mijn te behouden. Verder had het onderzoek uitgewezen, dat „het levensgevaarlijke werk niet geschiedde door eigenlijke vrijwilligers, doch door daartoe aangewezen arbeiders, hoewel er geen dwang kon worden aangenomen, zelfs geen noemenswaardige morele dwang, omdat zelfs al ware bij dienstweigering ontslag gevolgd de ontslagenen bij het heersende gebrek aan mijnwerkers in Limburg, terstond elders werk zouden hebben gevonden”. Een onbegrijpelijk rapport, van een toch niet ondeskundig man, zelfs als men aan het slot leest: „De directie was zeer te laken, daar zij art. 3 van het Decreet van 1813 niet had opgevolgd en hoewel het gevaar reeds 2 oktober des morgens werd geconstateerd, noch het Staats-toezicht, noch de plaatselijke autoriteiten enig bericht had doen toekomen.”

De leden van de Mijnraad verheelden hun verontwaardiging niet, maar geen van hen reageerde zo fel als Nolens. Hij vreesde, zo verklaarde hij, dat op de Limburgse mijnondernemingen mensenlevens wel wat licht werden geteld. De directie had de mijnwerkers uitdrukkelijk op het levensgevaar moeten wijzen. Als de secretaris meende dat hij dit *behoorlijk* zou hebben gevonden, wilde Nolens uitdrukkelijk verklaren, dat dit *dringend noodzakelijk* geacht diende te worden. Het nalaten van een dergelijke waarschuwing door de directie was in geen enkel opzicht goed te praten. Rechtstreeks viel Nolens de secretaris aan op zijn bewering, dat er geen noemenswaardige morele dwang voor de arbeiders bestond om aan dit werk deel te nemen. Zijn opmerking dat zelfs als bij dienstweigering ontslag zou zijn gevolgd, de ontslagene gemakkelijk elders werk zou kunnen vinden, weigerde Nolens te aanvaarden. Op grond van hem van vroeger bekende feiten, geloofde hij „dat deze arbeiders met een zwarte

kool zouden zijn getekend en noch in Limburg noch in naburige Duitse mijnen zouden zijn aangenomen". Nolens veroordeelde zowel de directie als het staatstoezicht, omdat er in feite van toezicht nauwelijks gesproken kon worden. „Er gebeuren" aldus beëindigde hij zijn betoog, „thans in Limburg slag op slag belangrijke ongelukken: een mensenleven moet in elk geval hoger staan dan welk financieel voordeel ook en mag daarvoor niet gewaagd." Op de opmerkingen van de voorzitter Van der Wijck, dat hij de aanval op het staatstoezicht niet kon accepteren, en van Regout en Van Hasselt, dat door brandweerlieden toch ook levensgevaarlijk werk werd verricht om b.v. kostbare panden te redden, reageerde Nolens niet. Hij wenste alleen nog uitdrukkelijk vast te stellen, dat de Mijnraad nu alles in het werk moest stellen om zo spoedig mogelijk het Mijnreglement tot stand te brengen. De commissie, die belast was met het ontwerpen van een concept, moest wat voort maken en zo spoedig mogelijk een reglement – „zij het dan ook wellicht minder volmaakt", – indienen. Hij wilde daarbij nu reeds aantekenen, dat het reglement een regeling zou moeten bevatten van het toezicht *door mijnwerkers*. De voorzitter, die deze laatste opmerking buiten de orde van de vergadering verklaarde, kon het met Nolens eens zijn, dat het Mijnreglement spoedig tot stand diende te komen.

In diezelfde vergadering kwam nog aan de orde een ongeval, dat in de briketfabriek van de mijn Oranje-Nassau had plaatsgevonden. Slachtoffer was een dertienjarige jongen, die in de fijn-kolentrechter nat steenkolengruis, dat was blijven hangen, had moeten loswerken en daarbij onder het afval was bedolven en gestikt. Ook hier protesteerde Nolens heftig. Het werk door het slachtoffer verricht, was toch volstrekt geen werk voor onnadenkende kinderen als jongens van 13 tot 14 jaar zijn! Besloten werd de minister mede te delen, dat de Mijnraad het onverantwoordelijk vond jongens van 13 tot 14 jaar met dit gevaarlijke werk te belasten, terwijl daarbij zelfs voortdurend toezicht ontbrak.³⁶

Bij deze protesten in de Mijnraad heeft Nolens het niet gelaten. Toen op 19 december 1905 de begroting van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel voor het dienstjaar 1906 in behandeling kwam hield hij een uitvoerige rede over het mijnwezen.³⁷ Naar aanleiding van het gebeurde in de Laura-mijn zei hij: „Wij weten allen, dat een bedrijf als het mijnbedrijf niet zonder ongevallen kan blijven. Maar toch zijn er geruime tijd in de Domaniale mijn weinig of geen ongelukken voorge-

komen. Zonder pessimistisch te zijn kan men wel zeggen, dat het in de laatste tijd met die ongevallen de spuigaten uitloopt. Voortdurend komen zware ongevallen voor en ieder, die de zaak enigszins volgt, zal toegeven, dat zij te frequent zijn." Nolens eiste daarom dat de voorschriften omtrent de veiligheid beter zouden worden nageleefd. „Het vermoeden moet voorkomen worden, dat men om materiële schade te ontgaan, de schade toegebracht aan personen en zelfs het verlies van levens over het hoofd ziet. In verband hiermede vestig ik de aandacht op de wenselijkheid om de mijnwerkers zelf aan het toezicht te doen deelnemen.”³⁸

Medeverantwoordelijkheid van de arbeider: hoe vanzelfsprekend is zij in onze dagen! Hoe revolutionair klonken die woorden nog in 1905!

De minister antwoordde, dat het staatstoezicht naar „behoren” werkzaam was en in geen enkel opzicht verantwoordelijk kon worden gesteld voor het gebeurde in de Laura-Mijn. Hij voegde hieraan toe, dat het ongeval met de dertienjarige jongen in de briketfabriek van de mijn Oranje-Nassau hem aanleiding had gegeven tot een verbod om jongens beneden 16 jaar in de trechter van een kolenwasserij te doen afdalen, terwijl het aanwenden van een gordel voor hen, die genoodzaakt werden dit werk te doen, verplicht werd gesteld.³⁹

Intussen was er een commissie voor de Mijnbouwvoorschriften gevormd, die ter uitvoering van het bepaalde in artikel 9 van de Mijnwet van 1903 tot taak had een Mijnreglement te ontwerpen. Op aandrang van de minister had deze commissie met grote spoed een ontwerp aan de bewindsman gezonden en deze had dit stuk aan de Mijnraad om advies toegezonden.⁴⁰ Enige weken later beraadde de Mijnraad zich hierover. Met de voorzitter merkte Nolens op, dat de Raad met meer vrucht zou kunnen adviseren, wanneer hij kennis zou hebben genomen van de opmerkingen van de directeur-generaal der staatsmijnen, de particuliere mijnbesturen *en de arbeidersbonden*. Aan de minister zou worden verzocht van de bedoelde opmerkingen kennis te mogen nemen om daarna advies te kunnen uitbrengen. Daar echter het antwoord van de minister nog wel enige weken op zich zou laten wachten, werd besloten de bespreking van het ontwerp-Mijnreglement zo spoedig mogelijk aan te vangen.⁴¹

De Mijnraad heeft twee achtereenvolgende dagen besteed aan het bespreken van dit ontwerp. Begonnen werd met een algemene discussie over de strekking van het mijnreglement. Slechts éénmaal maakte Nolens

hierbij een opmerking. Eén der aanwezigen had nl. verklaard, dat het ontwerp veel te bezwarend voor de industrie was te achten „als zijnde een eerst in de opbloei gerakende jonge nijverheid”. Aan de minister zou moeten worden meegedeeld, dat dit het oordeel was van de Mijnraad. Daartegen protesteerde Nolens „uitdrukkelijk”. Hij vond het ontwerp-reglement niet te zwaar en zou bij de behandeling van de artikelen zelfs nog verschillende aanvullingen voorstellen in het belang van de mijnwerkers. Mocht de vergadering besluiten de minister mede te delen, dat het ontwerp te bezwarend zou zijn voor de industrie, dan wenste Nolens, dat de uitdrukkelijke verklaring zou worden opgenomen, dat hij „daarbuiten” bleef. De vergadering besloot daarop dat alles niet zo scherp te stellen. Aan de commissie die de definitieve tekst van het Mijnreglement zou samenstellen, zou slechts de wenk worden gegeven „tegen niet bepaald nodige gestrengheid te waken”.

Bij de bespreking van de afzonderlijke bepalingen heeft Nolens opmerkingen gemaakt o.m. inzake de instelling van een Raad van Beroep betreffende geschillen tussen de bestuurders van de mijnen en toeziende ambtenaren (mijninspecteurs). Men dacht aan een Raad van Beroep, welke *advies* aan de minister zou moeten uitbrengen. Neen, aldus Nolens en met hem enkele andere leden, een Raad van Beroep moest volkomen buiten het Departement staan en geheel zelfstandig beslissen. De minister was immers te beschouwen als de directe chef van de toeziende ambtenaren en zou zich door hen kunnen laten beïnvloeden. Zeer ver ging Nolens, toen hij verklaarde, dat naar zijn mening niet alleen bestuurders tegen beslissingen van de toeziende ambtenaren in beroep konden komen. Alle belanghebbenden, dus ook de mijnarbeiders („mits in voldoende aantal optredend”!) moest de gelegenheid worden geboden verzet aan te tekenen tegen door de ambtenaren verleende ontheffingen of vergunningen. Bovendien moest de vraag worden gesteld of aan de Raad van Beroep de bevoegdheid moest worden verleend ambtshalve beslissingen van de toeziende ambtenaren te vernietigen. Alle leden waren het met Nolens eens de minister in die geest te adviseren.

Voor Nolens stond het onomstotelijk vast, dat de mijnarbeiders niet alleen plichten, doch ook rechten hadden. Buiten hen om zouden geen beslissingen mogen worden genomen, die voor hun dagelijks werk van het grootste belang waren. Het betrekken van mijnwerkers bij het toezicht in de mijnen achtte hij zo noodzakelijk, dat hij voorstelde een be-

paling in het reglement op te nemen, krachtens welke de bestuurder van een mijn gehouden zou zijn onder zekere voorwaarden een mijnwerkersinspectie mogelijk te maken. De mijnwerkersinspecteurs zouden omdat zij werkzaam waren in het belang van de mijnwerkers, rechtstreeks door dezen moeten worden gekozen en bezoldigd. Ook in deze kwestie besloot de vergadering (met twee stemmen tegen) de opvattingen van Nolens aan de minister ter kennis te brengen.

Hierna bracht Nolens de kwestie van het arbeidsreglement ter sprake. Praktisch op alle mijnen bestond reeds een arbeidsreglement, waarvan merkwaardigerwijs echter de arbeiders nauwelijks op de hoogte werden gesteld. Soms was het zelfs moeilijk een exemplaar daarvan te bekomen. In andere gevallen werd een deel van het arbeidsreglement ergens „aangeplakt”, maar een dergelijke bekendmaking omvatte dan alleen de verplichtingen van de arbeiders, niet van de bestuurders. Volgens hem diende een bepaling in het Mijnreglement te worden opgenomen, dat in iedere mijn een arbeidsreglement moest bestaan, en dat dit reglement in zijn geheel hetzij aan iedere mijnwerker bij indiensttreding zou worden verstrekt, hetzij door aanplakken algemeen bekend gemaakt zou worden. Daarin zouden o.m. de volgende punten moeten worden opgenomen: de indeling van de werk- en rusttijden, de wijze van indiensttreding en ontslag, de wijze van de uitbetaling van de lonen, de op te leggen boeten en straffen, maatregelen bij ongevallen en de regeling van de inwendige dienst. Ook stelde Nolens de eis, dat de mijnschachten niet eens in de maand, doch eens in de week zouden worden gecontroleerd en dat bovendien de resultaten van de controle, in het zg. schachtboek zouden worden ingeschreven, en bekendgemaakt zouden worden aan *alle* belanghebbenden. Toen Van Citters pleitte voor het opnemen van een bepaling, dat slechts paarden geschikt voor mijnarbeid, en geen kreupele en zwakke paarden zouden mogen worden gebruikt, maakte Nolens de opmerking, dat bestuurders daarvoor vanzelf wel zouden zorgen, zowel om besmettelijke paardenziekten te voorkomen als terwille van een vlot transport, want zo voegde hij er ironisch aan toe: de bestuurder was soms meer bezorgd voor de paarden in zijn mijn dan voor de mijnwerkers! Duidelijk wilde Nolens ook vastgelegd zien, dat b.v. het onderhoud van de mijnlampen niet ten laste van de mijnwerkers maar van de bestuurders zou komen. Bovendien wilde hij dat mijnwerkers wanneer zij buiten hun schuld tijd verloren b.v. in verband met de bestrijding van

de in die jaren gevreesde wormziekte in de mijnen, vergoeding zouden ontvangen. Vrouwenarbeid in welke zin ook diende verboden te worden. Sterk pleitte hij voor een vaststelling van een maximum arbeidsduur voor de ondergrondse mijnwerker, terwijl op zijn voorstel in het ontwerp een artikel werd toegevoegd luidende: „Niemand kan verplicht worden aan overwerk deel te nemen.”⁴²

Wat het meest opvalt bij het lezen van de notulen van deze twee dagen durende vergadering is wel, dat Nolens zich vooral bekommerde enerzijds om de veiligheid en het welzijn van de mijnwerkers, anderzijds om hun recht van inspraak. Vooral dit laatste is opmerkelijk, omdat in Duitsland onder invloed van mannen als Hitze en Brauns in die jaren pas voor het eerst ernst werd gemaakt met het probleem van de medezeggenschap van de arbeiders in de industriële bedrijven, terwijl deze problematiek in Nederland toen nog maar nauwelijks aan de orde werd gesteld.⁴³

Op de tweedaagse conferentie werd nauwelijks gesproken over de mijnwerkersfondsen, enerzijds omdat de commissie voor de Mijnbouwvoorschriften dit punt slechts zeer oppervlakkig had behandeld en men dus van de commissie een nadere precisering verwachtte, anderzijds omdat deze zaak reeds enige tijd voorwerp uitmaakte van studie en bespreking in de Mijnraad.

Nolens had zich in deze materie bijzonder ingewerkt. Namens de Mijnraad had hij een bezoek gebracht aan de staatsmijnbedrijven in Saarbrücken.⁴⁴ Maar belangrijker was zijn voortdurend contact met Franz Hitze, één der oprichters en secretaris van de Volksverein für das katholische Deutschland (1851–1921), met de „links-katholieke” vakbondsleider Johann Giesberts (1865–1938), redacteur van de Westdeutsche Arbeiterzeitung en later Rijksdagafgevaardigde,⁴⁵ en vooral met Heinrich Brauns (1868–1939), evenals Nolens priester en sociaal-politicus en van 1920 tot 1928 Minister van Arbeid in Duitsland. Zoals Hitze, die het als zijn levenstaak beschouwde de „sociale positie van de proletariërs en arbeiders te verbeteren”⁴⁶, heeft Brauns zich voor de belangen van de arbeidersproletariërs ingezet.⁴⁷

Voor de mening, dat Nolens werkelijk bevriend was met Brauns,⁴⁸ vond Brauns' biograaf, de prelaat uit Trier H. Mockenhaupt, naar hij mij mededeelde, geen enkele bewijs. De weinige brieven van Brauns aan Nolens die zich in het Nolens' archief bevinden, zijn streng zakelijk van inhoud.

Door Brauns vooral leerde Nolens de organisatie van de mijnwerkers in het Roergebied kennen. Hij zag hoe op de Duitse mijnen voor de werknemers in de mijn werd gezorgd, wanneer zij ziek, invalide of oud waren geworden.⁴⁹ Het was daarom begrijpelijk, dat aan Nolens, die zich bovendien reeds enige tijd bezighield met de oprichting van de katholieke mijnwerkersorganisatie, door de Mijnraad werd verzocht een preadvies uit te brengen over een adres van het Bestuur van de Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen te Heerlen aan de minister van Waterstaat, die dit stuk aan de Mijnraad had doorgezonden.⁵⁰ In het adres werd de minister verzocht „in afwachting van regeling bij de wet, de verzekering van mijnwerkers, tegen ziekte, ouderdom en invaliditeit te regelen in de geest van het Duitse Knappschaftswesen”.

In de Mijnraad kwam er enig verzet tegen de oprichting van mijnwerkersfondsen. Van Hasselt verklaarde vooral tegen *fondsen* bij de staatsmijnen te zijn. Als er uitkeringen zouden moeten plaats vinden, dienden die te worden gedaan uit de algemene middelen. Een fonds was volgens hem onnodige omslag en de praktijk leerde, dat dergelijke fondsen in korte tijd buitensporig aangroeiden, zodat er veel te veel geld in kwam.

Tijdens de vergadering van 30 januari 1905 overhandigde Nolens zijn uitvoerig preadvies aan de leden van de Mijnraad, maar eerst op 6 maart d.a.v. kwam het stuk in discussie. Hij zette uiteen hoe in Duitsland het „Knappschaftswesen” was georganiseerd en vergeleek daarmee de in Nederland reeds hier en daar bestaande mijnwerkersfondsen. Zijn eerste vraag luidde: Is het wenselijk mijnwerkersfondsen op te richten en in stand te houden, ook al zou er een algemene ziekte-, invaliditeits- en ouderdomsverzekering tot stand komen en zelfs ook nog nadat een dergelijke wetgeving in werking zou zijn getreden? Nolens’ antwoord hierop was duidelijk: zolang de bedoelde wetgeving nog niet tot stand was gekomen, moest ook voor de Staatsmijnen een verzekeringsfonds worden opgericht „naar het voorbeeld der Duitse Knappschaftskassen”. Wat betreft de reeds elders gestorte gelden zou er een billijke regeling getroffen moeten worden door de mijndirecties onderling om deze elders verkregen rechten veilig te stellen. Ook zou het bestuur van de Staatsmijnen moeten trachten zogenaamde wederkerigheidscontracten te sluiten, zowel met de Nederlandse mijndirecties als met de betrokken aangrenzende Duitse Knappschaftsvereine. Bovendien achtte Nolens

het gewenst, dat arbeiders hun vertegenwoordiger in het bestuur der kassen zouden kunnen aanwijzen, zoals dit reeds was vastgelegd in het reglement van het Mijnwerkersfonds der Maatschappij tot Exploitatie van Steenkolenmijnen te Heerlen.

Wat zou er moeten gebeuren als een algemene verzekeringswet tegen ziekte, ouderdom en invaliditeit tot stand zou komen? Op de eerste plaats zou in een dergelijke wet rekening moeten worden gehouden met het bestaan en het wenselijke van het voortbestaan van de mijnwerkersfondsen. Vervolgens zou moeten worden nagegaan of er een centraal mijnwerkersfonds moest worden gevormd ofwel op eigen initiatief van de belanghebbenden of door een wettelijk voorschrift. Tenslotte zou een weg moeten worden gevonden om de wederzijdse belangen van Nederlandse en Duitse arbeiders te regelen.

Sommige leden van de Mijnraad hadden bezwaren tegen een Centraal Mijnwerkersfonds als er eenmaal een algemene verzekeringswet zou komen. Nolens achtte echter een Centraal Mijnwerkersfonds in het belang van de mijnwerkers. „Verlaat nu een arbeider zijn mijn, dan verliest hij alle rechten op het fonds. Dit geeft een grote macht aan bestuurders en opzichters tegenover hun werklieden, daar de gevolgen van de wegzending daardoor bijzonder zwaar worden!” De vergadering besloot niet alleen het pre-advies van Nolens aan de minister te zenden, maar hem bovendien te adviseren, allereerst een poging bij de mijneigenaren te doen om tot het oprichten van een Centraal Mijnwerkersfonds te geraken, waaraan ook de Staatsmijnen zouden deelnemen en bijgevolg aan de directeur-generaal der Staatsmijnen een opdracht te geven stappen te doen die tot dat doel zouden kunnen leiden.⁵¹

Het is duidelijk, dat het in deze kwestie vooral ging om het onderbrengen van afzonderlijke mijnwerkersfondsen in één Centraal Mijnwerkersfonds. De Staatsmijnen zouden derhalve een eigen mijnwerkersfonds kunnen stichten en dit dan kunnen onderbrengen in die ene Centrale. Daar de Staatsmijnen in feite pas sinds 1903 functioneerden, was men daar nog niet tot de oprichting van een verzekeringskas voor mijnwerkers gekomen. In januari 1905 verzocht de directeur-generaal der Staatsmijnen de minister goedkeuring te hechten aan een regeling ter ondersteuning van werklieden en lagere beambten in geval van ziekte en overlijden, ongeveer in de geest van de Knappschaftskassen. Hij wilde aan de werknemers in de staatsmijnen „de voorrechten van ziek-

teverzekering en pensioensverklaring bij invaliditeit" verschaffen zoals hun nagenoeg overal elders in de mijnindustrie werden geboden. Al was de directeur-generaal er zich van bewust, dat er problemen waren t.a.v. wat men noemde „los-vast" personeel, hij had om de afwikkeling van de aangelegenheid te bespoedigen bij zijn brief alvast een ontwerp „voorlopige regeling" gevoegd.⁵² In overleg met de Mijnraad keurde de minister de stichting van een mijnwerkersfonds bij de Staatsmijnen goed. De regeling zou op 1 juli 1905 in werking treden.⁵³

De Mijnraad heeft in 1904 en in de eerste maanden van 1905 ten aanzien van het Mijnreglement en van het Centraal Mijnwerkersfonds enorm veel werk verzet, maar aanvankelijk bleef succes uit. Voor Nolens was dit aanleiding over dat mijnreglement uitvoerig in de Tweede Kamer te spreken tijdens de algemene beschouwingen over de begroting voor het dienstjaar 1906. De regering zou, aldus Nolens, nooit in verband met de veiligheid van de mijnwerkers kunnen optreden, als niet de voorschriften omtrent de veiligheid en de arbeid in de mijnen en omtrent het toezicht op naleving van die voorschriften nauwkeurig zouden zijn vastgelegd, zoals in art. 9 van de Mijnwet 1903 was bepaald. Zeker, er werd „aanhoudend met zeer veel spoed" aan deze zaak gewerkt, maar Nolens had de indruk, dat men bij het vastleggen van de regels „al te precies" wilde zijn. „Laat men toch bij een algemene maatregen van bestuur van zulk een uitgebreide aard, niet al te zeer vasthouden aan allerlei kleinigheden. De hoofdzaak: de veiligheid en de arbeid der mijnwerkers is spoedig en gemakkelijk te regelen."

Als men over toezicht sprak, kon men niet voorbij gaan aan het probleem van de opleiding van mijnopzichters. „Zoals het thans is, kan het natuurlijk niet blijven". Enkele personen gingen tot dan toe o.m. naar de Bergschule in Aken om daar tot opzichter te worden opgeleid. Maar dezen zouden eigenlijk in Nederland een opleiding moeten kunnen krijgen, terwijl ook de mijnwerkers zelf een opleiding nodig hadden „ook al brengen zij het niet altijd tot Steiger, Obersteiger enz." In het belang van de industrie was een vakschool voor mijnwerkers onmisbaar.

In het kader van de veiligheid besprak Nolens vervolgens de arbeidsduur in de mijnen. De invoering van een achturige werkdag achtte hij verantwoord, maar men moest dan niet trachten aan een dergelijke maatregel te ontsnappen door de arbeiders tot overwerk te dwingen. Overwerk zou sterk moeten worden beperkt.

De gelegenheid was voor Nolens te mooi om niet nog meer sociale eisen op tafel te brengen. Ongeveer duizend Nederlanders werkten in Duitse mijnen. Het zou goed zijn, als zij in eigen land hun arbeid konden verrichten. Een eerste vereiste was dan, dat er voor hen goede woningen zouden worden gebouwd. Vervolgens zouden er goede mijnwerkersfondsen moeten komen, waardoor de mijnwerkers niet alleen bij ziekte, maar ook bij invaliditeit en ouderdom recht op uitkering zouden hebben. Op het laatste punt ging Nolens uitvoerig in, want hij bevond zich daar op een terrein, waarop hij in de Mijnraad als specialist gold. Nolens besloot aldus: „Ik hoop, dat deze minister én in het algemeen, maar ook in het bijzonder voor de mijnwerkers het recht van die arbeiders op een wekelijks rustdag, op een beperkte arbeidsduur en op de beveiliging in hun zo gevaarlijk bedrijf zal weten te verwezenlijken en dan ook verder te handhaven, in de eerste plaats in het staatsmijnbedrijf, omdat de staat ook hier geroepen is om het goede voorbeeld te geven, en in de tweede plaats ook in particuliere mijnen.”

Het moet voor Nolens een grote voldoening geweest zijn uit het uitvoerige antwoord van minister Veegens te horen, hoezeer deze achter zijn opvattingen stond.⁵⁴

De eerste stappen naar een daadwerkelijke verbetering van de positie van de arbeiders waren nu gezet. Geen regering zou het zich meer kunnen veroorloven de menselijke waardigheid van de mijnwerkers en daarmee in feite van alle industrie-arbeiders te miskennen. Dit betekende niet, dat in één slag de juridische en sociale gelijkheid van alle mensen in de praktijk werd erkend. Nog in 1906 moest Nolens er op wijzen, dit naar aanleiding van de bespreking van het Mijnreglement, dat men ten opzichte van het overwerk te veel vrijheid liet aan de willekeur der bestuurders. Soms kon overwerk noodzakelijk zijn, maar winstbejag beschouwde Nolens geen geldige reden daarvoor, en in ieder geval diende voor overwerk aan de arbeiders een hoger loon dan normaal betaald te worden. Nolens vond de gehele Mijnraad tegenover zich, toen hij de maximum arbeidsduur van ondergrondse arbeiders wilde stellen op 9 uur per dag met dien verstande dat naar een achturige arbeidsdag zou moeten worden gestreefd. Als kamerlid zou hij de minister daarover nog benaderen. De laatste opmerking achtten de mijnraadsleden in strijd met de afspraak, dat de Mijnraad naar buiten steeds in zijn geheel diende op te treden. Maar Nolens meende, dat het hem als kamerlid vrij

stond met de minister in het algemeen over de arbeidsduur te spreken afgezien van zijn kwaliteit als lid van de Mijnraad.⁵⁵

In de vergadering van 27 maart 1906 kwam de brief van de minister aan de orde, waarin het oordeel van de Mijnraad werd gevraagd over een verzoek van de directeur van de mijn Oranje-Nassau om de lucht in laag V van deze mijn in dalende richting te mogen afvoeren hetgeen volgens de toenmalige inzichten gevaar voor mijnogas-explosies zou kunnen opleveren.⁵⁶ Nolens wees er op dat moest worden voorkomen dat het aanvragen van dergelijke vergunningen gewoonte zou worden.

Eindelijk kwam op 22 september 1906 bij koninklijk besluit het Mijnreglement tot stand. Dit mijnreglement werd in 1958 gewijzigd en aangepast aan de eisen van de moderne mijnbouwtechniek, maar het wezenlijke (bescherming van de veiligheid en rechten van de arbeiders) bleef onaangetast.⁵⁷

Alle ministers, onder wier gezag de Mijnraad stond, hebben de adviezen van de Mijnraad steeds au serieux genomen en nooit zou een minister ten aanzien van het mijnwezen een belangrijke beslissing nemen zonder het oordeel van de Mijnraad te hebben gevraagd. Minister Veegens is éénmaal in belangrijke mate van deze gedragsregel afgeweken, hetgeen tot een ernstig conflict tussen hem en de Mijnraad leidde. Het ging om de opvolging van Wenckebach als directeur-generaal van de Staatsmijnen wegens zijn benoeming tot directeur van de gouvernementsbedrijven in het toenmalige Nederlands-Indië was te verwachten.

De zaak kreeg een vreemde wending, toen minister Veegens de Mijnraad ervan in kennis stelde, dat hij bij de Raad van State „ter overweging” aanhangig had gemaakt „een voordracht met ontwerp-besluit tot wijziging van het koninklijk besluit van 29 mei 1902 (Staatsblad no. 78) tot inrichting van de dienst der Staatsmijnen in Limburg en tot instelling van de Mijnraad”. De minister vroeg de Mijnraad hem eventuele bemerkingen te willen toezenden.⁵⁸ De leden van de Mijnraad waren door deze brief pijnlijk verrast. De toelichting van de minister bij het voorstel aan de Raad van State bevatte n.l. enkele merkwaardige punten. Vooreerst werd daarin vermeld, dat de „tegenwoordige titularis” (sc. Wenckebach) weldra door de koningin tot andere functies zou worden geroepen. Dit was voor de bewindsman aanleiding om de bestuursinrichting van de Staatsmijnen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Hij vroeg zich af, of een éénhoofdige leiding wel de juiste bestuursvorm kon worden genoemd. Immers het bestuur van een groot bedrijf als dat der Staatsmijnen stelde zulke hoge eisen van techniek, van juridische, administratieve en sociale kennis en van commerciële zin, dat stellig de mogelijkheid diende te bestaan om de directie van het bedrijf, op het voetspoor van tal van particuliere ondernemingen van dien aard, aan meerdere personen tezamen op te dragen. De minister stelde dus voor in plaats van een directeur-generaal te benoemen „een directie uit meerdere leden” bestaande. De Kroon zou dan de voorzitter van deze directie moeten aanwijzen. Deze wijziging zou per 1 oktober 1907 moeten ingaan.⁵⁹ De Mijnraad kreeg dus als het ware terloops de officiële mededeling dat Wenckebach zou heengaan en dat er een andere vorm van directoraat zou komen. De secretaris van de Mijnraad, Van Waterschoot van der Gracht, die de brief van de minister met bijlagen op 9 augustus 1907 in opdracht van de voorzitter aan zijn medeleden toezond, wist in zijn begeleidend schrijven zelfs al mede te delen, dat de directie uit drie leden zou bestaan, n.l. uit de Heren W. F. J. Frowein (tevens voorzitter), J. C. F. Bunge en R. de Kat. De minister had de voorzitter verzocht de leden van de Mijnraad daarvan vertrouwelijk in kennis te stellen.

Ter bespreking van deze zaak kwam de Mijnraad op 27 augustus 1907 bijeen. Alleen de voorzitter Van der Wijck was afwezig en werd vervangen door W. F. Leemans. De waarnemend voorzitter begon de beraadslaging met de verklaring, dat deze zaak hem „zeer pijnlijk” had aangedaan. Maar als wnd. voorzitter gaf hij er de voorkeur aan eerst de mening van zijn medeleden te horen. De eerste spreker was Van Citters, die er nooit voor terugschrok fel en duidelijk zijn mening kenbaar te maken. Hij verklaarde onomwonden, het gevoel te hebben, dat de Mijnraad „gewoonweg in de hoek” werd gezet. De Mijnraad zou hier moeten adviseren in een zaak, waartoe de regering blijkbaar in beginsel reeds besloten had en welke zelfs al bij de Raad van State aanhangig was gemaakt. Overigens verklaarde hij zich tegen de voornemens van de minister, omdat men bij een driehoofdige leiding nooit zou weten met wie men te doen had. Daarna kwam Nolens aan het woord. Hij noemde de houding van de minister een ironie. „Slechts de humor ontbreekt!” Scherp formuleerde hij zijn grieven tegen de ministeriële handelswijze. „Wanneer het salaris van de een of andere ondergeschikte ambtenaar moet verhoogd worden, komt zulks bij de Mijnraad en thans,

nu het betreft een zaak van het allerhoogste belang, onmiddellijk verband houdende met het beheer der Staatsmijnen, zal men de zaak zelf wel schicken; want men vraagt nu wel tot welke opmerkingen het plan aanleiding geeft, maar het geheel is reeds bij de Raad van State aanhangig gemaakt, zodat er niet licht iets aan te wijzigen valt." Dat, zo voegde Nolens er aan toe, is het paard achter de wagen spannen. Ingaande op de zaak zelf merkte hij schamper op, dat de particuliere mijnbesturen de Mijnraad „gewoonweg zullen uitlachen", als de nieuwe bestuursvorm zou worden doorgevoerd. Hij vroeg, of men niet meer heeft gelet op de belangen van de personen, die men wilde benoemen, dan op de belangen van het bedrijf.

Regout vroeg zich af, of het voor hem nu nog wel zin had lid van de Mijnraad te blijven. Hij was van mening, dat de raad de voorgenomen maatregel zonder meer moest afwijzen. De wnd. voorzitter wees erop, dat men stond aan de vooravond van de werkelijke exploitatie van de Staatsmijnen. Nu had men nog meer dan voorheen een krachtige en deskundige directeur-generaal nodig. Hij meende dan ook, dat de Mijnraad bij de betrokken minister een hoogst ernstig woord van protest moest doen horen tegen het verplaatsen van de directeur der Staatsmijnen in een andere tak van Staatsdienst „zonder dat de Mijnraad daarover is gehoord". Het gebeurde getuigde, zo verklaarde hij, van gemis aan deferentie tegenover de Mijnraad en was bovendien een inbreuk op het koninklijk besluit van 1902. Verschillende leden waren het met de gang van zaken niet eens, maar meenden, dat een overplaatsing van Wenckebach in een andere staatsfunctie niet ongeoorloofd of ongebruikelijk was. Nolens deelde deze opvatting ten dele. Maar de noodzaak van verplaatsing van de directeur-generaal naar Indië moest dan de ware reden zijn, want het viel beslist af te keuren wanneer steeds verplaatsingen van ambtenaren plaatsvonden, zodra voor deze een meer voordelige post openviel. „Het kan voor de dienst niet dan slecht zijn, zo voegde hij daaraan toe, wanneer steeds nieuwe personen verschijnen, die zich telkenmale opnieuw in de zaak moeten inwerken." Overigens herhaalde hij zijn afkeuring over de handelwijze van de minister. Als hij naar Den Haag moest komen om over zaken te beraadslagen, waarin een beslissing reeds genomen was, bedankte hij er voor langer lid van de Mijnraad te blijven. De verontwaardiging werd nog groter, toen de secretaris mededeelde, dat de drie genoemde kandidaten hun benoeming zo goed als zeker beschouwden en reeds meermalen met elkaar hadden vergaderd. In feite zou men niets

kunnen ondernemen. Besloten werd de minister mede te delen, dat de Mijnraad „met diep leedwezen bemerkt heeft, dat Zijne Excellentie gemeend heeft in deze een beslissing te moeten nemen, zonder dit College (sc. Mijnraad) te horen.” In een volgende brief zouden de hiervoor genoemde bezwaren uitvoerig uiteengezet worden, terwijl men vooralsnog geen antwoord zou geven op de vraag, of men het met de vervanging van Wenckebach door een directorium eens was of niet.⁶⁰

De eerst bedoelde brief werd nog op dezelfde dag verzonden, de tweede brief volgde op 12 september 1907. In deze laatste wees de voorzitter de minister erop, dat op het moment van de aanvang van de exploitatie er een chef zou moeten zijn, „die het gehele bedrijf van de eerste aanleg af inrichtte en bestuurde, die al zijn gedachten er op heeft gericht hoe de exploitatie en het handelsbedrijf moesten worden georganiseerd, die het gehele personeel heeft uitgekozen en ieder kan beoordelen in zijn verschillende waarde”. Maar wat was er gebeurd? De minister van Koloniën deed Wenckebach „geheel buitengewone pecuniaire aanbiedingen voor een tijdelijke betrekking van slechts 5 jaar in Nederlands-Indië”. De Mijnraad protesteerde krachtig tegen het feit, dat in deze zaak en in de beslissing over een te vormen directorium de Raad niet *vooraf* om advies was gevraagd. In de brief werden letterlijk de woorden die Nolens in de vergadering van 27 augustus had uitgesproken, geciteerd. Uitvoerig werd vervolgens uiteengezet, dat een directie, zoals door de minister voorgesteld, „een ware ramp” betekende, waardoor het bedrijf „minstens voor een mensenleeftijd” in een verkeerde baan zou worden gestuurd. Vooral werd bezwaar gemaakt tegen de benoeming van een voorzitter, die in het geheel niet bekend was met de technische zijde van het bedrijf.

Reeds op 17 september 1907 zond de minister een zeer uitvoerig antwoord.⁶¹ Hij meende te moeten stellen, dat er sprake was van een „ongelukkige samenloop van omstandigheden”. Wenckebach had op 11 juli 1907 zijn ontslag aangeboden. Er moest snel beslist worden, daar de minister naar het buitenland zou vertrekken. Hij had geen tijd meer gevonden met Jhr. van der Wijck over deze zaak te spreken, maar wist dat deze reeds op de hoogte was van het aanstaande vertrek van Wenckebach. Bovendien had hij, n.a.v. de brief van 27 augustus, waarin de brief van 12 september werd toegezegd, de uitvoering van zijn beslissing opgeschort. Overigens kon hij de bezwaren van de Mijnraad tegen een meerhoofdige directie niet delen. En dan volgde de toch wel wat merkwaardige

mededeling, dat de minister „in verband met bovenstaande beschouwingen” en „na rijpe overweging van Uw advies ter zake”, besloten had „aan hare Majesteit in overweging te geven de heren Frowein, De Kat en Bunge tot leden der directie te benoemen.”

Op telegrafisch verzoek van Nolens, Regout en Van Citters kwam de Mijraad reeds op 19 september bijeen ter bespreking van deze brief. Jhr. van der Wijck verklaarde dat hij op 13 juli een *persoonlijke* brief van de minister had ontvangen, waarin hem gevraagd werd, hoe hij over het instellen van een directie ter vervanging van Wenckebach dacht. Omdat dit schrijven aan hem *persoonlijk* was gericht, had hij ook op 17 juli een persoonlijk antwoord gegeven, waarin hij zich uitsprak tegen een directorium en vóór een benoeming van een directeur-generaal, die vooral technisch goed in het mijnwezen thuis zou zijn. Als mogelijke kandidaat had hij genoemd de Heer de Kat. Daarna had de minister hem nog willen spreken, maar hij was afwezig geweest en na zijn terugkeer bleek de minister op vakantie te zijn. Nadien had er nog wel een onderhoud met de minister plaats gehad, maar toen bleek niet, dat de minister tot het instellen van een directorium zou besluiten.

Voor Van Citters was verontwaardigd. De minister had een brief geschreven, terwijl hij wist, dat de Mijraad unaniem (inclusief dus de toen afwezige voorzitter) tegen een directorium was. Van Citters verklaarde, dat de houding van de minister hem dwong ontslag te nemen als lid van de Mijraad.

Vanzelfsprekend behoefde de minister een advies van de Mijraad niet op te volgen, mits, zo verklaarde Regout, er van beraad sprake zou zijn geweest. Ook hij voelde, nu hij hier slechts „zuivere konkelarij” zag, er weinig voor lid van de Mijraad te blijven. Nolens was het met Van Citters en Regout eens. Hij verwachtte de grootste moeilijkheden in de Kamers en voorzag, dat zelfs de begroting van het Mijnwezen gevaar zou lopen. Hij sprak van een „belachelijke voorstelling” van zaken, vooral als het om de te benoemen personen ging. Wat voor traktementen zouden deze heren moeten ontvangen? Ook hij had zich afgevraagd of hij geen ontslag moest nemen. Het enige dat hem aanleiding gaf hierover niet onmiddellijk een besluit te nemen, was de vraag, of de belangen van de arbeiders door de nieuwe Mijraad wel voldoende zouden worden behartigd. Als echter besloten zou worden collectief ontslag te nemen, dan zou hij zich bij dit besluit aansluiten.

De vergadering besloot de voorzitter te machtigen de minister medeling mede te delen, dat, indien de directie overeenkomstig het beoogde plan zou worden ingesteld, de Mijnraad het voornemen koesterde collectief ontslag te nemen. Een definitief besluit daarover zou echter pas worden genomen als de Mijnraad voltallig in vergadering bijeen zou zijn.⁶²

Jhr. van der Wijck bezocht nog diezelfde dag de minister en stelde hem op de hoogte van het besluit van de vergadering. De minister is kennelijk van deze mededeling geschrokken, want in een brief van 23 september 1907 probeerde hij de leden van de Mijnraad van een besluit tot collectief ontslag af te houden.⁶³ Hij zou zijn voordracht voor de benoeming van een directie nog niet bij de koningin indienen en zou als waarnemend directeur-generaal per 1 oktober 1907 Ir. Bunge aanwijzen. Weliswaar was in het Staatsblad (nr. 246) van 2 september 1907 het nieuwe koninklijke besluit ter vervanging van het K.B. van 1902 reeds gepubliceerd, maar daarin lag de mogelijkheid open een keuze te maken tussen een benoeming van een directeur-generaal of die van een directorium.

Dit ministerieel schrijven kwam ter sprake in de vergadering van de Mijnraad op 3 oktober. Het resultaat van deze bijeenkomst was een nieuw schrijven aan de minister, waarin nog eens duidelijk uiteengezet werd in hoeverre de Raad meende door de minister gepasseerd te zijn. Bovendien werd herhaald, dat de Raad, ofschoon hij het recht van de minister erkende een advies niet op te volgen, zijn taak niet kon vervullen, als een directeur-generaal vervangen zou worden door een veelhoofdige directie.⁶⁴ Het antwoord van de minister was niet bijzonder handig. De minister gaf toe de Mijnraad niet officieel te hebben gehoord over het heengaan van de heer Wenckebach, „maar, zo schreef hij, dit horen had toch alleen effect kunnen noteren, indien de mogelijkheid had bestaan dit heengaan te verhinderen”. Welnu de minister had toch het heengaan van Wenckebach niet kunnen tegenhouden. Verder stelde de bewindsman, dat de Mijnraad wel was gehoord inzake de wijziging van het koninklijk besluit, dat die wijziging een éénhoofdige directie niet uitsloot en dat de Mijnraad geen bezwaren had gemaakt tegen de tekst van het nieuwe koninklijke besluit.

Heel vreemd was de opmerking van de minister, volgens welke de Mijnraad toezicht zou moeten houden op de wijze waarop de dienst der Staatsmijnen in Limburg „naar de bevelen van onze minister” werd uit-

geoeffend, en dat de Raad geen verantwoordelijkheid zou hebben als de dienst volkomen naar de bevelen van de minister „werd uitgeoeffend”.⁶⁵

Vooraf Van Citters was bijzonder boos over het antwoord van de minister. Volgens hem werd er maar met wat woorden gespeeld. Er moest nu maar eens duidelijk aan de minister gevraagd worden, wat hij wilde.⁶⁶ In een brief van 15 november, geconcipteerd door Van Citters, stelde de Mijnsraad, dat tegen de bewoordingen van het ontwerp koninklijk besluit door de Mijnsraad geen bedenkingen waren gemaakt, maar wel tegen de strekking. De minister moest het nu niet voorstellen alsof het alleen maar om een formele wijziging ging. Alle gehouden vergaderingen en de gehele briefwisseling bewezen, dat men uitging van de plannen van de minister om een driehoofdige directie te benoemen. De minister had wel degelijk het besluit genomen een directie te benoemen, voordat de raad was gehoord. Vanzelfsprekend verwierp de Mijnsraad de interpretatie van de minister van het koninklijk besluit van 1902 inzake de verantwoordelijkheid van de Mijnsraad resp. de minister.

Enige weken later verscheen het koninklijk besluit waarbij W. F. J. Frowein, J. C. F. Bunge en R. de Kat tot leden van de directie van de Staatsmijnen werden benoemd.⁶⁷ Hiermee, zo verklaarde o.a. Van Citters in de vijftigste vergadering van de Mijnsraad op 18 december 1907, had de minister elk verder overleg met de Mijnsraad afgesneden. De tendens in deze vergadering bleek te gaan naar een gelijktijdige indiening van een ontslag-aanvraag van alle leden. Nolens had nu duidelijk bezwaren daartegen. Met de houding van de minister was hij het zonder meer niet eens. Hij deelde de verontwaardiging van zijn medeleden. Maar het was te verwachten, dat hij en Van Citters in de Kamer geroepen zouden worden een eventuele ontslagname te verdedigen. Doch dan zouden de motieven goed moeten vaststaan. Als een der motieven werd genoemd, dat de minister de Raad niet *tijdig* gehoord had, maar wanneer was het ogenblik aangebroken, dat een minister een adviserend college moest horen?

De voorzitter was van mening, dat wanneer een minister een Raad om advies vroeg, als alles reeds vast stond, zoals in het onderhavige geval, hij dit niet *tijdig* had gedaan. Ondanks dit antwoord wilde Nolens nog een mogelijkheid tot regeling van het conflict openhouden. Tegenstanders van staatsexploitatie zouden van dit conflict wel eens misbruik kunnen maken.⁶⁸

Een beslissing werd niet genomen. Drie dagen later werd het Minis-

terie-De Meester demissionair, doordat de Tweede Kamer met 48 tegen 38 stemmen de oorlogsbegroting van minister Van Rappard verwierp.⁶⁹ In de vergadering van de Mijnraad van 27 december 1907 verklaarden de voorzitter en Van Citters, dat de politieke situatie aan hun besluit om ontslag te vragen als lid van de Mijnraad geen afbreuk deed. Want het hoofdmotief van hun ontslag-aanvraag was de vorming van de directie, die intussen benoemd was. Voor Regout betekende het aftreden van het ministerie wel een mogelijkheid tot het innemen van een ander standpunt. Met de nieuwe minister zouden mogelijk betere afspraken kunnen worden gemaakt. Andere leden bestreden het standpunt van Regout. Immers de ontslag-aanvraag hield verband met de benoeming van een meerhoofdige directie. En dat bezwaar zou een nieuwe minister niet kunnen opheffen.

Nolens bleek met zichzelf nog niet in het reine gekomen te zijn. Veronderstel eens, zo vroeg hij, dat de minister wél tijdig de Mijnraad om advies had gevraagd en na een afwijzend advies zijn plannen toch zou hebben doorgedreven, zou dan het bezwaar van de onmogelijkheid om toezicht te houden van dien aard blijven, dat men zou menen weg te moeten gaan? Als deskundigen al meenden niet langer controle over het bedrijf te kunnen houden, zou hij als niet-deskundige zeker geen toezicht kunnen houden.⁷⁰

Op 30 december 1907 dienden alle leden van de Mijnraad met uitzondering van Van Waterschoot van der Gracht in een zeer uitvoerig request hun verzoek om ontslag bij de koningin in. In een persoonlijk schrijven vroeg de demissionaire minister Veegens aan Nolens, of deze opnieuw een benoeming in de Mijnraad zou willen aanvaarden. „Ik zou in het college ongaarne missen in het bijzonder U en de Heer Regout: U beiden als Limburgers en U speciaal ook met het oog op de belangen der arbeiders.” Daar hij Regout persoonlijk niet voldoende kende, hoopte hij, dat Nolens dit verzoek aan zijn collega zou willen overbrengen.⁷¹ Korte tijd, nadat Nolens deze brief had ontvangen, kwam de Mijnraad in oude samenstelling opnieuw in vergadering bijeen.⁷² Hoewel alle leden officieel hun ontslag hadden ingediend, bleken enkelen van hen toch tegen een definitief ontslag op te zien. Nolens vooral was er niet zo zeker van, of de ontslag-aanvraag van 30 december 1907 wel zo verstandig was geweest. Men mag aannemen, dat hij hierover nog een gesprek met de minister heeft gehad, omdat Veegens hem daartoe in de hiervoor geciteerde brief

had uitgenodigd. Men had, zo meende hij, te veel gedaan of de Mijnraad er alleen was voor de Staatsmijnen, doch deze had ook een meer algemene taak ten aanzien van het Mijnwezen. Bovendien werd bij herhaling betoogd, dat de nieuwe regeling, door de minister voorgesteld, in technisch opzicht zo nadelig voor de Staatsmijnen was. Maar naast technische ging het ook om sociale belangen. Daarbij kwam de vraag, of de opvolger van Veegens, minister Talma, de opvatting van zijn voorganger deelde, die ervan was uitgegaan, dat het K.B. van 29 mei 1902 hem niet verplichtte steeds de Mijnraad vooraf om advies te vragen. Er was nog een ander punt: artikel 12 van het hier bedoelde koninklijk besluit legde de Mijnraad het toezicht op over het Staatsmijnbedrijf. Een voldoende toezicht was door de aftredende leden, die dat konden beoordelen, tengevolge van de verandering van de directie niet meer mogelijk geweest. Nolens voelde zich als niet-deskundige zonder meer niet in staat tot toezicht. Men kon echter de vraag stellen, of de toestand niet zo was te veranderen, dat alsnog dat toezicht mogelijk kon worden geacht?

Tenslotte stelde Nolens voor uit de Mijnraad enkele leden aan te wijzen, die in de toekomst meer direct met de Staatsmijnen voeling zouden houden.

Nolens' voorstel leidde er toe, dat hij met Van Citters en Regout wilden nagaan, of ze met de nieuwe minister over de interpretatie van het koninklijk besluit van 1902 tot overeenstemming zouden kunnen komen. Opvallend doch wel begrijpelijk was het, dat de kwestie van de driehoofdige directie niet meer ter discussie werd gesteld.

Op een volgende vergadering stelde Nolens, dat het geen zin had met allerlei nieuwe suggesties ter oplossing van het conflict tussen de Mijnraad en de minister te komen. Het ging voornamelijk over het toezicht waaraan door de invoering van de driehoofdige directie bepaalde moeilijkheden waren verbonden. Men moest dat toezicht nu ook weer niet al te zwaar opvatten. Voldoende zou het zijn als van dat toezicht een nadere omschrijving zou worden gegeven. Terwijl hierna de meeste leden hun ontslag-aanvragen handhaafden, werd aan de minister officieel medegedeeld, dat Van Citters, Regout en Nolens tot een nader gesprek bereid waren.⁷³

Op 10 juni 1908 kwam tenslotte de Mijnraad voor het eerst in nieuwe samenstelling bijeen. De drie hiervoor genoemde personen hadden hun ontslag-aanvragen ingetrokken. Een gelukkige omstandigheid voor de

ontwikkeling van de Mijnraad was het, dat Lely uit Suriname was teruggekeerd en dat Talma de oud-gouverneur bereid vond het voorzitterschap van de vernieuwde Raad op zich te nemen.⁷⁴ Van Waterschoot van der Gracht bleef als secretaris in functie.⁷⁵

Lely had als voorzitter veel minder met sociale problemen te maken dan zijn voorganger. Belangrijke zaken als het Mijnreglement en Mijnwerkersfondsen waren althans in grote lijnen geregeld. Het kwam nu vaak meer op details aan. Bovendien kwamen in de Mijnraad steeds meer exploitatiezaken aan de orde, omdat immers na enkele jaren van voorbereidend werk in 1909 met de werkelijke exploitatie van de Staatsmijnen begonnen werd.

In 1913 werd Lely opnieuw minister van Waterstaat en derhalve legde hij zijn functie in de Mijnraad neer. Nolens werd toen benoemd tot voorzitter, een functie, die hij tot aan zijn dood zou blijven vervullen.⁷⁶ Als voorzitter kreeg hij volop gelegenheid te waken over de belangen van de mijnarbeiders, maar meer dan voorheen had hij zich met technische zaken in te laten zoals de geologische Dienst, gaslevering, zoutindustrie, bruinkoolconcessies, stroomverkoopmaatschappij. De notulen van de Mijnraad van 1913 tot 1932 geven blijk van de grote kennis van Nolens op alle terreinen van het mijnwezen. Hoe zeer de belangen van de arbeiders bij Nolens voorop bleven staan moge uit het volgende voorval blijken. In 1911 had Poels de vereniging „Ons Limburg” opgericht, welke zich ten doel stelde de volkshuisvesting in en buiten het Limburgse mijn-district, te bevorderen.⁷⁷ In 1916–1917 dreigde er voor „Ons Limburg” en andere particuliere bouwverenigingen gevaar, omdat er in de Mijnraad n.a.v. een brief van de directie der Staatsmijnen betreffende het verlenen van huurgaranties voor woningen ten behoeve van de arbeiders, werkzaam in de Staatsmijnen, stemmen opgingen het particuliere initiatief aan banden te leggen.⁷⁸

Nolens formuleerde niet alleen scherp de kwestie waar het om ging, maar gaf tegelijk duidelijk zijn eigen visie. Er waren drie stelsels denkbaar, zo zei hij: 1) De Staatsmijnen zouden zelf alle voor haar arbeiders benodigde woningen doen bouwen, 2) de Staatsmijnen zouden de woningbouw uitsluitend aan het particuliere initiatief overlaten, 3) particulier initiatief en Staatsmijnen zouden ieder voor woningbouw zorgdragen (het zgn. gemengde stelsel).

Nolens achtte het gemengde stelsel voor Zuid-Limburg het meest aan-

gewezen. Men moest niet uit het oog verliezen, dat de mijnen op verschillende terreinen en over verschillende (reeds bestaande) gemeenten verspreid lagen, en niet zoals in die tijd nog in de Belgische Kempen in een afgelegen streek, waarin nog in alles moest worden voorzien en zelfs nog gemeenten moesten worden gesticht.

Het ging daarom niet aan in Limburg veel mijnwerkers op één punt te willen concentreren en daar een geheel mijnwerkersdorp te stichten. Dit immers zou voor de arbeiders „voor hun lichamelijke en andere gesteldheid” ook tegenover de werkgever ongewenst zijn. Bovendien wenste een groot deel van de Limburgse mijnwerkers dat niet: velen wilden blijven in de plaats waar zij woonden. Daarom streefden woningbouwverenigingen „verspreid-bouwen” na, terwijl zij zelfs woningen niet alleen aan mijnwerkers, doch ook aan andere arbeiders verhuurden. Op die wijze leefde de mijnwerker te midden van de plaatselijke bevolking. Dat de Staatsmijnen zelf als woningvereniging optraden, was niet zonder meer verwerpelijk, als maar aan de particuliere woningbouwverenigingen voldoende ruimte zou worden gelaten.⁷⁹

Op een volgende vergadering was de gehele directie aanwezig. Frowein, de niet-katholieke boven-Moerdijker, zoals Colsen hem noemt, de man, die zo nauw met Poels samenwerkte en zelfs goed met hem bevriend werd⁸⁰, liet er geen twijfel over bestaan, dat naar zijn mening de Staatsmijnen alleen aanvullend zouden mogen optreden en dan nog alleen in geval van uiterste nood. De Staatsmijnen dienden zoveel als maar mogelijk was samen te werken met de bouwverenigingen. „Men heeft hier, zo verklaarde hij, de medewerking van personen met sociale belangstelling, en bewijst een dienst aan de streek, die door het ontstaan van nieuwe woningcomplexen vooruitgaat.” Frowein hoopte, dat de Mijnraad in deze kwestie nu een definitief standpunt zou bepalen, want anders zou men daarover ieder jaar kunnen gaan discussiëren.

Nolens deelde het standpunt van Frowein. Duidelijk kwam in de discussie naar voren, dat naar de mening van verschillende sprekers, de vrijheid van beweging voor de arbeiders groter was, indien zij in huizen van de woningbouwverenigingen waren gehuisvest dan indien zij zouden wonen in huizen van hun werkgever.⁸¹

De Mijnraad besloot tenslotte het zgn. gemengde stelsel te aanvaarden, maar met de kanttekening, dat de woningbouwverenigingen met wie de Staatsmijnen zouden samenwerken, verplicht zouden worden rekening te

houden met de verschillende eisen ter zake van de inrichting van de woningen.⁸²

Nolens heeft ook op internationaal niveau belangrijk werk in het belang van de mijnwerkers kunnen verrichten. Kort voor zijn dood reisde hij naar Genève en het was vooral aan hem te danken dat in 1931 tijdens de Internationale Arbeidsconferentie de mijnconventie werd aanvaard.

Voor de laatste maal zat Nolens de vergadering van de Mijnraad voor op 26 juni 1931. Het was het laatste openbare optreden van de man, die zo'n belangrijk deel van zijn leven gewijd had aan Limburg en zijn mijnwerkers. In de lange periode van zijn lidmaatschap van de Mijnraad (bijna dertig jaar, waarvan 18 jaren als voorzitter), had Nolens „de gehele ontwikkeling van de Nederlandse Mijnbouw voor zich zien afspelen”; hij had daaraan een werkzaam aandeel gehad. Zuid-Limburg had zich in die jaren „gemetamorfoseerd” „van een eenvoudig agrarisch gewest tot het imponerende centrum van mijnbouw en ontluikende industrie, dat het thans is”. Volgens Prof. Molengraaff, die deze gedachten tijdens een herdenkingsrede in de Mijnraad uitsprak, zou de belangstelling van Nolens voor het Mijnwezen op de eerste plaats voortgesproten zijn uit liefde voor zijn geboortegrond. Hij prees Nolens „als een scherpzinnig rechtsgeleerde, die de vele moeilijkheden van juridische aard, die zich bij het ontstaan en de snelle groei van de Mijnindustrie telkens voordeden”, steeds tot oplossing wist te brengen. en dan sprak Molengraaff de volgende betekenisvolle woorden: „Buitengewoon groot is de invloed van Dr. Nolens, niet het minst in dit college, geweest op de sociale ontwikkeling van het Mijnbedrijf en op de regeling der arbeidstoestanden. Dr. Nolens, wiens kennis op het gebied van arbeidswetgeving van internationale bekendheid is, had zich voor de Limburgse mijnen hoge idealen gesteld. Hij was van oordeel, dat die mijnen, met de Staatsmijnen aan de spits, niet alleen wat haar bedrijfsorganisatie, maar vooral wat haar sociale organisatie betreft, b.v. wat huisvesting, veiligheid, werkverdeling enz. aanbelangt, aan alle andere soortgelijke bedrijven in binnen- en buitenland ten voorbeeld zouden moeten gesteld kunnen worden. Ik geloof te mogen zeggen, dat vele van de idealen, die Dr. Nolens zich ten deze had gesteld, tot werkelijkheid zijn geworden, en dat niet het minst door zijn stuwende kracht hier een schoon en duurzaam werk is tot stand gebracht. En dit deel van de werkzaamheid van onze gewezen voorzitter brengt ons mede tot de mens-Nolens; het zeer bijzondere grote prestige, dat Dr. Nolens in

dit kleine college bezat, moet verklaard worden door de zeldzame vereniging van grote gaven van geest en gemoed die hem kenmerkte . . . Groot was de invloed, die van hem, ook op ons, uitging door zijn recht-schapenheid en zijn sterk ontwikkelde rechtvaardigheidszin.”⁸³

De mens-Nolens (én de priester-Nolens) trad wellicht het meest naar voren als het om de mijnwerkers zelf ging. Daarom heeft hij zich zozeer ingezet voor de organisatie der mijnwerkers. Nog altijd geldt Poels als „de priester van de mijnwerkers”. Ongetwijfeld heeft deze geweldenaar zeer veel voor de arbeiders in Zuid-Limburg gedaan, maar zijn werk is voor een groot deel mogelijk gemaakt door Nolens, enerzijds omdat deze de oprichter is geweest en jarenlang adviseur van de christelijke (katholieke) mijnwerkersbond, anderzijds omdat hij in feite Poels als zijn opvolger heeft aangewezen.⁸⁴

Toen Nolens in de jaren rondom de eeuwwisseling met Brauns, Hitze, Giesberts en andere Duitse sociale voormannen in contact trad, wilde hij vooral inlichtingen verkrijgen over de wijze, waarop de sociale organisaties in het Roergebied werkzaam waren. In Kerkrade bestond er sinds 1896 iets van een mijnwerkersorganisatie, een soort ziekenfonds met de Duitse naam: Arbeiter-Unterstützungsverein Sankt Leonard. Andere plaatsen hadden het voorbeeld van Kerkrade gevolgd, maar voor Nolens was dit niet voldoende. Hij dacht niet direkt aan een of ander fonds, maar aan een werkelijke vakorganisatie. Ook de R.K. Volksbond, welke in 1900 in Limburg enige voet aan de grond kreeg, voldeed hem niet. Hij wilde in Zuid-Limburg een organisatie als de Duitse Gewerkschaften.

Nadat hij zich voldoende in deze zaken had ingewerkt en zich in Duitsland behoorlijk had laten voorlichten, kregen zijn plannen vastere vorm en in 1901 riep hij in verschillende mijnwerkersplaatsen de mijnwerkers op over te gaan tot het stichten van plaatselijke vakverenigingen, die enerzijds naar zijn opvatting gebaseerd dienden te zijn op katholieke grondslag, anderzijds geleid dienden te worden door de arbeiders zelf.⁸⁵

Met recht is H. Erens, zelf een der pioniers van de katholieke mijnwerkersorganisatie, in 1927 (hij was toen pastoor in Heerlerbaan) ervan uitgegaan dat de *priester-Nolens* vooral bezorgd was over „de zielen”, toen hij zich voor de mijnwerkersorganisatie inzette.⁸⁶ Nolens begreep heel goed, dat ten gevolge van de uitbreiding van het mijnbedrijf het agrarisch karakter van Zuid-Limburg voor een aanzienlijk deel zou ver-

dwijnen. Agrarische dorpen zouden industriesteden worden, met alle kwalijke gevolgen van dien. De godsdienstige en zedelijke belangen van de bevolking zouden bijzondere aandacht vragen. Hij pleitte in de Tweede Kamer en in de Mijnraad voor goede wettelijke voorschriften, maar het zouden op de eerste plaats de arbeiders zelf moeten zijn, die zouden helpen de vastgelegde bepalingen uit te voeren. Nolens nodigde daarom enkele mijnwerkers uit om met hen overleg te plegen over de oprichting van een vakorganisatie voor mijnwerkers. Hij slaagde erin hen te overtuigen; met hen stippelde hij de grote lijnen van de op te richten organisatie uit; in Rolduc werden de ontwerp-statuten gereed gemaakt.

Toen ging Nolens de mijnstreek in om overal plaatselijke mijnwerkersbonden te stichten. Het was geen gemakkelijke opgave voor een man, die bijna de gehele week in Den Haag moest zijn voor zijn parlementaire werkzaamheden, en die daarnaast nog iedere zaterdag en zondagmorgen in Rolduc zijn lessen moest geven, om tijd te vinden voor deze propagandatochten voor de mijnwerkersbonden. De zondagmiddag werd voor Nolens in feite zijn mijnwerkersmiddag. Dan kon men hem in vergadering zien met zijn mijnwerkers, niet in mooie vergaderzalen of in patroonaatsgebouwen, want die bestonden er toen nog niet, maar in een of ander klein cafeetje, „soms in de keuken of in de goede kamer van het herbergiersgezin”. Dit deed hij ook nadat in 1901 in Eygelshoven de eerste afdeling van de katholieke Mijnwerkersbond was opgericht. Want na de oprichting van de afdelingen bleef hij contact houden met de besturen, terwijl hij in afdelingsvergaderingen herhaaldelijk als spreker optrad.⁸⁷

Bij al zijn besprekingen en in zijn redevoeringen kwam vooral naar voren, dat het doel van de mijnwerkersorganisatie op de eerste plaats diende te zijn: de arbeider tot zelfbewustzijn te brengen. Ook „verstandelijke” ontwikkeling was daarom nodig. Eens zei hij: „Het is goed, dat gij b.v. weet:

1. wat er in uw vak, ook in nadere landen, omgaat;
2. dat gij op de hoogte zijt, van de wetten, reglementen enz., die betrekking hebben op uw bedrijf, welke rechten gij aan die wetten enz. ontleent;
3. dat gij met enige kennis toestanden en verhoudingen kunt beoordelen.”

Door krachtige organisatie zouden de arbeiders invloed op de wetgeving

kunnen uitoefenen, en hadden zij recht van spreken bij de werkgevers, als er gesproken moest worden over looncontract, over de naleving en uitvoering daarvan, of over de toepassing van wetten en reglementen b.v. omtrent de veiligheid en de toestanden in de werkplaatsen. Goede organisatie zou betekenen, dat de mijnwerkers „zelf heer en meester” worden. Dit zou de mijnwerkers ten goede komen, het zou leiden tot goede huisvesting voor de mijnwerkersbevolking, tot goed loon, tot de meest gunstige arbeidsvoorwaarden. Ook op het geestelijk en zedelijk vlak zou de toestand onder de mijnwerkers verbeteren. Zijn toespraken besloot Nolens in deze geest: „Wij willen een mijnwerkersbevolking, die het voorbeeld geeft en door haar voorbeeld bewijst, dat ook de zwaarste arbeid, de mijnarbeid, de mens adelt, een mijnwerkersbevolking die tot eer strekt van de gehele arbeidersstand!”⁸⁸

Toen in 1903 door bemiddeling van Nolens 8 mijnwerkersverenigingen waren opgericht, waarvan de statuten door hem waren ontworpen en door de bisschop van Roermond op 12 april 1902 waren goedgekeurd⁸⁹, besloot men de plaatselijke verenigingen te bundelen in een centrale organisatie en zo kwam op 13 september 1903 in Eysgelshoven de centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen in Limburg tot stand. Jos Thomas uit Schaesberg werd de eerste voorzitter, Nolens de eerste geestelijke adviseur. Op 27 november 1903 volgde de bisschoppelijke, op 15 maart 1904 de koninklijke goedkeuring. Uitdrukkelijk werd door Thomas vastgesteld, dat de Centrale Bond géén deel van de R.K. Volksbond zou zijn. Nolens was het met de voorzitter eens. Hij eiste bovendien medezeggenschap voor de mijnwerkers, met name wanneer belangrijke beslissingen, b.v. herziening van de mijnwet, die aanhangig was gemaakt, moesten worden genomen.⁹⁰

De medezeggenschap van de mijnwerkers achtte Nolens van zo'n groot belang, dat hij op dat thema steeds weer terugkwam. Medezeggenschap betekende o.m. medebeheer van de mijnwerkersfondsen „Wijl de fondsen bijeengebracht worden mede door de mijnwerkers . . . is het niet meer dan billijk, dat zij die gelden medebeheren, en niet alleen formeel, maar ook in werkelijkheid bij dat beheer hun invloed kunnen doen gelden.”⁹¹

Nolens was van mening dat alle mijnwerkers nu georganiseerd zouden moeten zijn: „Laat niemand zijn als de parasieten, levende ten koste van anderen!”, riep hij in 1904 in Heerlen uit.⁹²

Op 6 augustus 1905 hield Poels een rede op het congres van de Centrale

Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen in Kerkrade. Hij wees de mijnwerkers erop, dat zij en zij alleen verantwoordelijk waren voor het sterk maken van hun organisatie. „Als uw adviseur (sc. Nolens) in Den Haag kan zeggen: ziet achter mij staan duizenden mijnwerkers, 't is hun wens en wil . . . dan heeft dat uitwerking!” En op de hem bekende retorische wijze, riep hij onder luide bijval van de aanwezigen uit, dat Nolens de man was, „die meer gedaan heeft voor de mijnwerkers, dan wie ook; de man, die – anders koel – dan warm wordt als er iets gezegd wordt tegen de mijnwerkers.”⁹³

Er deed zich bij de organisatie van de katholieke mijnwerkers één grote moeilijkheid voor, welke leidde tot heftige debatten op vergaderingen en in de pers, waarbij vrienden tegenover vrienden kwamen te staan en waarbij katholieke sociale voormannen soms op niet al te christelijke wijze elkaar bestreden, nl. omtrent de confessionele en interconfessionele grondslag van de vakorganisaties in het algemeen en in de mijnstreek in het bijzonder. Hierover is reeds vele malen geschreven, zodat hier alleen Nolens' mening in deze zaak vermeld behoeft te worden.⁹⁴

Bij vele besprekingen in 1901 over de oprichting van de mijnwerkersorganisatie streefde Nolens zeer bewust naar een organisatie op katholieke grondslag. Na enkele jaren ging men zich echter afvragen, of de interconfessionele grondslag niet de voorkeur verdiende. Deze ontwikkeling hing in belangrijke mate samen met de situatie op de Limburgse arbeidsmarkt. Als gevolg van het tekort aan werkgelegenheid in eigen streek zagen zeer vele arbeiders zich genoodzaakt werk in het nabije Duitse grensgebied te zoeken. Duizenden arbeiders slaagden daarin en velen van hen werden lid van de Duitse interconfessionele christelijke Gewerkschaften. Voor deze leden hadden enkele van de Gewerkschaften in verschillende plaatsen in Limburg vaste ontmoetingsplaatsen. Deze arbeiders geraakten geheel vertrouwd met de interconfessionele vakorganisatie. Bovendien werd in 1905 een aantal Nederlandse arbeiders, die in Duitse mijnen werk hadden gevonden, wegens deelname aan een staking als „lästige Ausländer” uitgewezen, om daarna werk te vinden in de Limburgse mijnindustrie. Zij waren allen aangesloten bij de Duitse interconfessionele mijnwerkersbond. Sommigen van hen waren vurige propagandisten. Sindsdien groeide de ontevredenheid over de bestaande katholieke mijnwerkersverenigingen, omdat deze niet waren uitgegroeid tot een hechte vakorganisatie, zoals men die in Duitsland had leren

kennen. Men stond geheel open voor het pleidooi van Nolens voor een echte mijnwerkersvakorganisatie, maar dan wel op de vertrouwde interconfessionele grondslag. De hier bedoelde propagandisten verwierven veel instemming bij de mijnwerkers in de streek zelf, die rijp waren geworden voor de vakbeweging.

Tevens kreeg men het voordeel, dat een interconfessionele organisatie ook open zou staan voor protestantse mijnwerkers, die door hun gering aantal niet in staat waren een eigen organisatie op te richten.⁹⁵

De moeilijkheid was, dat de Nederlandse bisschoppen vooral tijdens het befaamde *Unitasconflict* bewezen hadden vóór confessionele en tegen interconfessionele organisaties te zijn. Mgr. Drehmanns had in zoverre een uitzondering willen maken, dat hij Limburgse arbeiders die in Duitsland werkzaam waren, toestond zich daar interconfessioneel te organiseren. De diocesane Katholieke Sociale Aktie in Limburg legde dit probleem aan Mgr. Drehmanns voor en deze vroeg Nolens en Ruijs de Beerenbrouck om advies. Dat Nolens de situatie ter plaatse goed kende, weten we, maar ook Ruijs de Beerenbrouck had zich steeds meer ontpopt als een deskundige op het gebied van het sociale organisatieleven. In een uitvoerige brief van 7 juni 1907 aan Nolens verklaarde Mgr. Drehmanns, dat de Nederlandse episcopaat bereid was zijn standpunt enigszins te herzien voor zover het de mijnstreek gold. *Bij wijze van uitzondering en alleen* voor de *mijnwerkers* wilden de bisschoppen toestaan, dat dezen zich aansloten bij de „christliche Gewerkschaften”, d.w.z. de Duitse „christliche Gewerkschaften” zouden in Nederland afdelingen kunnen vestigen, indien dat *nodig* bleek te zijn. In die Nederlandse afdelingen zou met zorg gewaakt worden voor de handhaving van de „katholieke geest”, en daarvoor moesten dan vooral de geestelijke adviseurs zorgen. Overigens zag Mgr. Drehmanns wel een moeilijkheid. Als b.v. de Christliche Gewerkschaft in Duitsland meende tot staking over te moeten gaan, zouden dan de Nederlandse afdelingen uit solidariteit ook moeten staken? Daarom was het wellicht beter, dat de Limburgse „Christliche Gewerkschaften” geen afdelingen van de Duitse organisatie werden, maar daarmee een federatie sloten. De Roermondse bisschop hoopte, dat Nolens een goede oplossing zou weten te vinden.⁹⁶

Nolens stond voor een moeilijke beslissing. Hij had nu eenmaal „zijn” organisatie op katholieke grondslag opgericht, maar de Limburgse situatie vroeg om een interconfessionele organisatie. Hij heeft dan ook niet

terstond zijn advies aan de bisschop medegedeeld. Pas tegen het einde van september 1907 kon officieel worden medegedeeld, dat de bisschop van Roermond de interconfessionele mijnwerkersorganisatie *bij wijze van uitzondering* goedkeurde.⁹⁷

Zo werd op 2 oktober 1907 als vakorganisatie de Algemene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland opgericht. Nolens en Ruijs de Beerenbrouck werden benoemd tot leden van een ereraad met adviserende stem. Eerste voorzitter werd Chr. Zielemans, die in feite de Mijnwerkersbond heeft groot gemaakt.⁹⁸

Nolens' directe bemoeiingen met de mijnwerkersorganisatie liepen intussen ten einde. Niet alleen werd hij steeds meer door parlementaire arbeid in beslag genomen o.m. doordat hij bij herjaling als regeringsgedelegeerde naar internationale conferenties werd gezonden, maar ook werd hij door zijn benoeming tot Buitengewoon Hoogleraar in Amsterdam (1909) gedwongen Limburg te verlaten en in Den Haag te gaan wonen.

Hij zou echter zijn werk in goede handen achter laten. Tussen Nolens en Poels was een verhouding van wederzijds respect en vertrouwen ontstaan. Poels was reeds enige malen als spreker voor de mijnwerkers opgetreden. Nolens zal dit wel bevorderd hebben. Ook had Poels met hem bij herhaling over zijn toekomst gecorrespondeerd en hoewel Nolens slechts acht jaren ouder was dan Poels, trad hij min of meer als diens beschermer op. Schaepman heeft Nolens meer dan eens gevraagd Poels, die het in die tijd zeer moeilijk had, in bescherming te nemen. Zo schreef hij eens: „Kunt gij er iets aan doen, dat Mgr. Drehmanns onze Poels naar Roermond brengt? Het zou voor de Venraaise doctor een redding zijn. Want aan velen is hij „suspect” en dat is een ellendig lot. Ik ben er al zo lang aan gewoon, dat ik niet anders meer weet, maar ik gun het niemand. Als ik Mgr. Drehmanns wat beter kende, schreef ik Z.D.H. een woord voor vriend Poels, Maar un suspect pour un suspect . . . !”⁹⁹

Op verzoek van Nolens werd Poels de adviseur van de katholieke mijnwerkers in Limburg, ook al hoopte Mgr. Drehmanns in kwesties betreffende de mijnstreek nog dikwijls een beroep op Nolens te kunnen doen.¹⁰⁰ Dat Nolens zijn vertrouweling Poels in de mijnstreek deed benoemen, is een zegen voor Zuid-Limburg geweest. Want wat Poels voor de mijnstreek heeft betekend, is slechts bij benadering vast te stellen. Was Nolens de grondlegger van de mijnwerkersorganisaties, Poels is daarvan de grote profeet geweest!

Sociale denkbeelden van Nolens.
Schaepman en Nolens.
Sociale politiek op de voorgrond.

Nolens begon zijn sociale en politieke carrière op een zeer merkwaardig ogenblik in de geschiedenis. Het individualistisch liberalisme was over zijn hoogtepunt heen en de toenemende nood onder de proletariërs en fabrieksarbeiders bewees, dat het beginsel *laissez faire laissez passer*, dat staatsonthouding in het sociale en economische leven inhield, niet langer houdbaar was. Bovendien had Paus Leo XIII met zijn Encycliek *Rerum Novarum* aan de katholieken van de gehele wereld een geheel nieuwe katholieke sociale grondwet gegeven, zodat katholieke politici, die vaak conservatief waren, omdat zij de Franse Revolutie te negatief benaderden, nu juist gingen behoren tot wat men met een niet geheel juist woord de progressieve richting noemt. Deze ommezwaaai was vooral merkbaar in Nederland en met name bij Schaepman.¹

In de laatste decennia van de vorige eeuw bestond er in katholieke kringen in Europa en Amerika buitengewone belangstelling voor wat genoemd werd het sociale probleem.

De Kerk heeft altijd een open oog gehad voor armen en onderdrukten. Talloze kerkelijke leiders hielden zich, ook vóór het optreden van Marx bezig met het zoeken naar een oplossing van het sociale probleem. Men beseftte, dat het de evangelische taak van de kerkelijke leiders was de maatschappelijke toestand van de sinds het begin van de industriële revolutie rechteloos geworden arbeiders te verbeteren. Over de wijze waarop het sociale probleem moest worden opgelost, dachten de katholieken onderling verschillend. En vóór het verschijnen van de encycliek *Rerum Novarum* van Paus Leo XIII kon men zelfs spreken van twee

geheel tegengestelde stromingen. Men kon duidelijk onderscheid maken tussen voorstanders van de caritas-gedachte en die van de rechtsgedachte, d.w.z. de een hoopte langs de weg van de christelijke caritas het sociale vraagstuk aan te pakken, de ander ging er van uit, dat ieder mens, ook de allerarmste recht heeft op sociale bescherming.

Ondanks alle meningsverschillen kunnen we wel vaststellen, dat de betrokken personen allen diep sociaal-bewogen waren, en bovendien dat niet alleen priesters maar ook leken mede de richting van de katholieke sociale actie hebben bepaald. Immers, naast priesters als Kolping, Von Ketteler, De Bonald, Manning, Freppel, Doutreloux, Mermillod, Kardinaal Gibbons uit Baltimore, Hitze, J. Beck, en in Nederland jhr. H. van Nispen tot Sevenaer en in een later stadium Schaepman, D. Sloet en Nolens, vinden wij leken als Freiherr von Hertling, Franz Brandts, Frédéric Ozanam, De La Tour du Pin, Albert de Mun, Harmel, Helleputte, en in Nederland Passtoors, Aalberse, Vlekke en Ruijs de Beerenbrouck, om slechts enkele namen te noemen.

Opgemerkt dient te worden dat de katholieke sociale voormannen (in die tijd kwamen zij niet voort uit arbeiderskringen) uitgingen van de bestaande maatschappij; zij aanvaardden een kapitalistische maatschappij, wilden deze hervormen en verbeteren, maar dachten niet aan een radicaal andere maatschappijstructuur; een standpunt dat zeker in onze dagen aanvechtbaar kan worden genoemd.²

In bijna alle westerse landen werd de sociale kwestie ernstig bestudeerd of werden daadwerkelijke pogingen ondernomen tot het verbeteren van het lot van de arbeiders. Op instigatie van Wilhelm Emanuel von Ketteler en Franz Joseph Buss organiseerde men in Duitsland vanaf 1848 de jaarlijkse Katholiekendagen, tijdens welke sinds de Katholiekendag in Frankfurt in 1863 de sociale problematiek steeds meer op de voorgrond kwam te staan. Tijdens de Katholiekendagen groeiden de zgn. *Frankfurter Groep*, die in 1884 de bekende *Haider Thesen* publiceerde, en de *Volksverein für das katholische Deutschland* in Mönchen-Gladbach. In Frankrijk ontstonden de *Cercles Catholiques des Ouvriers*, in België de *Union Démocratique Chrétienne de l'arrondissement de Liège*, in Rome de befaamde, doch enigszins geheimzinnig aandoende *Groep van Rome* en in het Zwitserse Freiburg de *Union de Fribourg* onder leiding van de Zwitserse bisschop Georges Mermillod. Vooral de laatste groep heeft veel invloed gehad op het totstandkomen van de *Encycliek Rerum Novarum*.³

Bekend werden o.a. ook de sociale congressen in België en de sociale weken in Frankrijk. Vooral tijdens de internationale congressen en op de Duitse Katholiekendagen ontmoetten de sociale voormannen uit geheel Europa elkaar. Daarom kon Nolens ook zeggen, dat met name de Duitse Katholiekendagen „een onberekenbare invloed” hebben gehad. Men weet, zo schreef hij „hoezeer ze meegewerkt hebben tot het herleven der katholieke acties in Duitsland, hoe ze een der grondslagen zijn, waarop „de sterke toren”, het Duitse Zentrum, rust en het middel, waardoor Zentrum en het katholieke Duitse volk met elkaar in verstandhouding blijven”.⁴

Het is echter opmerkelijk, dat noch in de Frankfurter Groep noch in de Union de Fribourg noch in de Groep van Rome ook maar één Nederlander aanwezig was en dat op Katholiekendagen of internationale congressen de Nederlandse katholieken voor zover aanwezig in de discussies geen nieuwe elementen naar voren brachten.

Dit betekent niet, dat er in Nederland vóór 1891 geen sociale belangstelling zou hebben bestaan. Door verschillende factoren was de sociale interesse in ons land minder opvallend dan elders in Europa. Dat de industrialisatie in ons land over het algemeen later begon dan in andere Westerse landen, is bekend. De ellende van de proletariërs nam daarom in het begin ook niet die geweldige proporties aan, die ons bijvoorbeeld bekend zijn uit de sociale geschiedenis van Engeland, zodat – om met Rogier te spreken – in dit laat geïndustrialiseerde land de sociale problemen pas na hun tijd acuut werden. Onze maatschappij had bovendien een sterk calvinistische inslag en was daarom uitgesproken patriarchaal, terwijl men aan het principe, dat God de tegenstelling armoede en rijkdom heeft gewild, nauwelijks durfde tornen. Daar kwam bij, dat de katholieke bevolkingsgroep lange tijd leed aan een intellectueel tekort, terwijl de weinige zgn. katholieke intellectuelen tot 1888 wel wat anders aan het hoofd hadden dan de sociale kwestie! We leefden immers nog midden in de strijd om de uitwerking van de emancipatie, die in principe door de grondwet van 1848 reeds was verworven. Katholieken, die volgens Broere nog altijd tweederangsburgers waren, tot eersterangsburgers te maken, het verkrijgen van werkelijke burgerlijke gelijkheid (en daaronder viel de gelijkstelling van het bijzonder onderwijs met het openbaar onderwijs), dat waren de doeleinden van de katholieke politici, priesters en publicisten, zoals o.m. duidelijk blijkt uit de *Proeve van een*

program van Schaepman. „Sociaal-hervormende initiatieven” kon men vóór 1880 bij onze bisschoppen nauwelijks verwachten.⁵ Toch hielden velen de ogen voor de sociale nood niet gesloten. Opmerkelijk is de geweldige toename en groei van de katholieke caritatieve instellingen en daaronder dient men dan ook te verstaan de vele congregaties van religieuzen, die vooral in de tweede helft van de 19e eeuw gesticht werden, meestal met een caritatief doel. Naast de vele onderwijscongregaties, die omstreeks de jaren vijftig ontstonden, kwamen de congregaties die vooral de ziekenverpleging ten doel hadden. Zo legde Elisabeth Gruyters in Maastricht in 1837 de grondslag voor de congregatie van de Liefdezusters van St. Carolus Borromeus. Enige jaren tevoren had pastoor Zwijzen in Tilburg de congregatie van de Zusters van O.L. Vrouw Moeder van Barmhartigheid (Zusters van Liefde) gesticht. In Boekel begonnen de Broeders Penitenten van de H. Franciscus in Huize Padua de verpleging van zwakzinnigen.⁶

Ook de armenzorg is te beschouwen als sociaal werk en daartoe hebben de katholieken zich, vooral in tijden van onderdrukking en vervolging, altijd bereid getoond. Zo telde de door Ozanam gestichte St. Vincentiusvereniging in ons land vele leden, terwijl ook de St. Elisabethvereniging, in 1840 in Maastricht in het leven geroepen, grote activiteit ontplooidde.

Met de stichting van de Gezellenverenigingen (het Kolpingswerk), die sinds 1868 onder leiding van de Amsterdamse kapelaan jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer tot grote bloei kwamen, werd in ons land eigenlijk pas voor het eerst belangstelling voor het sociale vraagstuk getoond. In 1888 stichtte W. Passtoors de Volksbond, een organisatie voor patroons en arbeiders, maar oorspronkelijk in feite geleid door patroons. Ariëns volgde in 1889 in Enschede met de oprichting van een katholieke werkliedenbond.

Aan de bestudering van de sociale problematiek echter kwam men nauwelijks toe. Weliswaar schonken *De Katholiek* en *De Wachter* wel eens aandacht aan sociale vraagstukken, maar aan het uitstippelen van een waar beleid werd niet gedacht.

De katholieke sociale beweging in Nederland kwam eigenlijk pas op gang tegen het einde van de vorige eeuw door het optreden van mannen als Schaepman, Magister de Groot, Aalberse en Nolens.⁷ Hier gaat het vooral om Schaepman en Nolens, omdat zij hebben gestaan, de eerste aan

het einde en de ander aan het begin van een merkwaardig tijdperk in de geschiedenis. De veel oudere Schaepman heeft zijn werk aan de jongere Nolens, in wie hij zijn vriend en belangrijkste volgeling zag, overgedragen, en dit op een wijze, die niet kon worden misverstaan, zoals uit het volgende voorval moge blijken.

In het voorjaar van 1902 verbleef Schaepman, omdat zijn gezondheid nogal te wensen overliet, in de door hem zo geliefde stad Rome. Vermoedelijk heeft hij toen aan Nolens de ongedateerde ansichtkaart gezonden met de afbeelding van het beroemde door Michel Angelo vervaardigde standbeeld van Mozes, waarop hij de betekenisvolle woorden schreef: „Een oude wetgever aan een jonge wetgever.”⁸ Het was alsof de doctor voelde, dat hij weldra door de dood gedwongen zou worden de krijgsbanier, waarmee hij meer dan eens is afgebeeld, aan een ander af te staan. In zijn vriend Nolens zag hij de man, die zijn taak zou kunnen voortzetten, niet op dezelfde wijze, wel met dezelfde ijver, welke hijzelf in zijn tweeëntwintig-jarige politieke carrière aan de dag had gelegd. Van verschillende zijden heeft men reeds getracht Schaepman en Nolens met elkaar te vergelijken.⁹ Toch hebben beide mannen niet zoveel met elkaar gemeen. Schaepman was een geweldenaar in woord en geschrift, Nolens had maar weinig gevoel voor retoriek. Vreemd was dit niet. Heeft Schaepman niet eens geschreven: „Mijn tijdgenoten en ik hebben vrij wat aan sociale retorica gedaan. Niet ten onnutte, het ware laffe huichelarij hier bescheidenheid te gaan tonen. Maar wat in die dagen gelden kon, geldt nu niet meer. Er zijn andere dingen aan de orde en die andere dingen vorderen een andere stijl. De lyrisch-retorische voordrachten hebben haar tijd gehad.” Schaepman schreef deze woorden in zijn *Chronica* naar aanleiding van het verschijnen van het eerste nummer van het *Katholiek Sociaal Weekblad*, waarvan Aalberse de oprichter en hoofdredacteur, Nolens de geestelijke adviseur was.¹⁰

Nolens zag in Schaepman zijn leermeester¹¹, maar Schaepman bewonderde in bedoeld artikel zijn leerling als „de wetenschappelijkste onder onze katholieke sociologen”, en noemde diens „dege deeglijkheid” de trek die hem onderscheidde.

Heel juist heeft Aalberse eens opgemerkt dat men ten onrechte de beide mannen tracht met elkaar te vergelijken. „Daar is te veel verschil in persoonlijkheid en in omstandigheden, dan dat enige vergelijking hier mogelijk zou zijn. Dit éne hebben zij gemeen: beiden zijn Priesters en in hun

Priester-zijn ligt de sleutel van de beschouwing van hun leven." Ook Aalberse wees er op, dat bij Schaepman, die optrad in de dagen „dat de strijd ging vooral om de hogere beginselen", de retorische kracht tot haar top-punt kon stijgen. In die tijd zou Nolens nooit hebben kunnen zijn, wat Schaepman voor de Nederlandse katholieken heeft betekend. „Thans, zo ging Aalberse verder, gaat het over de concrete, praktische toepassing der beginselen, en moeizaam, geduldig opbouwen, steentje voor steentje, en kennis van velerlei details, en afwegen van grote, maar vooral van vele kleine belangen. In deze tijd heeft Nolens ons gegeven wat van Schaepman niet verwacht had kunnen worden."¹²

Men kan beide mannen niet met elkaar vergelijken, doch Deckers noemde het „onredelijk" hen *tegenover* elkaar te stellen. Er waren vanzelfsprekend grote verschillen tussen beide mannen. „Dr. Schaepman, aldus Deckers, was de redenaar bij Gods genade. Dr. Nolens de man van het rustig-voorbereid, wel-overwogen woord. Dr. Schaepman, wie het een lust was tot het volk te gaan en het toe te spreken in kleurrijke taal. Dr. Nolens, die grote vergaderingen liefst ziet gehouden worden zonder hem. De een groot in het spreken, de ander groot in het zwijgen. De een zijn mening zeggend als het *kan*, de ander slechts als het *moet*."

Inderdaad, twee vrienden, die in optreden geheel verschillend waren. Deckers voegde er echter nog een belangrijk verschil tussen beide priesters aan toe. Schaepman had veel vrienden en leerlingen, die in eerbied naar hem opzagen, maar hij joeg daarnaast „hartstochtelijke" bestrijders tegen zich in het harnas, terwijl Nolens weinig vrienden had, maar ook weinig bestrijders.¹³ In dit verband zij op het volgende gewezen. Uit brieven aan Nolens (we hoeven slechts te denken aan de brief i.v.m. de opvolging van Leopold Haffmans in de Tweede Kamer), Ariëns, Aalberse en zovele anderen, blijkt, dat Schaepman vaak niet vrij was van een ergerlijke onverdraagzaamheid en van een ijdelheid, die ongetwijfeld bij velen wrevel moet hebben gewekt. Over tegenstanders liet hij zich vaak schamper en soms bijna onchristelijk uit. Nolens, aan wie ijdelheid ook niet geheel vreemd was, liet zich bijna nooit in woord of geschrift uit over personen, die hem onsympathiek waren. Als hij al tegenstanders bij naam noemde, gebeurde dat omdat zij representanten waren van een stelsel of partij, waarmee hij het niet eens was. Dat Schaepman in de katholieke Kamerclub (zowel vóór als ná de oprichting) slechts Des Amorie van der Hoeven en M. J. C. M. Kolkman (en na 1896 Nolens) als zijn vrienden

kon beschouwen, lag derhalve niet alleen aan het feit, dat zij „democraten” waren, terwijl de overige katholieke kamerleden als conservatieven beschouwd moesten worden.¹⁴

Ook de taak van Schaepman verschilde veel van die van Nolens. Schaepman was de emancipator van de katholieken op politiek terrein. Hij had zijn volgelingen doeleinden voorgehouden, die werkelijkheid waren geworden. Zo was de nauwe samenwerking met de christelijke partijen bereikt. De katholieken waren geen tweede-rangs burgers meer. Zij waren op weg naar een politieke eenheid. Schaepman had zoals Deckers het uitdrukt, „de grondslag gelegd en alom geestdrift gewekt voor de voltrekking van het bouwwerk. Onder de leiding van Nolens zou dit „roomse” bouwwerk worden opgetrokken. Er mocht niet meer worden geïmproviseerd. Gestaag en weloverwogen moest nu de weg worden gegaan, welke Schaepman had aangewezen. In 1927 noemde *De Leidsche Courant* Schaepman „de grootste onzer emancipators, die op de juiste tijd de Roomse banier breed ontplooid”, terwijl Nolens de man was, die na de dood van de Doctor die banier overnam en ze stevig hield „boven onze hoofden, waakzaam zowel tegen overmoed als tegen verslapping.”¹⁵

Het belangrijkste verschil tussen Schaepman en Nolens treedt naar voren in de sociaal-politieke opvattingen van beiden. Het is nodig in het kort na te gaan hoe Schaepman, door Kloos spottend „ouwe rhetor” genoemd, tegenover de sociale problematiek van zijn tijd stond.

In zijn zgn. Romeinse jaren heeft Schaepman volop gelegenheid gehad met priesters en bisschoppen die toen reeds hun belangstelling voor sociale vraagstukken toonden, in contact te treden. Tijdens het Vaticaanse Concilie ontmoette hij er o.a. de bisschoppen Freppel, met wie hij zich het meest verwant voelde, Manning en Von Ketteler, die alle drie een belangrijke plaats in de katholieke sociale geschiedenis innemen.¹⁶

Zij hebben Schaepman de ogen geopend voor de sociale noden. „Hij zou echter zijn gedachten over staat- en staathuishoudkunde vooral ontleend hebben aan het werk van de Spanjaard Donoso Cortes, die evenals Freppel de oplossing van de sociale problemen zag in de beoefening van caritas. Schaepman was ongetwijfeld sociaal-voelend, maar hij was „te zeer een zondagskind om de werkdagse werkelijkheid realistisch te zien”. Met de relatie van de begrippen sociaal en economisch had hij veel moeite. Economische aspecten van het sociale leven lagen hem niet. In de geest van Cortes beschouwde hij de staat als „een minderwaardige in-

richting, die de stoffelijke belangen behoeftte”, terwijl de Kerk voor ’s mensen eeuwigheid had te zorgen. „Het zedelijk en dichterlijk mooie der aalmoes stond bij de jonge Schaepman hoog boven het proza van der armen recht op een waardig bestaan”.¹⁷

Na 1880, toen hij Kamerlid was geworden, begon Schaepman zich wat meer voor de sociale problematiek te interesseren, ook al bleef de caritas bij hem centraal staan. Nergens vinden wij zijn sociale ideeën duidelijker en beknopter weergegeven dan in zijn befaamde *Proeve van een Program*. Artikel XVI van deze *Proeve* wijdde Schaepman aan de oplossing van de maatschappelijke vraagstukken. Aan de staat gaf hij in dit opzicht geen te zware verantwoordelijkheid. De overheid diende te zorgen voor het handhaven van de zondagsrust, het vrijhouden van de christelijke caritas van iedere belemmering, en het huldigen van het beginsel van de vrijheid ook ten opzichte van het kerkelijk huwelijk, zowel in het Burgerlijk Wetboek als in het strafrecht.¹⁸

Naar moderne begrippen kunnen we nauwelijks van een sociaal program spreken. De Rooy meende daarom te moeten stellen, dat voor Schaepman het sociale vraagstuk in 1883 reeds was opgelost door de handhaving van de zondagsrust en de vrije ontplooiing van de christelijke caritas. „In de sociale vraagstukken moest Schaepman zelf zijn standpunt nog vinden. Hij zat nog gevangen in de angst voor iedere staatsinmenging.”¹⁹ Het is duidelijk, dat voor Schaepman een oplossing van het sociale probleem van staatswege „een oplossing op krukken” was – de uitdrukking vinden wij in de *Proeve* terug –, maar evenzeer staat vast, dat hij de onbelemmerde beoefening van de caritas als het belangrijkste middel zag om te komen tot het oplossen van het sociale probleem, en hierbij sloot hij zich duidelijk bij mgr. Freppel aan.²⁰

Toch mag men zijn eis, dat de overheid toe moest zien op de naleving van de zondagsrust, niet bagatelliseren. Met o.a. Freppel, Mermillod, en de Zwitserse sociale voormannen Beck en Decurtins zag Schaepman in de naleving van de zondagsrust de eerste stap tot een vermindering van de arbeidsduur voor werknemers. We hebben hier een bewijs, dat Schaepman zich toch wel met het maatschappelijk probleem bezighield. Zo aanvaardde hij een beperkte staatsinmenging in maatschappelijke vraagstukken als het ging om het onbelemmerd uitoefenen van de caritas, om een eerlijke regeling van de militieplicht, om een rechtvaardige belastingverdeling, en, zoals reeds gezegd, om het toepassen van het beginsel van

de vrijheid ten opzichte van het kerkelijk huwelijk.²¹

Pas omstreeks 1888 verbreedde Schaepman zijn opvattingen door te stellen, dat liefde vergezeld moest gaan van het recht en eerst na het verschijnen van *Rerum Novarum* aanvaardde hij staatsinmenging op sociaal gebied. In een rede in Alkmaar in 1893 verklaarde hij nog in de staats-tussenkomenst geen ideaal te begroeten, maar hij wilde erkennen dat de staat „uit plicht en zelfverweer” tot ingrijpen in de maatschappelijke verhoudingen kon worden gedwongen.²²

Op internationaal niveau speelde Schaepman niet zo’n belangrijke rol. Op het congres in Luik schijnt hij zelfs niet eens aanwezig te zijn geweest. Zijn naam komt immers in de correspondentie van mgr. Doutreloux in verband met de organisatie van het congres niet voor, en ontbreekt in de officiële lijst van deelnemers, ook al zou „de doctor” volgens Defourny en volgens Van Wely wel aanwezig zijn geweest.²³

Een geziene gast was Schaepman wel tijdens de Duitse Katholieken-dagen, en daar voerde hij meer dan eens het woord. Zo hield hij in 1879 in Aken een betoog over het begrip „volk”. Het was, zo verklaarde hij, een modeverschijnsel te spreken over „het volk”. Maar omdat men, zoals Pius IX eens had gezegd, aan de woorden hun juiste betekenis moest teruggeven, wilde hij de juiste betekenis van het woord „volk” verklaren. In het spraakgebruik van de liberalen hield volgens hem het begrip volk „het zich losmaken van” in: het zich losmaken van het handwerk, van de arbeidersstand, van de verschillende standen van de christelijke maatschappij, „zoals die door God is gemaakt”. „Voor ons is het volk de gehele maatschappij van de hoogste aristocraat tot de eenvoudigste bedelaar. Het volk zijn allen, die van God een ziel hebben ontvangen en in deze ziel het evenbeeld van de edele Geest van God.” Op grond van deze gedachte meende Schaepman „het volk” (c.q. de Duitse Katholieken) tot eenheid te moeten oproepen. Persijn vertelt, dat Schaepman na de „Stürmischen Beifall” voor het eerst door de aanwezige Nederlanders als „onze doctor” toegewuifd en bedankt werd.²⁴

Wanneer men de verslagen van de Katholiekendagen tot 1900 doorneemt, moet men vaststellen, dat de Nederlanders en onder hen Schaepman aan de Duitsers weinig konden leren, maar wel veel van de Duitsers konden overnemen. Terecht verklaarde prof. A. Janssen, van het seminarie Rijsenburg, in Koblenz: „Wij Nederlanders, hebben kolossaal veel van de Duitse katholieken geleerd.”²⁵

De Katholiekendag van Keulen (1894) is voor Nederland een vrij belangrijke gebeurtenis geworden. Het eerste, toen nog volkomen onopvallende feit was, dat Nolens Schaepman naar Keulen vergezelde.²⁶ Het tweede feit van betekenis was, dat Schaepman een rede hield die meer dan vorige redevoeringen in het teken van het triomfalisme stond. „U weet nu, vanwaar ik kom: uit Holland²⁷, een klein doch trots land. Kleine lieden hebben nu eenmaal de eigenschap zeer trots te zijn.” Hij verklaarde trots te zijn op zijn land vanwege de politieke en religieuze vrijheid die er in Nederland bestond. Alleen in het hoger onderwijs kende Nederland nog niet de vrijheid, hoewel er een lichtpuntje was: de Amsterdamse universiteit had officieel aan een door de kerkelijke overheid aangewezen priester toegestaan op te treden als hoogleraar in de wijsbegeerte van de H. Thomas van Aquino.²⁸ Uitdrukkelijk verklaarde Schaepman niet te houden van sentimentele tolerantie, maar, zo voegde hij er aan toe, in godsdienstig opzicht kunnen Nederlanders „steil intolerant” zijn. De katholieken verlangden eerbiediging van grondwettelijke vrijheden en rechten en aanvaarding van de daarmee verbonden plichten. Gelukkig, zo stelde hij vast, wilden zelfs de meest fanatieke protestanten in Nederland geen heksenjacht, en zo konden de jezuïeten, in Duitsland als paria’s beschouwd, in Nederland in alle vrijheid leven.²⁹

De rede van Schaepman in Keulen maakte zo’n diepe indruk, dat op de Katholiekendag in 1903, eveneens in Keulen, de toenmalige voorzitter, Georg von Orterer uit München, in zijn herdenking van Schaepman op dat gebeuren terugkwam: „We zien allen nog voor ons die hoge, energieke gestalte van Dr. Schaepman, de O’Connell uit Holland, die zoveel groots heeft verricht als schrijver, als volksvertegenwoordiger, die zo vol humor doch tegelijk zo indrukwekkend tot ons gesproken heeft.”³⁰

In 1903, na de dood van Schaepman, schreef Nolens: „Hij (sc. Schaepman) was er trots op Nederlander te zijn. Gezaghebbende vreemdelingen, schrijvers en staatslieden bezocht hij op zijn talrijke buitenlandse reizen; hij ontving ze in Den Haag en elders om ze over Nederlandse toestanden in te lichten, om zijn klein, door velen weinig gekend en eenzijdig beoordeeld land tot zijn recht te doen komen. Nog zie en hoor ik hem in 1894 in Keulen op de Duitse Katholiken-Versammlung onder de aanhoudende en stormachtige toejuiching ener menigte van duizenden de roem van zijn land verkondigen.”³¹

Al was Schaepman, zeker in Duitse kringen, een gezaghebbende figuur,

uit niets blijkt evenwel, dat hij de sociale opvattingen van de vele vooraanstaande katholieken met wie hij sprak, heeft beïnvloed.

Het is zeer merkwaardig, dat Schaepman nooit het Duitse voorbeeld met betrekking tot het organiseren van Katholiekendagen heeft willen overnemen, terwijl Nolens, die o.m. nog de Katholiekendag in Dortmund (1896) bijwoonde, daartoe wel wilde overgaan. Het is Aalberse geweest, die als eerste het plan opperde ook in Nederland Katholiekendagen te houden, maar pas in 1919 vond in Nederland de eerste nationale Katholiekendag plaats, terwijl reeds op 16 augustus 1899 op initiatief van Nolens, Poels en Ruijs de Beerenbrouck een zgn. Limburgse bondendag was gehouden.³²

Eigenlijk groeide Schaepmans belangstelling voor de sociale problemen van zijn tijd pas na het verschijnen van de encycliek *Rerum Novarum*. Met name in de Katholieke Arbeidersbeweging ging hij een rol spelen, al is het onjuist te stellen, dat hij de grondlegger van welke arbeidersorganisatie ook geweest zou zijn. In dit opzicht komt de eer veel meer toe aan een Passtoors of een Ariëns.³³

Duidelijk heeft Schaepman uit *Rerum Novarum* zijn gewijzigde opvattingen geput. In zijn laatste levensjaren heeft hij aan het sociale probleem zijn volle aandacht geschonken, maar ook toen is hij noch dé grote sociale denker noch dé sociale voorman geworden ook al heeft hij vanaf 1891 niet nagelaten voortdurend de aandacht te vestigen op de ellende en de noden van de arbeiders. Het bevreemdt ons eigenlijk niet, als wij bedenken, dat Schaepman geen geleerde „in de strenge vorsers-zin” was. Hij had ook geen afgerond systeem. Hij gaf met dichterlijke warmte de grote lijnen aan, maar de uitwerking van zijn ideeën liet hij aan anderen over.³⁴ Het oordeel van magister J. V. de Groot die Schaepman een der welsprekendste en meest invloedrijke apostelen van de leerlingen van Leo XIII op maatschappelijk gebied en de aanvoerder van de sociale actie noemde, meen ik dan ook minstens als een dichterlijke overdrijving van een gelegenheidsspreker te moeten beschouwen.³⁵

Evenals Schaepman was Nolens enthousiast over het verschijnen van *Rerum Novarum*. De Encycliek betekende voor hem het begin van een, ook voor hem, nieuw tijdperk. Hij heeft de encycliek zeer grondig bestudeerd, zoals blijkt uit de door hem nagelaten papieren, uit de dictaatcahiers en vooral uit een aantal artikelen, welke hij in 1898 in zijn lijfblad en in het dagblad *Het Centrum* schreef.³⁶

Zijn sociale opvattingen heeft hij er voor een groot deel aan ontleend, maar ook aan zijn contacten vooral met Duitse geleerden en politici zoals Georg Freiherr von Hertling (1843–1919). Deze contacten ontstonden vooral door Schaepman, die in Nolens zoveel vertrouwen stelde, dat hij hem bij herhaling verzocht hem op zijn buitenlandse reizen (o.m. naar Duitsland) te vergezellen. Nolens heeft geen dagboek bijgehouden: van de brieven die hij verzond, bewaarde hij geen afschriften, (wel vaak een slordig met de hand geschreven concept). Enkele autobiografische aantekeningen van Nolens vinden wij terug in 25 zakagenda's (van 1906 tot 1930) en op enkele velletjes papier met aantekeningen betreffende zijn levensloop. Vooral de laatste aantekeningen geven ons enige informatie over de reizen die Nolens met Schaepman heeft gemaakt.³⁷

Zo bezocht Nolens met Schaepman de katholiekendagen in Keulen en Aken, internationale conferenties in Brussel, congressen in Zürich en in Freiburg (Zwitserland). Een gezamenlijk bezoek aan de Katholiekendag in München ging niet door, voornamelijk omdat het Nolens aan financiën ontbrak.³⁸

Bij al die congressen en conferenties heeft Nolens, voorzover ik heb kunnen nagaan, nooit officieel het woord gevoerd, maar ongetwijfeld heeft hij zich in die jaren voorbereid op de rol, die hij later op nationaal en internationaal niveau zou spelen. Zeker heeft hij daar veel mensen ontmoet, die duidelijk zijn geestverwanten waren, zoals Brauns en Hitze.

Belangrijk schijnt voor Nolens vooral het vierde Internationale Wetenschappelijk Congres van Katholieken in Freiburg geweest te zijn, dat van 16 tot 20 augustus 1897 plaatsvond ter gelegenheid van het feit dat driehonderd jaar tevoren Petrus Canisius was overleden. Voorzitter van het congres was Von Hertling, terwijl Schaepman lid van het congres-comité en een der vice-presidenten was. Bovendien was deze president van het Nederlandse comité, waarvan Nolens op uitdrukkelijk verzoek van Schaepman ook deel uitmaakte.³⁹ Vermoedelijk heeft Schaepman zijn vriend Nolens in Freiburg aan Von Hertling voorgesteld. Immers reeds in 1894 had Nolens met Schaepman gesproken over een Nederlandse vertaling van Von Hertlings werk *Naturrecht und Sozialpolitik* (Keulen, 1894).⁴⁰ Hij had zijn leermeester zelfs gevraagd een inleiding bij de Nederlandse uitgave te willen schrijven, waarop Schaepman had geantwoord: „Ik U inleiden! U, een put van wetenschap en ik een gisser, een wager en een trompetter van de voorhoede. Nu goed ik zal U een liedje blazen.”⁴¹

In de inleiding van de vertaling, die eerst in 1905 verscheen, zonder inleiding van Schaepman, vertelde Nolens, waarom hij Von Hertlings werk in het Nederlands had vertaald. Sinds enige jaren stond, aldus Nolens, de sociale politiek op de voorgrond. De sociale politiek betrof in het bijzonder de arbeidswetgeving. Maar „bestaat er een rechtsgrond voor de bemoeiing der overheid met de verhouding tussen werkgever en werknemer? En zo ja, welke is die rechtsgrond?” Als men een rechtsgrond ontkende, kon men alleen „uit motieven van opportuniteit aan de arbeidswetgeving steun verlenen”. Men kon nu zeggen: wat geeft het om welke motieven men de arbeidswetgeving nastreeft, als die wetgeving er maar komt. De sociale politiek evenwel was zo belangrijk, dat men niet „als 't ware instinctief maar bewust en consequent” te werk moest gaan en dat men er toe moest komen vaste beginselen op te sporen. En die vaste beginselen vond Nolens in het werk van Von Hertling „een der beste denkers van deze tegenwoordige tijd”.

De conclusie van het voorafgaande is duidelijk: Nolens heeft de rechtsgrondgedachte van Von Hertling tot de zijne gemaakt, overigens zonder veel moeite, omdat hij vele gedachten van Von Hertling reeds in zijn proefschrift had verdedigd. De sociale politiek had volgens Von Hertling ten doel: de leiding, bevordering en verzoening van de verschillende gemeenschapskringen door de staat en in het belang van de staatsgemeenschap. Zij moest uitgaan „van de onveranderlijke grondslagen van zedelijkheid en recht, d.w.z. van de erkenning van het natuurrecht”. De staat heeft het recht positieve wetten te maken, maar krachtens het natuurrecht zijn er natuurlijk grenzen binnen welke de staatsbevoegdheid moet blijven. Zo mag de staat de vrijheid van personen en gezinnen niet aantasten, tenzij het individu door zijn handelingen anderen doet lijden of benadeelt. Iedere beperking van de vrijheid „die niet door een overwegend belang der gemeenschap gevorderd wordt”, is een kwaad en komt in strijd „met het diepste der menselijke natuur”. Om deze redenen meende Von Hertling dat het behoud der vrijheid een leidende gedachte moest zijn in een gezonde sociale politiek.

Na deze principiële grondslagen uiteengezet te hebben, spreekt Von Hertling over problemen betreffende de verhouding tussen kapitaal en arbeid, de natuurlijke grondslag van het eigendomsrecht, de wettelijke bescherming van de arbeiders, de armenzorg, het „vermeende recht” op arbeid, de verplichte verzekering, het rechtvaardig loon, het behoud van

de middenstand en tenslotte de arbeidsorganisaties, door hem corporaties genoemd. Hier zij opgemerkt, dat naar de mening van Von Hertling arbeid met eigen arbeidsmiddelen in het natuurlijk recht van ieder ligt, maar dat arbeid met de arbeidsmiddelen van anderen steeds een contract met de eigenaar van die middelen veronderstelt, derhalve berust op een vrije overeenkomst en niet kan worden afgedwongen. Het sluiten en het naleven van arbeidsovereenkomsten heeft ook in de sociale politiek van Nolens altijd een grote plaats ingenomen – voor die tijd een zeer vooruitstrevende gedachte, welke echter thans, zeker in de formulering van Von Hertling maar ten dele aanvaard zal worden.

Ook al spreekt Von Hertling over het vermeende recht op arbeid, dan betekent dat niet, dat volgens hem de staat zich niet zou mogen bemoeien met de vraag of iedereen wel werk heeft of niet. Integendeel, de staat heeft volgens hem wel degelijk de plicht werkloosheid af te wenden, „in gewone omstandigheden door arbeidsbeurzen in te stellen, in buitengewone toestanden door publieke werken te ondernemen”. Want het behoort tot de taak van de staat te voorkomen, „dat aanmerkelijke gedeelten der bevolking van het gezonde leven van het maatschappelijke organisme worden afgescheiden”.⁴²

Op basis van de leer van St. Thomas, vervolgens van Rerum Novarum en daarna van het werk van Von Hertling heeft Nolens zeer consequent zowel op nationaal als op internationaal niveau, een sociaal-politiek beleid verdedigd dat, weliswaar uitgaande van bestaande structuren, voor die tijd soms zeer vooruitstrevende karaktertrekken vertoonde. Ook reeds omstreeks de eeuwwisseling, toen hij nog maar enkele jaren een rol in het politieke leven speelde, deed hij op het gebied van menselijke verhoudingen uitspraken, die zelfs geloofsgenoten onaangenaam in de oren moeten hebben geklonken.

Bij zijn promotie, in zijn inaugurale rede in Amsterdam, in de Mijnraad, in de mijnwerkersorganisatie, we hebben het kunnen constateren, steeds weer sprak Nolens over de menselijke waardigheid van de arbeider en dat betekende voor hem recht op arbeid, recht op een menswaardige behandeling, recht op gelijkheid. Bij de oprichting van de mijnwerkersorganisaties leerde hij de mijnwerkers, dat zij moesten „streven naar” of zo men de terminologie van Hoefnagels wil gebruiken „strijden voor” de erkenning van het *recht* om voor hun eigen belangen op te komen.⁴³ Maar hij begreep, dat de werknemers in die tijd nog vrij machteloos waren en

derhalve de steun van de overheid en van anderen nodig hadden. Hier lag een kans vooral van christenen een positief-christelijk beleid te voeren. Daarom schreef hij in 1896: „De grondtoon van mijn politieke werkzaamheid zal zijn: het streven om de eisen der christelijke leer in alle delen van het maatschappelijke en staatkundige leven tot hun recht te doen komen.”⁴⁴ Dat Nolens altijd bereid was met welke regering ook samen te werken, als die maar kwam met wetten en maatregelen ter bevordering van de stoffelijke welvaart van iedereen en met voorstellen tot oplossing van het maatschappelijke probleem, heeft hij het scherpst op 1 december 1897 in zijn maidenspeech in de Tweede Kamer laten blijken.

Het tweede punt, dat Nolens in zijn hier bedoelde rede naar voren bracht, was de stelling, dat in zijn ogen de sociale politiek op de voorgrond stond. Op die eerste december klonk in het Nederlandse Parlement voor het eerst uit de mond van een katholiek de oproep tot de (toen nieuwe) regering, vooral op sociaal gebied werkzaam te zijn. „Zij (sc. de regering) zal, aldus Nolens, moeten zijn een regering van sociale rechtvaardigheid en, zo voegde hij hier aan toe: Indien we thans spreken van een ministerie van sociale rechtvaardigheid, wordt hiermede bedoeld een regering, die het zich ten taak stelt, aan welke zich de plicht opdringt, de verhoudingen en belangen van verschillende groepen van de samenleving in overeenstemming te brengen met de eisen der natuurlijke gerechtigheid.” Het zou de eerste regering in Nederland moeten zijn, „voor welke deze sociale aangelegenheden hoofdzaak zijn”.

We vinden in Nolens' rede geen enkele huiver meer voor staatsinmenging op het sociale vlak. In de praktijk zou hij in latere jaren wel eens staatsbemoeienis in bepaalde gevallen afwijzen, maar dan alleen op grond van zijn principe, dat een hoger orgaan de vrijheid van een lager orgaan dient te respecteren als dit iets zelf kan doen. Staat en maatschappij beschouwde Nolens als een levend organisme en derhalve moest de regering, zo verklaarde hij in zijn maidenspeech, inzien dat het belang van ieder onderdeel, ook het verst verwijderde, het belang is van „'t geheel”.

De Venlose afgevaardigde wilde niet spreken over nijverheid, handel en landbouw, ook al hoopte hij, dat men deze regering nooit zou kunnen verwijten, dat zij handelslieden en landbouwers niet als eigenlijke Nederlanders zou beschouwen, maar hij wilde met klem spreken over het arbeidsvraagstuk. Wat diende men te verstaan onder het vraagstuk van de arbeid? vroeg Nolens zich af. Iedere regering, zo had hij in het begin van

zijn rede al gezegd, had tot taak „de verhoudingen en belangen van de verschillende groepen van samenleving in overeenstemming te brengen met de eisen der natuurlijke gerechtigheid”. In dit kader plaatste hij het vraagstuk van de arbeid, dat op de volgende wijze zou kunnen worden omschreven:

- 1) Is bij de verdeling van het gemeenschappelijke door kapitaal van de ene kant (waaronder tevens korthedshalve grond en ondernemers begrepen worden) en arbeid van de andere kant, voortgebracht maatschappelijke inkomen, de vorm waarin de factor arbeid zijn deel ontvangt de beste, en de mate waarin hij zijn deel ontvangt billijk en rechtvaardig?
- 2) Zijn de voorwaarden waaronder in de tegenwoordige produktiewijze die factor arbeid zijn dienst bewijst *te bezwarend* en zo ja, in hoeverre? en op welke wijze kan daarin verbetering gebracht worden?

Nolens verwierp in zijn rede staatsmacht, maar niet staatsbemoeiing, hij wilde de mens noch enkel als individu noch als een wezen geabsorbeerd door de gemeenschap zien.

Het programma van de katholieke kamerfractie had Rerum Novarum als grondwet van het sociaal-politieke handelen aanvaard. Nolens wilde dan ook uitgaan van dit pauselijk document, waaruit hij enige punten naar voren bracht en toelichtte. Hij was blij, dat de regering voornemens was veel aandacht aan het sociale vraagstuk te schenken. Maar „zoals bij alle praktische aangelegenheden kan men ook hier in het arbeidsvraagstuk op verschillend standpunt zich bevinden en toch komen tot het voorstellen en het aannemen van dezelfde maatregelen”. Voor de betrokkenen was het immers niet belangrijk of parlementsleden uitgingen van een utiliteitsstandpunt of van een rechtsstandpunt, als de nodige hulp maar werd verleend.

Nolens ging verder in op een aantal concrete punten met betrekking tot de sociale wetgeving, waarna hij zijn rede aldus eindigde: „Zorgt dat men van U kunne getuigen, niet alleen *dat verwacht werd, dat gij zoudt zijn*, maar ook *dat gij geweest zijt* een ministerie van sociale rechtvaardigheid.”⁴⁵

De rede van Nolens werd door Schaepman weliswaar geprezen, maar hij maakte niet ten onrechte de opmerking, dat de speech stijf was van vastheid „een soep waarin de lepel blijft staan” en zo voegde hij er aan toe: „Dat is zwaar eten”.⁴⁶

Scherpe kritiek kreeg Nolens te verduren van het liberale kamerlid Van Houten, die in de *Avondpost* onder de titel: *Katholiek Socialisme*, de rede van de Venlose afgevaardigde aanviel en zich zoals Nolens in *Het Centrum* schreef, in feite tegen de encycliek „*Rerum Novarum*” keerde. Volgens Van Houten was de katholiek verplicht met de encyclieken in dwalingen te vervallen; dus Nolens dwaalde, toen hij zich in de Kamer op *Rerum Novarum* beriep.⁴⁷

Eigenlijk voelde Nolens niet veel voor een courantendebat. Men kon toch niet tot een resultaat komen! Maar de inhoud van Van Houtens artikel was van dien aard, dat de aangevallene zich omwille van alles waarom het ging, verplicht gevoelde naar de pen te grijpen. Alleen reeds de titel van de artikelen van Van Houten was aanvechtbaar: „In dit opschrift toch – *Katholiek socialisme* – liggen al de beschuldigingen, die in ’t artikel zelf gedaan worden opgesloten. Maar ook dwalingen en misverstanden, waarop die beschuldigingen steunen”, aldus Nolens, die er nog eens uitdrukkelijk op wees, dat het even ongerijmd was van katholiek socialisme als van een vierkante cirkel te spreken. Men bedenke, dat aan het einde van de vorige eeuw het socialisme een ander karakter had dan tegenwoordig. Socialisme stond in die tijd beslist lijnrecht niet alleen tegenover het katholicisme, maar tegenover ieder positief christendom, zoals Nolens het uitdrukte. *Rerum Novarum* bestreed zeer uitvoerig dit socialisme. Van Houten scheen, aldus Nolens, iedereen socialistisch te noemen, die zich keerde tegen het liberale individualisme (en dan zou Leo XIII een socialist zijn geweest), maar hij beseftte niet, dat men tegen het individualisme kon zijn zonder een stelsel aan te hangen, dat er naar streefde het individu te doen opgaan in de gemeenschap.⁴⁸

Duidelijk liet Nolens uitkomen, waarom hij zowel het socialisme als het liberalisme afwees. Het arbeidsleven was immers „vergiftigd (-) door de liberaal-economische theorie van absolute vrijheid op economisch gebied, die door de onbeperkte vrijheid van mededinging noodwendig moest vooruitlopen op de onvrijheid der minst sterken in de wedloop – niet zozeer in de wedloop tussen ondernemers onderling – dan wel tengevolge van deze in de strijd tussen de verschillende factoren van de voortbeweging”.

Nolens stelde dan de belangrijke vraag, of gezegd kon worden, „dat de rijkdom van de Staten geen andere oorsprong heeft dan het werk der arbeidende klasse”. Hier kon alleen een positief antwoord op volgen.

Immers: „Het maatschappelijk inkomen (rijkdom in economische zin) wordt voortgebracht door de samenwerking van drie factoren: de gegevens der natuur, de menselijke arbeid, met medewerking van kapitaal. Dat kapitaal zelf is echter ten slotte weer het produkt van de twee eerste, en wordt daarom ook genoemd een afgeleide factor.”

De ondernemer verbindt de drie factoren van voortbrenging. Ondernemersmoeite kan er zelfs zijn zonder noemenswaardig kapitaal. Handenarbeid is het meest onmisbaar in het produktieproces.⁴⁹

Deze gedachten, ontwikkeld in *Rerum Novarum*, betekenden geen miskenning van de ondernemersklasse, waarvan Van Houten meende Nolens te moeten beschuldigen. *Rerum Novarum* geeft nergens blijk van miskenning van de ondernemers. Men moest zich niet schuldig maken aan eenzijdigheid ten voordele van de arbeiders, door onbillijkheid en onrechtvaardigheid tegenover de andere klassen, maar ook niet omgekeerd.⁵⁰

Belangrijk in de encycliek was de stelling, dat de loonarbeider door zijn arbeid in het bezit van het nodige levensonderhoud moest komen en dat bij het verrichten van die arbeid rekening moest worden gehouden met zijn menselijke natuur. Het was daarom een eis der natuurlijke gerechtigheid, dat het loon niet ontoereikend zou zijn om een spaarzaam, eerzaam werkmans levensonderhoud te verschaffen, maar ook, dat de arbeidsvoorwaarden niet strijdig zouden zijn met de natuur van de mens, hem de vervulling van hogere plichten niet onmogelijk maakten. Voor Nolens was de arbeider niet alleen de „drager van arbeidskrachten” een middel, een factor van voortbrenging van economische rijkdom, maar ook het doel, waarvoor de produkten van de voortbrenging bestemd zijn. Het economische leven moest daarom weer worden beheerst door de zedenleer. De Staat diende echter mee te werken om dit „ideaal” te bereiken.⁵¹

Opmerkelijk was in de hier besproken artikelen de uitlating van Nolens dat naar de mening van liberalen en socialistten de katholieken op papier *Rerum Novarum* wel als grondwet erkenden, maar dat zij dit zeiden met het oog op de verkiezingen. Men was dan ook hoogst verbaasd dat men (sc. Nolens zelf) in de Kamer openlijk met de leer van de encycliek voor de dag was gekomen.⁵² Inderdaad was zelfs door Schaepman nog niet in de Kamer over sociale verbeteringen gesproken „met de encycliek” in de hand. Nolens heeft met zijn rede bewezen, dat hij met *Rerum Novarum* ernst wilde maken door de sociale politiek op de voorgrond te stellen: de

arbeider heeft recht op bestaan; dit recht moet „desnoods” verwezenlijkt worden door tussenkomst van de Staat, doch niet zo maar, zonder meer! De Staat dient tussenbeide te komen „waar dit nodig is en voorzover het op doelmatige wijze geschieden kan”!⁵³ Deze stelling van Nolens mag men niet over het hoofd zien. Men is geneigd gemakshalve te zeggen: Schaepman was tegen staatsinmenging, Nolens vóór staatsinmenging, terwijl in feite de eerste als het werkelijk niet anders kon, staatsinmenging aanvaardde, terwijl de tweede weliswaar voor staatsinmenging was, maar dan toch niet onvoorwaardelijk. Het bewijs daarvan is te vinden in het optreden van Nolens in de Kamer van 1896 tot 1931. In sommige gevallen verwierp hij te ver gaande staatsbemoeyenis (b.v. inzake het subsidiebeleid)⁵⁴, in andere gevallen eiste hij staatsbemoeyenis (bv. inzake de ontginning van de mijnen van Staatswege).

In zijn slotartikel verdedigde Nolens nog het standpunt, dat onder rechtvaardig loon dient te worden verstaan een loon, waardoor de arbeider in zijn eigen onderhoud en in dat van zijn gezin kan voorzien.⁵⁵

De artikelen van Nolens in het Centrum lieten aan duidelijkheid niets te wensen over. De encycliek was voor hem, na rijpe, wetenschappelijke bestudering, een leidraad in zijn sociaal-politiek handelen. En zijn leven lang zou hij opkomen voor de waardigheid van de arbeider als mens en voor diens rechten volgens de leer van Leo XIII.

Nolens stelde duidelijk het solidarisme als een alternatief tussen socialisme en liberalisme. Het individu is er niet alleen voor zichzelf maar ook voor anderen. Doch hoewel zich inzettend voor de gemeenschappen (Kerk, staat, maatschappij), behoort het niet op te gaan in de gemeenschap.⁵⁶

Het is niet te verwonderen, dat Aalberse aan Nolens dacht, toen hij het initiatief nam tot het oprichten van het *Katholiek Sociaal Weekblad*. Hij verzocht derhalve op 10 juli 1901 Nolens adviseur van het nieuwe Weekblad te worden.⁵⁷ Deze antwoordde daartoe bereid te zijn, maar hij wilde wel eerst met de oprichter van het K.S.W. kennismaken. Zo ontmoette Aalberse in augustus voor het eerst de man, met wie hij in velerlei opzicht dertig jaar zou samenwerken. Aalberse en Nolens vormden een duo, dat elkaar prachtig aanvulde. De een een volksleider, in de geest van Schaepman, de soms wat onstuimige sympathieke volksvertegenwoordiger, de andere breder van visie, als geleerde gedegener, een man die ieder woord overwoog, en daardoor minder sympathiek overkwam, maar door ieder-

een gewaardeerd werd om zijn absolute onkreukbaarheid; de een een leek en in zijn optreden een man van het lekenapostolaat, de ander een sociaalvoelend priester.

In het onderhoud, dat Nolens met Aalberse had, verklaarde hij een adviseurschap wel te willen aanvaarden op voorwaarde, dat Schaepman het er mee eens zou zijn. Bovendien stelde hij de opvallende voorwaarde, dat de medewerkers goed zouden worden betaald.

Op 20 oktober 1901 verzocht Aalberse Mgr. Drehmanns Nolens tot adviseur van het K.S.W. te benoemen. Bezwaren waren er niet, zodat Mgr. Drehmanns aan het verzoek voldeed.⁵⁸

Vooraf in het begin bewees Nolens een goed adviseur van het K.S.W. te zijn.⁵⁹ Zijn sociale beginselen heeft Nolens nooit prijsgegeven, maar hij was niet blind voor het feit, dat de verhoudingen tussen mens en maatschappij, tussen de mensen onderling aan tijd gebonden zijn. Aan zijn beginselen toetste hij voortdurend het praktische sociaal-politieke beleid, dat zich geleidelijk aan niet meer beperkte tot eigen provincie of eigen land, doch gericht was op de verhoudingen tussen alle mensen onderling en tussen de volkeren der wereld. Zo groeide hij uit van nationale tot internationale sociaal-politicus.

Als we het leven van Nolens bestuderen, kunnen wij constateren, dat de voornaamste motivatie van zijn sociaal-politiek handelen is geweest: enerzijds de humanisering van de arbeid, anderzijds de arbeiders bewust maken van hun menselijke waardigheid.

Volgens velen zou de Kerk mede oorzaak zijn geweest van de kerkelijke vervreemding van de arbeidende mens. De Kerk zou zich „tussen eenvoudige, arme en kleine mensen” voortbewogen hebben „als een adellijke dame”. Immers zij zou zich nauw verwant hebben gevoeld „aan de groep van kapitaalkrachtigen, machtigen, mensen van cultuur en wetenschap”.⁶⁰ Geheel onjuist schijnt de beschuldiging niet. Schaepman schreef in zijn tijd al: „Ik bid nu, dat er na Leo XIII een paus moge komen, die de ouwiverij, met name te Rome, opruimt en een tiental rode kardinalen maakt en de pauselijke vertegenwoordigers gaat kiezen uit alle natiën. Er moet nu een paus komen, die een nieuwe Charlemagne kroont, *King Demos*. Hij heeft misschien wat meer chrisma nodig om hem te zalven, maar er is genoeg. *Gratia domini nostri superabundans . . .*”.⁶¹

Ook Poels heeft zijn mening over de „aristocratische” Kerk en over de

conservatieve elementen in de Kerk duidelijk naar voren gebracht in een inmiddels befaamd geworden brief aan Aalberse.⁶² Herhaaldelijk echter wordt door diverse auteurs een dubbele fout gemaakt. Zij spreken enerzijds over de Kerk, terwijl zij zouden moeten spreken over een aantal kerkelijke gezagsdragers en christenen; anderzijds vergeten zij, dat de Kerk, bestaande uit mensen, mede bepaald wordt door de maatschappij-structuur. De socialisatie der mensheid, waarover Teilhard de Chardin en o.m. Paus Johannes XXIII in zijn encycliek *Mater et Magistra* schreven, begint nu pas duidelijke contouren te vertonen. Dat de christenen wellicht meer dan anderen de plicht hebben de aarde mee te bouwen, dat hun handelen zo werkelijk aards moet zijn, „dat er een hemel in wordt opgeroepen”, daarvan beginnen wij ons steeds meer bewust te worden.⁶³ Maar hebben Nolens en met hem zovele andere priesters en leken er niet herhaaldelijk blijk van gegeven, dat zij wilden werken voor het welzijn van de mens en met name van de arbeider hier op aarde? Zeker wij herhalen het, Nolens levend in een geheel andere tijd dan wij, ging in zijn activiteiten uit van de bestaande orde; hij aanvaardde een kapitalistische maatschappijstructuur, maar hij was niet blind voor de soms afschuwelijke fouten van het kapitalisme en wilde de maatschappij zij het langs geleidelijke weg verbeteren, en dit juist door in wezen de arbeid belangrijker te vinden dan het kapitaal. Daarin ging hij verder dan Schaepman, die eveneens een betere maatschappij wilde, maar meer nog dan zijn leerling leefde in een wereld, waarin de kerkelijke overheid zich inderdaad wel eens te zeer voortbewoog „als een adellijke dame”.

Nolens was een kind van zijn tijd, maar ver over de tijdgrenzen heen kijkend bouwde hij aan een nieuwe, betere menselijke samenleving, welke alleen werkelijkheid zou kunnen worden als de mens zijn individuele en sociale verantwoordelijkheid zou begrijpen.

Nolens, politiek leider van de Nederlandse
Katholieken. De antithese en de coalitie.
Conservatief of progressief? De „simplistische
eenheidsopvatting”. De uiterste noodzaak.
De reorganisatie tot R.K. Staatspartij onder Nolens.

Op 20 oktober 1896 woonde Nolens als opvolger van L. Haffmans voor het eerst de vergadering van de katholieke Kamerclub bij. Een betekenisvolle coïncidentie! Want op die vergadering kon Schaepman voor zichzelf vaststellen, dat eindelijk de eerste stap was gezet naar de verwezenlijking van zijn in 1877 zo hartstochtelijk verdedigd plan: de oprichting van één katholieke partij in Nederland, en Nolens zou niet alleen met vele anderen de moeizame weg naar die ene R.K. Staatspartij afleggen, maar bovendien na 1903 de feitelijke politieke leider van de Nederlandse katholieken worden.¹

Eigenlijk bestond er toen nog geen R.K. Staatspartij. Wel was in 1891 buiten Schaepman om de katholieke Kamerclub geformeerd en bestonden er allerlei katholieke kiesverenigingen, maar van één nationale katholieke partij kon niet worden gesproken en de éénheid onder de katholieken was ver te zoeken.²

In de eerste jaren na de oprichting bezocht Schaepman slechts zelden de vergaderingen van de Kamerclub. Toen in mei 1892 de statuten van de club werden besproken, had hij bericht van verhindering gezonden, maar tegelijk stelde hij in zijn brief amendementen op de voorgestelde statuten voor. Tijdens het voorzitterschap van Ruijs van Beerenbroeck (september 1892-november 1893) woonde hij enkele belangrijke vergaderingen wel bij, maar nadat in november 1893 Haffmans tot voorzitter was gekozen, zag men hem in het geheel niet meer in de clubbijeenkomsten.³

Na het overlijden van Haffmans op 16 september 1896 verscheen Schaepman weer in een vergadering van de Katholieke Kamerclub. Daar werd de vraag van Bahlmann besproken, wat moest worden gedaan „om

bij de komende stembusstrijd de eenheid der katholieken en hun eendrachtig optreden te bewerken.”⁴ De vraag leidde tot het opstellen van een program, zoals Schaepman reeds in 1883 in zijn Proeve van een program had gewild. De definitieve tekst daarvan werd vastgesteld en door alle katholieke kamerleden ondertekend op 20 oktober 1896, derhalve in de eerste vergadering van de Kamerclub die Nolens bijwoonde. Het opvallende van het programma was, dat het eerste punt, door Schaepman geredigeerd, als titel droeg *Sociale Vragen* en met deze woorden aanving: „Voor de katholieke leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal is de Encyclyek *Rerum Novarum* op dit stuk de grondwet”. Het is niet onwaarschijnlijk dat Schaepman deze aanhef heeft geschreven op aandringen van of in overleg met Nolens.⁵

Het zag er naar uit, dat de omstandigheden om te komen tot de vorming van één katholieke partij zeer gunstig waren geworden. Schaepman stelde dan ook in het begin van het jaar 1897 voor *vanuit de Kamerclub* stappen te ondernemen om de bestaande katholieke kiesverenigingen in één bond samen te brengen. Op die wijze zou het bovendien gemakkelijker worden de banden tussen de katholieken, de anti-revolutionairen ende dissidente anti-revolutionairen (De Savornin Lohman c.s.) weer nauwer aan te halen.⁶ Reeds een week later verklaarde hij, dat men „zo goed als gereed” was met de organisatie van de katholieke kiesverenigingen. Hij wees erop, dat de katholieke Kamerclub door het publiceren van haar program „niet onaanzienlijke invloed” had gewonnen en dat zij derhalve gerechtigd was de leiding in de verkiezingsstrijd in handen te nemen. Hij stelde daarom voor de kiesverenigingen in een grote vergadering bijeen te roepen en met afgevaardigden van die kiesverenigingen te overleggen welke richting bij de verkiezingen zou worden gevolgd. Daar in die tijd het districtenstelsel nog bestond, betekende dat een confederatie van alle kiesverenigingen „met behoud van elks zelfstandigheid”. Doch er zou ook een samenwerking tussen katholieken en protestanten moeten komen om zo nodig met één gemeenschappelijke kandidaat de strijd tegen niet-christelijke kandidaten aan te binden.⁷ Het voorstel van Schaepman werd in een volgende vergadering aangenomen.⁸

Zo kwamen op 3 mei 1897 uit alle delen van het land afgevaardigden van de katholieke kiesverenigingen en leden van de Katholieke Kamerclub in Utrecht bijeen. Dobbelsmann trad bij deze bijeenkomst als voorzitter op. Schaepman verdedigde daar nu niet *zijn* motie, maar een motie

door alle 24 katholieke kamerleden ondertekend, waarin de afgevaardigden van de katholieke kiesverenigingen verklaarden het programma van 20 oktober 1896 te aanvaarden, terwijl zij de zelfstandigheid van de Rooms Katholieke Staatspartij ten volle erkenden. Tevens namen zij het besluit om waar een katholieke kandidaat geen kans zou maken, de kandidatuur van een anti-revolutionair te steunen. „Met een donderend applaus” keurde de vergadering de motie goed, zodat 5 mei 1897 als oprichtingsdatum van de R.K. Staatspartij zou kunnen worden beschouwd, ware het niet, dat van een door Schaepman beoogd verbond van kiesverenigingen nog geen sprake was.⁹

De bijeenkomst in Utrecht betekende voor Schaepman een triomf: de eerste contouren van een Nederlandse Centruumpartij begonnen zich af te tekenen en als men de notulen van de katholieke Kamerclub uit de jaren rondom de eeuwwisseling leest, bemerkt men, dat Schaepman steeds meer als de leider van de katholieken in politiek opzicht werd beschouwd, ook al volgde hem niemand van zijn medeleden (ook Kolkman en Nolens niet), toen hij in 1898 vóór de persoonlijke dienstplicht stemde. Toch werd hij pas op 17 september 1901 tot voorzitter van de katholieke Kamerclub gekozen. Twee dagen tevoren had hij Nolens geschreven: „Ik hoop dat gij een paar Limburgse vrienden op mij kunt laten stemmen dinsdag. Ik kom er rond vooruit dat ik deze keer er nogal op gesteld ben.”¹⁰

Duidelijk had Schaepman, die zovele jaren gestreden had voor de eenheid, die zo vaak door zijn eigen geloofsgenoten verguisd en miskend was, behoefte aan erkenning. Daarnaast heeft hij wellicht gemeend als voorzitter zich nog meer te kunnen inzetten voor een definitieve organisatie van een katholieke partij.

Van de confederatie van kiesverenigingen kwam echter nog niets terecht. In december 1900 werd in de katholieke Kamerclub in verband met de naderende verkiezingen het program van 1897 opnieuw aan de orde gesteld. Men besloot met algemene stemmen dat programma in beginsel te handhaven „behoudens enkele wijzigingen”. Als leden van een redactie-commissie werden benoemd Nolens, Van Vlijmen en E. A. M. van der Kun. Het is ongetwijfeld aan Nolens te danken, dat de wijzigingen vooral betrekking hadden op sociale vraagstukken, waaraan in het vervolg meer dan voorheen aandacht zou worden geschonken.¹¹

Van die dagen af tot 1931 zou Nolens meewerken aan alle verkiezings-

programma's of partijprogramma's, samengesteld door wat later de R.K. Staatspartij genoemd werd en men kan zelfs zeggen, dat al die programma's het stempel van Nolens droegen.

Toen Schaepman eenmaal voorzitter van de katholieke kamerfractie was geworden, heeft hij tevergeefs getracht alle katholieke kiesverenigingen in federatief verband samen te brengen. Voor de laatste maal presideerde hij op 18 november 1902 de vergadering van de katholieke kamerfractie.¹²

Op 24 december 1902 bezocht Nolens voor het laatst zijn „onvergetelijke vriend” in Rijsenburg. Van deze ontmoeting heeft hij zelf het volgende verteld. „Hij had mij daags te voren dringend verzocht hem voor zijn vertrek naar Rome nog eens te bezoeken. Wat een tragisch ontmoeten! De lichamelijke en geestelijke zo sterke man was verzwakt en verouderd. Ik moest hem beloven in maart naar Rome te komen. Zou ik hem daar nog weerzien? Ik twijfelde er sterk aan, maar sprak die twijfel niet uit, en door gedwongen luchthartigheid zocht ik te voorkomen dat hij zelf er over spreken zou. Bij het vertrek een handdruk, waarbij ik in zijn ogen de vraag meende te lezen, waarschijnlijk omdat ik ze mijzelf stelde: zullen we elkander weerzien? Voor mijn overkropt gemoed was het tijd, dat ik buiten de welbekende studeerkamer kwam. Pijnlijk er ogenblik heb ik zelden beleefd.”¹³

Na Kerstmis vertrok Schaepman naar Rome en daar werd hij ernstig ziek.¹⁴ Ook Kolkman had de priester-staatsman nog vóór zijn vertrek naar Rome bezocht. Aan Nolens schreef hij: „Over onze ontmoeting te Rijsenburg kan ik alleen dit zeggen: het was tragisch. Het heeft mij zo aangegrepen, dat ik geheel van streek was. De toestand scheen mij zo erg, dat ik mij afvroeg: zal hij Rome nog halen? Toen later de slechte berichten kwamen, raakte mijn zenuwgestel geheel in de war. Van alle kanten kreeg ik telegrammen, die mij berichten brachten en om berichten vroegen. Het wond mij zó op, dat ik er onder door ging en het bed moest gaan houden. Heden ben ik weer voor het eerst uit geweest. En hoe jammer nu, dat de goede berichten zo straks weer werden gestoord. Ik dacht de Doctor al weer zo wat op de been en daar krijg ik me opeens weer een telegram, dat alle hoop wegneemt. Om 5.40 uur vanmiddag seint men mij uit Rome: Etat sensiblement aggravé, en danger. . . Het is ontzettend treurig en vrees ik ook nu, dat het einde wel eens kon naderen. Wij hopen echter nog altijd en oud en jong hier in huis bidt voor hem.”¹⁵

Een dag later schreef Nolens aan Schaepman een brief om hem geluk te wensen met zijn herstel. Hij had dus kennelijk op dat moment het schrijven van Kolkman nog niet ontvangen. Zijn brief heeft hij echter niet verzonden. Nolens schreef daarin dat men (en vooral hijzelf) erg in spanning had gezeten. „Nu maar wat geduld en voorzichtigheid . . . dat hebt ge goed gedaan dat ge ons miserabel weer ontvlucht zijn! Ik hoop U in april weer flink hersteld terug te zien, want ik vermoed, dat ge geen haast zult hebben om weer naar het Noorden te verhuizen.”¹⁶

Voor optimisme bleek Nolens nauwelijks reden te hebben. De volgende dag ontving hij in Rolduc een telegram van de executeur-testamenteir C. Zellerhoff met het bericht, dat Schaepman 's morgens was overleden.¹⁷ Een ontredderde Kolkman schreef aan Nolens: „Wij beiden hebben in de Doctor een goede vriend verloren en bij alle losmondigheid, die hem wel eens eigen was, hield hij toch in zijn hart van U en van mij en van al mijn huisgenoten.”¹⁸

Inderdaad, Nolens had een vriend verloren, een van de weinigen die hij heeft gehad. Bijna steeds had hij de leiding van Schaepman gevolgd. In twee ernstige zaken wilde hij zijn leermeester niet volgen, niet omdat hij het met hem oneens zou zijn geweest, maar omdat hij in feite verder dan zijn meester wilde. Schaepman bleek nl. bereid te zijn een desnoods mankgaande wet te accepteren, als die wet er maar kwam. Nolens verlangde, zeker in de beginjaren van zijn politieke carrière, geen halve maatregelen. Dat hij tegen de afschaffing van het remplaçantenstelsel stemde, was niet, omdat hij het oude stelsel goed vond, maar hij was van mening, dat tegelijk met de afschaffing van het remplaçantenstelsel er een goede nieuwe militiewet moest komen.¹⁹

Zo stemde Nolens tegen de leerplichtwet, omdat hij alleen voor leerplicht kon stemmen, als het bijzonder onderwijs de lasten daaraan verbonden op dezelfde wijze zou kunnen dragen als het openbaar onderwijs. Immers, leerplicht was beslist niet in strijd met het christelijk beginsel, zelfs niet bij een onderwijstoestand zoals „die thans bij ons bestaat”. De moeilijkheid voor Nolens was echter, dat voor christelijke ouders de plicht tot opvoeding van hun kinderen inhield de plicht tot christelijke opvoeding en hier stuitte men op grote moeilijkheden gelet op de onderwijstoestanden in die jaren. Het wetsvoorstel van de regering vond Nolens te gematigd: het ontwerp was een loot „geënt op ongezonde stam”. Terecht merkte Witlox op: „De scherpzinnige Nolens raakte hier

de voornaamste moeilijkheid in het hart.”²⁰

Schaepman heeft zich over Nolens' houding in deze zaak kennelijk wel enigszins geërgerd. Aan Gisbert Brom schreef hij in 1899 zelfs: „Hij (sc. Nolens) durft alles en doet niets. Hij heeft bijna nog nooit gestemd zoals hij durft, tenzij tegen mij.” En een week later: „Wie weet nu (sc. i.v.m. de leerplichtwet) hoe Nolens stemmen zal? De Standaard meent: voor. Ik wed: tegen.”²¹ De conclusie van Rogier, dat ook Nolens behoorde tot de partij van de stilstand en een beschamend blijk gaf van star conservatisme, omdat hij in de kwestie van de leerplichtwet zich niet achter Schaepman schaarde, lijkt mij niet juist te zijn.²² Schaepman was nogal snel geïrriteerd. En in geprikkelde stemming kon hij vaak in brieven opmerkingen plaatsen, die men niet al te letterlijk behoefde te nemen. Bovendien moet Schaepman niet alleen het stemmen naar eigen geweten hebben geaccepteerd, maar ook bleek, dat Nolens de achting en de sympathie van Schaepman door in beide gevallen tegen te stemmen beslist niet had verspeeld. De correspondentie tussen de beide priesters ging door en daarin is van enige wrok geen spoor te bekennen. In die dagen schreef Schaepman zelfs aan Nolens brieven over de reacties op de aanneming van de leerplichtwet. Wel had hij met Nolens een kennelijk temperamentvolle woordenstrijd gehad waarvoor hij zijn verontschuldiging aanbood. Hij schreef nl.: „Wat nu de temperamentskwestie betreft. Ge begrijpt en weet ook, dat ik de zaak vijf minuten later als een grote domheid verdoemde. Ook heb ik er nooit een stelselmatige bewuste tegenwerking in gezien. Maar er is iets anders. Mijn vijanden hebben steeds allen, die het met mij eens waren of van een zekere, zelfs uitermate matige instemming deden blijken, voor „volgelingen” en minder uitgemaakt. Dit heeft op niet weinigen gewerkt, ook op ouderen dan Gij. Door dit gezanik heeft men mij veel mensen ontfutseld. En ik meende dat dit gezanik ook op U begon te werken. Dat was een gedachte, die mij zéér pijn deed. Ziedaar de psychologische explicatie. Mijn gedachte was, natuurlijk, onjuist; geheel onverklaarbaar was zij na Uw speech niet. En hiermede is dit voor goed uit.”²³

Voor Witlox was Nolens' standpunt „ongetwijfeld het juiste, dat van Schaepman het meest durvende. Schaepman, zo zou men kunnen zeggen nam een wissel op de toekomst, hopende dat gelijkstelling van het bijzonder onderwijs met het openbaar onderwijs er op den duur wel zou komen; Nolens wilde eerst gelijkstelling dan leerplicht.”²⁴ Het is daarom

ook moeilijk te begrijpen, dat volgens Van Wely Nolens later liefst niet meer aan zijn votum tegen de leerplicht herinnerd wilde worden.²⁵

In ieder geval heeft Nolens zich steeds de vriend van Schaepman genoemd. In verschillende artikelen herdacht hij zijn vriend. Hij prees de grootheid van de man, die tot aan zijn overlijden als een „Zondagskind” „zijn lentefrisheid” (d.w.z. de ware geestdrift) wist te behouden.²⁶

Na het overlijden van Schaepman werd al spoedig de vraag gesteld, wie zijn rol in de Nederlandse politiek zou overnemen. Men zou kunnen zeggen, dat de overledene drie opvolgers kreeg. In zijn kiesdistrict Almelo werd de Leidse wethouder P. J. M. Aalberse tot afgevaardigde in de Tweede Kamer gekozen. Maar ofschoon deze als oprichter van het *Katholiek Sociaal Weekblad* en kort na zijn verkiezing tot kamerlid als oprichter van de *Katholieke Sociale Actie* in het land grote bekendheid genoot, was hij nog te jong om de leidende rol van Schaepman over te nemen. Opvallend was overigens, dat Aalberse na de welkomstwoorden van Travaglino in de Kamerclub uitdrukkelijk verklaarde achter de woorden van Schaepman te staan: „De éénheid is de eerste levensconditie der partij.”²⁷ M. J. C. M. Kolkman, een trouw aanhanger en groot vriend van de overledene en daarom reeds diens mogelijke opvolger, werd weliswaar fractievoorzitter, maar van nature was hij geen partijleider. Toen hij in 1908 minister van Financiën werd, kozen de leden van de katholieke Kamerclub de bekwame en deskundige J. A. Loeff tot fractievoorzitter. Pas bij die gelegenheid werd aan Nolens, de derde mogelijke opvolger van Schaepman, als toekomstige partijleider gedacht. Bij de verkiezing van de ondervoorzitter kreeg de Venlose afgevaardigde, in wie Schaepman reeds omstreeks 1900 zijn opvolger had gezien²⁸, negen stemmen, evenveel als de conservatieve Van Vlijmen. Bij loting tussen beide kandidaten viel het lot op Van Vlijmen, zodat ook nu de toen reeds meest invloedrijke politicus onder de katholieken officieel nog geen leidende rol kon spelen.²⁹ Eerst op 15 februari 1910 werd hij tot fractievoorzitter gekozen, een functie die hij verder tot aan zijn overlijden zou blijven vervullen.

Dat het tot 1910 heeft geduurd, voordat Schaepman in Nolens zijn werkelijke opvolger kreeg, heeft voor een groot deel aan Nolens zelf gelegen. Twee dagen na het overlijden van de Doctor schreef Aalberse aan zijn vrienden Eduard Brom en Henri Cramer, dat Nolens beslist de leider van de linker-fractie was en dus daarom al als opvolger van Schaepman

kon worden beschouwd, maar het was jammer dat hij zo weinig strijdlustig was. „Je zou 'm wel 'ns een por willen geven.”³⁰ In werkelijkheid was Nolens toen reeds een politicus, die, in kennis en deskundigheid ver uitstekend boven zijn collega's in de Tweede Kamer, een eenzame figuur was: een man zonder echte vrienden, een man die onder geen voorwaarde de slaaf van een partij-mechanisme kon zijn.

Toch werd Nolens kort na het overlijden van Schaepman officieus al spoedig als de nieuwe politieke leider van de katholieken gezien. Partij-leider kon hij niet zijn, omdat er nog geen partij bestond, doch zowel in de fractie als in de in 1904 opgerichte Algemene Bond van R.K. Kiesverenigingen werd zijn invloed van dag tot dag groter. Bij belangrijke parlementaire debatten, bij algemene beschouwingen, in Kamercommissies, was hij veelal de belangrijkste spreker en het bleek al spoedig, dat hij de man was, die het politieke beleid van de katholieken in de Kamer bepaalde, ook al was hij daar nog geen fractievoorzitter.

Nolens schijnt bij de partijvorming van de katholieken in 1904 geen directe rol te hebben gespeeld. Het initiatief tot de oprichting van een algemene bond van R.K. kiesverenigingen is niet uitgegaan van de katholieke Kamerfractie, zoals Schaepman had gewild, maar van J. W. van den Biesen, lid van de Eerste Kamer voor Noord-Brabant. Er bestonden in 1904 reeds een groot aantal plaatselijke kiesverenigingen, verschillende centrale organisaties en de Provinciale Bonden van R.K. Kiesverenigingen. Van den Biesen zond in februari 1904 aan de besturen van al die organisaties een circulaire met het verzoek in mei 1904 naar Utrecht te komen om in onderling overleg een algemene Bond van provinciale kiesverenigingen te stichten. Hij achtte een dergelijke bond nodig, want „een algemene leiding voor verkiezingen van leden der Tweede Kamer ontbreekt bij de rooms-katholieken ten enmale”, en vervolgens, omdat er „zelfs geen adres aan te wijzen” was „waar de andere christelijke partijen zich zouden kunnen aanmelden, om eendrachtig ten strijde te gaan”. Hieruit blijkt overduidelijk, dat Van den Biesen niet zozeer aan een partij als aan een kiesorganisatie dacht.³¹

De bijeenkomst vond in Utrecht plaats op 30 mei 1904. Alle genodigden waren verschenen. Tijdens de discussies bleken vele aanwezigen weinig vertrouwen te hebben in een bond van provinciale kiesverenigingen. Besloten werd dat uit iedere provincie één afgevaardigde zou worden aangewezen als lid van een commissie, die een reglement van de op te

richten bond zou samenstellen. Het maken van een concept-reglement werd toevertrouwd aan een sub-commissie onder voorzitterschap van D. A. P. N. Koolen. Deze sub-commissie voltooide haar taak in augustus. Zij had als grondslag van de op te richten bond genomen de kiesverenigingen, welke kandidaten voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer der Staten Generaal stelden en dus niet de provinciale organisaties. Het is om deze reden, dat de Provinciale Bond van Noord-Brabant zich met de plannen niet kon verenigen en zich niet aansloot bij de *Algemene Bond van R.K. Kiesverenigingen*, welke op een vergadering, die op 15 oktober 1904 te Utrecht plaats vond, definitief werd opgericht. In de eerste Bonds-vergadering op 3 april 1905 werd Koolen gekozen tot eerste voorzitter van de Algemene Bond. Hij zou deze functie bekleden tot 1918.

Sedert 1905 heeft de Algemene Bond van R.K. Kiesverenigingen als centraal verkiezingsinstituut gemeend twee taken te moeten vervullen: voor eerst het formuleren van een kort program van actie en vervolgens het plegen van overleg met de coalitiepartners om tot een accoord te geraken over de tactiek welke men bij de verkiezingen diende te volgen.³²

De naam Nolens is in dit verband zelfs niet genoemd. Maar zijn rol in de verdere ontwikkeling van de katholieke „partij” was groter dan men in 1904 kon verwachten. En hoewel Koolen, Heerkens Thijsen, Von Fissenne en later ook Van Wijnbergen de leiders van de Algemene Bond waren, de werkelijke politieke leider was Nolens, zelfs in de fractie, die in die jaren bepaald nog niet homogeen kon worden genoemd, ondanks het feit, dat met hem mannen als Aalberse en Kolkman voortdurend hamerden op de éénheid van de katholieken in de Kamerfractie.³³ Toen Jhr. Chr. Ruijs de Beerenbrouck in 1905 gekozen werd tot lid van de Tweede Kamer, schreef hij aan Nolens: „Het zal mij een voorrecht zijn onder Uw leiding mij op het 'grote politieke' pad te wagen.”³⁴

Nolens had reeds bewezen de eigenschappen van een echte politicus te bezitten. Hij ging van de werkelijkheid uit, maar zocht daarbij steeds naar het moment, dat een zaak „politiek rijp” was, of m.a.w. dat een zaak politiek haalbaar was. Juist in een zo pluriforme gemeenschap als de Nederlandse, waarbinnen de katholieken een minderheid vormden en zij zelfs met de twee protestantse partijen in 1913 niet eens een meerderheid in de Tweede Kamer konden behalen, wilde Nolens zich niet laten verleiden tot het opdringen van zijn mening aan anderen. Zijn eigen partijgenoten wist hij intussen, eerst officieus later officieel zodanig leiding te geven, dat in de

interbellaire periode (vooral tot 1931) de R.K. Staatspartij de sterkste en machtigste partij in Nederland werd.

Het is Nolens als partijleider niet altijd gemakkelijk gemaakt, ook niet in zijn eigen fractie. Het verhaal gaat, dat hij in de fractie de touwtjes strak in handen hield en dat daar zijn wil zonder meer wet was. Nolens heeft inderdaad naar buiten een autoritaire en wat sfinxachtige indruk gemaakt en vrij zelden keurden de katholieke kamerleden voorstellen goed of af tegen de zin van hun fractievoorzitter. Doch als men de notulen van de Kamerclub en tevens verslagen van andere, ook internationale, bijeenkomsten, al dan niet onder zijn voorzitterschap, aandachtig leest, bemerkt men, dat hij iedereen de kans gaf zijn standpunt te verdedigen, met voorstellen te komen, maar dan wel onder de duidelijke voorwaarde, dat betrokkene ter zake deskundig was of tenminste de zaak ernstig bestudeerd had. Hij had een afkeer, welke aan minachting grensde, voor politieke beunhazen, schreeuwerige betweters, of mensen die zgn. omwille van de propaganda met losse kreten werkten.³⁵

Bij dit alles diene men te bedenken, dat voor Nolens vier principes heilig waren. Nadat hij door paus Benedictus XV tot Protonotarius Apostolicus was benoemd, koos hij als wapenspreuk de woorden: „Utrique fidelis”. Aan beide, nl. Vaderland en Kerk wilde hij trouw zijn. Vaderlandsliefde en aanhankelijkheid aan de Kerk waren zijn eerste twee beginselen. Daarnaast ging het bij hem nooit om zaken, maar om mensen. Bij hem, en dat was in die tijd toch wel een opmerkelijke karaktertrek voor een politicus, stond de mens centraal. Het vierde beginsel had hij van Schaepman geërfd: de éénheid onder de katholieken beschouwde hij als een noodzakelijke voorwaarde om tot een politiek beleid in katholieke zin te komen.

Het is ongetwijfeld de grote verdienste van Nolens geweest, de eenheid van de katholieken tot stand te hebben gebracht, waardoor de katholieken evenals andere burgers een hun waardige plaats in het openbare leven konden innemen. Sinds Nolens als leider optrad, hebben de katholieken een grote invloed gehad bij kabinetsformaties, in staatscommissies, in commissies van rapporteurs, op internationale congressen en conferenties. Hun stemmen waren bij stemming over wetten veelal doorslaggevend, zo zeer zelfs dat na 1920 vooral van christelijk-historische zijde de angst voor „paapse suprematie” herleefde.

Die eenheid was geen vanzelfsprekende zaak. Meer dan eens werd zij, ook van binnenuit bedreigd. Maar zij was toch hecht genoeg om te

kunnen zeggen dat de R.K. Staatspartij *dé* katholieke partij in Nederland was.

Nadat de liberale regering Pierson in 1901 was afgetreden, kwam er opnieuw een coalitie-regering, ditmaal onder leiding van Abraham Kuiper, die men beschouwde als de grote verdediger van de antithese-gedachte. Met Schaepman was de anti-revolutionaire staatsman ervan overtuigd geraakt, dat zij, die de christelijke beginselen aanvaardden, zich moesten aaneensluiten tegenover hen die de christelijke beginselen mis-kenden. In katholieke kringen werd dit uitgangspunt o.m. verdedigd door Aalberse in zijn brochure: *De Antithese of de strijd tussen twee wereld-beschouwingen*. De leider van de Katholieke Sociale Actie echter wilde samenwerking met niet-christenen op bepaalde niet-principiële punten niet uitsluiten. Hij behoorde tot hen, die de antithese wilden niet „fortissimo” doch „con sordino” zoals C. K. Elout het uitdrukte.³⁶ In niet-christelijke kringen toonde men weinig begrip voor de antithese. Zo schreef M. W. F. Treub: „De antithese is onecht, zij dekt de werkelijkheid niet. In de christelijke coalitie is het reactionair-conservatieve element hoofdzak, het christelijke element komt eerst in de tweede plaats.”³⁷ Volgens De Beaufort stelden de katholieken en de anti-revolutionairen „het christelijk beginsel op de voorgrond hetgeen praktisch weinig betekenis had, maar in het oog der kiezers grote waarde bezat”. Het christelijk beginsel was volgens hem „rekbaar”.³⁸ Ook al kunnen wij thans niet meer ongenueanceerd achter de antithese-gedachte staan, toch kan men in het licht van de geschiedenis weinig begrip hebben voor de woorden van Treub, zelfs niet als men er rekening mee houdt, dat ze geschreven werden tijdens een verkiezingscampagne, terwijl de uitspraak van De Beaufort getuigde van een gebrek aan begrip voor de opvattingen van mannen als Schaepman, Nolens en Aalberse, voor wie het christelijk element te allen tijde primair stond.

Nolens was geen fanatieke antithese-figuur in de trant door Treub bedoeld. Ongetwijfeld was hij een felle tegenstander van de liberalen en de socialisten en ook voor hem stonden christelijke beginselen op de voorgrond, maar reactionair-conservatief kon men hem zeker in 1905 niet noemen. Bovendien heeft hij zich steeds bereid getoond om met wie dan ook samen te werken, vooral op internationaal niveau. Het algemeen belang vereist nu eenmaal een dergelijke bereidheid tot samenwerking,

Christelijke politiek moest, juist als men de antithese aanvaardde, *positief-christelijk* zijn. Op de Friese Katholieke Landdag op 24 april 1904 in Franeker heeft Aalberse verklaard wat hij onder positief-christelijke politiek verstond: het zich vormen van steeds meer helder wordend inzicht in onze *positieve* taak. Het ging er volgens hem niet meer om te zeggen: dat willen wij *niet*, doch om de belangrijke vraag, wat willen wij *wel*? De katholieken, zo betoogde hij verder, willen een waarachtige samenleving van allen met allen, *dus ook met niet-katholieken*. Maar deze samenleving moest doordrongen zijn „van het warme, sociale christendom”. Zo betekende antithese, zeker in de ogen van Aalberse en Nolens, niet de verzuiling van de christenen in politiek opzicht, maar wel het veroveren van een plaats in het openbare leven in een samenleving, waarin ieder een eigen taak en een eigen verantwoordelijkheid droeg.³⁹

De vraag moet hier worden gesteld, of de katholieken en met name Nolens behoorden tot wat men de conservatieve of de progressieve vleugel noemt. Uit het feit, dat Schaepman en Nolens werkelijk een beginselpartij wilden opbouwen, zou men de conclusie kunnen trekken, dat een katholieke partij (of beter iedere beginselpartij) van nature een conservatieve partij is.

Wat dient men echter te verstaan onder de begrippen conservatief en progressief? Moet men het begrip conservatief opvatten in tegenstelling tot democratisch, zo vroeg Nolens zich in 1903 af. „Ik verklaar dat ik noch aan het een noch aan het ander, noch aan *conservatief* noch aan *democratisch* een vast omlijnde betekenis weet te geven. Ik heb, zoals al mijn medeleden waarschijnlijk, langdurig over deze tegenstelling nagedacht, maar ik kan aan dat woord democratisch geen door allen geaccepteerde en derhalve in de discussie bruikbare betekenis vastknopen. Maar altijd ligt er in onze tijd een verwijt in, wanneer men een partij beschuldigt van conservatisme. In ieder geval is het geen compliment. Ik meen het woord conservatief dan ook in de volgende betekenis te moeten nemen: iemand wordt conservatief genoemd die *tegenstander is van de sociale politiek*, zoals men deze nu eenmaal ook in de Kamer kent. Wat is overigens *conservatief* zijn? Wij zijn allen verplicht conservatief te zijn; wij moeten behouden namelijk dat wat goed is. Dat wil en doet iedereen. Conservatief zijn behoeft niet te zeggen, dat men zich niet beweegt. *Conserver n'est pas s'immobiliser*. Hij die op die manier conservatief wil zijn, doet verkeerd. Maar evenmin is elke beweging progressie. Men kan niet van een progres-

sieve partij spreken, omdat deze *vooruit wil*. De vraag is maar *waarheen?* Nu kunnen wij in dit opzicht verschillen over wat behoudenswaard is en wat veranderd moet worden; de woorden zelf geven dat verschil niet aan.⁴⁰ Volgens Nolens moest men behouden wat goed was, zoals vrijheid van godsdienst, trouw aan het gezag, bescherming van de rechten van *alle* mensen. In zoverre wilde hij conservatief zijn, maar hij toonde zich progressief door mede te willen werken aan de totstandkoming van de betere wereld, zodat voor hem sociale politiek in de ruimste zin van het woord op de voorgrond stond. In dit opzicht echter toonde hij zich voorstander van een weloverwogen, zich langzaam ontwikkelende hervorming van de maatschappij.⁴¹

Als politiek leider heeft Nolens evenals Schaepman zich duidelijk voorstander van de christelijke coalitie getoond. De katholieken zouden tezamen met de anti-revolutionairen en de christelijk-historischen een gemeenschappelijk politiek beleid moeten voeren, waardoor het mogelijk zou zijn in positief-christelijke zin de maatschappelijke toestanden in Nederland te verbeteren. De dag waarop aan de coalitie als gevolg van de gebeurtenissen in de nacht van Kersten een einde kwam, noemde hij dan ook een „dies ater”.⁴²

Nolens was er zich van bewust, dat de motieven om een coalitie te vormen veranderden, nadat de onderwijspacificatie eenmaal een feit was geworden. Wat het samengaan met andere groeperingen betreft, Nolens zelf heeft een dergelijke politieke samenwerking nooit zonder meer uitgesloten, vooral toen in de twintiger jaren bleek, dat de christelijk-historischen een onzekere factor in de coalitie vormden. Wat er echter ook zou gebeuren: voor Nolens stond de eenheid van de katholieken voorop en met die eenheid bedoelde hij niet een van bovenaf opgelegde eenheid noch de zgn. *simplistische eenheid*, door Veraart aan de kaak gesteld. Onder het laatste werd dan verstaan een politieke eenheid, die het gevolg zou zijn van de opvatting onder de katholieken, dat „roomsen” „rooms” dienden te stemmen.⁴³ Nolens dacht aan wat ik zou willen noemen een democratische eenheid. Want al stond hij in 1918 reeds op een eenzame hoogte, in zijn hart bleef hij, die altijd contact zocht met gematigd linkse elementen, met arbeidersleiders en met de arbeiders zelf⁴⁴, een democraat en hij besepte al te goed, dat een partij alleen optimaal zou kunnen functioneren, als zij steunde op de wil van het kiezersvolk. Voor-

lichting van dat kiezersvolk beschouwde hij daarom ook als een zeer voorname zaak en tot aan het einde van zijn leven heeft hij, die niet van meetingen en vergaderingen hield, talloze malen het programma van de R.K. Staatspartij uiteengezet en met de organisatie van de partij heeft hij zich intensief beziggehouden, ook al bleef hij zowel in 1918 (bij de vorming van de Algemene Bond van Rooms-Katholieke Rijkskieskringorganisaties in Nederland) als in 1926 (bij de reorganisatie van de partij) de man op de achtergrond.

In 1918 veranderde ten gevolge van de gewijzigde grondwet de Algemene Bond van R.K. Kiesverenigingen van naam en structuur. De „partij” kreeg de naam *Algemene Bond van Rooms-Katholieke Rijkskieskringorganisaties in Nederland*. Tussen haakjes werden achter de naam nu officieel de woorden: *R.K. Staatspartij* toegevoegd.⁴⁵ De statuten van de nieuwe bond werden in overleg met vertegenwoordigers van de oude kiesverenigingen samengesteld. Voorzitter van de bond werd Baron A. I. M. J. van Wijnbergen. Maar niet hij doch Nolens werd de feitelijke leider en het waren vooral zijn redevoeringen, die voor het politieke beleid doorslaggevend waren.

De bond in nieuwe gestalte hield voor de eerste maal op 13 mei 1918 (dus nog vóór de verkiezingen) zijn eerste Algemene Bondsvergadering en daar sprak Nolens één van zijn beroemd geworden redevoeringen uit.⁴⁶ Aan Schaepman, aldus Nolens, was het program van 1896 te danken. Maar er was tussen het program van toen en het program van de vernieuwde bond een groot onderscheid aan te wijzen: Het eerste was vastgesteld door de katholieke Tweede Kamerleden, dat van 1918 zou, „naar alle regelen der democratische kunst” worden vastgesteld in een algemene bondsvergadering „na in de Kiesverenigingen besproken te zijn”. Na deze constatering en na de vrees voor politieke tegenstanders voor te grote katholieke invloed in Nederland te hebben besproken, ging Nolens na, wat de katholieken nu eigenlijk met hun partij wilden. „Wij wensen, en moeten wensen, de ons toekomende invloed op het staatsbestuur uit te oefenen en te behouden; wij wensen, evenals alle anderen op de Nederlandse bodem te kunnen leven in vrijheid, naar onze beginselen; wij verlangen geen bevoorrechting, maar willen ook niet achtergesteld worden.” Ook Nolens wenste positief-christelijke politiek te voeren, maar hij verklaarde er niet voor terug te schrikken een regering te steunen, waarvan katholieken geen deel zouden uitmaken. In wezen was dus de R.K. Staats-

partij „gouvernementeel”. Zij beoogde het algemeen belang, maar met handhaving der christelijke beginselen in het staatsbestuur; zij wilde daarbij waken over de vrijheid en de belangen van de Kerk. Tegelijk was in de goede zin van het woord de katholieke partij een volkspartij. De beginselen, aldus Nolens, vonden de katholieken in de Katechismus, in de Tien Geboden, in het Onze Vader en in de grote pauselijke encyclieken. Daarna ging Nolens uitvoerig in op het program van actie voor de komende regeringsperiode. Reeds vanaf 1897 had Nolens getoond, belangstelling te hebben voor internationale problemen van vrede, van internationaal recht, van ontwapening. De partij nam ten aanzien daarvan thans voor het eerst ook een officieel standpunt in. Nolens eindigde zijn redevoering met deze woorden: „Laten wij gezamenlijk langs christelijke baan in de naam des Heren voortschrijden in vrede en eenheid.”

Enkele maanden later werd Nolens benoemd tot kabinets(in)formateur, een bewijs, hoe zeer de R.K. Staatspartij reeds aan invloed had gewonnen. Na enige tijd ontstonden echter politieke spanningen in katholieke kring. Vele, vooral jongere katholieken, begonnen de noodzakelijkheid van het bestaan van de R.K. Staatspartij (overigens nog altijd een kiesorganisatie en geen partij in strikte zin van het woord) in twijfel te trekken. Anderen vroegen zich af, of het nog wel nodig en gewenst was het coalitie-beginsel te handhaven. Was het wel nodig in 1920 aan de anti-these-gedachte vast te houden? Na de mislukking van Troelstra in november 1918 was immers de „verburgelijking” van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij reeds merkbaar, en ook de tegenstelling liberaal en katholiek had veel van haar scherpe kanten verloren. Nolens echter had in zijn rede in mei 1918 er geen twijfel over laten bestaan, dat zeker in de eerste jaren een coalitie-regering de enige juiste weg was, ook al sloot hij de mogelijkheid, dat de katholieken ooit met andere groepen zouden samenwerken, niet uit.

Tussen 1918–1925 heeft Nolens alles op alles gezet om de eenheid van de katholieken te verstevigen. Hij begreep maar al te goed, dat de coalitie wel eens uiteen zou kunnen vallen en dan zouden de katholieken door de omstandigheden wel gedwongen worden met niet-christelijke partijen samen te werken. Maar een dergelijke samenwerking zou alleen dan mogelijk zijn als de katholieke partij er in zou slagen al haar krachten te bundelen. Gedurende de twintiger jaren had de katholieke partij ongeveer 30 zetels. Het zou al moeilijk zijn tezamen met de liberalen (die onderling

verdeeld waren in vrije liberalen, unie-liberalen en vrijzinnig-democraten)⁴⁷ en enkele aanverwante partijtjes een parlementaire meerderheid te vormen. De socialisten, die 22 zetels bezetten, werden door velen nog gewantrouwd, enerzijds omdat zij in 1913 geweigerd hadden regeringsverantwoordelijkheid te dragen, anderzijds omdat men een herhaling van de revolutiepoging van Troelstra in november 1918 vreesde, te meer omdat steeds duidelijker werd, dat de communisten in Rusland, in feite via de socialisten aan de macht gekomen, in die jaren er in slaagden door een waar schrikbewind hun macht te consolideren. Bovendien was de S.D.A.P. nog anti-monarchaal en anti-religieus. Of de katholieken met de socialisten zouden kunnen samenwerken, was geen vraag, die aan het Nederlandse episcopaat voorgelegd behoefde te worden. De Nederlandse bisschoppen hadden in 1921 aan het bestuur van de Algemene Bond reeds hun verlangen kenbaar gemaakt, dat de coalitie zou worden bestendigd en dat in geen geval met de sociaal-democratische partij zou worden samengewerkt. De Bondsvergadering had met instemming van de inhoud van de brief kennis genomen, maar verder was daarover niet meer gesproken.⁴⁸ Om aan de katholieke kiezers duidelijk te maken, dat men voor een samenwerking met de S.D.A.P. niet bevreesd hoefde te zijn, werd in een algemene bondsvergadering van de R.K. Rijkskieskringorganisaties in Nederland, op 13 mei 1922 door het bestuur een motie ingediend, waarin werd vastgesteld, dat „een samenwerking van katholieken en sociaal-democraten op de grondslag van een coalitie of regeerprogram onder geen voorwaarde of beding in overweging kon worden genomen”. Op voorstel van Koolen werd deze motie in die zin gewijzigd, dat tussen de woorden „een samenwerking” en „van katholieken” het woordje „uitsluitend” werd toegevoegd: *dientengevolge hebben tot 1939 de katholieken zich steeds van samenwerking met socialisten onthouden, mede omdat geen enkele andere partij zich bereid toonde aan een rooms-rode coalitie deel te nemen.*⁴⁹

Uit de notulen van de Bondsvergadering van 1922 blijkt niet, dat Nolens de auctor intellectualis van de motie is geweest. Veeleer moet men denken aan een initiatief van Van Wijnbergen, die op 2 januari 1926 nog betoogde, dat de vraag of er met de S.D.A.P. mocht worden samengewerkt een vraag was, waarover het episcopaat moest belissen, een standpunt dat door Ruijs de Beerenbrouck en vooral door Nolens werd bestreden. In de kamerfractie werd daarom op 11 maart 1926 uitdrukke-

lijk vastgesteld, dat de autoriteit die over deze zaak moest beslissen de katholieken kamerfractie was. Maar een beslissing in die richting zou slechts in *uiterste noodzaak* worden genomen. Op verzoek van de latere minister L. N. Deckers heeft Nolens op 17 maart 1926 in de Kamer uitgezet, wat verstaan moest worden onder de woorden „de uiterste noodzaak”: *Samenwerking moest niet worden gezocht, doch door de uiterste nood worden opgedrongen; ook andere partijen zouden bereid tot samenwerking moeten zijn en een besluit van de Kamerclub over samenwerking zou unaniem moeten zijn.*⁵⁰

Wanneer dat moment van uiterste noodzaak zou zijn gekomen, kon niemand zeggen. Men beweert vaak, dat Nolens hardnekkig samenwerking met de socialisten heeft geweigerd. Hij zou de man van de uiterste noodzaak zijn geweest, die nooit geloofd zou hebben, dat dat moment eens zou aanbreken.⁵¹ We hebben hier te maken met een legende-vorming. Nolens heeft zeer veel met socialisten op nationaal en internationaal niveau samen gewerkt. Hij meende in de twintiger jaren, dat een goede regering het beste kon worden gevormd door de drie christelijke partijen, maar hij wist dat een andere regeringscombinatie wel eens noodzakelijk zou kunnen zijn. Kort voor zijn dood zei hij tegen Aalberse: „Ze (sc. de socialisten) komen geleidelijk helemaal op ons terrein. Ik voorzie, dat we ook in ons land met hen zullen moeten samenwerken. Natuurlijk, ze zijn hier nog zo ver niet, en ik bedoel ook niet, dat je er morgen al op moet gaan aansturen. Ofschoon – het herstel van de coalitie, maak je daar geen illusies over. Daar komt niets meer van. De christelijk-historischen zijn volkomen onberekenbaar, ze zijn veel te zeer onder elkaar verdeeld, daar zit geen lijn meer in.”⁵²

In 1926 werd de R.K. Staatspartij als een werkelijk politieke partij opgericht. Ondanks het feit, dat de oprichting van de R.K. Staatspartij een noodzakelijk gevolg genoemd kon worden van de politieke ontwikkeling bij de katholieken, lijkt het toch logisch verband te leggen tussen de moeilijkheden binnen de R.K. Kamerfractie en binnen de Algemene Bond in de jaren 1920–1925 en de reorganisatie tot R.K. Staatspartij.

Het leiderschap van Nolens is niet altijd zonder meer aanvaard en meer dan eens dreigde een breuk binnen de R.K. Staatspartij. Zo bezorgde J. Bomans, een excentriek figuur, de fractie en haar voorzitter veel last. Bomans was een voorstander van een vermindering van de defensie-

uitgaven. Toch heeft hij nooit de eenheid van de katholieke partij in gevaar willen of kunnen brengen.⁵³

De grote moeilijkheden voor Nolens begonnen eigenlijk pas in 1920. De economische situatie in Europa en ook in ons land was verre van rooskleurig. Velen schreven de ongunstige toestanden toe aan te ver doorgevoerde sociale wetgeving, anderen daarentegen vonden, dat de regering, waarvan toen o.a. Ruijs de Beerenbrouck en Aalberse deel uitmaakten, te voorzichtig was. Ook de onderlinge strijd tussen de aanhangers van de economische bedrijfsorganisatie bedreigde de politieke eenheid van de katholieken, vooral nadat op initiatief van J. Veraart vertegenwoordigers van de vier grote katholieke standsorganisaties in het bekende Paasmanifest van 1919, – door De Rooy beschouwd als „niet meer dan een moeizaam bereikt compromis” –, de solidariteitsgedachte en het maken van bedrijven tot organen van de Nederlandse Staat tot beginselen hadden uitgeroepen.⁵⁴ Werkgevers en werknemers kwamen feller tegenover elkaar te staan, zoals blijkt uit de gevaarlijke tegenstelling tussen de „radicaal’ democratische Delftse hoogleraar J. Veraart en de latere Tweede Kamervoorzitter L. G. Kortenhorst, wie ten onrechte verweten werd te zeer de vertegenwoordiger van de werkgevers te zijn. De eerste ernstige symptomen van verdeeldheid vertoonden zich in het voorjaar 1922. De Haarlemse notaris R. van Cranenburg zag kans in *De Tijd* en *De Maasbode* een stuk te plaatsen, waarin hij de katholieken opriep zich te verenigen op een kort program. In een der punten keerde Van Cranenburg zich vooral tegen de sociale wetgeving van het ministerie Ruijs de Beerenbrouck. Van Cranenburg en zijn vrienden vertegenwoordigden weliswaar een belangengroep, toch was deze groep in april 1922 „te klein van omvang” en „te duf van inhoud”, om direct gevaarlijk te worden.⁵⁵ Het verzet tegen de katholieke leiders werd echter door hun optreden versterkt. De Haarlemse notaris stichtte in april 1922 de *Nieuwe Katholieke Partij*. In de oprichtingsvergadering verklaarde hij, dat hij geen vertrouwen had in de leider van de katholieke Kamerfractie, Mgr. Nolens, want, zo zei hij, „het is juist zijn overweldigende invloed, die de gehele staatkunde beheerst, die de R.K. Staatspartij meer en meer de rode hoek induwt. Zijn welvaartsverschuiving dreigt welvaartsvernietiging te worden, ook voor de arbeiders.”⁵⁶ Bij de verkiezingen in de zomer van 1922 slaagde de N.K.P. er niet in een plaats in de Tweede Kamer te veroveren.⁵⁷

De Tilburger Pius Arts vertegenwoordigde een geheel andere groep

opponenten. Hij verzette zich tegen wat hij noemde de opkomende reactie en streefde naar het versterken van het democratische element onder de katholieken. Op 30 december 1922 stichtte hij de *Katholieke Volkspartij*. In 1925 slaagde hij erin als enige vertegenwoordiger van zijn partij een zetel in de Tweede Kamer te bezetten.⁵⁸

Gevaar dreigde ook van ultra-rechtse zijde in de persoon van E. G. H. Verviers, een vroegere medewerker van Aalberse in de Katholieke Sociale Actie. Verviers bleek reeds omstreeks 1910 sympathiek te staan tegenover de integralistische campagne van rector Thompson.

Verviers, een bekwaam persoon, toonde al gauw sympathieën voor fascistische ideeën. Op 3 april 1922 begon hij met de uitgave van zijn blad *Katholieke Staatskunde*, dat later als weekblad verscheen. Het blad was aanvankelijk niet rechtstreeks fascistisch, maar stelde zich negatief op tegenover de katholieke leiders van de katholieke organisaties uit die jaren. Fel fulmineerde hij tegen wat hij noemde de uitwassen van de democratie en volgens hem was de R.K. Staatspartij door de politieke en sociale lijn, die zij volgde, bezig een partij te worden, die weinig verschilde van de marxistische partijen. Zijn doel was het binnen de katholieke partij nieuwe mensen aan de leiding te krijgen, die in staat zouden zijn de partij een nieuwe koers te geven, afgestemd op katholieke beginselen. Geleidelijk aan kreeg het blad een meer fascistische tendens en Verviers verheelde zijn bewondering voor Mussolini niet. In 1923 stichtte Verviers het *Verbond van Actualisten*, dat alleen katholieken als leden opnam.⁵⁹

In de twintiger jaren was J. Veraart het enfant terrible in de katholieke partij. In januari 1923 werd door democratische katholieken in Den Haag de eerste politieke studie- en debatclub opgericht, waarvan Veraart spoedig de leider werd. Ook in andere plaatsen werden deze clubs gevormd, welke clubs zich in november 1924 verenigden in een verbond onder de naam St. Michaël.⁶⁰ Ondanks het feit, dat de katholieken in de jaren 1918–1922 op politiek terrein hun grootste successen behaalden, meenden de Michaëlisten, dat de katholieke partij aan een grondige reorganisatie toe was. Veraart, die overigens Nolens wegens „zijn geoefende blik” en „geweldig prestige” bewonderde⁶¹, wilde het karakter van de katholieke partij dat hij te autoritair achtte, veranderen. Hij vond het een bezwaar, dat de partij onder leiding stond van enkele aristocraten.

Veraart heeft later geschreven, dat zowel liberalen als socialisten in de

jaren 1924 en 1925 ernstig rekening hielden met een uiteenvallen van de katholieke partij: de liberalen hoopten op de vorming van een conservatieve katholieke groepering, waarmee zij een coalitie zouden kunnen aangaan, de socialisten op de vorming van een katholieke democratische partij, die met de sociaal-democraten en vrijzinnig-democraten een meerderheid zouden kunnen vormen. Maar de Michaëlisten, die gerekend werden tot de katholieke democratische groepering, waren niet in het minst van plan te „raken aan de staatkundige organisatie der Nederlandse katholieken, zoals deze zich historisch had ontwikkeld”. Evenmin wilden zij een democratische factie naast een conservatieve factie vormen, omdat naar hun mening de gehele r.k. Staatspartij democratisch moest zijn „van top tot teen”.⁶²

Volgens Veraart moest onder democratische politiek verstaan worden: „een politiek, die het noodzakelijke overwicht van de positie der Tweede Kamer in onze constitutie erkent en handhaaft . . . en: een politiek, vóór alles gericht op de omhoogheffing der maatschappelijk zwakkeren”.⁶³

Het Michaëlisme streefde naar democratische hervormingen, ook binnen de katholieke partij en naar meer invloed van de kiezers op de kandidaatstelling en het vaststellen van het program van de partij. Het bespreken van belangrijke politieke vraagstukken binnenkamers veroordeelde het. De Michaëlisten, die door Max van Poll over een eigen dagblad *De Morgen* konden beschikken, waren van mening, dat bij de katholieken door studie en debatten meer belangstelling moest worden gewekt voor alle politieke kwesties. Daarnaast streefden zij tegen de bedoelingen van Nolens, — die overigens in 1924 al begon te twijfelen of de coalitie nog wel te handhaven was — naar het verbreken van de coalitie, waarin zij geen heil meer zagen.⁶⁴ Veraart wilde niet de gulden middenweg van Van Wijnbergen en zijn vrienden. De R.K. Staatspartij moest „de grote hervormingspartij voor het sociaal-economische” zijn.⁶⁵ Het optreden van Veraart c.s. leidde tot conflicten binnen de Algemene Bond van R.K. Rijkskieskringorganisaties. Er dreigde in 1925 zelfs een openlijke breuk tussen het Bondsbestuur en de Michaëlisten.⁶⁶

Om het overleg tussen het Bondsbestuur en het Verbond St. Michaël gaande te houden werd de Warmondse professor J. D. J. Aengenent, later bisschop van Haarlem, aangezocht als bemiddelaar tussen de partijen op te treden. Aanvankelijk leek het erop, dat Aengenent geen succes zou hebben. In de Algemene Bond van R.K. Rijkskieskringorganisaties ston-

den conservatief-katholieken en democratisch-katholieken scherper dan ooit tegenover elkaar. Veraart noemde zelfs de voormannen, die bij herhaling de katholieken opriepen op politiek terrein de eenheid te bewaren, verdedigers van de *simplistische eenheidsopvatting*. Hij was ook voor de politieke eenheid van de katholieken, maar hij wilde niet met het verkondigen van de eenheidsgedachte volstaan. De massa diende te weten, wat de katholieke partij deed, wat haar programma was en wie de leiders nu eigenlijk waren. Bij de besprekingen met Aengenent bleek, dat de Michaëlisten er ook sterk op aandrongen, dat de algemene bondsvergaderingen zouden worden vervangen door een *partijraad*, waarvan de fractievoorzitter als president zou fungeren.

Het was duidelijk, dat het Bondsbestuur onmogelijk zonder meer op alle eisen van de Michaëlisten zou kunnen ingaan. Nog op 17 januari had Aengenent de indruk, dat zijn zending zou mislukken. Hij was daarom dan ook zeer verbaasd, toen tijdens de vergadering van 22 januari bleek, dat de Michaëlisten bereid waren tot een overeenkomst met het bondsbestuur. Nog diezelfde dag schreef hij dan ook enthousiast aan Nolens: „Wat er sedert zaterdagavond gebeurd is, weet ik niet. Maar vanmiddag, toen ik met het gehele hoofdbestuur van St. Michaël vergaderde, heeft men alle voorwaarden laten vervallen. Ik begrijp er niets van, maar het is een feit.”⁶⁷ Uit de rest van de brief kan men opmaken, dat Veraart echt niet zomaar door de knieën is gegaan. „Alleen, zo schreef Aengenent aan Nolens, dringt men aan op een reorganisatie van ons politieke leven in de geest van een partijraad, Centraal Comité, of hoe men het noemen wil.” Of Aengenent niet begrepen heeft, dat juist de reorganisatie van de Algemene Bond bij St. Michaël centraal stond – zo zou immers het democratiseringsproces kunnen worden versneld –, of dat hij zijn brief aan Nolens in grote haast heeft geschreven, doet feitelijk weinig ter zake. Wel is belangrijk, dat Aengenent bereid was de eis tot reorganisatie in het Bondsbestuur te verdedigen, omdat hij wist, zoals hij in zijn brief van 22 januari aan Nolens schreef, dat deze daar ook voor voelde.

Deze laatste opmerking is van zeer grote betekenis. Voor zover bekend heeft Nolens zich officieel niet met het conflict rondom St. Michaël bemoeid. In de vergaderingen van de katholieke Kamerclub is daarover zelfs niet eens gesproken. Maar achter de schermen schijnt hij zich wel degelijk met de problematiek te hebben beziggehouden en ingewijden, zoals Aengenent, wisten kennelijk, dat hij het met Veraart in ieder geval op het punt

van de reorganisatie van de Algemene Bond eens was. Daaruit valt wellicht te verklaren, dat Veraart in zijn aanvallen nooit de fractievoorzitter maar wel het bondsbestuur betrok. M.i. stond Nolens tussen de radicaal Veraart en de man „van de gulden middenweg” Van Wijnbergen in. Radicaliseren was hem vreemd, doch evenmin was hij een opportunist, een man van de gulden middenweg.

Reeds op 23 januari verscheen in de katholieke pers de mededeling, dat de besprekingen tussen Prof. Aengenent en het Verbond St. Michaël tot gunstige resultaten hadden geleid. De mededeling was aan de pers verstrekt zonder vóórkennis van het bondsbestuur. Van Wijnbergen was daarover zeer ontstemd, doch Aengenent deelde mede de publicatie niet te hebben kunnen verhinderen. Maar waarom heeft deze dan Van Wijnbergen niet geïnformeerd vóórdát de mededeling in de pers verscheen? Hij had er toch ook prijs op gesteld Nolens in te lichten, „alvorens U het morgenavond leest in de couranten”? Het is niet uitgesloten, dat men ook buiten de kringen van de Michaëlisten niet erg gelukkig was met het beleid van Van Wijnbergen. De gebeurtenissen volgden hierna elkaar snel op. Reeds op 28 januari vergaderde het bondsbestuur. Aengenent was niet, Veraart wel aanwezig. Van Wijnbergen verklaarde bereid te zijn een commissie tot reorganisatie van de Algemene Bond in te stellen, maar dan moest wel het Verbond St. Michaël verdwijnen. Veraart zette uiteen, dat in de conferentie met Aengenent de noodzaak om te komen tot reorganisatie eenstemmig was erkend. *Nadat* de reorganisatie-commissie zou zijn ingesteld, wilde hij bevorderen dat St. Michaël *als verbond* zou ophouden te bestaan. Na lange discussies werd besloten, dat op 30 januari het bestuur van het Verbond St. Michaël opnieuw met Aengenent zou confereren over de inhoud van een door het bondsbestuur uit te geven communiqué, en over de samenstelling van de reorganisatie-commissie, waarin volgens Veraart tenminste twee Michaëlisten zitting zouden hebben.⁶⁸

In de daarna gehouden vergadering van het bondsbestuur kon de overeenkomst tussen de partijen worden gesloten. In een perscommuniqué werd gesteld, dat een reorganisatie-commissie zou worden ingesteld, welke aan de bondsvergadering een ontwerp-reorganisatieplan zou voorleggen, dat het Verbond St. Michaël „in de landelijke vorm” zou worden ontbonden en dat aan de bondsvergadering zou worden voorgesteld dat op de kandidatenlijsten der R.K. Staatspartij geen personen zouden worden geplaatst, die behalve lid der R.K. Staatspartij, tevens lid zouden

zijn van een andere zelfstandige landelijke politieke organisatie. In de commissie zouden zitting hebben: D. Koolen (voorzitter), Prof. J. D. J. Aengenent, Prof. J. H. P. M. van der Grinten (secretaris), Mr. A. J. M. Leesberg, Mr. Dr. A. van Rijckevorsel en de Michaëlisten G. P. Bon en J. A. Veraart.⁶⁹

Toen na de verkiezingen van 1925 Koolen tot minister van Arbeid, Handel en Nijverheid werd benoemd, werd de oud-minister-president Ch. Ruijs de Beerenbrouck verzocht als voorzitter van de commissie te fungeren.⁷⁰ De weg om te komen tot een werkelijke democratische eenheid van de katholieken, zoals door Veraart gewild, lag nu open.

Niet ten onrechte heeft Veraart zijn in 1927 gepubliceerde brochure de titel meegegeven: *De Reorganisatie tot R.K. Staatspartij*. Want ofschoon reeds jarenlang de naam R.K. Staatspartij werd gebruikt, bestond officieel alleen de Algemene Bond van R.K. Rijskieskringorganisaties in Nederland. Pas na de reorganisatie van de Bond in 1926 kon officieel gesproken worden van een R.K. Staatspartij. In bedoelde brochure heeft Veraart voor de Michaëlisten de eer opgeëist de reorganisatie van de katholieke partij te hebben bewerkstelligd. Het aandeel van de Michaëlisten is ongetwijfeld zeer groot geweest, maar niet alle lof komt hun toe. Ook Nolens heeft reeds in 1918 bewezen voorstander van een democratische geest in de katholieke politieke organisatie te zijn en, zoals wij hiervoor reeds lasen in de brief van Aengenent aan de fractievoorzitter, was ook hij voorstander van de vorming van een partijraad. De gedachte om te komen tot een omvorming van de Algemene Bond tot een echte politieke partij leefde eveneens bij het bondsbestuur, ook al waren vele bestuursleden niet van conservatisme vrij te pleiten. Zo was door het bondsbestuur in 1922 de commissie ingesteld tot het ontwerpen van een proeve van een kiesreglement onder voorzitterschap van Prof. J. Barge, terwijl in januari 1924 aan prof. G. J. de Langen Wendels was gevraagd „een nadere formulering van het program van beginselen door Dr. Schaepman in 1896” te concipiëren.⁷¹

Ook Nolens heeft indirect veel bijgedragen tot de reorganisatie van de katholieke partij. Juist in de dagen, toen een verzoening tussen Michaëlisten en partijleiding onmogelijk scheen, heeft hij op 19 november 1924 in de Kamer een uitermate belangrijke rede gehouden. En daarin liet hij enerzijds duidelijk uitkomen, dat hij ook in november 1924 niet bang was

voor een verdwijnen van de politieke eenheid onder de katholieken, anderzijds, dat voor hem pluriformiteit een der wezenskenmerken van een katholieke partij was en dat hij zijn eigen partij beschouwde als „een volkspartij in de goede zin van het woord”, want, „zij omvat uit haar aard alle katholieke burgers van elk beroep, ambt, bedrijf en stand”. Nolens sloot de ogen niet voor het feit, dat er binnen zijn partij verschillen van mening bestonden. Maar steeds stond bij allen het algemeen belang op de voorgrond.⁷² Door deze redevoering konden de Michaëlisten weten, dat voor hen en hun ideeën er ruimte binnen de partij bestond. Door de instelling van de commissie-Koolen was de eerste stap gezet naar de reorganisatie van de Algemene Bond, welke zou leiden tot de definitieve oprichting van de R.K. Staatspartij, niet slechts als verkiezingsinstituut maar als een echte partij, welke het politieke beleid van de katholieken tezamen met de kamerfractie zou bepalen.

De commissie-Koolen (Ruijs de Beerenbrouck) heeft een reorganisatieplan ontworpen, waarin o.m. werd voorgesteld de naam Algemene Bond te vervangen door de naam R.K. Staatspartij. Van de partij zouden niet meer verenigingen, maar individuen lid zijn. De Algemene Bondsvergadering zou moeten worden vervangen door een Partijraad, waarvan de fractievoorzitter qualitate qua voorzitter zou zijn. Daarnaast zou er een Bondsvergadering komen. In een vergadering op 5 juni 1926 keurde het bestuur met enige amendering het plan, waarbij een ontwerp-reglement gevoegd was, goed, welk besluit door de bondsvergadering van 12 juni 1926 werd bekrachtigd, met dien verstande, dat men accoord ging met de vorming van een partijraad, maar niet met daarnaast nog een bondsvergadering. *De Rooms-Katholieke Staatspartij was eindelijk werkelijkheid geworden*, mede dankzij de rebellie van Veraart, de verzoeningspogingen van Aengenent in overleg met Nolens en de wijze leiding van Ruijs de Beerenbrouck.⁷³ De eerste Partijraadsvergadering vond plaats op 22 en 23 oktober 1926. Ruijs de Beerenbrouck werd tot eerste partijvoorzitter gekozen. Nolens was de eerste fractievoorzitter, die tegelijkertijd de Partijraad voorzat.⁷⁴ Toen Ruijs de Beerenbrouck wegens zijn ministerschap in 1929 als voorzitter aftrad, omdat hij geroepen werd een kabinet te formeren, volgde Mr. C. M. J. F. Goseling hem op.⁷⁵

Nolens heeft in zijn functie als fractievoorzitter en als voorzitter van de partijraad vele politieke redevoeringen moeten houden. Hij is er nooit in

geslaagd een geliefd redenaar te worden, maar zijn woorden bewezen telkens opnieuw zijn grootheid als politicus, als partijleider, als principeel verdediger van de christelijke beginselen in het politieke leven. Er is in latere jaren veel kritiek geleverd op de R.K. Staatspartij. Hier en daar was er reeds gelegenheid beschuldigingen aan het adres van katholieke leiders in de twintiger jaren te weerleggen. Het is echter wel aan te nemen, dat de toch al voorzichtige Nolens vooral in zijn laatste levensjaren bedachtzamer is geworden, terwijl hij duidelijk bitter teleurgesteld was over het uiteenvallen van de coalitie.

Er zou een afzonderlijk boek te schrijven zijn over Nolens als parlementariër. Stond sociale politiek bij hem op de voorgrond, zijn aandacht richtte zich ook op vele andere gebieden. Met name op het gebied van het onderwijs toonde hij zich een deskundige, en de onderwijspacificatie is vooral mede dank zij zijn wijs optreden mogelijk geworden. Wij moeten in dit werk echter volstaan met te verwijzen naar de publicaties van o.a. Van Welderen Rengers, Oud, Hentzen en De Ru.⁷⁶

De Vredesconferentie in Den Haag. Het anti-papisme voor de eerste wereldoorlog. Nolens' missie naar Rome.

Sedert het begin van zijn carrière is Nolens én als parlementariër én als priester geconfronteerd geweest met het probleem van de verhouding tussen Nederland en de H. Stoel.

De betrekkingen tussen Nederland en de H. Stoel waren tegen het einde van de negentiende eeuw bijzonder gespannen tengevolge van de plannen om in Den Haag een vredesconferentie te houden, waartoe alle regeringen zouden worden uitgenodigd met uitzondering o.m. van die van Transvaal en Oranje Vrijstaat en van de H. Stoel. Het was voor de eerste maal in de geschiedenis dat de paus niet uitgenodigd was om een vertegenwoordiger te zenden naar een conferentie, waarop over vrede zou worden gesproken en dit terwijl de kerkelijke overheid ervan overtuigd was, dat, zoals eens op een vredescongres in Lyon werd gezegd, de Kerk waar het over vrede ging niet mocht ontbreken.¹ Daarom heeft het Vaticaan steeds vertegenwoordigers naar vredesconferenties gezonden, in de hoop daar een bemiddelende rol te kunnen spelen.²

Zelfs de Tsaar Nicolaas II heeft begrepen, hoezeer de paus een rol kon spelen ter bevordering van de vrede. De paus was één van de eersten aan wie hij in 1898 zijn plannen om een vredes- en ontwapeningsconferentie bijeen te roepen, meedeelde. „Maar de Italiaanse regering, zo schreef Nolens, die door de luister van het pausschap in de schaduw wordt gesteld en aan wie zich in Rome zelf het wraakgericht der geschiedenis voltrekt, wilde niet dulden dat de vertegenwoordiger des Pausen als een zwijgende aanklager en getuige zou optreden van de misdadige schennis van het volkenrecht, aan welke het ene Italië zijn hoofdstad dankt.”³

De Russische regering had op 12/24 augustus 1898 een zgn. vredes-

boodschap gericht tot de regeringen in de wereld en haar bedoelingen in december nader toegelicht. Op 13/25 januari 1899 deelde de Nederlandse Gezant te St. Petersburg, Jhr. Mr. E. W. F. Wittewaall van Stoetwegen, aan de minister van Buitenlandse Zaken W. H. de Beaufort mede, dat hij die morgen bij de Russische minister van Buitenlandse Zaken Moeravieff was ontboden. Deze had hem medegedeeld, dat „Zijne Majesteit de Keizer gaarne zien zoude dat de aanstaande vredesconferentie te 's Gravenhage bijeenkwam”. Voordat de Russische regering hiervan mededeling zou doen aan de overige mogendheden, zou zij van de Nederlandse regering willen vernemen, of deze bereid was op een Russisch verzoek in deze zaak in te gaan. De Beaufort vroeg de mening van koningin Wilhelmina, die „avec empressement” de uitnodiging van de Russische regering om Den Haag als conferentiestad aan te wijzen aanvaardde. Enkele dagen later werd Den Haag aangewezen als de plaats waar de eerste officiële vredesconferentie zou plaatsvinden, met dien verstande, dat de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken als een soort ere-voorzitter zou optreden (bij opening en sluiting van de conferentie), terwijl een hooggeplaatste-Russische vertegenwoordiger de feitelijke leiding van de conferentie op zich zou nemen. Uitgenodigd zouden worden die mogendheden, die in St. Petersburg vertegenwoordigd waren. De moeilijkheid deed zich echter voor dat de Russische regering de nota van 12/24 augustus 1898 officieel aan kardinaal Rampolla ter hand had doen stellen door haar gezant bij de H. Stoel, maar dat de H. Stoel geen vertegenwoordiger had in St. Petersburg, wel echter in Den Haag. Nu het vaststond dat de conferentie in Nederland zou plaatsvinden, moesten de uitnodigingen worden verzonden door de Nederlandse regering. De Russische regering liet duidelijk uitkomen, dat naar haar mening ook de H. Stoel moest worden uitgenodigd. Maar de Italiaanse regering liet weten aan een uitnodiging geen gehoor te zullen geven als er ook een vertegenwoordiger van de paus op de conferentie aanwezig zou zijn, en Engeland wilde niet meedoen als Transvaal en Oranje Vrijstaat zouden worden uitgenodigd. De Nederlandse regering was uiteindelijk verantwoordelijk voor het verzenden van de uitnodigingen, en De Beaufort moest de knoop doorhakken. Hij stond voor een moeilijke beslissing.⁴ Het probleem lag ook moeilijk in Nederland zelf. Transvaal en Oranje Vrijstaat konden rekenen „op aller sympathie in Nederland”, aldus Schaepman, maar voor de paus sprongen „slechts twee-

vijfden, en die bijna zonder uitzondering van 't houtjen, in de bres.'"⁵

Het is duidelijk dat de Nederlandse katholieken niet tegen het houden van de conferentie waren; zelfs begroetten zij de keuze van de residentie als de plaats waar op diplomatiek niveau over vrede en ontwapening zou worden gesproken, als een hulde aan onze natie, maar misnoegen was gewekt bij de katholieken wegens het uitsluiten van de paus en bij „de vrienden van de twee Hollandse staten in Afrika”, zoals Nolens het formuleerde.⁶

Over deze zaak werd druk vergaderd in de katholieke Kamerfractie. Vermeulen zei voornemens geweest te zijn in de Kamer een interpellatie te houden, maar via de dagbladen had hij vernomen, dat de onderhandelingen met het Vaticaan nog niet afgesloten waren, en daarom zou in dat stadium een interpellatie hoogst onvoorzichtig zijn. Ook Schaepman had de indruk, dat er nog geen enkele beslissing was genomen. Hij verklaarde, dat van Russische zijde veel waarde werd gehecht aan de aanwezigheid van een pauselijke vertegenwoordiger: „Maar 't is de vraag, aldus Schaepman, of de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken in deze een fraaie rol heeft vervuld”. Men zou in de secties de minister om uitleg moeten vragen en zelfs moeten aandringen op het „overleggen der correspondenties”. In een nota van de katholieke Kamerfractie zou hierom gevraagd moeten worden.⁷

De inhoud van de nota werd in een volgende vergadering vastgesteld. Inderdaad werd aan de regering om inzage in de gevoerde correspondentie gevraagd, maar uitdrukkelijk werd in de nota gesteld, dat de katholieken het initiatief van de Russische Tsaar zonder meer toejuichten. Immers zij werden geleid „door het hoge voorbeeld van hun glorierijk regerende Paus Leo XIII, die over het streven van de grootmoedige Tsaar de zegen van de Koning des Vredes heeft afgebeden”.⁸ Op 5 mei 1899 legde de voorzitter van de katholieke Kamerfractie Dobbelsmann in de Tweede Kamer een korte verklaring af, waarin hij zei thans niet uitvoerig op de zaak te willen ingaan, maar toch uitdrukkelijk te protesteren tegen „de bekende niet-uitnodigingen”. Doch evenals de paus wilden de katholieken het werk van de vredesconferentie in geen enkel opzicht belemmeren.⁹ Alle katholieken stemden hierna voor het wetsontwerp tot aanvulling en verhoging van het derde hoofdstuk der Staatsbegroting voor het dienstjaar 1899 in verband met de uitgaven voor de Vredesconferentie.¹⁰

De conferentie begon op verzoek van de Russische regering op 18 mei 1899. Men zou kunnen aannemen, dat de nota van de katholieke Kamerfractie geheel zonder succes was gebleven, want de pauselijke vertegenwoordiger ontbrak. Toch was er het een en ander gebeurd. Koningin Wilhelmina had op 7 mei op voorstel van De Beaufort een brief aan de paus geschreven, waarin zij deze verzocht zijn sympathie met de conferentie te willen betuigen en aan het grote werk, dat in overeenstemming met de edelmoedige bedoelingen van de grootmoedige Tsaar van alle Russen in haar Residentie zou worden verricht, zijn kostbare morele steun te willen verlenen. Was deze brief door de koningin geschreven als een welwillend gebaar tegenover de protesterende katholieken, zoals het kamerlid De Visser later veronderstelde? In zijn brief aan de koningin op 25 april 1899 schreef De Beaufort in ieder geval, dat zodanige briefwisseling „een weldadige invloed zoude uitoefenen op de gemoederen van die Nederlanders, die, tengevolge van de niet-vertegenwoordiging van de paus ter Vredesconferentie, enigermate ontstemd zijn”. De brief van de koningin werd door De Beaufort persoonlijk aan de internuntius Tarnassi ter hand gesteld.¹¹

Door omstandigheden kwam het antwoord van de paus gedateerd op 29 mei 1899 binnen, nadat de conferentie reeds een aanvang had genomen, zodat het voornemen om de brieven van koningin Wilhelmina en Paus Leo XIII aan het begin van de conferentie voor te lezen niet ten uitvoer kon worden gebracht. Men besloot toen de inhoud van de beide brieven aan het einde van de conferentie bekend te maken. Paus Leo XIII verheelde zijn ontstemming over de niet-uitnodiging niet. Hij had, zo schreef hij, niet alleen morele steun aan een onderneming als de vredesconferentie te geven, hij diende ook daadwerkelijk daar aan deel te nemen. Volgens eeuwenlange tradities was de paus geroepen bij vredesbemiddelingen een rol te spelen.¹²

Nolens noemde in de *Venloosche Courant* van 5 augustus 1899 de voorlezing van de briefwisseling tussen de koningin en de paus het hoofdmoment van de slotvergadering van de Vredesconferentie. „Zij is een lichtpunt van edelmoedigheid en ruimte van opvatting in de vele donkere schaduwen van kleingeestigheid en berekende zelfzucht waaronder deze conferentie gehouden is. Een stuk verheffende poëzie tussen het vele neerdrukkende proza.” Vooral Italië was er debet aan, dat een vertegenwoordiger van de paus uit de conferentiezaal geweerd werd. „En ziet – hier

in deze vergadering (sc. de slotvergadering) verschijnt toch de paus. Zijn stem weerklinkt er en wel als een echo op de stem van Nederlands koningin." De weigering om de paus toe te laten was grievend voor de keizer, voor de vertegenwoordigers der mogendheden die de aanwezigheid van een pauselijke vertegenwoordiger hadden gewenst, voor de katholieken, die in de geste een miskenning van hun geestelijk Opperhoofd zagen, maar vooral voor de Nederlandse katholieken, omdat hun regering de gastvrouw was. Over de twee brieven, die Nolens in zijn artikel integraal overnam, wenste hij slechts een enkele opmerking te plaatsen. „Voor velen, niet alleen in ons land maar ook daarbuiten, zal deze briefwisseling en de officiële voorlezing daarvan meer dan een verrassing – een openbaring geweest zijn: ze zal hen de dingen in een ander licht doen zien. Men beweert, als niet katholiek, of men laat zich voorbeweren, dat de paus met een internationale conferentie, zelfs als deze de vrede beoogt, niets te maken heeft. Hij wordt – niet op grond van die beweringen, maar hij wordt er dan toch buitengehouden. Bij het scheiden echter is men er getuige van dat openlijk erkend wordt – nu ja, op zijn zachtst uitgedrukt, dat die uitsluiting toch iets onbillijks, iets krenkends, en iets onstaatkundigs in zich bevat. Immers waartoe anders die voorlezing? Voor Italië is deze gebeurtenis beschamend. Van lieverlede zullen de aandachtige hoorders in de grote zaal van het huis ten Bosch een parallel getrokken hebben tussen de kleingeestige, pruilend dringende houding van Italië en de edelmoedigheid van de paus, die door geen persoonlijke krenkingen zich van zijn plicht laat afbrengen, noch ook zelfs door een ontwijkende houding de gang van zaken wil storen.”

In het begin van zijn artikel heeft Nolens er nog terecht op gewezen, dat er mensen waren die hun houding trachtten te rechtvaardigen door een weinig steekhoudende bewering. De paus zou in 1870 zijn souvereiniteit hebben verloren. „Men vergat daarbij dat Italië zelf die souvereiniteit in de Garantiewet erkent, en dat mogendheden van de eerste rang, ook zij wier onderdanen niet grotendeels katholiek zijn, haar gezanten bij de H. Stoel geaccrediteerd hebben.”

In het Vaticaan heeft men de kwestie van de niet-uitnodiging van de paus ondanks de brief van Leo XIII aan koningin Wilhelmina hoog opgenomen. De toenmalige internuntius apostolicus in Nederland en Luxemburg, Mgr. Francesco Tarnassi, werd naar Rome teruggedroepen „in seguito al mancato invito della S. Sede alla conferenza della pace”.¹³

Officieel bleef Tarnassi weliswaar tot aan zijn dood in 1902 apostolisch internuntius, maar hij keerde niet naar Nederland terug. Zijn zetel bleef vacant tot 18 maart 1911, toen Mgr. Giovanni Tacci benoemd werd tot apostolisch nuntius in België, „con la gestione interina dell' Internunziatura ap. de Olanda”.¹⁴ Van 1899 tot 1910 was Mgr. Rodolfo Giovannini zaakgelastigde a.i. in Den Haag.¹⁵

Zoals Nolens in zijn hiervoor genoemd artikel had geschreven, kon door de handeling van de koningin de staatsrechtelijke verantwoordelijkheid van de regering voor regeringsdaden niet afgewenteld worden. Het was derhalve te verwachten, dat de kwestie ook in het parlement ter sprake zou komen, temeer omdat velen weinig voldaan waren over de houding van de Nederlandse regering. Op 18 september 1899 kwamen zelfs de katholieke fracties van de Eerste en Tweede Kamer in een gemeenschappelijke vergadering bijeen om te beraadslagen, hoe verder in deze zaak moest worden gehandeld. In deze vergadering bracht Schaepman uitvoerig verslag uit van een gesprek, dat hij tezamen met het medelid, Michiels van Verduynen, op eigen verantwoordelijkheid met minister De Beaufort had gehad. „Onder de stiptste geheimhouding” had de minister hem en Michiels van Verduynen reeds vóór de bijeenroeping van de vredesconferentie mededeling gedaan van zijn voornemen om een brief door de koningin te doen richten aan de paus. „Gedurende de loop der conferentie, aldus Schaepman, deden zich omstandigheden voor, die van grote invloed konden zijn voor de waardigheid van het prestige van de Heilige Stoel. Zo b.v. ten opzichte der arbitrageconventie; de vraag deed zich hierbij voor of alleen die mogendheden zouden worden toegelaten, die aan de conferentie deelnamen of ook wel anderen. Met de arbitrage hangt samen de vestiging van de cour d'arbitrage, die zou bestaan uit de geaccrediteerde gezanten hier ter stede onder voorzitterschap van de minister van Buitenlandse Zaken. Zou de Heilige Stoel niet worden toegelaten tot de ondertekening der arbitrage-conventie, dan volgt daaruit ook dat de internuntius hier ter stede geen deel zal uitmaken van de cour d'arbitrage waardoor zijn positie van secundaire rang wordt.” Het sprak vanzelf dat Schaepman met de pauselijke internuntius in voortdurend contact stond, maar deze had uit Rome de instructie gekregen zich niet met de zaken te bemoeien. Het Vaticaan had ook niets aan de katholieke Kamerfractie gevraagd, maar „dat neemt niet weg, dat het een dringende eis was om datgene te doen wat mogelijk was, niet alleen

om de paus geen nieuwe nederlaag te bezorgen, maar te trachten de waar- digheid van de Heilige Stoel zo hoog mogelijk te houden." Schaepman had daarom niets onbeproefd gelaten om zowel met de minister van Bui- tenlandse Zaken als met gedelegeerden van verschillende naties tot dat doel te geraken. Hij had enig succes geboekt, want in de commissie van redactie over de arbitrage had men zelfs zonder verzet van Italiaanse zijde het woord *état* vervangen door *puissance*. De paus zou dus niet a priori uitgesloten zijn. Maar toen de kwestie aan de orde kwam of er sprake zou zijn van een *convention ouverte fermé* kwam men niet tot een besluit, vooral door de houding van Engeland en Italië. Men besloot tenslotte vast te leggen, dat de vorm van toetreding van andere mach- ten (dus b.v. van de H. Stoel) een punt van nadere overweging zou uit- maken. De Nederlandse gedelegeerde T. M. C. Asser had daarop op uit- drukkelijke last van de minister van Buitenlandse Zaken verklaard, dat de Nederlandse regering die toetreding in de meest liberale zin wenste te zien bepaald. Schaepman wilde er uitdrukkelijk op wijzen, dat minister De Beaufort bij zijn besprekingen met hem en Michiels blij had gegeven van grote welwillendheid en loyaliteit om de zaak tot een goede oplos- sing te brengen.

Moest nu de kwestie ter sprake gebracht worden bij de discussie over het adres van antwoord op de Troonrede? Schaepman meende van niet. Als er toch over gesproken zou worden, zou hij zeggen: „Wij beschouwen die correspondentie als een daad van ridderlijkheid en van hoffelijkheid van de koningin, die niet van invloed kan zijn op de beoordeling der kwestie van de uitsluiting van het Vaticaan, welke zaak bij behandeling van Hoofdstuk III van de begroting aan de orde diende te worden ge- steld.”¹⁶

De zaak viel enigszins anders uit. In de Troonrede op 18 september 1899 had koningin Wilhelmina slechts zeer kort gesproken over de drie verdragen, welke tijdens de vredesconferentie waren gesloten, maar over de kwestie van de niet-uitnodiging had zij met geen woord gerept. Enkele dagen later werd de vredesconferentie door J. Th. de Visser aan de orde gesteld. In het bijzonder sprak hij over de brieven van koningin Wilhelmina aan paus Leo XIII, die op 29 juli tijdens de slotconferentie waren voorgelezen. Hij begreep de verontwaardiging van de katholieken over de niet-uitnodiging van de paus, maar hij kon het moeilijk aanvaar- den, dat de nota van de katholieke Kamerfractie en het „eenvoudig en

ernstig" protest van Dobbelsmann in diens verklaring van 5 mei 1899 naar zijn mening moesten worden gezien als de aanleiding tot de gevoerde correspondentie en dit betekende, dat de geste van koningin Wilhelmina moest worden beschouwd als een politieke daad. Op die grond meende hij zijn verwondering en afkeuring uit te moeten spreken over deze daad van een regering, die toch in godsdienstig opzicht boven de partijen wilde staan en bovendien haar meerderheid had behaald „onder de vlag van het anti-clericalisme". De Visser erkende weliswaar de verdiensten van verschillende pausen als scheidsrechters, maar dit wettigde voor de regering niet het dekken met haar verantwoordelijkheid van het vragen van de gewaardeerde, morele steun van de paus aan het werk van de vredesconferentie. Lohman en Schaepman meenden, dat deze kwestie hier niet aan de orde was. Men kon daarover later spreken bij behandeling van hoofdstuk III van de begroting. De Beaufort ontkende, dat er enig verband bestond tussen de nota van de katholieke Kamerfractie en de brief van de koningin, maar niet, dat de briefwisseling tussen de koningin en de paus onder de ministeriële verantwoordelijkheid viel.¹⁷

De volgende dag besloot de katholieke Kamerfractie bij het onderzoek van hoofdstuk III in de afdelingen aan te dringen op overlegging der stukken, die betrekking hadden op de niet-uitnodiging van het Vaticaan tot de Vredesconferentie.¹⁸

Op 30 november nam de fractie het besluit, dat bij behandeling van hoofdstuk III niet namens de katholieke Kamerfractie zou worden gesproken.¹⁹ Dat betekende, dat Schaepman, toen hij op 5 december 1899 bij de algemene beraadslagingen over de onderhavige kwestie sprak, dit deed op eigen verantwoordelijkheid. Het betoog van Schaepman betekende een veroordeling van de houding van de regering. Toen de Tsaar de Nederlandse regering verzocht om in Den Haag de vredesconferentie te doen plaatsvinden, had zij moeten antwoorden: wij vinden het een grote eer uitgekozen te worden als land, dat de vredesconferentie zal organiseren, maar we willen wel nader geïnformeerd zijn over de te verzenden uitnodigingen. De regering had voor de eer moeten bedanken, toen bleek dat de paus en de Zuidafrikaanse republieken niet zouden worden uitgenodigd. Nederland maakte de fout te veel naar de ogen van de grote mogendheden te zien. Had in 1870 Nederland niet de eerste stap willen zetten, toen het als eerste land zijn gezant naar Nederland liet terug keren? Maar de andere landen volgden dat voorbeeld niet en zonden toch

gezanten naar de H. Stoel. Als klein land behoefden wij niet voor te gaan.²⁰

Toen Kuyper diezelfde dag een motie indiende, waarin de Kamer als haar mening zou uitspreken, dat de regering niet voor de Afrikaanse Republieken had gedaan wat mogelijk was²¹, verklaarde Travaglino de volgende dag, dat hij voor die motie zou stemmen met de uitdrukkelijke bedoeling om daarmee tevens zijn diep leedwezen uit te spreken over de uitsluiting van de paus. Schaepman echter verklaarde: „Ik kan in de motie van Kuyper geen bedoeling leggen, die hij zelf niet gewild heeft. De motie geeft echter niet weer, wat ik daarin uitgedrukt zou willen zien.” Om die reden stemde hij (en met hem Nolens en 15 andere katholieke kamerleden) tegen de motie-Kuyper, welke dan ook werd verworpen.²² Nolens heeft over al hetgeen met de vredeconferentie samenhang verschillende artikelen geschreven. Voor het initiatief van de Tsaar, welke bedoelingen bij deze ook zouden hebben voorgezeten, had hij grote bewondering, hij toonde zich voorstander van een grote vredesbeweging, maar de niet-uitnodiging van de H. Stoel en de Republieken Transvaal en Oranje-Vrijstaat had volgens hem geen verheffende indruk gemaakt.²³ Voor het overige sloot Nolens zich bij Schaepman aan, ook toen een jaar later het Haagse vredesmuisje nog een staartje kreeg.

In oktober 1900 werd de verloving van koningin Wilhelmina met prins Hendrik bekend gemaakt. Het huwelijk zou op 6 februari 1901 voltrokken worden. Daar de pauselijke zaakgelastigde a.i. kenbaar had gemaakt de kerkelijke huwelijksvoltrekking niet te zullen bijwonen, rees de vraag, wat met name Schaepman en Nolens zouden moeten doen. In de Katholieke Kamerclub is over deze zaak niet gesproken, wel over mogelijke uitkeringen aan de Prins-Gemaal. Hoewel daarvan geen directe bewijzen te vinden zijn, mag worden aangenomen, dat Giovannini niet naar de huwelijksplechtigheden ging, omdat de internuntius apostolicus naar Rome was teruggeroepen. Schaepman schreef nu aan Nolens: „Ik geloof dat wij met de huwelijksfeesten niet te doen hebben. Dat is een geluk. Maar als wij soms een kaart krijgen voor de Kerk, dan ben ik van plan aan de Hofmaarschalk persoonlijk te gaan zeggen *waarom* ik *niet* kom. Giovannini heeft dit reeds gedaan. Zal ik dit ook voor U doen? Het is gemakkelijker dan schrijven.”²⁴ Enige dagen later ried Schaepman zijn vriend aan niet naar Den Haag te komen, omdat hij daaraan toch niets had, terwijl hij dan aan iedereen zou moeten uitleggen, waarom hij

niet in de kerk aanwezig was. Wel wilde hij met Nolens een gala-avond bijwonen, omdat Giovannini daar ook heen ging.²⁵ Het is duidelijk, dat noch bij Schaepman noch bij Nolens sprake was van een afkeer van het Koninklijk Huis. Integendeel, zijn artikelen in de *Venloosche Courant* in 1900 en 1901 waren evenzoveel bewijzen van zijn aanhankelijkheid aan de Vorstin.²⁶

De vraag rees in kerkelijke kringen, of toch de tijd niet gekomen was de internuntius weer naar Nederland te laten terugkeren. Mgr. Drehmanns, op het punt naar Rome te vertrekken, schreef aan Nolens ervan overtuigd te zijn, dat deze kwestie ter sprake zou komen bij zijn bezoek aan de paus en aan kardinaal Rampolla. Men zou in Rome willen weten wat van de huidige regering kon gevraagd of verwacht worden. Weliswaar zou Nolens de minister van Buitenlandse Zaken hierover niet rechtstreeks kunnen benaderen, maar de bisschop zou blij zijn de „courante mening” over deze zaak in parlementaire kring te vernemen.²⁷ Nolens antwoordde zijn bisschop dat alles afhing van de vraag, of de paus een plaats in het Internationale Arbitragehof zou worden toegewezen. Onze regering streefde daarnaar. Indien dit streven succes zou hebben, zou er geen reden meer bestaan de terugkeer van de Internuntius naar Den Haag tegen te houden. Indien succes zou uitblijven, zou naar een andere vorm van satisfactie omgezien moeten worden. Nolens, wetende, dat kardinaal Rampolla op dit punt „erg korzelig” was, meende echter Drehmanns te moeten adviseren gesprekken over deze kwestie zoveel mogelijk te vermijden.²⁸

Voor de Tweede Wereldoorlog laaide in ons land telkens weer het anti-papisme op. Kennelijk hadden vele protestanten er nog steeds moeite mee de katholieken als gelijkwaardige medeburgers te zien. Vooral op het gebied van het benoemingsbeleid maakte zelfs de overheid zich meer dan eens schuldig aan discriminatie van de katholieken zoals o.a. bleek in 1912, toen het Eerste Kamerlid Van Waterschoot van der Gracht bij behandeling van hoofdstuk V van de staatsbegroting voor het dienstjaar 1912 wees op de grote discrepantie die er bestond tussen het aantal katholieke en het aantal niet-katholieke leden van allerlei examencommissies.²⁹ Deze vorm van anti-papisme is latent bijna altijd aanwezig geweest tot zelfs in de jaren 1940–1945 toe. Maar de afkeer ten aanzien van de katholieken demonstreerden zich vooral bij zeer bepaalde gebeur-

tenissen. Slechts enkele voorbeelden mogen hier volgen. In 1907 verscheen de befaamde encycliek *Pascendi* van paus Pius X, waarin deze het modernisme op scherpe wijze veroordeelde. Het pauselijk rondschrijven, bedoeld voor de katholieken in de gehele wereld, wekte ergernis bij vele niet-katholieken o.a. in Nederland, die de veroordeling van het modernisme zagen als een aantasting van de vrije meningsuiting. Zelfs in de Tweede Kamer werd daartegen geprotesteerd o.m. door Troelstra die meende te moeten waarschuwen tegen het opkomend clericalisme en tegen de pogingen van de Kerk om de vrije mening te onderdrukken, waardoor de wetenschapsbeoefening in het gedrang kwam.³⁰

Kolkman, in die tijd nog voorzitter van de katholieke Kamerfractie diende Troelstra à l'improviste van repliek. Troelstra, zo zei hij, had ieder jaar de gewoonte in de Kamer zijn Prügelrede te houden. De katholieken moesten het nu ontgelden naar aanleiding van de pauselijke encycliek. Waarom dat stuk in het Parlement ter sprake werd gebracht, was hem niet duidelijk, daar de encycliek geen politiek, geen sociaal maar een zuiver filosofisch-theologisch stuk was. „Alle beschuldigingen, die de heer Troelstra ons naar het hoofd slingerde . . . het is erg oude kost.”³¹

Meer gefundeerd ging Nolens de volgende dag op de aanval van Troelstra in. Hij trachtte duidelijk te maken, voor wie het pauselijk document bestemd was, wat de bedoeling was van de paus, die als hoofd van de Kerk tot taak heeft over de leer van de Kerk te waken. In de encycliek, zo toonde Nolens aan, stond niets, waardoor de beoefening van de wetenschap in het gedrang kon komen. Integendeel, de paus heeft aan de wetenschap „de abstracte filosofie tot deugdelijke algemene grondslag” willen geven. Ook spoorde Pius X (aldus aansluitend bij zijn voorganger Leo XIII) aan tot de beoefening der natuurwetenschappen. Nolens wilde Troelstra geen ongelijk geven, als hij meende uit de encycliek de conclusie te moeten trekken, dat hij en zijn vrienden moesten waken tegen het clericalisme. „Maar dan vergunne hij mij en anderen ook om te waken tegen het anti-clericalisme.”³²

Troelstra kwam uitvoerig terug op de woorden van Kolkman en op de rede van Nolens, een rede die hem min of meer deed denken aan een college in Rolduc, maar die hem niets nieuws had geleerd. Zijn angst voor clericalisme was in het geheel niet verminderd.³³ Nolens wees erop, dat de kwestie niet door hem was aangeroerd, maar door Troelstra. Overigens hoorde deze zaak in het parlement niet thuis. Nolens wilde dus op

de repliek van de socialistische leider niet ingaan, doch kon niet nalaten deze sarcastische opmerking te plaatsen: dat naar hem was gebleken het voor de heer Troelstra voor deze dingen – en misschien ook wel voor andere – toch wel goed zou zijn een volledige, eenvoudige cursus te volgen.³⁴

Nolens' verdediging van de Encyciek betekende overigens niet dat hij zich ooit heeft laten drijven in de hoek van de onverzoenlijke en liefdeloze integralisten van wie in Nederland rector Thompson de woordvoerder was.

Aanleiding tot irritatie ten aanzien van de katholieken gaf in februari 1910 het onverwachte vertrek naar Rome van Mgr. Giovannini, naar werd gezegd wegens influenza. Spoedig echter gingen er geruchten, dat de ziekte „niet als de enige en waarschijnlijk ook niet als de hoofdrede” van de terugroeping van de zaakgelastigde a.i. moest worden beschouwd. Naar aanleiding van een overigens onbelangrijk incident in een aristocratische golfclub in Den Haag was Giovannini in conflict gekomen met een hooggeplaatst ambtenaar. Hij had zich beklagd bij de minister van Buitenlandse Zaken Jhr. Mr. R. de Marees van Swinderen, als beschermer van de in Den Haag zetelende buitenlandse vertegenwoordigers. In de ministerraad was intussen deze zaak waarover in de pers nogal deining was geweest, reeds aan de orde geweest en Van Swinderen, wetende dat zijn collega's achter hem stonden, maakte Giovannini duidelijk, dat hij met deze zaak niets te maken had en ook niets te maken wilde hebben. Giovannini toonde echter voor de houding van de minister geen begrip. De daarop volgende besprekingen kregen een steeds scherper karakter, zodat Van Swinderen de pauselijke zaakgelastigde a.i. de raad gaf om gezondheidsredenen een langdurig verlof aan te vragen. Giovannini heeft over deze affaire nog contact gehad met Nolens. In twee niet gedaateerde brieven beschuldigde hij minister Kolkman, die zich achter het beleid van Van Swinderen had geplaatst, ervan het gerucht te hebben verspreid, dat hij, Giovannini, een vals verslag over zijn gesprek met de minister van Buitenlandse Zaken had gegeven en de leugen te hebben verteld, dat de minister hem had bedreigd met een verbreking van de diplomatieke betrekkingen. Kolkman zou hebben geweigerd deze beledigende uitlatingen in te trekken. Giovannini had naar aanleiding daarvan bij het episcopaat geprotesteerd en verlangde nu, dat Nolens zijn protest aan alle katholieke kamerleden zou overbrengen. Hij vond het een schande,

dat een katholieke minister „om aangenaam te zijn aan het Buitenhof” zich had geleend voor dergelijke leugens, beledigingen en chantage. Nollens heeft niet eens de moeite genomen van deze correspondentie in een fractievergadering mededeling te doen. Ongetwijfeld was hij het met zijn vriend Kolkman en met de redactie van *De Tijd* eens, dat Giovannini verstandiger deed verder te zwijgen en niet meer naar Nederland terug te keren.³⁵

Ook het Vaticaan heeft begrepen, dat Giovannini geen persona grata meer in Den Haag was. Het benoemde Mgr. D. Gualtieri tot zaakgelastigde in Den Haag, terwijl in 1911 Mgr. G. Tacci benoemd werd tot apostolisch nuntius in België „con la gestione intena della Internunziatura ap. di Olanda”.³⁶

De herinneringen aan het incident-Giovannini waren nog niet vervaagd, toen opnieuw een encycliek van paus Pius X, een heilig maar niet altijd tactisch man, aanleiding tot moeilijkheden gaf. In mei 1910 verscheen nl. de encycliek *Editae saepe* ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van de heiligverklaring van de H. Carolus Borromeus. Evenals in Duitsland werd in Nederland door velen het pauselijk rondschriften uitgelegd als een belediging van het regerend vorstenhuis, omdat de paus zich daarin minder vriendelijk over de hervormers had uitgelaten. In Duitsland gaf vooral de passage, waarin Pius X de hervormers van de zestiende eeuw „trotse en oproerige mensen, vijanden van Christus’ Kruis” had genoemd, aanleiding tot heftige perscampagnes, parlementaire interpellaties en protestmeetingen. Ook in ons land vonden een aantal protestvergaderingen plaats. Er werd zelfs gesuggereerd, dat door de encycliek protestanten en katholieken zo fel tegenover elkaar zouden komen te staan, dat de christelijke coalitie uiteen zou vallen. De afgevaardigde W. Th. G. van Doorn liet weten de regering hierover te willen interpellieren. Op 21 juni kwam daarom de katholieke Kamerclub bijeen om over de kwestie nader overleg te plegen. Welke houding zou men tegenover de interpellatie moeten aannemen? Het was moeilijk een concreet antwoord te geven. Men wist immers nog niet hoe de vragen van de interpellant zouden luiden. Zou de regering wel op de interpellatie ingaan? Men verwachtte dit niet. Overigens meende men dat een debat in de Kamer over de inhoud van de encycliek niet op zijn plaats was. De enige vraag zou kunnen zijn, welke de houding van de regering tegenover de internuntius (hier is bedoeld de pauselijke zaakgelastigde a.i.) zou kunnen zijn. Daar

lag echter een grote moeilijkheid. Terwijl ingevolge de motie-Dumbar de Nederlandse vertegenwoordiging bij de H. Stoel in feite was opgeheven, had de paus zijn vertegenwoordiger niet uit Den Haag teruggeroepen en zo was er een eenzijdige representatie blijven bestaan, die het ons land formeel onmogelijk maakte zich bij de paus te beklagen. Zou het niet mogelijk zijn, zo vroeg Nolens als voorzitter, dat de paus motu proprio reeds van te voren aan de regering te kennen zou geven in zijn encycliek niet de Nederlandse protestanten of hervormers op het oog te hebben gehad? Omdat O. van Nispen tot Sevenaer tegen dit idee nogal juridische bezwaren naar voren bracht, werd besloten aan de regering en aan de andere rechtse fracties te vragen, hoe zij zich tegenover de interpellatie dachten te gedragen.³⁷

De interpellatie van Van Doorn vond plaats op 24 juni 1910. In het kort kwamen de vragen aan de regering hierop neer: Op welke wijze heeft de regering geprotesteerd „tegen de ook voor ons land en voor de grondleggers van ons volksbestaan krenkende woorden van de Borromeo-Encycliek” en als zij het nog niet heeft gedaan, is zij dan bereid alsnog van haar verontwaardiging te doen blijken?³⁸ Volgens Van Doorn had de paus ons volk en onze Vorstin gekrenkt, want in Nederland heerste volgens hem de protestantse geest, leefden de protestantse traditiën, en alles wat wij Nederlanders hoogachtten, was volgens hem gebouwd op het fundament, dat door de hervorming was gelegd. Minister de Marees van Swinderen liet over zijn mening geen twijfel bestaan: de encycliek betrof een zuiver inwendige aangelegenheid van de R.K. Kerk, waaromtrent de regering haar oordeel niet diende te doen blijken, waarop Van Doorn (onder tekenen van instemming van de tribune) tot de minister zei, diens antwoord onvoldoende te vinden. Waar iedereen protesteerde, durfde de regering zulk een antoord te geven?³⁹

Nadat De Visser, J. Ankerman en Van der Voort Van Zijp hun mening hadden kenbaar gemaakt, legde Nolens een korte verklaring af. De interpellatie raakte vragen van leerstellige en kerkelijk-geschiedkundige aard en deze vragen hoorden niet in de Kamer ter discussie te worden gesteld. Overigens had de paus zeker niet de niet-katholieken van Nederland willen krenken. „Wat de historische appreciaties betreft, aldus Nolens, die hier van enkele zijden gegeven zijn, het zal niet nodig zijn te verklaren, dat wij deze in haar algemeenheden en in haar onvolledigheid niet kunnen delen. Wat het staatsrechtelijke betreft, wij kennen alleen de

Nederlandse Staat, wiens bestuur zijn positiefrechtelijke grond vindt in de Grondwet van 1815. Prijsstellende op het behoud van de godsdienstvrede en de praktische verdraagzaamheid, bij de, nu eenmaal als een feit bestaande, sedert eeuwen verbroken dogmatische eenheid, wensen wij niet de minste aanleiding te geven tot verstoring daarvan, en ook om die reden zullen wij ons van het debat onthouden.”⁴⁰

Het schijnt, dat de zaakgelastigde a.i. van de H. Stoel op een of andere wijze op de hoogte is gebracht van de suggestie van Nolens in de katholieke kamerclub, of omgekeerd, dat Nolens reeds vóór de bijeenkomst met deze contact heeft gehad. Feit is het, dat Mgr. Gualtieri op 6 juli 1910 in opdracht van de kardinaal-staatssecretaris een bezoek bracht aan de minister van Buitenlandse Zaken, De Marees van Swinderen. Namens de paus deelde de pauselijke vertegenwoordiger aan de minister mede, met verzoek zulks ter hoge kennis van Hare Majesteit de Koningin te brengen „dat Zijne Heiligheid met leedwezen vernomen heeft de onjuiste uitlegging, in Nederland aan de Encycliek *Editae Saepe* betreffende St. Carolus Borromeus gegeven, en dat hij, smartelijk aangedaan door de gedachte, dat door deze uitlegging enige woorden der Encycliek Hare Majesteit pijnlijk zouden hebben kunnen treffen, er prijs op stelt Harer Majesteit te verzekeren dat Zijne Heiligheid met de bovenbedoelde woorden geenszins gedoeld heeft op de Vorsten uit het Huis van Oranje Nassau noch op de voorouders der niet katholieke onderdanen van Hare Majesteit.” Hoewel de minister van Buitenlandse Zaken de wijze waarop deze mededeling werd gedaan (nl. mondeling en niet schriftelijk) minder correct vond, bracht hij hiervan toch op 7 juli 1910 schriftelijk verslag uit aan de koningin. In de Staatscourant verscheen daarna de hiervoor geciteerde verklaring van leedwezen van de paus. Op 25 juli gaf de minister eveneens mondeling aan Gualtieri te kennen dat de koningin zeer erkentelijk was voor de mondelinge mededeling die zij ontvangen had. Zij wilde de paus danken voor de gevoelens die hem er toe hadden gebracht hem (Gualtieri) te belasten met het overbrengen van de mededeling.⁴¹

Op 26 maart 1912 vierde Nolens zijn vijftiende jarig priesterfeest. Velen zullen zich hebben afgevraagd, wie men nu eigenlijk moest eren: de politicus Nolens of de priester Nolens. Bijna zestien jaar reeds speelde hij op dat moment een belangrijke rol in het politieke leven, maar hij had toen reeds bewezen, dat hij tegelijk aan Kerk en Vaderland trouw kon zijn. Daar

hij niets van een fanaticus of dweper had, was hij erin geslaagd tot dan toe alle anti-papistische aanvallen af te slaan zonder daardoor in het kamp der confessionelen ook maar één vijand te maken.

Nolens meende, dat nu voor hem de tijd gekomen was een paar weken door te brengen in het centrum van de katholieke Kerk. Op deze wijze kon hij dan tevens huldigen in eigen land ontlopen. Op 22 maart vertrok hij naar Rome. Hoe hoog hij daar reeds aangeschreven stond, werd hem duidelijk, toen hij in staat werd gesteld met verschillende autoriteiten langdurige gesprekken te voeren. Zo ontmoette hij kardinaal van Rossum, kardinaal Rampolla, mgr. Vannutelli, mgr. Eras, Gisbert Brom. Het hoogtepunt was voor hem echter de persoonlijke audiëntie die paus Pius X hem op 28 maart verleende. Met de Heilige Vader sprak hij over het werk van de katholieken in de Tweede Kamer. Op 12 april kwam Nolens in Den Haag terug en enige weken later werd hij benoemd tot Huisprelaat van de paus. De Kamerclub zag daarin, zo verklaarde O. van Nispen tot Sevenaer tijdens de clubvergadering van 29 mei, een gewaardeerde erkenning van de vele en veelzijdige werkzaamheden van haar president in het belang van Kerk en Staat.⁴²

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 heeft de wereld geschokt, vooral hen, die na de bittere oorlogen van de 19e eeuw zich intensief met het vredeswerk hadden beziggehouden. Er wordt weleens gesuggereerd, dat de katholieken zich pas na 1945 bewust werden van hun plicht te ijveren voor de vrede.⁴³ Zij zouden nauwelijks hebben deelgenomen aan congressen b.v. van de Duitse verzoeningsbond.⁴⁴ Weliswaar namen de katholieken over het algemeen later dan niet-katholieken aan vredesbewegingen deel, maar kwam dat niet, omdat voor hen een vredesbeweging onnodig gebleken moet hebben? De zending van de Kerk was toch, zoals Leo XIII eens zei, van nature vredeachtend en in aansluiting daarop schreef Kors eens: „De taak van de Kerk is het evangelium pacis te brengen.”⁴⁵ Terwijl na 1815 er vredesbewegingen ontstonden en er verschillende niet-politieke vredescongressen plaats vonden⁴⁶, werd pas in 1906 de *Ligue internationale des Catholiques pour la Paix* opgericht door de Franse ingenieur M. A. Vanderpol uit Lyon. Nolens maakte deel uit van deze vredesliga en op zijn initiatief en onder bescherming van kardinaal van Rossum kwam in 1912 de *Nederlandse R.K. Vereniging tot Bevordering van de Wereldvrede* tot stand.⁴⁷ In 1925

kwam daarvoor in de plaats de *R.K. Vredesbond* waarvan Prof. G. de Langen Wendels de eerste voorzitter en Nolens ere-voorzitter werd.⁴⁸ Herhaaldelijk heeft Nolens ook over vrede en vredesbewegingen geschreven o.a. in de (Nieuwe) Venloosche Courant.⁴⁹

Het uitbreken van de eerste Wereldoorlog heeft Nolens pijnlijk getroffen, temeer omdat hij bij al zijn activiteiten op internationaal vlak steeds goede verhoudingen tussen maatschappelijke standen en tussen de volkeren onderling nastreefde; daarin zag hij immers het middel om de wereldvrede te bevorderen.

Door de loop der gebeurtenissen heeft juist Nolens de gelegenheid gekregen in contact te treden met Benedictus XV, de Vredespaus bij uitnemendheid, wiens optreden gedurende de Eerste Wereldoorlog van bijzondere historische betekenis is geweest.

Op 2 augustus 1914, direct na het uitbreken van de oorlog, had paus Pius X de katholieken opgeroepen te bidden, opdat de staatslieden gedachten van vrede en niet van verderf zouden koesteren, er aan toevoegend: „Ik zou graag mijn leven geven, als ik daarmee voor Europa de vrede kon kopen.”⁵⁰ Kort daarop, op 20 augustus, overleed deze vrome kerkvorst. Hij werd opgevolgd door Benedictus XV, die reeds op 8 september 1914 de oproep van zijn voorganger dringend herhaalde. Maar hierbij liet hij het niet. Op 1 november 1914 verscheen de encycieliek *Ad Beatissimi Apostolorum Principis*. Daarin verklaarde de paus, dat hij voor het heil van alle mensen wilde werken, ook al stonden zij nog zo verbitterd tegenover elkaar. Hij smeekte de staatslieden een einde aan het oorlogsgeweld te maken.⁵¹

Paus Benedictus was duidelijk niet van plan het alleen bij woorden, rondzendbrieven en gebeden te laten. Hij begreep, dat hij juist als hoofd van de Kerk de meest aangewezen persoon was om in de oorlog een bemiddelende rol te spelen. Het is merkwaardig, dat juist niet-katholieke regeringsleiders hem als mogelijke bemiddelaar zagen. Zo vertelde keizer Wilhelm II in zijn *Ereignisse und Gestalten*, dat hij met de toenmalige pauselijke nuntius Pacelli uitvoerig over de rol die de paus kon spelen, had gesproken.⁵²

De Nederlandse regering heeft eveneens in paus Benedictus XV een mogelijke bemiddelaar gezien en haar opvatting werd volkomen gedeeld door koningin Wilhelmina. Daar Nederland sinds 1871 geen diplomatieke betrekkingen met het Vaticaan onderhield, was het echter voor de

regering geen eenvoudige zaak om haar verlangens ten aanzien van eventuele vredesbemiddeling aan de paus kenbaar te maken. Ondanks de moeilijkheden in verband met de Vredesconferentie in 1899 en de andere hiervoor besproken problemen was er echter geleidelijk aan tussen Rome en Den Haag meer begrip en waardering voor elkaar gegroeid. Het is niet zeker, of het initiatief van koningin Wilhelmina is uitgegaan, maar aangenomen mag worden, dat de vorstin heeft meegewerkt aan het herstellen van de breuk tussen Nederland en het Vaticaan. Nu verbaast ons dat wellicht, omdat koningin Wilhelmina zich in 1943 bijna krampachtig tegen het herstel van de diplomatieke betrekkingen met de H. Stoel heeft verzet.⁵³

Toch is de houding van de koningin wel te begrijpen. In 1915 was Nederland neutraal en de regering zocht wel contact met Rome, maar aan een blijvend herstel van de diplomatieke betrekkingen met de H. Stoel werd in eerste instantie niet gedacht, ook al kreeg het gezantschap in 1921 min of meer een blijvend karakter. In 1943 werd wel gedacht aan een definitief herstel van de diplomatieke betrekkingen en was Nederland niet neutraal.

De vraag in 1915 voor de regering was in feite, hoe het contact met het Vaticaan op te nemen. Men had vanzelfsprekend gebruik kunnen maken van de diensten van de pauselijke internuntius in Den Haag, mgr. Giovanni Dominico Tacci, maar deze had zijn zetel in Brussel, hoofdstad van een oorlogvoerend land, en was slechts belast met de zorg over de internuntiatuur in Nederland. Wel was de secretaris van Mgr. Tacci, mgr. Giambattista Frederico Vallega (later aartsbisschop van Smyrna), die kennelijk goed bevriend was met Nolens, in die tijd in Den Haag, maar hij was met het oog op zijn rang niet de figuur die de regering nodig had.⁵⁴

De minister van Buitenlandse Zaken, jhr. L. Loudon, nam tenslotte het besluit contact op te nemen met Nolens. De keuze van Loudon was niet zo vreemd. In die tijd werd de priester-staatsman immers algemeen beschouwd als de zeer bekwame politieke leider van de Nederlandse katholieken, maar bovendien speelde hij zoals wij zagen in de katholieke vredesbeweging een grote rol.

Hoewel Nolens over het algemeen weinig van zijn persoonlijke belevenissen op papier vastlegde, heeft hij van de voorbereidingen van zijn reis naar Rome in 1915 als gevolg van zijn gesprek met Loudon vele korte, maar zeer duidelijke gegevens op schrift gesteld.⁵⁵ Aan de hand van

deze aantekeningen en met behulp van andere documenten, waarnaar verder nog zal worden verwezen, kunnen wij ons een goed beeld vormen van wat zich in het voorjaar van 1915 heeft afgespeeld.

Op 13 april werd Nolens telefonisch bij Loudon ontboden. Loudon had tevoren een gesprek gehad met de minister-president Cort van der Linden, over de vraag hoe het Vaticaan invloed zou kunnen uitoefenen op de beëindiging van de oorlog. De regering had aanvankelijk gedacht de Verenigde Staten om bemiddeling te verzoeken, maar bij verschillende oorlogvoerende partijen was de regering van de Verenigde Staten niet gezien. Het was volgens de leden van het kabinet van groot belang voor Nederland, als het een bemiddelingsrol zou kunnen spelen en als deze bemiddelingspogingen zouden kunnen worden ondernomen samen met de H. Stoel. Maar de vraag was, hoe dit zou kunnen gebeuren. Loudon meende, dat eerst in Rome „poolshoogte” zou moeten worden genomen, of b.v. een tijdelijke vertegenwoordiger van Nederland bij het Vaticaan welkom zou zijn. Hierop antwoordde Nolens, dat het doel van een eventuele opdracht goed moest worden omschreven en bovendien zou moeten blijken, dat het Vaticaan een gezant ad hoc (of een vertegenwoordiging in een andere vorm) op prijs zou stellen. Wie dan als „tijdelijk gezant” zou moeten optreden, vroeg Loudon aan Nolens. Het schijnt, dat Nolens er tijdens het gesprek van 13 april 1915 reeds vanaf heeft gezien te zijner tijd zelf als gezant in Rome op te treden. Hij noemde in ieder geval als mogelijke kandidaten jhr. O. van Nispen tot Sevenaer, J. A. Loeff, L. Regout, pater A. Rijken en jhr. Ruijs de Beerenbrouck.

Terstond na zijn gesprek met Loudon had Nolens een onderhoud met mgr. Vallega, die hem er enerzijds op wees, dat in het Vaticaan ernstig werd gewerkt aan de vrede, anderzijds dat Nederland bijzonder veel invloed op het Vaticaanse vredeswerk zou kunnen uitoefenen, als tengevolge van een deelname van Italië aan de oorlog alle vertegenwoordigers van belligerente staten hun post aan het Vaticaan zouden moeten verlaten.

De volgende dag deelde Nolens mondeling aan Cort van der Linden mee, dat hij de opdracht zou aanvaarden, op voorwaarde dat hij een duidelijk omschreven opdracht zou krijgen en de zekerheid zou hebben, dat na zijn terugkeer een tijdelijke vertegenwoordiger zou worden benoemd. Hij verzocht de minister er voor te zorgen, dat de nodige papieren voor hem in orde zouden worden gemaakt. Cort van der Linden ant-

woordde, dat de zaak in de ministerraad moest worden besproken, hetgeen door Nolens volledig werd geaccepteerd, omdat zijn opdracht dan, volgens een mededeling van Vallega, meer op prijs zou worden gesteld. Het was toen reeds duidelijk dat Nolens een officieuze opdracht zou krijgen. De minister beloofde in die geest een communiqué aan de pers te zullen verstrekken.

W. J. Doude van Troostwijk, chef van het kabinet van de minister van Buitenlandse Zaken, maakte op 15 april enige aantekeningen, die voor Nolens als richtlijnen zouden kunnen gelden, als hij in opdracht van de regering naar het Vaticaan zou vertrekken. Na vastgesteld te hebben, dat Nederland en het Vaticaan zich bereid toonden als bemiddelaar op te treden, wanneer de oorlogvoerende partijen tot vrede wensten te komen, stelde Doude van Troostwijk de vraag, of „bij de bevordering van een zo verheven doel” het niet van groot nut voor de algemene zaak zou blijken te zijn, dat er tussen Den Haag en Rome zou bestaan: wederzijdse kennis van hetgeen als bereikbaar mogelijk werd beschouwd, „ook overleg omtrent hetgeen zou kunnen worden gedaan en samenwerking tot het bereiken van het doel”. Doude van Troostwijk besloot zijn toelichting met deze woorden: „De regering zou er de hoogste prijs op stellen dat deze haar gedachten en haar gezindheid bekend zijn op het Vaticaan, zij omgekeerd ingelicht moge worden over de gevoelens, welke in de omgeving van de Heilige Stoel die gedachten en gezindheid wekken.”

De schrijver van dit stuk plaatste in de marge van de laatste alinea de woorden: „Dit is m.i. het uiterste dat gezegd kan worden.” Hieruit zou men de conclusie kunnen trekken, dat op dat moment nog niet werd gedacht aan een speciale vertegenwoordiger van Nederland bij de H. Stoel. Pas twee dagen later voegde Doude van Troostwijk er nog het volgende aan toe: „Indien de bereiking van het doel zou blijken te kunnen worden bevorderd door de aanwezigheid te Rome van een persoonlijkheid, die de gedachten der Ned. regering in haar naam zou kunnen vertolken en een band van vertrouwen en verstandhouding vormen, dan zal een kenbaar gemaakte wens van het Vaticaan tot het bekleden van zodanige persoonlijkheid met het karakter van een speciale missie op de zeer welwillende overweging van de zijde der Nederlandse regering kunnen rekenen.” Ofschoon deze woorden zeer zorgvuldig gekozen waren en de Nederlandse regering, met name de minister-president, duidelijk een initiatief van het Vaticaan wilde laten uitgaan, liet Doude van Troostwijk

in een kanttekening blijken het met deze passage niet eens te zijn. „M.i.”, zo schrijft hij „zeer prematuur en onraadzaam, zoals ik ook aan Mr. Cort van der Linden heb gezegd, die prijs stelde op een toevoeging in nevenstaande zin”.⁵⁶

In de loop van de avond van de 15e april deelde Loudon telefonisch aan Nolens mee, dat het plan door de gehele ministerraad was goedgekeurd. De volgende dag zette Loudon in een mondeling gesprek het doel van Nolens' opdracht nog eens uiteen. Bij deze mededeling onderbrak Nolens zijn directe aantekeningen en vervolgde hij met enkele, kennelijk persoonlijke overwegingen, waarschijnlijk naar aanleiding van enige opmerkingen van Loudon. Hij noteerde, dat hij bij het beoordelen van andere diplomaten bij de H. Stoel nooit moest vergeten, hoezeer menselijke ijdelheid in het spel kon zijn. Te vaak handelde men uit eigenbelang en niet uit idealisme. Tussen haakjes schreef Nolens dan: „Ja, dat zijn de stappen van Nederland ook!” Deze woorden bewijzen, hoe realistisch Nolens ook bij deze idealistisch aandoende opdracht bleef.

Op zaterdag 17 april legde Nolens nog eens vast, dat het om een mondelinge opdracht en om een overleg tussen de koningin en de paus ging. In een onderhoud met Cort van der Linden deelde hij mee na te hebben gegaan, of er in Rome nog bezwaren zouden kunnen bestaan. De volgende aantekeningen zijn, zoals helaas vaak bij Nolens, bijna onleesbaar, maar uit de opmerking dat hij (Nolens) in het Vaticaan meer toegang zou hebben dan anderen, blijkt dat er nog bezwaren tegen zijn vertrek naar Rome waren gemaakt. Overigens ging Nolens akkoord met het plan van Loudon om hem geen schriftelijke opdracht te geven, als de pers maar wel, via het persbureau Vaz Dias, zou worden ingelicht. Cort van der Linden zou daarvoor zorg dragen.

Terstond na dit besluit begaf Nolens zich naar Huis ten Bosch, waar hij om half zes door koningin Wilhelmina werd ontvangen. De vorstin sprak er haar voldoening over uit, dat Nolens vóór zijn vertrek nog naar haar was gekomen. Vervolgens liet zij zich over de gang van zaken inlichten. Daarna sprak zij over de vrede. Nolens wees er op, hoezeer de vrede voor ons land van belang was, en vervolgens sprak hij over enkele mogelijkheden om de vrede te bevorderen. Nederland zou alleen of met anderen het initiatief tot bemiddeling kunnen nemen. Tevens sprak hij over het herstel van de Nederlandse missie bij het Vaticaan. „Er is”, vervolgde de koningin daarop het gesprek „veel veranderd sinds ik U de laatste keer

sprak.”⁵⁷ Zij stelde vast, dat er sinds het uitbreken van de oorlog een merkbare tendens naar eenheid, „kracht van het volk”, was gegroeid. Ook meende zij nu meer te kunnen doen. „Ik lees nu veel couranten, en kan met de ministers spreken.” De vorstin maakte verder enige persoonlijke opmerkingen over het werk van Nolens als hoogleraar. Ook de positie van het Vredespaleis kwam ter sprake. Ten slotte besloot de koningin het onderhoud met deze woorden: „Mag ik U verzoeken aan Zijne Heiligheid de Paus mijn groeten over te brengen?” Nolens antwoordde dat het voor hem een eer zou zijn de paus van deze woorden in kennis te stellen. Uit de enkele notities van Nolens blijkt, dat koningin Wilhelmina bijzonder ingenomen was met de missie van Nolens naar Rome en dat zij het volste vertrouwen in de persoon van Nolens stelde.

De volgende avond had Nolens nog een gesprek met Loudon. Nogmaals werd gesproken over een „confidentiële” missie. Het sprak overigens vanzelf, dat Loudon aan Nolens de nodige papieren meegaf om de Nederlandse gezant bij de Italiaanse regering in Rome over deze confidentiële missie in te lichten. Waarschijnlijk heeft Loudon tijdens dit bezoek hem zijn in het Frans gestelde brief ter hand gesteld waarin hij de missie naar Rome rechtvaardigde. De edele pogingen van de H. Stoel om in een nabije toekomst een einde te maken aan de bloedige broederstrijd werden door de Nederlandse regering met sympathie gevolgd, te meer omdat Nederland in de oplossing van internationale geschillen al zo vaak een rol had gespeeld. De Nederlandse regering zou graag willen weten, hoe ver de vredespogingen van de H. Stoel gevorderd waren en hoe de standpunten waren. Loudon schreef verder voldaan te zijn over het feit, dat Nolens zich bereid had verklaard naar Rome te gaan, „où Vos relations personnelles avec le St. Siège Vous mettraient probablement à même de juger de l'état des choses”. De reis was vertrouwelijk en „n'a pas de caractère officiel”. „U wilt wel goed laten uitkomen, als U daartoe de gelegenheid krijgt, dat de regering van de Koningin maar al te gelukkig zou zijn haar inspanningen te voegen bij die van de H. Stoel in het grote menslievende doel, dat daaruit volgt, en bij gelegenheid haar goede diensten aan te bieden aan de partijen, die bij de strijd betrokken zijn.”⁵⁸

Op 19 april vertrok Nolens ten slotte naar Rome.

In de katholieke Kamerclub werd de volgende dag meegedeeld, dat Nolens naar Rome was gezonden met het doel:

- „1e. zich op de hoogte te stellen van destappen door Z.H. gedaan, om tot de vrede te komen en van de resultaten;
- 2e. de paus de verzekering te geven, dat indien dit Z.H. aangenaam blijkt te zijn een voorlopige vertegenwoordiger te ontvangen, de regering daartoe gaarne zal overgaan;
- 3e. te bevorderen dat casu quo de vredesonderhandelingen te 's-Hage worden gehouden en dat Nederland daarbij in ieder geval worde betrokken.”⁵⁹

Op 22 april arriveerde Nolens in Rome. Zijn eerste bezoek gold de Nederlandse gezant W. B. R. van Welderen Rengers, aan wie hij de hiervoor bedoelde brieven van Loudon overreikte. Hij besprak met hem het doel van zijn reis. Volgens de gezant was de invloed van Duitsland aan het Vaticaan zeer groot. De vertegenwoordigers van de geallieerden probeerden deze invloed te neutraliseren, maar verschillende diplomaten gingen nogal dilettantistisch te werk. Sommigen wilden vertegenwoordigers van neutrale staten bijeen roepen, die regelingen zouden ontwerpen om hun rechten te doen gelden. De vraag was hoe die regelingen aan de oorlogvoerenden zouden kunnen worden opgelegd en hoe zij zouden kunnen worden gehandhaafd. Volgens de gezant zou de H. Stoel hier buiten moeten blijven. Overigens meende hij, dat er tussen Italië en Oostenrijk nog onderhandelingen plaats vonden, zodat de beslissing van de Italiaanse regering over het al of niet deelnemen aan de oorlog nog niet gevallen was. De Driebond bestond officieel nog, maar betekende in feite niets meer. Politici waren wel voor vrede, maar vooral jongeren waren nogal oorlogszuchtig. De oorlog zou echter, zo meende de gezant, wel tegen september geëindigd zijn, omdat Frankrijk uitgeput raakte en Rusland reeds was uitgeschakeld. Bovendien zouden de Fransen bang zijn, dat de Engelsen op de Franse kust vaste voet aan de grond kregen.

Men mag uit deze aantekeningen van Nolens de conclusie trekken, dat Van Welderen Rengers van de missie van Nolens niet veel verwachtte. Het schijnt verder dat Nolens alvorens zich naar het Vaticaan te begeben, nog gesprekken had met pater J. M. Drehmanns, kardinaal W. M. van Rossum en de kardinaal-staatssecretaris P. Gasparri. Hij vatte in zijn aantekeningen zijn opdracht (hij schreef hier: van de koningin) nog eens aldus samen: zijn zending was vertrouwelijk; hij moest nagaan of Nederland aan een bemiddelingspoging zou kunnen meewerken als het ogen-

blik daarvoor was aangebroken; er zou dan een tijdelijke missie bij het Vaticaan moeten komen. Hij voorzag voor de Nederlandse regering wel moeilijkheden als zij een blijvend herstel van de diplomatieke betrekkingen zou wensen. Wanneer Nolens door paus Benedictus XV werd ontvangen staat niet vast. De aantekeningen van het gesprek tussen de paus en Nolens zijn bewaard, maar waren niet beschikbaar.

Nolens heeft over het verloop van zijn reis heel weinig meegedeeld. Zeker heeft hij echter gunstige resultaten geboekt, ook al had Italië reeds op 26 april 1915 het toen nog geheime akkoord van Londen gesloten, waarbij het beloofde onder bepaalde voorwaarden aan de oorlog te zullen deelnemen. Reeds op 3 mei 1915 schreef Kardinaal-staatssecretaris Gasparri aan de minister van Buitenlandse Zaken Loudon een brief om hem namens de H. Vader te danken „voor de vertrouwelijke zending toevertrouwd aan de illustre en eerbiedwaardige Monseigneur Dr. Nolens”. Niet minder dan de regering van H.M. de Koningin der Nederlanden, zozeer verdienstelijk wegens de zaak van de vrede, zou de H. Vader een einde aan de gruwelijke oorlog willen maken. Als de Nederlandse regering het ogenblik gekomen achtte om een effectieve actie bij de oorlogvoerende partijen te ondernemen om tot de zo gewenste vrede te geraken, zou de H. Vader meer dan gelukkig zijn zijn morele invloed aan te kunnen wenden ter bereiking van een zo menswaardig en heilig doel. De paus hoopte verder, dat om tot snellere en efficiëntere uitwisseling van gedachten tussen de H. Stoel en Nederland te komen, er zo spoedig mogelijk „een Minister der Nederlanden” bij de H. Stoel geaccrediteerd zou worden.

Nog voordat Nolens op 20 mei zijn verslag bij koningin Wilhelmina uitbracht, beantwoordde Loudon de brief van Kardinaal Gasparri.⁶⁰ Daarin sprak hij zijn voldoening uit over het resultaat van Nolens missie en deelde hij de kardinaal mee, dat hij reeds uitzag naar een geschikte kandidaat, die door de koningin belast zou kunnen worden met de opdracht Nederland bij de H. Stoel te vertegenwoordigen.

De regering, die tot het benoemen van een vertegenwoordiger bij de H. Stoel wilde overgaan, moest nog wel enige moeilijkheden overwinnen, mede omdat ook in het buitenland nogal heftig op de missie van Nolens naar Rome gereageerd werd. Officieel was het Nederlandse gezantschap bij de H. Stoel in 1871 niet opgeheven. Het moment om in de sindsdien ontstane situatie verandering te brengen leek niet zo gunstig.

Niet alleen was er een „linkse” regering, maar onder de protestantse oppositieleden waren er verschillende die sterk rekening hielden met een gedeeltelijk nogal anti-papistische achterban. Het anti-papisme was immer, zoals wij reeds zagen, in het begin van deze eeuw nogal sterk. Het was dan ook niet te verwonderen, dat in vele kringen in het land fel verzet kwam, toen het doel van Nolens' reis bekend werd. Op 22 april 1915 had het ministerie van Buitenlandse zaken met goedvinden van Cort van der Linden aan de pers verklaard, „dat de reis van Nolens de strekking had om de regering zo mogelijk in te lichten nopens de pogingen welke volgens daaromtrent verspreide berichten door het Vaticaan in het werk zijn gesteld tot bevordering te zijner tijd van het herstellen van de vrede”. Nog op 5 mei werd deze mededeling bevestigd, terwijl eraan werd toegevoegd, dat er van een voorstel van Nederland aan de H. Stoel tot aanstelling van een vertegenwoordiger geen sprake was. Deze berichten waren niet geheel juist. Al werd niet officieel medegedeeld, dat Nolens mede met dat doel naar Rome was gegaan, iedereen kon de ware redenen vermoeden. Had Nolens niet reeds in december 1914 gepleit voor een terugkomen op een ruim veertig jaar geleden genomen beslissing, waarbij hij zich had beroepen op een verklaring in een Italiaanse krant, waarin gesproken was over het feit, dat nu alle diplomatieke kanalen ten gevolge van de oorlog versperd waren, de invloed van de „de grootste geestelijke macht ter wereld” was toegenomen? Loudon had toen weliswaar geantwoord, dat het door Nolens aangevoerde punt niet in het *Voorlopig Verslag* besproken was en dat hij daarom omtrent dat punt niet in verdere bespreking trad, maar deze ministeriële verklaring bevatte weliswaar geen toezegging, maar toch evenmin een weigering, zoals *De Nieuwe Koerier* destijds had opgemerkt.⁶¹

Merkwaardig waren de berichten in de buitenlandse pers. Het dagblad *L'Italie*, een in Italië in het Frans geredigeerd dagblad, deelde mee, dat Nolens naar Rome was gezonden voor het herstel van de betrekkingen tussen Nederland en het Vaticaan. De *Messaggero* wist op 3 mei te melden, dat Nolens met kardinaal Gasparri diverse gesprekken over dit onderwerp had gevoerd en dat het Vaticaan welwillend tegenover een mogelijke vertegenwoordiging stond. Zelfs had het Vaticaan reeds in die geest een brief geschreven (bedoeld is waarschijnlijk de brief van Gasparri aan Loudon van 3 mei), en het blad besloot met de mededeling dat de „ministro” een leek zou zijn.⁶² Dit bericht werd door *De Tijd* over-

genomen, met de mededeling dat Nolens, toen hij in Rome daarover geïnterviewd werd, met een glimlach had gereageerd en had gezegd: „Ik acht het niet raadzaam mededelingen te doen, zelfs niet over hetgeen in de pers over mij en mijn reis gezegd is. Men kan nu eenmaal niet verhinderen, dat de journalisten denken en schrijven. U weet, ik ben zelf persman; als ik een mededeling had te doen, zou ik mijn eigen orgaan daarvoor uitkiezen.”⁶³

De *Stampa* wist te vertellen, dat met het oog op de deelname van Italië aan de oorlog de gezanten van de oorlogvoerende landen Rome zouden verlaten, en dat de Duitsers rekenden op Nederland om hun belangen bij de H. Stoel te behartigen.⁶⁴

Bijzonder fel was de *Journal de Genève*, die (nadat de benoeming van Regout reeds bekend was) meedeelde, dat de Duitse regering het Vaticaan om interventie zou hebben verzocht en dat zij de vredelievende pogingen van Benedictus XV wilde uitbuiten. Het tijdelijke karakter van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de H. Stoel was het resultaat van Duitse intriges. Nederland zou in het herstel alleen hebben toegestemd op voorwaarde, dat het zou kunnen deelnemen aan eventuele vredesconferenties. Het zou dan de pro-Duitse en in ieder geval pro-Nederlandse nuntius mgr. G. Tacci geweest zijn, die in deze intrige een grote rol zou hebben gespeeld. Benedictus XV werd gewaarschuwd om, als hij zich inderdaad wilde laten vertegenwoordigen op een eventueel Vredescongres, de geallieerden niet te mishagen.⁶⁵

De *Tribuna* liet ook de figuur Nolens niet onbesproken. Volgens dat blad was deze „een overtuigd germanofiel”, die er naar streefde een Duits plan mogelijk te maken volgens welk de aanstaande vredesconferentie in Den Haag zou plaatsvinden en waaraan mgr. Tacci deel zou nemen.⁶⁶

De bewering dat Nolens tijdens de Eerste Wereldoorlog germanofiel zou zijn geweest, is zonder meer als onwaarachtig te bestempelen. Zeker, Nolens had familie en vrienden in Duitsland: hij onderhield veelvuldig contact met de *Katholische Volksverein* in Mönchen-Gladbach en met verschillende Zentrum-leiders. Zelfs tijdens de oorlog ontving Nolens in zijn huis de in 1921 zo tragisch omgekomen Mathias Erzberger, een der voornaamste ondertekenaars van het wapenstilstandsverdrag in Compiègne, en een der veel-omstreden leiders van het Zentrum.⁶⁷

Maar Nolens wilde, evenals paus Benedictus XV, als priester boven

de partijen staan (iedereen zegt het recht aan zijn zijde te hebben, schreef hij eens) en als Nederlander wilde hij een strikt neutrale politiek gehandhaafd zien. Reeds in oktober 1914 had hij zijn lezers opgeroepen de Nederlandse neutraliteit te verdedigen, ook tegen verdachtmakingen in de buitenlandse pers, volgens welke Nederland ten gunste van Duitsland handelingen zou hebben verricht of toegestaan in strijd met die neutraliteit.⁶⁸

Op 18 mei kon Nolens in de katholieke Kamerclub meedelen, dat de regering in de Kamer bij suppletoire begrotingswet een krediet zou aanvragen voor een tijdelijke en bijzondere vertegenwoordiging bij de H. Stoel.⁶⁹ Inderdaad begonnen op 9 juni de beraadslagingen over het regeringsvoorstel. Bij het begin van de beraadslagingen in de Kamer bleken er elf adressen binnengekomen te zijn, waarin geprotesteerd werd tegen de aanneming van het regeringsvoorstel; overigens een zwakke afspiegeling van wat er bij vele protestanten leefde. Van de 100 kamerleden waren er 92 aanwezig. De liberaal B. D. Eerdmans hield een rede tegen de aanneming van het voorstel, Th. H. de Meester en De Savornin Lohman wilden het voorstel aannemen op voorwaarde, dat de regering uitdrukkelijk zou verklaren dat het hier om een tijdelijke vertegenwoordiging ging. Opmerkelijk was de rede waarmee Loudon het voorstel verdedigde. Volgens hem ging van het Vaticaan een onmiskenbare invloed uit, werkend in de richting van het herstel van de vrede. Daar de regering aan een mogelijke vredesactie wenste deel te nemen, had zij naar Rome een man gezonden in wie zij het volle vertrouwen had en die door zijn bekendheid met het Vaticaan meer dan iemand anders in den lande de aangewezen was om een dergelijke opdracht uit te voeren. Van pressie van welke mogendheid ook was geen sprake en het gezantschap zou een tijdelijk karakter dragen, maar als t.z.t. 's lands belang zou eisen, dat er een permanente vertegenwoordiging bij de H. Stoel kwam, zou de minister daartegen geen principieel bezwaar hebben.⁷⁰

Hierna kwam Cort van der Linden aan het woord. Deze hield volgens Aalberse een rede „zo kras en potig, dat het wel scheen, of hij het de tegenstanders zo moeilijk mogelijk wilde maken om onder 't Caudijnse juk door te gaan! Een katholiek had 't zo mooi niet kunnen doen.”⁷¹

Cort van der Linden vroeg zich af, of het wel juist was te zeggen, dat „het protestantse karakter van ons volk” door deze zaak schade zou kunnen lijden. Bestond een belangrijk deel van het Nederlandse volk dan

niet uit katholieken? Hij betreurde, dat het verzet tegen het gezantschap in sommige kringen gepaard was gegaan met „nodeloze harts-tocht” en dat het verzet was „bezoedeld door een tomeloze geloofshaat”. De regering moest er zorg voor dragen dat bij de komende vredesonderhandelingen de positie van Nederland zo sterk mogelijk zou zijn.

Juist vanwege de neutraliteit van Nederland had ons land de plicht volledig mee te werken aan het herstel „van de niet te schatten schade, die de zieke mensheid lijdt uit materieel en moreel oogpunt”. Er was contact gezocht met de H. Stoel omdat de paus een belangrijke internationale macht was. De paus zou naar zijn mening zijn politieke macht alleen in het belang van de vrede wensen te gebruiken.⁷²

Vooraf bij links en bij de christelijk-historischen wekten de woorden van de minister-president nogal deining, omdat zij, zoals Aalberse het uitdrukte, deze „zure pil” hadden te slikken. „Ze waren hels”. Verschillende malen werd de rede van Cort van der Linden onderbroken door interrupties, o.a. door de sociaal-democraat Duys, die uitriep: „Ik was van plan voor te stemmen, maar U forceert thans tot tegenstemmen.”⁷³

Nolens had aan de verklaring van Cort van der Linden niet veel toe te voegen. Hij noemde het wetsontwerp „van zuiver opportunistische aard”. Het ging nu om een tijdelijke vertegenwoordiging, hoewel de katholieken het liefst een blijvende vertegenwoordiging bij de H. Stoel zouden zien. Wat er later zou kunnen gebeuren, was nu niet van belang.⁷⁴

Het wetsontwerp tot het benoemen van een buitengewoon en bijzonder gezant bij de H. Stoel werd met 82 tegen 10 stemmen door de Tweede Kamer aangenomen.⁷⁵ Tot eerste gezant werd bij koninklijk besluit nr. 1 van 10 juli 1915 mr. L. W. H. Regout benoemd. Hij kreeg de opdracht in Rome de gedragslijnen te volgen die de Engelse gezant bij de H. Stoel, Sir Henry Howard, van zijn regering had meegekregen. De grond van deze instructie voor Regout lag hierin, dat Howard, die „officieel” naar Rome was gestuurd om de gelukwensen van koning George V aan de pas gekozen Benedictus XV over te brengen, in feite werd beschouwd als een tijdelijke vertegenwoordiger van de Engelse regering „voor de duur van de oorlog”.⁷⁶

Onder de katholieke Kamerleden heerste toch enige verontwaardiging over de afloop van deze zaak. Men had de indruk gekregen, dat Nolens „de prachtige rede van de Minister-president wilde matigen, verkoelen”. Dit was des te onaangename, omdat een stemming van

antipathie tegen de voorzitter in de club toenam. De „adel” – „waar-
onder ook enige niet-adelijken behoren, zoals Koolen” – was vooral op
Nolens verbolgen omdat deze in het geheel geen overleg met Van
Nispen to Sevenaer inzake het buitengewoon gezantschap bij de H.
Stoel had gepleegd.⁷⁷ Men heeft inderdaad de indruk, dat Nolens in
deze zaak nogal eigenmachtig is opgetreden. De vraag is echter, of hij
in deze delicate kwestie, in verband waarmee hij een rechtstreekse op-
dracht van de regering had gekregen, wel anders had kunnen handelen.
Hoewel autoritair optreden van Nolens niet ontkend kan worden, lijkt
zijn houding in deze aangelegenheid volkomen correct geweest te zijn.

Men kan zich afvragen, welke waarde de missie van Nolens heeft ge-
had. Van Welderen Rengers wijst er in een voetnoot op, dat het voor
Nederland in 1915 van nationaal belang was „om mede te doen in dit
diplomatieke centrum: het Vaticaan”, maar hij zegt in de tekst, dat het
tijdelijk gezantschap voor Nederland zeer weinig betekenis had. Im-
mers het herstel der diplomatieke betrekkingen vond plaats op het mo-
ment, dat Italië zich bij het geheim tractaat van Londen met de Entente
had verbonden op voorwaarde, dat niet zou worden veroorloofd, dat
„vertegenwoordigers van de H. Stoel aan de diplomatieke actie tot het
sluiten van de vrede en aan de oplossing van de met de oorlog samen-
hangende vraagstukken deelnemen”.⁷⁸ Inderdaad, diplomatiek ge-
zien had de zending door de deelneming van Italië aan de oorlog niet die
gevolgen, die men ervan had verwacht. Maar door het herstel van de
diplomatieke betrekkingen was bij de katholieken een stuk wantrouwen
tegenover de christelijke politieke bondgenoten weggenomen. Boven-
dien is het nog altijd een vraag, of en in hoeverre Nolens de activiteiten
van paus Benedictus na 1915 mede heeft beïnvloed. Op 1 augustus 1917
zond de paus aan de regeringsleiders van de oorlogvoerende partijen
een vredesnota. Daarin stelde hij voor de morele macht van het recht in
plaats van de materiële macht der wapenen te doen gelden. Dit zou be-
tekenen, dat de volken gelijktijdig en wederkerig zouden overgaan tot
vermindering van wapenen en dat in plaats van legers een arbitrage-
instituut geschillen zou moeten oplossen; dit instituut zou sancties moe-
ten kunnen toepassen tegenover hen die een arbitrale beslissing niet zou-
den aanvaarden of navolgen. De paus pleitte verder voor de vrijheid der
zeeën, voor matigheid bij het eisen van herstelbetalingen en voor terug-
gave van alle bezette gebieden.⁷⁹ Opgemerkt zij nog, dat paus Bene-

dictus de bemoeiingen van Nolens bijzonder op prijs heeft gesteld. Niet alleen werd deze benoemd tot protonotarius apostolicus, maar de paus liet in 1921 nog eens door kardinaal Gasparri aan Nolens zijn gevoelens van dankbaarheid overbrengen.⁸⁰ P. Kasteel, die Nolens goed heeft gekend, vertelde in 1931, dat Nolens na de Internationale Arbeidsconferentie, welke in 1920 in Genua plaats vond, werd uitgenodigd een bezoek aan de paus te brengen. De H. Vader schonk hem toen tijdens een particuliere audiëntie op 17 juli een foto en een gouden penning. Nolens liet de foto inlijsten en gaf deze een ereplaats in zijn kamer. Eigenhandig had de paus op de rand van de foto geschreven: „Nous accordons de grand coeur la bénédiction apostolique, témoignage de notre bienveillance et gage de faveurs divines à Monseigneur Guillaume Nolens, dont nous n'ignorons pas les services rendus à l'Eglise et tout particulièrement au Saint Siège”.⁸¹

Sedert die gedenkwaardige gebeurtenissen in 1915 zou de kwestie van het gezantschap bij de H. Stoel steeds een belangrijke factor zijn bij de verschillende kabinetsformaties vóór de Tweede Wereldoorlog en zelfs zou zij de directe aanleiding worden van het uiteenvallen van de coalitie, zo dierbaar aan Nolens en zijn leermeester Schaepman.

Naar aanleiding van de moeilijkheden rondom artikel 177 der Indische Staatsregeling, waarin in feite bepaald was, dat de werkzaamheden van missie en zending zonder toestemming van de gouverneur-generaal waren verboden, heeft men zich afgevraagd, waarom Nolens niet krachtiger heeft geijverd voor de wijziging van dat artikel. De kwestie werd vooral actueel tussen 1925 en 1930, en in het bijzonder toen het kamerlid Arts er in een motie op aandrong artikel 177 te doen vervallen. Nolens heeft toen geweigerd vóór de motie te stemmen, niet omdat hij hoopte zo de coalitie te kunnen hetstellen, zoals Oud suggereert, maar omdat hij er weinig voor voelde voor moties te stemmen „zonder praktische betekenis”. Deze houding heeft de toorn opgewekt van de jonge katholieken, gegroepeerd rondom het tijdschrift *De Gemeenschap*. In een fel hekeldicht noemde Gerard Wijdeveld Nolens de priester van de opportuniteit, die ten koste van de inlanders schipperde.⁸² Nolens was geen priester van de opportuniteit. Maar hij was nooit bereid voor specifiek katholieke belangen te pleiten, als hij wist dat zijn ijveren tot niets zou leiden dan alleen tot anti-papistische onrust in het land. De

Kerk was hem dierbaar, maar onnodige onrust brengen in het land, dat hem evenzeer dierbaar was, achtte hij uit den boze. Deze houding betekende voor Nolens de directe toepassing van zijn devies *Utrique fidelis*.

Kabinetsformatie van 1913 en 1918.
De sociaal-democraten buiten spel?
Nolens formateur. De vergissing van Troelstra.
Nederlands-Belgische verhoudingen.
De Hoge Raad van Arbeid.

Na zijn verkiezing tot fractievoorzitter van de grootste politieke partij van Nederland was Nolens vanzelfsprekend nauw betrokken bij de verschillende kabinetsformaties, voor de eerste maal in 1913. In dat jaar vonden verkiezingen plaats, die voor de coalitie ongunstig waren verlopen. Weliswaar hadden de katholieken hun 25 zetels behouden, maar de anti-revolutionairen hadden niet minder dan 9 zetels verloren, terwijl de christelijk-historischen van 13 op 8 zetels waren teruggevallen. De liberale „concentratie” verkreeg 37 en de sociaal-democraten 18 zetels. De S.D.A.P. werd nu de derde grote partij en kon derhalve niet meer bij de beraadslagingen over de vorming van een nieuwe regering worden gepasseerd. Op 5 juli werd dan ook Troelstra door koningin Wilhelmina uitgenodigd naar Het Loo te komen. Hij sprak als zijn mening uit, dat bij de vorming van een nieuwe regering moest worden uitgegaan van een andere grondslag dan van die van de antithese, d.w.z. hij pleitte voor een „algemeen burgerlijk” kabinet, waarin ook leden van de rechterzijde zoals professor Struycken of De Geer zouden kunnen deelnemen.¹ Mocht een dergelijk kabinet niet tot stand kunnen komen, dan zou zonder deelname van de S.D.A.P. een vrijzinnig kabinet moeten worden gevormd. Uitdrukkelijk stelde Troelstra dus vast, zoals hij op een „geïmproviseerde Partijconferentie” reeds had gedaan en zoals hij op 14 juli in een brief aan de kabinetsformateur D. Bos schreef, dat de sociaal-democratische arbeiderspartij er (nog) niets voor voelde enige verantwoordelijkheid voor een regering te dragen.² Het is derhalve duidelijk, dat Troelstra voor een gemengde regering was en slechts in het uiterste geval voor een vrijzinnige regering.

Tijdens het onderhoud, dat Nolens met koningin Wilhelmina had, bleek het, dat de vorstin weliswaar dacht aan een oplossing in de richting van een gemengd kabinet, maar zij had daarmee andere bedoelingen dan Troelstra, zoals deze in zijn *Gedenkschriften* heeft uiteengezet.³ Zij hoopte nl., dat door een gemengd kabinet „de invloed der sociaal-democratische richting tot bescheidener verhoudingen zou kunnen worden teruggebracht” en zij vroeg daarom aan Nolens of de katholieken bereid waren deel te nemen en steun te verlenen aan een gemengd kabinet. De katholieke fractieleider gaf ten antwoord, dat van een zodanig gemengd kabinet alleen dan pas sprake zou kunnen zijn, als een kabinet uit de linkerzijde onmogelijk zou zijn gebleken. Het beste zou zijn, zo luidde zijn advies aan de koningin, dat aan een vrijzinnig-democraat de opdracht tot kabinetsformatie zou worden gegeven. Het zou niet nodig, zelfs niet wenselijk zijn, dat socialisten in het kabinet zouden worden opgenomen.⁴

Koningin Wilhelmina gaf hierna aan de vrijzinnig-democraat D. Bos de opdracht een ministerie te vormen „samengesteld uit de gehele linkerzijde”, een keuze, die nogal verbazing wekte. Algemeen had men verwacht, dat de vrijzinnig-democraat H. L. Drucker tenminste ten paleize zou worden ontboden, maar de koningin passeerde hem, evenals de leider van de Liberale Unie Goeman Borgesius.⁵ Bos trachtte derhalve een kabinet van vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten te vormen. Hoewel de verkiezingsprogramma's van de linkse partijen in hoofdzaak gelijkloidend waren geweest, bleef de S.D.A.P. weigeren regeringsverantwoordelijkheid te dragen. In rechtse kringen was men daarover ten zeerste verbaasd.

Tengevolge van de weigering van de sociaal-democraten gaf Bos zijn opdracht aan de koningin terug, waarna Cort van der Linden de opdracht kreeg een extra-parlementair kabinet te vormen, dat op 29 augustus 1913 tot stand kwam. Tot ergernis van de rechterzijde werd M. W. F. Treub in het nieuwe kabinet de opvolger van de door hem zo fel bestreden Talma.⁶

In de zomer van 1917 vonden opnieuw verkiezingen plaats. Omdat in verband met de grondwetsherziening in 1918 nieuwe verkiezingen zouden plaatsvinden, waren de partijen de verkiezingen ingegaan met de leuze: „Laat zitten wat zit”, zij het met de uitdrukkelijke voorwaarde, door de rechterzijde aan de afspraak verbonden, dat in „het overgangsjaar” geen voorstellen van partijpolitieke aard zouden worden gedaan. In feite veranderde er na de verkiezingen niets.⁷

In 1918, toen na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en van het algemene actieve kiesrecht van de mannen er nieuwe verkiezingen moesten plaatsvinden, behaalden de drie grote rechtse partijen 50, de linkerzijde 48 zetels. De christen-democraten en de christelijk-socialen kregen ieder één zetel.

Nolens had zich intensief in de verkiezingsstrijd geworpen, te meer omdat meer op partijen dan op personen zou worden gestemd. De grote winnaars waren de katholieken, die nu definitief verreweg de grootste partij vormden, en de socialisten, die van 18 op 22 zetels waren gekomen. De anti-revolutionairen boekten ook enige winst, maar de christelijk-historischen moesten opnieuw een zetel prijsgeven. Omdat de coalitie precies de helft van de kamerzetels verkregen had, was het eigenlijk niet zonder meer duidelijk, dat aan een katholiek of een anti-revolutionair de opdracht tot kabinetsformatie zou worden gegeven. Een coalitie-regering zou echter bijna zeker kunnen rekenen op de stemmen van de christen-democraat A. P. Staalman en het enige christelijke-sociale kamerlid A. R. van de Laar. De eerste liet zelfs aan Nolens weten uitdrukkelijk te protesteren tegen beweringen, ook in katholieke, anti-revolutionaire en christelijk-historische kringen, dat hij zou behoren tot de linkerzijde van de Kamer. Hij vond een dergelijke opvatting „onwaar en onoprecht”, want de christen-democraten aanvaardden „zo volstrekt mogelijk” de christelijke staatkundige beginselen. De rechterzijde, aldus Staalman, telde 51 zetels en was dus zonder meer verplicht tot kabinetsformatie.⁸ Staalman had niet geheel ongelijk. Te veel werd in die dagen van een 50/50 verhouding uitgegaan, terwijl het beter ware geweest minstens te denken aan een 51/49 of misschien zelfs aan een 52/48 verhouding. Nolens tekende aan: 50 *rechts*, misschien nog een paar, maar daarop niet te rekenen (Staalman, Van de Laar) en 50 (bedoeld is: linkerzijde).⁹

In ieder geval meenden met name de katholieken (uitgaande van de 50/50 verhouding) dat de coalitie niet *verplicht* was een regering te vormen, omdat zij, zoals Nolens aantekende, geen eigenlijke meerderheid bezat en er vóór de verkiezingen geen accoord was gesloten (sc. tussen de drie grote christelijke partijen).¹⁰ Terwijl Nolens wél een verplichting voor de coalitie zag een regering te vormen *in het belang van het land*, waren er katholieken en vooral ook antirevolutionairen, die uit het niet-verplicht zijn maar al te graag de conclusie trokken, dat men de kabinetsformatie dan maar aan anderen moest overlaten. Immers, een rechtse

regering zou gezien de zetelverhoudingen in de Tweede Kamer een zeer wankel regering zijn, terwijl het in 1918 al vaststond, zo meenden velen, dat iedere minister na vier jaar weinig populair zou zijn. De economische toestand was allesbehalve rooskleurig, de door de wereldoorlog te weeg gebrachte kosten waren zeer hoog, alleen al door de nog voortdurende mobilisatie. Zelfs Aalberse dacht aanvankelijk dat een nationaal kabinet de voorkeur verdiende.¹¹ De oude Abraham Kuyper liet al spoedig weten niets voor een rechts kabinet te voelen. Hij verwachtte meer van een zgn. gemengd kabinet, waarvan ook in 1913 sprake was geweest.¹² In tegenstelling tot prominente partijgenoten als Th. Heemskerk, A. Colijn en A. W. F. Idenburg zag Kuyper geen heil in een rechts kabinet, waarin ongetwijfeld de katholieken – voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis – een dominerende positie zouden innemen.¹³ In *De Standaard* waarschuwde Kuyper voor een rechts kabinet: „een samengetroggeld kabinet”, dat „in politieke smaad” zou ten onder gaan. Hij verheelde niet, dat bij de toenemende versplintering der partijen de katholieke partij aan macht zou winnen. Door hun éénheid zouden zij de anti-revolutionaire en christelijk-historische partijen overheersen. Aan Colijn zou hij zelfs eens gezegd hebben, dat wanneer men éénmaal een katholieke premier zou hebben aanvaard, men zich daarvan in de toekomst nooit meer zou kunnen ontdoen. Daarom zou het maar beter zijn, als het ministerie-Cort van der Linden zeker tot aan het einde van de oorlog aan het bewind zou blijven of dat er een gemengd kabinet tot stand zou komen.¹⁴

Sprekend over de vorming van het eerste ministerie-Ruijs de Beerenbrouck vraagt men zich terstond af, wie nu eigenlijk het kabinet heeft „gemaakt”. Het kabinet is geformeerd door Nolens, zegt Oud; Ruijs heeft zijn eigen ministerie geformeerd, zo luidt de conclusie van Verhagen; zijn stelling heeft Verhagen niet waar kunnen maken, zo meent Sassen; en tenslotte noemt Nolens zelf de kabinetsformatie onomwonden *zijn werk*: „Het kabinet is er en het mag er zijn al zeg ik het zelf, zou ik er bijna bijvoegen . . . de heren kunnen mij dankbaar zijn, dat ik het optreden van een parlementair kabinet mogelijk heb gemaakt.”¹⁵

De kwestie is belangrijk, omdat in geschriften en in spotprenten Ruijs de Beerenbrouck zo vaak is voorgesteld als de schildknaap van Nolens of als een marionet in diens hand, maar ook als we denken aan de kabinetsformatie van 1929, die als gevolg had, dat er een einde kwam aan de Zondagse wandelingen van beide mannen over de Boulevard in Scheve-

ningen.¹⁶ Om de vraag te kunnen beantwoorden is een chronologische beschrijving van de gebeurtenissen in juli en augustus 1918 noodzakelijk. Nolens heeft van de loop der gebeurtenissen een volledig dossier bijgehouden. Dit dossier – met het archiefnummer N.A. 158 – waarvan ook Verhagen en Puchinger gebruik hebben gemaakt, bevat niet alleen zeer vele persoonlijke notities, maar ook de uitvoerige correspondentie met allerlei belangrijke persoonlijkheden en vanzelfsprekend ook de schriftelijke adviezen of rapporten, die Nolens aan de koningin uitbracht. Zo niet anders wordt vermeld is voor de beschrijving der gebeurtenissen tussen 6 juli en 18 september uit dit dossier geput.

Omdat Nolens weliswaar de strikte verplichting voor de rechterzijde om een kabinet te formeren niet aanvaardde, maar wel die verplichting zag in het belang van het land, hield hij zich, zodra de uitslag van de verkiezing bekend was, intensief bezig met het zoeken naar een goede oplossing. Het zou niet onmogelijk zijn, zo wist hij, dat hij zelf de opdracht van Hare Majesteit zou krijgen een regering te vormen. Maar zou hij zo'n opdracht kunnen aanvaarden of zou hij in een nieuwe regering als minister zitting kunnen nemen? Men mag aannemen, dat Nolens geen moment er aan gedacht heeft zelf minister te worden. Na een gesprek met Loeff en Kolkman op 7 juli noteerde hij, dat hij wel een opdracht tot formatie zou kunnen aanvaarden, maar dat hij geen zitting zou nemen in het kabinet. Verhagen, Sassen en Oud zijn het in dit opzicht volkomen met elkaar eens: Nolens wist, dat er in brede kringen bezwaren tegen zijn optreden als formateur bestonden; hij meende ook, dat een formateur de feitelijke leider van het kabinet zou moeten zijn. In protestantse kringen zou een priester als ministerpresident „moeilijk te verteren” zijn, tekende hij op 11 juli aan. Het is wellicht daarom, dat hij in eerste instantie gedacht heeft ofwel aan een niet-katholieke formateur of anders aan Loeff of Van Nispen tot Sevenaer. Reeds op 4 juli had Nolens gesprekken met Idenburg, die geen oordeel over de toestand wilde geven, voordat hij met Kuyper zou hebben gesproken, en met Kolkman, voor wie het zonder meer vaststond, dat aan een katholiek de opdracht zou moeten worden gegeven. Ook sprak hij die dag met Abraham Kuyper, die duidelijk te verstaan gaf niet te geloven in de mogelijkheid, dat een rechts kabinet gevormd zou kunnen worden. Volgens hem was er geen duidelijke meerderheid, maar bovendien was in de maanden, voorafgaande aan de verkiezingen, ge-

bleken, dat i.v.m. het defensiebeleid eenstemmigheid in de drie christelijke partijen ontbrak. Kuyper zou echter tijdens de kabinetsformatie nauwelijks een directe rol spelen, aangezien hij op 12 juli naar het buitenland vertrok en pas begin september weer in ons land terugkeerde. Door Idenburg bleef hij echter wel op de hoogte van de politieke ontwikkelingen in Nederland en Ruijs de Beerenbrouck heeft zelfs, alvorens zijn rapport aan de koningin uit te brengen, eerst nog een onderhoud met hem gehad, omdat hij er zeker van wilde zijn, dat hij op de „machtige steun” van de oude, reeds zieke staatsman, zou kunnen rekenen.¹⁷

Het was intussen aan Nolens duidelijk geworden, dat Cort van der Linden definitief zou weigeren nog langer regeringsverantwoordelijkheid te dragen, zoals Abraham Kuyper had gewenst. Een extra-parlementaire of een nationale regering achtte Nolens niet haalbaar; er bleef voor hem alleen een rechts kabinet over. Hij wist, dat hij kon steunen op de christelijk-historischen, maar zouden de anti-revolutionairen, onder wie zich nog verschillende „conservatieve” aanhangers van Kuyper bevonden, tot medewerking bereid zijn? Op 5 juli ging Nolens na (o.m. in een gesprek met Lohman), welke ministers de rechterzijde zou kunnen leveren. Hij noemde de namen van Van Nispen tot Sevenaer, Ledeboer, Koolen, De Geer, Bongaerts, IJsselstein, Idenburg en Colijn. Opmerkelijk is, dat in deze lijst de namen van Ruijs de Beerenbrouck en Aalberse ontbreken. Met Ruijs de Beerenbrouck had Nolens nog een gesprek en het was misschien tengevolge daarvan dat hij de volgende dag als katholieke gegadigden voor een ministersportefeuille noemde: Loeff, Van Nispen, Koolen, Aalberse en Ruijs. Op 8 juli werden de leiders van de grootste partijen (dus ook Troelstra) door de koningin gehoord. Opmerkelijk is het, dat blijkens een schrijven van de directeur van het Kabinet der Koningin, J. A. baron de Vos van Steenwijk, aan Nolens zou zijn gebleken, dat geen volkomen overeenstemming aanwezig was „omtrent de al dan niet wenselijkheid van een poging tot kabinetsformatie onder niet-rechtse leiding”. De anti-revolutionairen hadden zelfs verklaard, aldus Nolens in zijn schrijven aan de koningin in aansluiting op het gesprek, dat hij op 8 juli met haar had gehad, een gemengd kabinet onder linkse leiding te willen. „Men heeft in die tijd de indruk gehad, dat het de bedoeling van Kuyper was om eerst de onmacht van links openlijk te demonstrenen”. Nolens wenste echter aan een dergelijke „plagerij” niet mee te doen.¹⁸ Namens de koningin verzocht De Vos van Steenwijk daarom Nolens met

de anti-revolutionaire fractieleider Van der Voort van Zijp en met De Savornin Lohman te overleggen en over dit punt een gemeenschappelijk advies aan „Hoogst Dezelve” te willen uitbrengen.¹⁹ Tijdens het gesprek tussen de drie christelijke fractieleiders, bleek men toch tot een éénstemmig oordeel te zijn gekomen, want op 10 juli deelde De Savornin Lohman aan de koningin mede, dat hij en zijn gesprekspartners een kabinet onder niet-rechtse leiding niet wenselijk achtten. Wanneer ook de linkse partijen van deze mening waren, zouden de rechtse partijen genegen zijn mede te werken aan de totstandkoming van een rechts kabinet.

Nolens had vooraf overleg gepleegd met enige leden van de katholieke Kamerclub, doch niet met de gehele fractie. Wel werd het steeds duidelijker, dat naar de mening van zeer vele katholieken in de komende jaren een katholiek de leiding van de regering op zich zou moeten nemen.

Na het ontvangen van de brief van Lohman, schreef De Vos van Steenwijk aan de voorzitter van de Tweede Kamer D. Fock, dat Hare Majesteit uit de adviezen van de leiders van linkse groepen de indruk had gekregen, dat door hen een kabinetsformatie onder niet-rechtse leiding in de gegeven omstandigheden „niet mogelijk, althans niet wenselijk” werd geacht. De koningin vroeg Fock of haar inzicht juist was en of zij voor de verdere oplossing van de ministeriële crisis van diens antwoord gebruik kon maken.²⁰

Fock voerde daarna een gesprek met Troelstra, Marchant en Visser van IJzendoorn. In een brief aan de koningin gaf hij op 12 juli een samenvatting van dat onderhoud. Marchant achtte een „gemengd” kabinet niet onmogelijk en niet ongewenst, maar Troelstra pleitte duidelijk voor een ministerie van de burgerlijke partijen, omdat de sociaal-democraten niet bereid waren aan een nationaal kabinet deel te nemen. Een dergelijke burgerlijke regering zou in feite een rechts kabinet moeten zijn, onder een rechtse leiding. Visser van IJzendoorn meende, dat de formateur een gematigd iemand van rechts zou moeten zijn. Naar de mening van Fock zelf zou een lid van de Rooms-Katholieke Staatspartij de opdracht tot vorming van een rechtse regering moeten krijgen en als de rechtse partijen aan een dergelijke formatie niet zouden willen meewerken, gaf hij de voorkeur „aan een hoogstaand man, die zich niet op politiek gebied” had bewogen.

Nolens werd hierna op zaterdag 13 juli 1918 uitgenodigd voor een conferentie met Hare Majesteit in het paleis Noordeinde.²¹ Belangrijk

was het voor de koningin, dat katholieken, anti-revolutionairen en christelijk-historischen geen bezwaar meer maakten tegen een rechts kabinet. Zij meende zelfs, dat de oppositie tegen het te vormen kabinet nu niet zo fel zou zijn, hetgeen Nolens niet zonder meer kon beamen. Nolens gaf als zijn mening, dat de leden van het nieuwe kabinet gematigde figuren moesten zijn. De koningin was het met hem eens, maar wilde eraan toevoegen, dat deze personen wel rekening dienden te houden met de psyche en noden van het volk, hetgeen de aftredende ministers naar haar mening niet voldoende hadden gedaan. Hierbij tekende Nolens nog een opmerking van de koningin aan: „*De beste mannen* – ook tegenover het buitenland!” De koningin wilde derhalve een gematigd, doch sterk kabinet. Het nieuwe ministerie diende het als zijn belangrijkste opdracht te zien: handhaving van de neutraliteit en de zorg voor de economische toestand van het land, met name de voedselvoorziening. Het was in haar ogen beter, dat het kabinet Cort van der Linden, dat „levensmoe” was, aftrad. Opmerkelijk was de uitspraak van de koningin, dat het departement van buitenlandse zaken haar deed denken aan een oude weduwe met te zeer volwassen dochters.

Koningin Wilhelmina was zeer goed op de hoogte van de problemen, waarvoor een nieuwe regering zich zou geplaagd zien. Zij sprak met Nolens over de verzekeringswetten van Talma, over het befaamde onderwijsartikel 192 in de Grondwet, over de situatie in Limburg (o.a. over de mijnen en het mijnwerkersfonds) en over de defensie. In antwoord daarop gaf Nolens zijn mening over het aantal zaken, die met oorlog en vrede te maken hadden. Naar zijn mening moest alles gedaan worden voor de handhaving van de neutraliteit en de onafhankelijkheid van ons land, maar niet *à tout prix*. De vrede zou niet alleen afhangen van diplomaten. Zij zou mede tot stand komen door medezeggenschap van het volk. Ook de geestelijke machten zouden hierbij een rol spelen en hierbij wees Nolens op het ingestelde gezantschap bij het Vaticaan. De katholieken zouden alles doen voor het Vaderland en het Oranjehuis. Tenslotte verklaarde Nolens, dat de eenheid in het aftredende kabinet ontbrak. „Treub en Posthuma gedragen zich als kat en hond aan een etensbak”, en hierbij dacht hij aan de onenigheid tussen beide ministers over het distributiebeleid en over de houding tegenover Engeland en Duitsland.

Koningin Wilhelmina wilde nu weten, wat Nolens zou doen. Nolens gaf niet direct een antwoord. Hij zag twee moeilijkheden. Er waren er

velen in het land, die verwachtten dat hij vanwege zijn geestelijk ambt voor de opdracht zou bedanken. Zou de koningin voor dat motief begrip hebben? De Vorstin liet er geen twijfel over bestaan: zij gaf hem „in alle ernst” de opdracht en als hij weigerde die te aanvaarden, zou zij het zeker niet beschouwen als een neiging van Nolens om de verantwoordelijkheid niet op zich te nemen. De tweede moeilijkheid was van andere aard. Voordat Nolens naar het Noordeinde ging, had hij nog een kort gesprek gehad met Lohman. Hij had de christelijk-historische leider gevraagd wat er zou gebeuren als hij, Nolens, de formatie zou weigeren. Lohman had geantwoord, dat de koningin dan aan hem de opdracht zou geven. Hij meende, dat Nolens het daarmee eens was. Doch deze verklaarde, dat hij wel plaats wilde maken voor een protestantse formateur, die zelf als premier zou optreden, doch niet voor iemand, die evenals hij (Nolens) wel een kabinet wilde formeren, doch daarvan géén deel zou uitmaken. Lohman nu wilde onder géén voorwaarde het premierschap op zich nemen.²² Nolens zei daarom tot de koningin: wanneer iemand de formatieopdracht zou krijgen en deze zou ook niet in het kabinet zitting nemen, dan zou men vooral in katholieke kringen zeggen: dán had gij het zelf ook wel kunnen doen. Deze gevoeligheid in eigen fractie moest worden ontzien en daarom al zou hij wellicht de opdracht moeten aanvaarden, zou men moeten afwachten wat komen zou. De koningin meende, dat men later wel zou zien, wat er na de opdracht zou geschieden. Hierna zette Nolens nogmaals uiteen, dat het kabinet sterk moest zijn en een eenheid diende te vormen, en dat dit niet zou gebeuren, als de formateur buiten dit kabinet bleef.

Het resultaat van het gesprek was, dat Nolens de opdracht kreeg een nieuw ministerie te vormen.²³ Het moest de koningin ongetwijfeld duidelijk geworden zijn, dat Nolens wel de formatie-opdracht aanvaardde, maar dat hij, uitgaande van zijn standpunt: *de formateur mag niet buiten het kabinet blijven, anders mist de nieuwe regering eenheid en kracht*, de slotfase van de formatie aan een ander toevertrouwd wilde zien. Het is daarom, dat Sassen schreef, dat de te volgen gedragslijn bij Nolens van het begin af aan duidelijk voor ogen heeft gestaan en dat Verhagen die lijn in de loop der geschiedenis niet scherp genoeg heeft onderkend.²⁴ Inderdaad heeft Verhagen het niet logisch en zelfs onjuist genoemd, dat Nolens de opdracht aanvaardde. Omdat hij meende, dat hij geen zitting in het kabinet kon nemen en een regering alleen kracht en eenheid bezat als de formateur ook zitting had, had Nolens moeten weigeren, doch hij deed dat niet:

- „1. Omdat hij het jammer vond als deze gelegenheid, waarbij voor het eerst in de parlementaire geschiedenis van Nederland aan de katholieken de verantwoordelijkheid voor een kabinetsformatie werd opgedragen, zonder werkelijk doorslaggevende argumenten niet zou kunnen worden waargenomen.
2. De mogelijkheid bestond dat Nolens de formatie zó kon voorbereiden, dat noch de kwestie van zitting nemen, noch de vraag van een kabinetsformatie met een andere verantwoordelijke persoon ter sprake zou komen.
3. De opdracht tot kabinetsformatie streelde ongetwijfeld Nolens' eergevoel.”²⁵

De argumentatie van Verhagen is inderdaad niet overtuigend, te meer omdat deze niets vertelt over de inhoud van het gesprek, dat Nolens met de koningin heeft gevoerd, waaruit toch duidelijk blijkt, dat Nolens goed wist wat hij ging doen.²⁶

Op maandag 15 juli zette Nolens zich aan het werk. Met Loeff en Kolkman besprak hij uitvoerig de situatie en met hen hield hij in de daarop volgende weken voortdurend contact. Van een direct beraad in de katholieke kamerfractie is overigens nauwelijks sprake geweest. Nolens zou, zo verklaarde hij aan zijn beide geestverwanten, pogen een kabinet te formeren, maar de grootste moeilijkheid zou zijn een voor iedereen aanvaardbare premier te vinden. Dat De Savornin Lohman in het kabinet geen zitting zou nemen, stond vast. Ook Colijn, in wie Nolens kennelijk veel vertrouwen stelde, had reeds op 10 juli aan de nog niet benoemde formateur laten weten geen minister te willen worden en hij gaf hem zelfs de raad: „Stuur recht op Idenburg aan als voorzitter van de Ministerraad. Noch Uw eigen partij, noch de C.H. kunnen m.i. een betere leveren. Bovendien . . . ge voorkomt dan voortdurend gegrom en gebrom.”²⁷

Herhaaldelijk was als mogelijke minister-president genoemd de anti-revolutionair A. W. F. Idenburg, oud-gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Maar deze voelde daar weinig voor. Slechts na veel discussies binnen de eigen partij en vooral met Abraham Kuyper, die aanvankelijk van geen medewerking van de anti-revolutionairen met een nieuwe regering wilde weten, zou Idenburg volgens Van der Voort van Zijp zich in principe bereid hebben verklaard de leiding van een kabinet op zich te nemen en tegelijkertijd als minister van Koloniën op te treden.²⁸ Toen

Nolens dit op 16 juli vernam, zocht hij contact met Loeff, die meende, dat de formatie-opdracht aan Idenburg kon worden gegeven. Nolens begaf zich terstond naar Idenburg, maar deze verklaarde uitdrukkelijk, dat de mededeling van Van der Voort van Zijp niet waar was. Hij zag in Lohman de aangewezen formateur. Nolens verklaarde nog eens nadrukkelijk, dat hij alleen plaats zou maken voor een andere formateur, als die bereid was zelf van het kabinet deel uit te maken. Idenburg begaf zich daarna naar Lohman. Nog dezelfde dag telefoneerde hij aan Nolens, dat Lohman het premierschap niet meer zou willen afwijzen.

Uit het gesprek dat Nolens de volgende dag met Lohman had, bleek, dat deze inderdaad bereid was het premierschap te aanvaarden. Hij zou dan optreden als *père noble* (zo tekende Nolens aan), met de bedoeling spoedig uit de regering te treden, waarna de achterblijvende ministers zelf dan maar hun premier zouden aanwijzen. Nolens voelde niets voor een dergelijke oplossing. Hij deelde zijn christelijk-historische collega mee, dat hij aan Ruijs de Beerenbrouck als mogelijke premier dacht. Maar Lohman toonde zich zeer gereserveerd ten aanzien van de Limburgse gouverneur, die naar zijn mening te rechts was. Ook Colijn voelde niet veel voor Ruijs, zodat Nolens liet doorschemeren, dat als Lohman nu toch het premierschap aanvaardde (hetgeen deze aan het einde van zijn gesprek met Nolens had toegezegd) hij niet ongenegen was zijn opdracht aan de koningin terug te geven. Diezelfde avond volgde een nieuw gesprek tussen Nolens, Idenburg en Lohman. Nolens verklaarde het denkbeeld los te laten om Ruijs als premier aan te wijzen. Men dacht er over een afzonderlijk onderwijs-departement in het leven te roepen, zodat de taak van de minister van Binnenlandse Zaken aanmerkelijk verlicht zou worden. Lohman zou dan minister van Binnenlandse Zaken en premier kunnen worden. Als mogelijke ministers worden verder o.m. genoemd: Van Nispen, Koolen, Trip, Von Geusau, De Quay, König, Bongaerts, Aalberse, De Visser, V. H. Rutgers en Van IJsselstein. Over Ruijs werd nauwelijks meer gesproken. Tenslotte spraken de drie heren af, dat Nolens zijn opdracht nog niet zou teruggeven, en dat Lohman intussen toch zijn te verwachten formatieopdracht zou voorbereiden, zodat hij aldus ook volop tijd voor rustig persoonlijk beraad zou hebben.

Twee dagen later echter bleek Lohman toch weer te twijfelen of hij wel een premierschap zou kunnen aanvaarden. Nolens was daarover niet verbaasd, want in zijn hart zou hij nooit veel geloof hebben gehecht aan een

uiteindelijk optreden van Lohman als premier.²⁹ Toch werd zowel door Lohman als door Nolens intussen gezocht naar mogelijke kandidaten voor het ministerschap. Op 21 juli deelde Lohman aan Nolens definitief mede, dat hij van een mogelijke formatieopdracht afzag. Heemskerck zou nu de aangewezen formateur kunnen zijn, maar Nolens verklaarde ronduit, dat hij deze in politiek opzicht „onberekenbare” persoon niet bij de koningin durfde aan te bevelen. Opnieuw werd toen de naam Idenburg genoemd en anders zou De Geer in aanmerking kunnen komen.

Intussen had Colijn aan Nolens een memorandum i.v.m. de kabinetsformatie gezonden, waarin hij de conflicten tussen Treub en Posthuma heftig veroordeelde. „Op hogere kwalificatie dan die van kwajongens-troep kan dit voortdurend gekibbel Treub-Posthuma . . . geen aanspraak maken.” Tevens deed hij een aantal suggesties over de verdeling der portefeuilles in de te vormen regering.³⁰

Het was Nolens duidelijk geworden, dat het geen zin had nog langer pressie op Idenburg uit te oefenen, nadat deze hem had geschreven, dat hij zich echt ziek en ellendig voelde.³¹ Nu het moeilijk was in protestantse kringen een formateur te vinden, vroeg Nolens aan de koningin, of een katholiek als premier werkelijk een onoverkomelijk bezwaar was. Hij dacht, zo verklaarde hij, aan Van Nispen tot Sevenaer of Ruijs de Beerenbrouck.

Nolens ging na deze audiëntie bij de koningin door met zijn onderhandelingen met Lohman en Idenburg. De laatste liet hem op 25 juli weten: „Voor het leiderschap worde niet op mij gerekend.”³² Aan Van Nispen in Rome had hij telegrafisch gevraagd of deze minister van Buitenlandse Zaken wilde worden. Het was duidelijk, dat de kabinetsformatie in een impasse was geraakt, zoals Nolens overigens al tegenover de koningin had toegegeven. Colijn die inmiddels naar Domburg was vertrokken, schreef aan Nolens: „Tot mijn schrik – en leedwezen hoor ik nu, dat er weer een spaak in ’t wiel kwam.” Hij hoopte dat Van Nispen een premierschap zou aanvaarden, zo niet, dan moest toch de vraag gesteld worden, waarom Nolens zelf niet zou optreden. „Ik begrijp Uw aarzeling; heb zelf ook gemeend, dat het misschien *beter* was dat niet *dadelijk* een priester als leider van het ministerie optrad. Maar als nu ieder U in de steek laat? Ge hebt waarlijk geduld genoeg geoefend, aan ieder ruimschoots gelegenheid geboden. In Uw plaats – ik houd daarbij geen rekening met *eventuele* kerkelijke bezwaren – ging ik door de wind.” Tenslotte bood Colijn zijn

diensten aan „voor oplossing van *zakelijke* moeilijkheden”.³³

Op zaterdag 27 juli was er nog steeds geen antwoord van Van Nispen. Wel had De Jonge zich in principe bereid verklaard minister van oorlog te blijven in het nieuwe kabinet op voorwaarde, dat de opperbevelhebber Snijders zou verdwijnen, zo deelde Lohman aan Nolens mee.³⁴ Het was overigens opmerkelijk, dat Lohman in overleg met Nolens De Jonge, die minister was in het kabinet-Cort van der Linden, benaderd had over een ministersportefeuille in een nieuwe regering. Er waren immers vóór de verkiezingen moeilijkheden gerezen tussen de opperbevelhebber generaal Snijders en de minister van oorlog. Nolens wist precies wat er gebeurd was, zoals blijkt uit de aantekeningen die hij van het gebeurde tussen 22 april 1918 tot 11 juli 1918 maakte.³⁵ Toch was het juist De Jonge, de enige minister uit het kabinet-Cort van der Linden, tegen wiens terugkeer hij geen bezwaar scheen te maken.³⁶

Nolens, die vreesde, dat het antwoord van Van Nispen niet meer zou komen, ontving die zaterdag Ruijs de Beerenbrouck. Hij stelde hem de vraag, of hij als het nodig was, bereid zou zijn als premier op te treden. Ruijs beloofde zo spoedig mogelijk zijn besluit kenbaar te maken. Eindelijk op 29 juli kwam er dan toch bericht uit Rome. Om gezondheidsredenen wilde Van Nispen geen portefeuille in een nieuwe regering aanvaarden. Nolens deelde dit terstond mede aan De Vos van Steenwijk en vergaderde achtereenvolgens met Lohman, Trip en enkele topfiguren van de katholieke Kamerfractie. Aan Lohman liet Nolens weten, dat hij Ruijs gepolst had als formateur en voor de portefeuille van Binnenlandse Zaken. De Geer zou dan minister van financiën kunnen worden, omdat Trip geweigerd had een ministerspost te bekleden.

De reactie van Lohman was toch wel wat vreemd. Hij schreef De Geer een brief waarin hij hem verzocht vast te houden aan de portefeuille van binnenlandse zaken, terwijl hij op Idenburg opnieuw aandrang uitoefende om toch het premierschap op zich te willen nemen, want hij zou het „ellendig” vinden als alle benoemingen van burgemeesters en onderwijsambtenaren in handen kwamen „van een fanatieke Limburgse Rooms-Katholiek”. Idenburg was kennelijk geërgerd, omdat Lohman hem wilde dwingen tot iets wat hij zelf niet wenste. Merkwaardigerwijze gaf hij de katholieke kamerfractie en met name Nolens de schuld van alle vertraging. De katholieken immers hadden er op gestaan, dat hun machtspositie zou worden erkend „door opdracht van de formatie aan haar president”. Zij

moesten het nu maar verder zelf uitzoeken. Lohman, kennelijk geschrokken van de brief, antwoordde Idenburg, dat deze toch niet een geheel juiste voorstelling van de gang van zaken had. Hij had van alles aantekeningen bijgehouden en daaruit blijkt, dat het gehele optreden van Nolens correct was geweest. „Wij gingen steeds uit van dit standpunt: laat ons samen eerlijk alles overleggen; ook alles met anderen bespreken, ten einde, wie dan ook ten slotte komen moge, deze de taak zo gemakkelijk mogelijk te maken.” Ook de R.K. Kamerfractie had tot dan toe correct gehandeld. Terecht merkte Puchinger op, dat deze brief duidelijk aantoonde dat de persoonlijke verhouding tussen Nolens en Lohman bijzonder goed gebleven was, ondanks de zo teleurstellende resultaten van de formatie.³⁷

Ongeduldig over het langdurige verloop van de formatie besloot de koningin, die al eerder rechtstreeks in de formatie had ingegrepen, n.l. toen zij Lohman op 8 juli had verzocht te komen tot een gemeenschappelijk, in hoofdlijnen eensluidend advies van de drie rechtse fractieleiders, op 30 juli opnieuw in te grijpen. Zij wilde persoonlijk op Van Nispen een beroep doen. Diezelfde dag werd een telegram aan Van Nispen gezonden. Nolens besloot geen verzoek tot de koningin te richten om van zijn opdracht ontheven te worden, zolang men moest wachten op de komst van Van Nispen, terwijl de koningin het daarop ook niet aanstuurde, rekening houdend met het advies dat Lohman haar had gegeven.³⁸

Op 5 augustus werd Nolens opnieuw bij de koningin geroepen. Van Nispen was niet terstond op reis gegaan, omdat het telegram niet duidelijk was overgekomen. Hij zou wachten op nader bericht, zo telegrafeerde hij op 2 augustus aan de minister van Buitenlandse Zaken, en de volgende dag telegrafeerde hij: „Gezien de reismoeilijkheden en mijn slechte gezondheidstoestand zou ik erkentelijk zijn à titre privé te weten of er spoed en absolute noodzaak voor mijn reis naar Holland is. Ik zou eventueel niet eerder dan 17 augustus kunnen arriveren.”³⁹ De koningin vroeg daarom aan Nolens wat zij zou doen: onder eigen naam een gemotiveerd telegram zenden aan Van Nispen, of de minister van Buitenlandse Zaken verzoeken de Nederlandse Gezant bij het Vaticaan te doen weten: de koningin wenst Uw overkomst? Nolens adviseerde het laatste. Dit had wel tot gevolg, dat opnieuw enige tijd zou moeten worden gewacht. De koningin trok daaruit de conclusie, dat zij naar Het Loo kon vertrekken. Mocht Nolens nog een andere oplossing vinden, dan kon hij Haar dit altijd laten weten. Overigens liet de koningin in dat gesprek duidelijk uitkomen, dat zij geen terugkeer van De Jonge in een regering wenste.

Van Nispen arriveerde in de vooravond van 15 augustus in Den Haag. De volgende dag bezocht hij de koningin aan wie hij mededeelde, dat hij een opdracht tot kabinetsformatie zou willen weigeren, zoals hij dit reeds aan Nolens had laten weten.

Op 17 augustus begaf Nolens zich naar het paleis Noordeinde. Hij zette uitvoerig de toestand uiteen. Als Van Nispen ook Buitenlandse Zaken zou weigeren, hetgeen te verwachten was, zou voor die post ongetwijfeld Van Karnebeek in aanmerking kunnen komen. Hij zou met deze nog gaan praten en hoopte ook Trip te kunnen overreden. Op 19 augustus om 18 uur zou hij een gemotiveerd verzoek om ontheffing kunnen indienen. Hoewel hij begreep, dat de koningin volledige vrijheid van handelen wilde, zodra hij om ontheffing zou hebben gevraagd, deelde hij H.M. mee, welke personen in aanmerking voor een portefeuille in de nieuwe regering kwamen. Er zouden twee nieuwe departementen moeten worden ingesteld, nl. van Onderwijs en van Arbeid. Hiervoor meende hij twee geschikte personen te hebben gevonden resp. in De Geer en Aalberse. Verder noemde hij als kandidaat-ministers: Idenburg, IJsselstein, König, Alting von Geusau, Trip, Smit, Ruijs de Beerenbrouck, Heemskerk en Van Karnebeek.

Voor Nolens was zijn opdracht in feite toen reeds tot een einde gebracht. Weliswaar stond nog niet vast wie de nieuwe formateur zou worden; Nolens noemde Treub en Heemskerk, maar zoals hij kon verwachten, wees de koningin deze oud-ministers zonder meer van de hand. Ruijs de Beerenbrouck, aldus Nolens, was bereid, maar hij wilde vanzelfsprekend niet „op het terrein van de koningin” komen. Overigens was koningin Wilhelmina voldoende geïnformeerd om te weten, dat in protestantse kringen Ruijs de Beerenbrouck moeilijk aanvaardbaar was.

Precies op de afgesproken tijd vroeg Nolens, na nog een vrij positief gesprek gehad te hebben met Trip, op 19 augustus definitief ontheffing van zijn opdracht. „Om redenen van een bijzondere persoonlijke aard,” had hij, zo schreef hij in zijn brief aan koningin Wilhelmina, er niet toe kunnen besluiten, zelf zitting te nemen in een ministerie, en het vormen van een kabinet, waarvan de formateur niet deel zou uitmaken, achtte hij alleen gerechtvaardigd, indien er geen andere oplossing zou kunnen worden gevonden. Hij zagechter de mogelijkheid, dat er een formateur gevonden zou worden, die bereid was zitting in het kabinet te nemen. En daarom verzocht hij van zijn opdracht ontheven te worden. De volgende dag ontving Nolens het bericht, dat de koningin hem ontheffing van zijn opdracht had verleend.⁴⁰

Was nu Nolens' formatie mislukt of geslaagd?⁴¹ Nolens schijnt in ieder geval er van overtuigd geweest te zijn, dat zijn formatieopdracht in feite was geslaagd en zelfs dat hij met zijn werkzaamheden gewoon moest doorgaan opdat zo de formatie, waartoe naar hij verwachtte Ruijs de Beerenbrouck de opdracht zou krijgen, zo snel mogelijk zou kunnen worden afgerond. Op 20 augustus sprak hij met Van Karnebeek, die zich bereid verklaarde eventueel de portefeuille van Buitenlandse Zaken te aanvaarden.

Nolens sprak die dag ook met Colijn, die vreesde dat hij door de koningin zou worden uitgenodigd als formateur op te treden. Lohman, die reeds op 19 augustus bij de koningin ontboden was, en de opdracht tot het formeren van een nieuwe regering had ontvangen, had immers enige uren tevoren de koningin verzocht om van zijn opdracht te worden ontheven. Inderdaad werd Colijn op 21 augustus bij de koningin ontboden. De conclusie van het onderhoud was, dat de koningin hem de opdracht gaf tot formatie, daarbij verlangende, dat hij die opdracht „als militair, goed Vaderlander en Christen” ernstig zou opvatten.⁴² Getracht zou worden de fractieleiders en Cort van der Linden te doen instemmen met een vreemd ingenieus plan: Colijn zou voorlopig én premier én directeur van de B.P.M. zijn, maar geleidelijk aan zou hij zich uit die maatschappij terugtrekken. Toen hij daarover met Nolens sprak (aan wie hij een nauwgezet verslag uitbracht van zijn gesprek met de koningin), zei deze hem: „Ik zou U graag als formateur zien, maar voor de socialisten is petroleum verbonden met kapitalisme en de oppositie zou ongemeen fel worden, als de nieuwe regering geleid zou worden door een man, die zo'n hoge functie in de B.P.M. uitoefende.” Hij kon dus onmogelijk instemmen met het plan-Colijn. Ook Lohman, Idenburg en Cort van der Linden gaven Colijn een negatief antwoord. Alleen Van der Voort van Zijp stond gunstig tegenover het plan. Hierop besloot Colijn de koningin te verzoeken hem van zijn opdracht te ontheffen.⁴³ Wat nu? Er waren er die dachten, dat het toch mogelijk zou zijn een gemengd kabinet te vormen, te meer, omdat het, zoals Colijn op 22 augustus aan de koningin had geschreven, in het geheel niet zeker was, dat de anti-revolutionairen nog bereid zouden zijn mede te werken aan de totstandkoming van een rechts kabinet. In de anti-revolutionaire Kamerclub werd druk overleg gepleegd.⁴⁴

Nolens was duidelijk geïrriteerd. Hij kon de geestverwanten van Colijn niet goed meer volgen. Alles was toch in feite klaar? Het ging alleen maar

om de premier. „De politieke maag van het Nederlandse volk” zou het moeilijk verdragen, dat hij zelf premier werd. Velen in het land waren reeds met Lohman ontsteld, al bij de gedachte aan een *katholieke premier*! Het ging dus alleen nog om de keuze van een premier en die keuze was het prerogatief van de Kroon.

Er volgde nu een interessante ontwikkeling. De koningin wilde het toch proberen met een gemengd kabinet. Zij liet daarom Van Nispen bij zich komen en vroeg hem contact op te nemen met Nolens om hem over te halen over zijn bezwaren tegen een dergelijk kabinet heen te stappen. Als Van Nispen dat gesprek met Nolens gehad zou hebben, zou de koningin de katholieke fractieleider bij zich laten komen. Van Nispen had inderdaad op 26 augustus een gesprek met Nolens, maar deze bleef bij zijn mening, dat het land parlementaire kabinetten, in dit geval een rechts kabinet nodig had. Nolens deelde dit diezelfde dag mondeling en de volgende dag schriftelijk aan de koningin mede. De anti-revolutionairen besloten nu het idee van een gemengd kabinet te laten varen en aan een rechts kabinet onder leiding van Heemskerk of desnoods van Ruijs de Beerenbrouck mede te werken. Van Nispen en Colijn adviseerden de koningin in deze geest.⁴⁵

Uit een gesprek tussen de koningin en Lohman op 27 augustus bleek duidelijk, dat de vorstin thans tot een oplossing wilde komen. Zij zou nu een rechts kabinet voorstaan en Ruijs tot formateur willen benoemen.

Het verloop van de gebeurtenissen wekte bij velen de indruk dat koningin Wilhelmina zich meer met de kabinetsformatie bemoeide dan van haar mocht worden verwacht. Uit die dagen dateert de merkwaardige brief van de minister van Koloniën Th. B. Pleyte aan graaf B. P. van Limburg Stirum, gouverneur-generaal van het voormalige Nederlands Indië. „De koningin, aldus Pleyte, raadpleegt geen enkel kenner van de toestand, niemand, die weet, wat het zegt in deze tijd 's lands zaken te leiden, ook niet de beproefde dienaar Cort, wie Zij herhaaldelijk blijken van persoonlijke waardering gaf, maar laat Van Nispen weer op 't Loo komen, eergisteren was Nolens weer op visite, maar er gebeurt niets en over minder dan 3 weken moeten de Kamers geopend worden! Gesteld al, dat er eens een rechts minister (bedoeld is ministerie) komt met een aantal Rooms, misschien met Nolens er in, waar is dan het zedelijk motief voor aanvaarding van het ambt te zoeken? Waar zal het aanzien van het ministerie in den lande te vinden zijn, wanneer het optrad uit deferentie voor de koningin? Ik zou het koningschap ten onzent zeer, zeer ongaarne missen, en het doet mij

daarom zo leed, dat in deze diep ernstige tijden de koningin meent persoonlijk deel aan de leiding van 's Lands zaken te mogen nemen, op de wijze als Zij doet. De pers zwijgt nog, maar het eerste schaap vertoont zich al bij de dam . . ." Iets verder schreef de minister: „Het demissionair kabinet is voor Hare Majesteit *quantité négligeable*." Hij wees dan op moeilijkheden rondom het heengaan van een hoge functionaris in Nederlands-Indië waarna hij dit deel van zijn brief aldus besloot: „Over zijn ergernis over dergelijke dingen komt men heen, maar niet over zijn onrust. Wij gaan een ellendige winter tegemoet, hebben behoefte aan waarheid, aan kracht en toewijding van knappe zelfstandige mannen, niet aan strijkages makende en gewillige lakeien. De waarachtige eerbied voor de koningin en voor de wijze, waarop Zij haar taak vervult, begint in sommige kringen bedenkelijk te tanen – heel Europa leeft op een vulkaan . . . En niets te kunnen doen om haar voor haar kwade genius te behoeden, als verantwoordelijke minister nog wel!"⁴⁶

Eindelijk op 29 augustus ontving tot opluchting van Nolens, die altijd gestreefd had naar een rechts kabinet en dan liefst onder katholieke leiding, Ruijs de Beerenbrouck de opdracht een rechts kabinet te vormen.

Uit de verdere aantekeningen van Nolens blijkt, dat Ruijs bijna dagelijks met de leider van de katholieke Kamerclub besprekingen voerde. Wat de personen betreft, volgde hij de voorstellen van Nolens. Alleen toen Trip tijdens de eerste vergadering van de toekomstige ministers wegging, omdat hij op de oorlogsuitgaven wilde besparen, hetgeen volgens Ruijs, Aalberse en andere kandidaat-ministers onmogelijk was, nam de a.s. premier zelf contact op met De Geer (overigens zoals Nolens al had voorgesteld) en toen deze weigerde, met De Vries, die uiteindelijk in de nieuwe regering minister van Financiën werd.

Op 9 september werden tenslotte de nieuwe ministers benoemd en op dezelfde dag beëdigd, met uitzondering van De Visser en Aalberse, omdat de nieuwe departementen nog moesten worden ingesteld.⁴⁷ Er was nu een kabinet, in laatste instantie gevormd door Ruijs de Beerenbrouck, maar het voorbereidende werk was duidelijk gedaan door Nolens. Terugkomende op de hiervoor gestelde vraag, wie nu eigenlijk het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck heeft gevormd menen wij – in tegenstelling tot Verhagen – te kunnen stellen, dat Nolens wel degelijk het kabinet heeft geformeerd, zij het met enige restrictie. De geschiedschrijver, aldus Oud, zal dan ook stellig de waarheid geen geweld aandoen, indien hij (–) over de formatie van 1918

zal willen spreken van een kabinet-Nolens.⁴⁸ Er was inderdaad een regering tot stand gekomen, zoals Nolens het had gewild. De meeste ministers waren door hem „bewerkt”. Toch was Ruijs wel iets meer dan alleen „schildknaap”. Hij heeft in de dagen, liggende tussen 29 augustus en 9 september, herhaaldelijk met Nolens geconfereerd; het regeringsprogramma was voor een groot deel het werk van Nolens, zelfs voor de tekst van de troonrede van 1918 was deze in belangrijke mate verantwoordelijk, maar Ruijs wist persoonlijk de vele moeilijkheden die zich in die dagen nog voordeden om werkelijk de steun van de anti-revolutionairen te krijgen en bij de definitieve verdeling van de portefeuilles (Trip, De Geer en Smit bedankten!), door geduld en takt uit de weg te ruimen. Het is dan misschien toch wel aanvechtbaar van een kabinet-Nolens zonder Nolens te spreken, maar evenmin is het juist te stellen, dat Ruijs geheel en al zijn eigen kabinet heeft gevormd.⁴⁹

Het einde van de Eerste Wereldoorlog bracht voor de nieuwe regering bijzondere problemen met zich mee. Nederland was weliswaar buiten het krijgsgescheuren gebleven, maar de bevolking had toch vooral geleden onder de economische gevolgen daarvan. Er heerste dan ook veel ontevredenheid in het land, vooral ten gevolge van de geldverslindende mobilisatie, de grote werkloosheid, de toenemende armoede en het ernstige gebrek aan levensmiddelen. In de loop van het jaar 1918 waren er reeds in enkele plaatsen ongeregelde hongerstakingen voorgekomen. De regering Ruijs de Beerenbrouck werd op 25 oktober 1918 geconfronteerd met relletjes in de Harskamp, veroorzaakt door ontevredenheid van de militairen over het intrekken van verloven en over de slechte voeding. Dit alles leidde tot het verzoek om ontslag van generaal Snijders, met wie het kabinet-Cort van der Linden en de nieuwe regering reeds langer op gespannen voet leefden. Nolens was zoals we zagen van dit alles goed op de hoogte. Of echter bepaalde ministers en met name Ruijs de Beerenbrouck met hem over deze zaak nog gesproken hebben, is niet bekend.⁵⁰

Op de eerste november 1918 heerste er in politiek opzicht grote nervositeit. De revolutie was van Rusland naar Duitsland overgeslagen, waar de ondergang van het keizerrijk ieder moment kon worden verwacht. De Rotterdamse burgemeester Zimmerman zou zelfs duidelijk hebben verklaard te verwachten, dat de revolutie bij Zevenaar niet halt zou houden.⁵¹

De gespannen toestand gaf Nolens aanleiding de katholieke Kamerclub

bijeen te roepen, ook al was hij minder pessimistisch dan vele andere leidendes figuren. Dit blijkt uit een gesprek, dat hij had met de Engelse gezant in Den Haag Sir Walter Townley. In bedoeld onderhoud stortte hij aldus De Marees van Swinderen, Nederlandse gezant in Engeland, „olie op de golven” en toonde hij aan, dat de toestand niet zo angstwekkend was.⁵² Juist, omdat Nolens de situatie nuchter bekeek, toonde zijn optreden in de vergadering van de katholieke kamerfractie en ook in het Parlement geen spoor van opwinding of onrust, wel van ergernis.

De katholieke Kamerclub kwam op 8 november 1918 bijeen „ter bespreking omtrent de zgn. revolutionaire stromingen”.⁵³ Aanleiding daartoe was o.m. de revolutionaire toon die uit de rede van Troelstra van 5 november in de Tweede Kamer klonk en uit de daarop gevolgde nerveuse reactie in sommige katholieke kringen.⁵⁴ Op voorstel van Nolens werd tijdens de fractievergadering van 8 november een commissie ingesteld, welke de opdracht kreeg te onderzoeken:

- „1e. wat er van die stromingen in den lande is;
- 2e. wat er van katholieke zijde tegen kan worden gedaan door middel van de pers, vakbonden, standsorganisaties enz.”

In de commissie namen op verzoek van Nolens zitting Koolen, Engels, Deckers, Haazevoet, Van Dijk en Bongaerts, allen vertegenwoordigers van de katholieke stands- en vakorganisaties. Engels wees er op dat in de warri-ge kamerdebatten die in de eerste novemberweek hadden plaatsgevonden, duidelijk de revolutionaire stromingen naar voren waren gekomen. Volgens hem had vooral het beleid van Posthuma daartoe aanleiding gegeven. Haast was er daarom geboden. Het volk moest grondig voorgelicht worden, en wel vóór „het socialistisch-revolutionair congres”, dat binnen enkele weken zou plaatsvinden. (Bedoeld is hier het S.D.A.P.-congres van 16 en 17 november in Rotterdam). Uit niets bleek, dat men aan direct gevaar dacht of dat men zou moeten spreken van paniek.

De commissie-Koolen kwam nog dezelfde dag in vergadering bijeen. Deckers achtte het revolutionaire gevaar niet denkbeeldig en sloot het niet uit, dat katholieke arbeiders met de socialistische „opruiers” zouden meelopen, Haazevoet had meer vertrouwen in de katholieke arbeiders, maar men moest wel „met spoed” een contra-revolutionaire beweging organiseren.⁵⁵ Volgens Troelstra zouden in die dagen de katholieke arbeiders een ogenblik hebben overwogen aan een revolutie mede te werken.⁵⁶ Het is vanzelfsprekend niet uitgesloten, dat een of andere katholieke

arbeider sympathiek tegenover de revolutie-poging stond, maar de leiding van de arbeidersorganisaties en veruit de meeste leden hebben van de aanvang af een omwenteling, zoals door Troelstra bedoeld, scherp van de hand gewezen. In de commissie werd overigens gesteld, dat men niet te veel over revolutie moest spreken: „Als iedereen zegt, dat er revolutie komt, dan komt er ook een revolutie.”

De commissie-Koolen kwam tweemaal in vergadering bijeen. Als resultaat van de besprekingen werden de katholieke organisaties telegrafisch voor een vergadering op 13 november bijeengeroepen. Al de opgeroepen verenigingen waren op die woensdagmiddag in restaurant Riche in Den Haag vertegenwoordigd. Ook Poels was aanwezig.⁵⁷ Intussen had Troelstra op 11 november in Rotterdam zijn geruchtmakende redevoering gehouden, waarin hij onomwonden verklaarde: „De arbeidersklasse in Nederland grijpt thans naar de macht.” Op het komende socialistische congres zou, zo kondigde hij aan, de beslissing moeten vallen of een opperste raad van arbeiders en soldaten moest worden ingesteld. De verontwaardiging in het land over deze revolutionaire rede was zeer groot, ook in S.D.A.P.-kringen. Schaper sprak er zelfs zijn verbittering over uit.⁵⁸ De volgende dag werd de ministerraad in spoedvergadering bijeengeroepen. Hoewel aanvankelijk Heemskerk en Ruijs de Beerenbrouck een wat onzekere houding aannamen, kwamen de ministers overeen niet voor revolutionaire druk te wijken en direct de nodige voorzorgen te nemen om iedere ernstige revolutiepoging terstond de kop in te drukken.⁵⁹ De ministerraad had overigens reeds op 8, 10 en 11 november de nodige maatregelen getroffen om op alle gebeurtenissen voorbereid te zijn.⁶⁰

Op 12 november hield Troelstra in de Kamer zijn befaamde rede, die naar de inhoud een reprise was van zijn Rotterdamse redevoering.⁶¹ Het is onjuist te beweren, dat hij, die in dit verband „de leeuw” genoemd werd, tegenover zich vond een niet-doortastend kabinet, welke „nog geen enkele maatregel had genomen om de smeulende revolutievlam te smoren”.⁶² De regering had verschillende maatregelen genomen, maar zij had goed begrepen, dat men het gevaar niet behoefde te overschatten.

Het volk had intussen duidelijk gevoeld, dat er iets broeide. Van As schreef tenminste, dat er al direct door de rechtse partijen vergaderd en overlegd werd. Leden van de jonge Roomse garde demonstreerden in Den Haag.⁶³ Nog op de avond van 12 november vond er een gecombineerde vergadering plaats van alle christelijke partijen. Besloten werd dat de volgende

dag een manifest zou worden opgesteld, hetwelk over het gehele land verspreid zou worden en dat men aan de eisen van Troelstra onder geen enkele voorwaarde zou toegeven.⁶⁴

Toen derhalve de vertegenwoordigers van de katholieke organisaties op 13 november in Den Haag bijeenkwamen, was er al heel veel gebeurd. Er werd besloten, om gezamenlijk een manifest over het gehele land te verspreiden, waarin iedere omwenteling werd afgewezen, zij het dan dat, naar de mening van allen, sociale hervormingen nu onverwijld ter hand moesten worden genomen.⁶⁵

Hoe reageerde nu de Tweede Kamer op de gebeurtenissen van november 1918? In de Tweede Kamer was reeds sedert begin oktober een gespannen sfeer merkbaar. De ene motie volgde op de andere. Vooral het nodeloos indienen van moties heeft Nolens geïrriteerd, en hem zelfs hier en daar gebracht tot voor hem ongewone interrupties. Op 8 oktober deed hij een felle aanval op de indieners van de motie-Ravensteijn, welke tot strekking had de invoer van levensmiddelen van overzee mogelijk te maken. Voor hem was de motie „een slag in de lucht”. Hij voelde er niets voor om voor een motie te stemmen, waar „geen kracht” in zat. Men moest niet doen, alsof er nu eindelijk in de Kamer een paar mensen gekomen waren, die voelden voor de noden van het volk. „Ik geloof dat er niemand in de Kamer is, die niet gevoelt voor de noden van het volk.” Er waren kennelijk kamerleden die overbodig moties indienden om naar buiten indruk te maken. Velen meenden te moeten stemmen vóór de motie: er stond niets bijzonders in en na aanneming zou men weer gewoon door kunnen gaan met het werk.⁶⁶

Op 8 november werden diverse moties ingediend o.m. in verband met demobilisatie en ontwapening. Nolens constateerde, dat het hem toch wel een beetje begon te duizelen. „Ik heb in deze vier dagen veel grote woorden gehoord als: imperialisme, militarisme en demobilisatie, woorden waarvan weinigen hier een door allen geaccepteerde omschrijving zullen weten te geven, wat met andere woorden wel het geval is, die een bepaald concreet iets betekenen.”

Nolens toonde aan, dat er wel geen enkele burger was, die vóór mobilisatie, vóór bewapening of vóór oorlog was. Hoe eerder men kon demobiliseren, des te beter. Of een leger groter of kleiner van omvang zou moeten zijn, hing meer af van anderen dan van de regering van een klein neutraal land. De afgevaardigde J. W. Kruyt, die zich aanvankelijk christen-socialist had genoemd, maar zich daarna had aangesloten bij de communisten, had

zich bij het indienen van zijn motie over de mobilisatie beroepen op de ontwapeningsgedachte van Benedictus XV. Van de regering-Ruijs de Beerenbrouck had hij dan ook niet anders verwacht dan dat zij onmiddellijk tot demobilisatie zou zijn overgegaan.⁶⁷ Het antwoord van Nolens was scherp, sarcastisch, maar tekende op rake wijze, wat Benedictus XV had bedoeld.

In de pauselijke boodschap vond men in korte woorden het idee van de volkerenbond, van de arbitrage, de vermindering van bewapening en de in het vooruitzicht gestelde absolute ontwapening. Maar als anderen niet tot ontwapening zouden overgaan en ons land wel, dan zou dat voor ons zelfmoord betekenen. Nolens wilde het oordeel, of op een bepaald ogenblik kon worden overgegaan tot vermindering van het aantal militairen in werkelijke dienst, liever overlaten aan terzake deskundigen. In dergelijke zaken moest men niet zozeer het gevoel laten spreken, maar zich liever laten leiden door „het kalme nuchtere verstand”.

Nolens ergerde zich aan de eindeloze debatten in die dagen. „Het wil mij voorkomen, zo zei hij, dat er zich een zekere brooddronkenheid ook in deze dagen van de Kamer heeft meester gemaakt, niet zozeer van brood, dan wel van woorden.” En verder: „Ik heb hier strategen en wereldpolitici horen redeneren met een bewonderenswaardig aplomb over wat de Entente en de Centralen doen zullen en doen kunnen en doen moeten. Ik benijd hun hun volslagen afwezigheid van wat de Fransen noemen *la peur du ridicule*.” Nolens ontkende niet, dat, nu het einde van de oorlog in zicht was, voor Nederland bijzondere moeilijke tijden zouden aanbreken. De moeilijke situatie, waaraan men in Nederland zelf weinig schuld had, zou ongetwijfeld ontevredenheid veroorzaken. Het was verlokkelijk voor hen „wier program medebrengt uit die ontevredenheid munt te slaan” daarvan gebruik te maken. Er werd openlijk over revolutie of burgeroorlog gesproken. Daarom wilde Nolens „de overgrote meerderheid van het volk”, dat zich wenste te houden aan orde en gezag, voor het revolutiegevaar waarschuwen. Hoe verschillend ook door de partijen over maatschappelijke veranderingen gedacht werd, men zou er goed aan doen in dit ernstige uur niet het partijbelang, doch het algemeen belang te doen prevaleren. Nolens besloot zijn rede aldus: „Ik ben niet gewend mij op het volk te beroepen. Ik ben gewend de Kamer te beschouwen als de vertegenwoordiger van het gehele volk en zie in niemand van mijn medeleden vertegenwoordigers van bijzondere groepen. Maar ik zou toch wel kunnen zeggen: die samenwerking en die wijze van handelen, dat letten op het algemeen belang

en het nemen van de maatregelen die in de gewijzigde toestanden nodig zullen zijn op verschillend gebied, dat verwacht het volk van ons, niet de enkele duizenden, die de heer Wijnkoop en die paar anderen in de Kamer gebracht hebben, maar het volk in al zijn geledingen, hoezeer ook in ons land de verschillende groepen en partijen van elkander onderscheiden zijn. Dat verwacht het volk vooral, wanneer het goed ingelicht wordt en het zoveel mogelijk wordt gewaarschuwd en gevrijwaard tegen de opzweeping, die wij althans van sommige richtingen, al zijn zij nog zo gering vertegenwoordigd in de Kamer, te vrezen hebben.”⁶⁸

Aan de soms heftige debatten in de Kamer, die volgden op de hiervoor reeds genoemde redevoering van Troelstra in de Kamer op dinsdag 12 november, nam Nolens aanvankelijk geen deel. Men kan niet ontkennen, dat de debatten op 14–15 november een volledige terugtocht van de socialisten betekenden. Schaper, voor wiens moed en eerlijkheid men bewondering moet hebben, kreeg de ondankbare taak zijn partijleider Troelstra een eervolle terugtocht te waarborgen. Troelstra zelf was een geestelijke inzinking nabij en tijdens het partij-congres in Rotterdam op 17 november moest hij toegeven, dat hij de machtsverhoudingen niet juist had gezien. Op maandag 18 november vond de grote manifestatie plaats op het Malieveld, tijdens welke tienduizenden Nederlanders uit het gehele land op uitbundige wijze hun afhankelijkheid aan het vorstenhuis betuigden. De revolutie was toen reeds gebroken.⁶⁹

Eerst op 19 november 1918 kreeg Nolens de gelegenheid één van zijn belangrijkste redevoeringen in de Kamer uit te spreken. In de discussies, die al dagen hadden geduurd en waarin zovele variaties hadden plaats gehad, hoopte hij „een zeer rustig woord” te doen horen. Het begin van de rede vertoonde een mengeling van spot, van ergernis, en vooral van verontwaardiging en tegelijkertijd van trots, omdat nu „de aangekondigde revolutie” was „afbesteld”. „Indien een vreemdeling de laatste vergaderingen van deze Kamer had bijgewoond, vermoed ik dat hij de opmerking zou hebben gemaakt: wat een eigenaardig land, wat een eigenaardig volk en in ieder geval: wat een eigenaardig Parlement. Men redeneert er dagen lang of men revolutie zal maken! Zijn verbazing zou nog gestegen zijn, als hij na drie dagen geredeneer uit de mond van de inleider van die revolutie had moeten horen wat op blz. 395 van de *Handelingen* zo duidelijk staat:

„De heer *Troelstra*: Het woord „staatsgreep” is door mij in het geheel niet gebruikt.”,

(hetgeen inderdaad zo is, maar op woorden komt het er niet zozeer op aan!)

„De heren hebben zich een paar dagen opgewonden over voorstellingen die volstrekt niet beantwoorden aan hetgeen in deze Kamer door mij uitdrukkelijk is gezegd.”

Voorts zeide de heer Troelstra:

„Ik heb uitdrukkelijk in mijn rede een paar maal gezegd, dat ik van geweld niet wil weten.”,

en om dan door een van zijn partijgenoten, zo goed en zo kwaad als het kon, zal ik maar zeggen, de moeilijke karwei te zien uitvoeren, laat ik het zo zacht mogelijk uitdrukken, om het onbegrijpelijk optreden van de leider te vergoelijken.

Op mij maakte de heer Schaper bij die verdediging dezelfde indruk als een liefhebbende moeder, die haar zoon in een troep soldaten voorbij ziet marcheren en die dan zegt: kijk eens wat een flink soldaat hij toch is, want hij alleen houdt de pas en al de anderen zijn er uit. Indien dan die vreemdeling gisteren de overweldigende demonstratie op het Malieveld had bijgewoond en de zegetocht van het Malieveld naar het Paleis, waarbij men kan aannemen dat den Haag daarbij het gehele land vertegenwoordigde, dan hoor ik die vreemdeling al zeggen: neen dat volk is – men kan dat goedkeuren of afkeuren – niet rijp voor de revolutie en wie een revolutie wil uitlokken, moet wel een ogenblik met waanzin geslagen zijn.”

Het stond voor Nolens vast (en voor wie niet? zo vroeg hij) dat de revolutie, die dan was „afbesteld”, door de leider in de S.D.A.P. was aangekondigd. Toen hij de laatste maal in de Kamer had gesproken (op 8 november), had hij er al een voorgevoel van gehad, „dat er iets in de lucht hing”, maar dat de sociaal democraten de wettelijke weg zouden verlaten, had hij niet verwacht. „Uit de rede van de heer Troelstra op 11 november te Rotterdam en uit die op 12 november hier gehouden, bleek mij echter, dat ik mij deerlijk vergist had.” In Rotterdam werd de revolutie aangekondigd en uit de Kamerdebatten van 12 november was duidelijk gebleken, dat de socialistische parlementariërs achter de rede van Troelstra stonden. Want nadat deze zijn rede had besloten met de woorden: „Ik meen te hebben aangegeven, welke motieven en rechtsgronden wij hebben, wanneer wij de modern georganiseerde arbeiders oproepen om het werk ener staatkundige revolutie in Nederland te aanvaarden,” volgde van de zijde van Troelstra's partijgenoten „een buitengewoon, in deze Kamer zeer ongevoon applaus.” Toen Nolens hieraan toevoegde: „Ik constateer alleen het

feit,” riep Schaper hem toe: „Als u maar niet zegt van alle partijgenoten.” De katholieke fractievoorzitter antwoordde, dat hij duidelijk had gezegd „van de zijde der partijgenoten”. Maar hij vroeg zich naar aanleiding daarvan wel af: in hoeverre de sociaal-democraten het nu werkelijk met Troelstra eens waren. Duidelijk was ook uit perscommentaar gebleken dat de S.D.A.P. na Troelstra's rede twee dagen lang had gezwegen en daardoor minstens het misverstand, dat de partij achter de plannen van Troelstra (nl. om een revolutie te beginnen) stond, had laten voortbestaan.

Hierna volgde een requisitoir, dat door niemand kon worden misverstaan: „Wat betreft de betekenis van de laat ik het maar noemen acute aanval van machtsfanatisme, of wil men het noemen de Aziatische griep, daarover is al zoveel gezegd, dat ik er niet diep op zal ingaan. Alleen wil ik aangeven als mijn mening—een mening, die op de feiten berust—dat het hier niet betrof een aanval op een Kabinet, waarvoor plaats is wanneer de gelegenheid en de noodzakelijkheid de partijen er toe brengt, maar niet meer of minder dan een plotselinge verplaatsing van het hoogste staatsgezag, het ging om het gehele grondwettig staatsbestuur, om de constitutionele monarchie. In de plaats van die constitutionele monarchie zou er een opperste arbeiders- en soldatenraad kunnen komen. Het was de revolutie, de revolutie in de zuiverste vorm, waarover gesproken werd. Ik bedoel er niets hatelijks mede, maar het moet toch gevraagd worden, en als ik mij niet vergis is het reeds gevraagd: hoe rijmt men dat met de eed, of de daarmede gelijkgestelde belofte op de Grondwet?”

Volgens Nolens had Troelstra wel degelijk de revolutie gewild. Diens bewering, dat hij daarbij niet aan geweld had gedacht, hield geen steek. Men moet dan aannemen, aldus Nolens, dat de Heer Troelstra gedacht heeft: voor mij zullen alle anderen, zal de regering, zal – waarvan nu het tegendeel gebleken is – ongeveer het hele Parlement en het hele volk goedschiks uit de weg gaan. In die gedachtengang, die mentaliteit kan ik inkomen, maar verliest een poging van beroving, in politieke zin, haar karakter omdat de aangevallene geen weerstand biedt of omdat de aanvaller, zoals het in dit geval was, althans er op rekent dat geen weerstand geboden zal worden?

De heer Troelstra heeft wel aan pogingen van weerstand gedacht, want hij heeft lang en breed uiteengezet, dat die niet zouden baten. De Regering kon niet steunen op het leger en bijna op de man af werd uitgerekend in hoeverre de politie niet betrouwbaar was. Het wil mij werkelijk voor-

komen, dat wij, wat dat leger hoofdzakelijk en de politie betreft, wel enige tijd onder een suggestie hebben verkeerdt. Het geval in de Harskamp – men zal het later moeten toegeven – is zo breed mogelijk uitgemeten en opgeblazen, ook al weer psychologisch, zoals men dat tegenwoordig noemt en wat betekent, volgens het gezond verstand, rekening houdend met alle omstandigheden, gemakkelijk te verklaren: als men een instelling bestrijden wil, zoekt men waar er iets op af te geven is. Het heeft niet ontbroken aan overdrijving en generaliseren, zowel van die kant als van deze kant. Wanneer men maar een enkel geval had, dat een officier van welke rang dan ook, niet goed gehandeld had, werd onmiddellijk de conclusie uit dat gegeven getrokken: zo is de hele boel!”

Nolens was niet verbaasd over ontevredenheid: „Wie is het tegenwoordig niet een klein beetje?” Maar ontevredenheid is wel iets anders dan absolute plichtsverzaking. En al was het dan in het leger wat onrustig geweest, door de gebeurtenissen van de laatste dagen hadden het leger en de politie, „indien er al een blaam op lag”, zich van die blaam gezuiverd en was zelfs het muitende bataljon van Amersfoort volkomen gerehabiliteerd.

Had Troelstra niet gedacht aan de rampzalige gevolgen, die een revolutie voor het gehele land zou hebben gehad? En nu men van socialistische zijde van de revolutie had afgezien, had men dat dan gedaan, omdat men had moeten vaststellen, dat de tijd er niet rijp voor was? Betekende dat dan dat men alleen een betere en gunstigere gelegenheid wilde afwachten? „Wij weten, waaraan we toe zijn met de vier heren van de principieel revolutionaire partijen, (sc. de communistische en de socialistische partij), maar wij wensen ook te weten, waaraan wij toe zijn met de S.D.A.P.”

Omdat Nolens graag op de hoogte was „van de denkwijze” van zijn medeleden, wilde hij zeggen, hoe hij dacht over de verschillende punten, die in de afgelopen dagen aan de orde waren geweest. Wijzende op de gebeurtenissen van de laatste dagen stelde hij vast, dat de katholieken zich na „een enkel wachtwoord” aaneen hadden geschaard voor de handhaving van orde en gezag en voor het behoud van het regerend vorstenhuis. Nolens wilde niet ingaan op de academische vraag welke regeringsvorm in abstracto de voorkeur verdiende, maar, zo ging hij verder, „zolang wij het geluk hebben als hoofd van de Staat te bezitten een persoon, die, als de tegenwoordige koningin, in democratische eenvoud en voorbeeldige plichtsbetrachting, binnen de constitutionele grenzen, medeleeft en medegevoelt met haar volk, en vooral met de minder bedeelden uit dat volk, zal

die vorst of die vorstin, of wie het moge zijn, rekenen kunnen, niet alleen op de onwankelbare trouw uit gewetensplicht – die blijft allen verzekerd – maar ook op de hartelijke liefde en verknochte aanhankelijkheid van haar katholieke onderdanen. Op dit ogenblik is dit eigenlijk het hoofdpunt. Wij moeten nu ook weten, hoe wij op dat punt staan tegenover de sociaal-democraten.”

Hoe stonden m.a.w. de sociaal-democraten in de Kamer tegenover het huidige staatsbestel? Toen Oudegeest Nolens onderbrak met de woorden, dat men dat kon weten uit het beginselprogramma van de S.D.A.P., repleceerde de spreker: „Wij spreken thans over hetgeen nu voorgevallen is, over de uiting die wij in deze dagen hebben vernomen. De heer Troelstra behoort nog altijd tot de partij van wier programma u nu spreekt.”

Wanneer men dit gedeelte van het betoog van Nolens leest, bemerkt men, hoezeer in de novemberdagen van 1918 de katholieken het optreden van Troelstra hebben beschouwd als een aanval op het vorstenhuis.

Schaper heeft geprobeerd Troelstra schoon te praten. Maar toen de leider van de S.D.A.P. verklaarde zich in de machtsverhoudingen te hebben vergist, gaf hij daarmee te kennen, dat hij zijn revolutiepoging zou hebben doorgezet, als de machtsverhoudingen iets anders hadden gelegen. En hij zou dan ook geweten hebben, dat de werkelijke revolutie niets anders dan als een aanval op het regerend vorstenhuis zou worden beschouwd.

In het tweede deel van zijn betoog op 19 november 1918 is Nolens op het punt van de sociale politieke hervormingen ingegaan.

Niemand zou ontkennen, dat ingrijpende veranderingen meer dan ooit geboden waren. Een programma van wijzigingen was dan ook in de Troonrede in het kort aangeduid. De regering van dat ogenblik echter steunde op de Katholieke Staatspartij. Welnu, de vele eisen door volksorganisaties en anderen naar voren gebracht kwamen reeds „bijna in dezelfde bewoordingen” voor in het programma van de Katholieke Staatspartij. Nolens toonde dit uitvoerig in zijn rede aan. En als voorzitter van de commissie „wettelijke regeling van de werklozenverzekering” en als voorzitter van de commissie van voorbereiding „ter regeling van de arbeidsduur” wist hij, dat zo snel als mogelijk was, gewerkt werd aan de sociale wetgeving. Overigens pleitte hij voor een internationale sociale wetgeving, zoals werd nagestreefd door de internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders. Hij hoopte dat thans een systematische grondslag voor de internationale arbeidsbescherming in het traktaat voor de wereldvrede zou

worden opgenomen. Het slot van de rede van Nolens maakte diepe indruk op de aanwezigen. In plaats van de aangekondigde revolutie, zo zei hij, is gekomen een storm van verontwaardiging en een ongezochte uiting van de trouw van het Nederlandse volk in al zijn geledingen en in zijn grootste meerderheid aan het Koninklijk Huis, aan de Grondwet en aan gezag en orde. Ik houd hierover geen dithyrambes, maar ik moet dit constateren. Wie het niet wist, heeft gelegenheid gehad te ervaren dat, als het er op aankomt de gehele burgerij – ik gebruik maar het Nederlands woord, ik weet niet waarom sommigen meer op het Franse prijsstellen – leger en politie inclusief, de gehele burgerij, zoals wij die in onze Nederlandse taal en geschiedenis kennen, als één man tegen iedere poging tot gewelddadige omwenteling in verzet komt. Aan velen zullen dezer dagen de ogen zijn opengegaan.

Ik constateer ook dat een waarschuwing is gegeven. Het Nederlandse volk weet wat op een gegeven ogenblik te wachten staat van de zijde van een groter of een kleiner getal. De overmoed, de zelfoverschatting van enkelen, ja van één enkele, kan het gehele land in het verderf storten. Daartegen dient blijvend gewaakt te worden. Het eerste verweer is van mijn standpunt en eigenlijk ook van het standpunt van de overgrote meerderheid van het volk, het behoud van de godsdienstige overtuiging, die in geweten gehoorzaamheid aan de machten oplegt, en daarbij een goed gebruik van de organisatie.

En tenslotte, door het gehele land is, als ik het zo noemen mag, en het zo zeer kort mag uitdrukken, een kreet gegaan: raak niet aan de koningin, niet aan het Koninklijk huis. Wie dat gisteren niet verstaan heeft, moet doof en blind zijn.”⁷⁰

Nolens heeft in zijn grote redevoering op 19 november 1918 ongetwijfeld duidelijk aangetoond, dat de regering ook tot democratische hervormingen zou zijn gekomen, als er niet een misstap van Troelstra zou zijn geweest. Nog altijd vindt men in de literatuur, waarin over de vergissing van Troelstra wordt gesproken, de stelling gelanceerd, dat de sociale hervormingen van Aalberse het gevolg zouden geweest zijn van de socialistische agitatie.⁷¹ Hoe onjuist deze constatering, door *Het Volk* en later door Troelstra in het vierde deel van zijn *Gedenkschriften* geïnspireerd, moet zijn, kan men opmaken uit het gesprek, dat Nolens op 20 juli 1918 met Aalberse i.v.m. de kabinetsformatie heeft gevoerd. De laatste heeft toen duidelijk laten uitkomen alleen minister van Arbeid te willen worden, op

voorwaarde dat zijn sociale programma zou worden uitgevoerd. Als punt één van dat programma stond: onmiddellijke ongewijzigde invoering van de sociale wetten van Talma. Aalberse heeft in 1918 de uitnodiging om in een kabinet zitting te nemen gretig aanvaard. Het deed Nolens plezier, dat de toenmalige Delftse hoogleraar niet deed als de anderen, die meenden „dat ze net moeten doen of ze eigenlijk liever niet willen”. Aalberse had hierop aldus gereageerd: „Dat zou ik tegenover U een dwaasheid gevonden hebben. We kennen elkaar te lang om tegenover elkaar komedie te spelen.”⁷²

Inderdaad hadden Aalberse en Nolens sinds zij elkaar in 1901 bij de oprichting van het Katholiek Sociaal Weekblad hadden ontmoet, elkaar leren kennen en waarderen, juist omdat de een van de ander wist, hoezeer voor hem de sociale politiek werkelijk op de voorgrond stond.

Aalberse heeft bijna alle voorgenomen plannen ten uitvoer kunnen brengen, o.a. instelling van de Hoge Raad van Arbeid, de Arbeidswet, de Arbeidsbemiddelingswet, de Ouderdomswet. Over dit program werden Ruijs de Beerenbrouck en Aalberse het op 31 augustus met elkaar eens en in de vergadering van de toekomstige ministers op 2 september werd in het regeringsprogramma een uitgebreid sociaal plan opgenomen, zoals Aalberse het had gewild. Nolens is met dit regeringsprogram volledig accoord gegaan, zodat in de Troonrede van dat jaar belangrijke sociale wetgeving kon worden aangekondigd.⁷⁵

Sociale hervormingen zouden er derhalve ook zonder revolutie-dreiging gekomen zijn. De regering heeft goed geweten, wat zij wilde en tot hoever zij wilde en kon gaan. Zij was daarom ook niet van plan de indruk te wekken dat zij voor een mogelijke revolutie was gezwicht door „ook maar één maatregel toe te zeggen, die niet in haar program vervat was”.⁷⁴ Terecht heeft Ruijs de Beerenbrouck op 10 december 1918 in de Tweede Kamer dan ook verklaard, dat aangekondigde maatregelen op sociaal wetgevend gebied niet moesten worden gezien „als een *gevolg* van de gebeurtenissen” in november.⁷⁵

Talrijke andere problemen hebben het Ruijs de Beerenbrouck kort na zijn beëdiging moeilijk gemaakt. Met name de internationale positie van Nederland aan het einde van de oorlog was niet gemakkelijk.

Voor al de Belgen brachten ons land in een conflict-situatie. Men stond in geallieerde kringen tijdens de oorlog wantrouwend tegenover het neutrale

Nederland. België voelde zich sterk, omdat het deel uitmaakte „van het machtige blok, dat het voor het tegenwoordige in de wereld” te zeggen had. Terecht merkte Oud op, dat de Belgen, die inderdaad recht hadden op een vergoeding voor het doorgestane leed in de trieste oorlogsjaren, niet het recht hadden deze vergoeding te verlangen ten koste van zijn neutrale Nederlandse buurman, met wie het sedert tachtig jaren in vrede had geleefd en die zich tegenover het zo zwaar getroffen buurland geheel de oorlog door niet alleen volkomen correct had gedragen, doch bovendien alles had gedaan wat mogelijk was, om het lot van de Belgische bevolking te verzachten.⁷⁶

Reeds tijdens de oorlog had men zich vooral in de buitenlandse pers onttend getoond, omdat Nederland niet mee wilde doen aan de strijd, die volgens de geallieerde propaganda werd gevoerd „voor vrijheid en democratie”. Direct na de wapenstilstand bleek in België duidelijk de vijandige houding tegenover ons land zelfs tot in regeringskringen toe, vooral nadat de Nederlandse regering ter snelle uitvoering van de wapenstilstandsovereenkomst aan Duitse troepen had toegestaan ongewapend door Limburg te trekken. De Belgische Gezant in Den Haag liet op 23 november 1918 Van Karnebeek zelfs weten, dat Nederland de doortocht van de Duitse troepen had getolereerd, ondanks het feit, dat de oorlog tussen België en Duitsland, „waaraan de wapenstilstand geen einde maakte”, nog voortduurde. „Le gouvernement belge, aldus de Gezant, se réserve la faculté de se prémunir contre les conséquences de la décision du gouvernement néerlandais et de faire valoir, le cas échéant, tous les droits, auxquels cette décision donnera ouverture.”⁷⁷

Van Karnebeek liet zich niet intimideren, ook niet toen in België annexionistische eisen te voorschijn kwamen met betrekking tot Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. De bevolking in die streken toonde op ondubbelzinnige wijze haar gehechtheid aan het Nederlandse staatsverband. Zelfs een referendum om de bevolking in de gelegenheid te stellen zich vóór of tegen inlijving bij België uit te spreken, werd zonder meer van de hand gewezen.

In de Tweede Kamer was het vooral Nolens, die als Limburger iedere vorm van annexionisme ten scherpste veroordeelde. In zijn Kamerrede van 12 december 1918 noemde hij Nederlandse sympathisanten van het Belgische annexionisme politieke woelwaters, dwarsdrijvers, stokers, fortuinzoekers en landverraders. De reactie in Nederland miste haar uitwerking niet. Geleidelijk aan verminderde de Belgische agitatie, ofschoon Van

Karnebeek nog op 14 augustus 1919 aan Nolens schreef, dat het op dat ogenblik raadzaam bleef „de grootste beslistheid aan de dag te blijven leggen in het terugwijzen der Belgische agressie”. Vooral waarschuwde Van Karnebeek in deze brief voor „de leugenachtige beweringen”, die in Parijs opnieuw van Belgische zijde werden gehoord, „dat de Belgische wensen kloppen met de intieme gevoelens der Limburgse bevolking”. De geallieerden lieten hun vijandige houding tegenover ons land al spoedig varen en riepen België en Nederland op gezamenlijk overleg te plegen ter oplossing van de bestaande moeilijkheden.⁷⁸

De felle rede van Nolens op 12 december 1918 betekende niet, dat hij anti-Belgisch zou zijn geweest. Evenals de Nederlandse regering verlangde hij naar een Belgisch-Nederlandse overeenkomst. Daarom werd hij de grote verdediger van Van Karnebeek, toen deze in 1926 zijn reeds in 1925 gesloten traktaat met België over de doorvaart en het beheer van de Schelde aan de Tweede Kamer voorlegde. Reeds vóór de behandeling in de Kamer had Van Karnebeek met Nolens gecorrespondeerd over het verzet, dat van bepaalde zijde tegen zijn ontwerptraktaat dreigde. Hij beschuldigde zelfs bepaalde Duitse kringen ervan gunstig te staan tegenover het voortduren van de bestaande tegenstellingen tussen Nederland en België.⁷⁹

Nolens vond, dat de minister met talent en moed pal had gestaan voor de rechten van ons land, doch dat hij tevens getoond had te beschikken over de inschikkelijkheid, „die in de internationale verhoudingen thans nog meer nodig is dan vroeger”. Als het traktaat zou worden goedgekeurd, zou er veel wantrouwen tussen beide landen verdwijnen en met een vooruitziende blik voorspelde hij, dat het doel van het traktaat eens zou worden bereikt: „Nederland en België ieder zelfstandig en onaantastbaar in zijn grenzen, maar daarnaast zoveel mogelijk een eenheid vormende, zowel in het eigen belang als in het belang van de Europese vrede”. Van Karnebeek won het pleit in de Tweede Kamer met drie stemmen meerderheid. In de Eerste Kamer echter heeft hij zijn doel niet kunnen bereiken. Zelfs de meeste katholieke senatoren volgden Nolens niet en stemden tegen het verdrag, zodat het voorstel van Van Karnebeek op 24 maart 1927 met 33 tegen 17 stemmen werd verworpen. Van Karnebeek stelde daarop zijn portefeuille ter beschikking.⁸⁰

Aan de totstandkoming van de vele, vooral sociale wetten van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck heeft Nolens in zeer belangrijke mate bijgedragen,

niet alleen in de Kamer, maar wellicht nog meer achter de coulissen bij de voorbereiding van die wetsontwerpen, of ook bij de uitvoering van besluiten, door het parlement aanvaard. Dat Nolens bij de voorbereiding van vele wetten nauw was betrokken, hing o.m. samen met zijn lidmaatschap van de Hoge Raad van Arbeid.

In zijn werkplan van 9 augustus 1918 had Aalberse als punt één genoemd: „Instelling van een Hoge Raad van Arbeid, in de trant van de Conseil Supérieur du Travail in België en in Frankrijk.”⁸¹ In zijn rede op 10 december 1918 verklaarde Ruijs de Beerenbrouck in de Tweede Kamer het punt betreffende de Hoge Raad van Arbeid op de voorgrond te stellen, omdat het aan alle andere plannen van de minister van Arbeid feitelijk en logisch voorafging. Door de in te stellen raad zou Aalberse kunnen gaan verwezenlijken, waarnaar hij zo lang had gestreefd: overleg met werknemers en werkgevers, „zowel bij het ontwerpen als bij het uitvoeren van wettelijke maatregelen van sociale aard”.⁸² Het kamerlid De Wilde prees later Aalberse, omdat hij „een stekje” wilde planten, waaruit de boom: „het georganiseerd overleg tussen Regering en Arbeid” groeien kon.⁸³

De Hoge Raad van Arbeid moest het Instituut zijn, dat het Departement van Arbeid met de maatschappij zou verbinden en er gestaag voeling mede zou houden. Daarom moest die Raad voortkomen uit lichamen, die spontaan in de maatschappij ontstonden. Hij moest het Departement voorlichten bij wat gedaan moest worden, en vooral hoe het gedaan zou moeten worden.⁸⁴

Nadat de begroting van het Departement van Arbeid op 26 februari 1919 was goedgekeurd⁸⁵, kon Aalberse met de instelling van de Hoge Raad van Arbeid zijn „lievelingsidee” in vervulling doen gaan.⁸⁶ Het was de bedoeling, dat de Hoge Raad van Arbeid zou worden samengesteld uit vertegenwoordigers van de werkgeversorganisaties en de vakorganisaties en uit deskundigen. Ambtshalve zou de minister van Arbeid voorzitter met adviserende stem zijn. Tegen dit laatste voerde Nolens een aantal bezwaren aan.⁸⁷ Voor het overige was hij het met Aalberse volledig eens, ook wat betreft de samenstelling van de Hoge Raad van Arbeid. Toen de aartsbischop H. van de Wetering in een brief aan de minister liet weten, dat het Nederlands episcopaat in de Hoge Raad van Arbeid vertegenwoordigers van de standsorganisaties en niet die van de vakorganisaties wenste, was Nolens „woest”. Hij vond de inmenging van de bisschoppen in politieke aangelegenheden zonder meer onverstandig.⁸⁸

Op 4 oktober 1919 verscheen het K.B., (*Stbl.* no. 591) waardoor de Hoge Raad van Arbeid een feit werd. Op 29 november volgde de benoeming der leden, nl. dertien deskundigen, onder wie twee vrouwen, zes ambtshalve aangewezen hoofdamttenaren van het Departement van Arbeid, dertien vertegenwoordigers van de werkgeversorganisaties en dertien vertegenwoordigers van de vijf toen bestaande vakcentrales. Tot de katholieke leden behoorden o.a. A. C. de Bruijn, P. J. S. Serrarens, J. D. J. Aengenent, J. A. Veraart, L. N. Deckers en tenslotte Nolens, die tevens werd benoemd tot vice-voorzitter.⁸⁹ De installatie van de nieuwe raad vond plaats op 14 februari 1920, waarna de eerste vergadering begon. In zijn installatie-rede noemde Aalberse 14 februari een zeer belangrijke datum in de geschiedenis van de Arbeidswetgeving in Nederland. De Hoge Raad van Arbeid zou de *trait d'union* vormen tussen maatschappij en overheid, de raad mocht echter geen praat-college, maar moest een werkinstituut zijn.⁹⁰

Daar Aalberse als minister weinig gelegenheid had om zich rechtstreeks met het werk van de Hoge Raad van Arbeid te bemoeien, lag de leiding van de raad vanaf de dag van de oprichting feitelijk in handen van de vice-voorzitter Nolens. In 1927 werd vastgesteld, dat niet meer de minister ambtshalve voorzitter van de Hoge Raad van Arbeid zou zijn, doch dat de leden zelf hun voorzitter zouden kiezen. Het zal niemand verbazen, dat Nolens toen tot voorzitter werd gekozen. Het is ongetwijfeld aan hem te danken, dat de Hoge Raad van Arbeid in de eerste tien jaren van zijn bestaan zo vruchtbaar heeft kunnen werken. De raad heeft tussen 1920 en 1931 tientallen adviezen uitgebracht o.a. over de Arbeidswet-1919 en de uitvoeringsmaatregelen van die wet, over de traktaten en aanbevelingen van de internationale arbeidsconferenties, over de ziektewet, over de reorganisatie der sociale verzekeringen, over de bedrijfsorganisatie, over de arbeidsgeschillenwet. Na de oorlog 1940–1945 werd het werk van de Hoge Raad van Arbeid door de Sociaal Economische Raad overgenomen.⁹¹

De Kabinetsformaties in de twintiger jaren.
Zeven jaren Ruijs de Beerenbrouck.
De Nederlandse vertegenwoordiging bij de H. Stoel.
De crisis van 1923. De nacht van Kersten.
Breuk tussen Nolens en Ruijs de Beerenbrouck.
Einde van de coalitie.

Toen in 1918 Nolens zich bezighield met het formeren van een kabinet, behoefde hij zich niet te bekommeren om de kwestie van het Nederlandse gezantschap bij het Vaticaan. Het toen bestaande gezantschap zou immers gehandhaafd blijven, zolang de oorlog duurde. In 1921 werd het probleem actueel. In juni van dat jaar ontstond er een kabinetscrisis, nadat de Tweede Kamer art. 27 van een door minister Pop voorgestelde militiewet had verworpen.

Het bestaan van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck was al enige tijd in gevaar. Weliswaar konden met name Aalberse en De Visser wijzen op belangrijke resultaten, maar er waren in het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck van het begin af aan duidelijk „zwakke plekken”, zoals Oud het formuleerde.¹ Bovendien liet de verhouding tussen de ministers nog al eens te wensen over.²

Als men de dagboeken VII en VIII van Aalberse aandachtig leest, moet men zelfs tot de conclusie komen, dat de verhouding tussen de minister-president en de minister van Arbeid vanaf het begin van 1920 voortdurend nogal gespannen was.³ Daarom doet de brief van Aalberse aan Van Nispen tot Sevenaer d.d. 6 april 1921 wat vreemd aan, waarin hij schreef dat het tussen Ruijs en hem „bijzonder goed” ging. „In de 2½ jaar van ons ministerschap heeft zich tussen ons nog geen enkele moeilijkheid voorgedaan.”⁴

Aalberse kwam voor de eerste maal in ernstige moeilijkheden, toen Ruijs de Beerenbrouck de minister van Financiën, De Vries, verweet, dat hij „niet genoeg op de financiën” lette en dat door het ministerie van Arbeid te veel geld zou zijn uitgegeven. Nolens kon Aalberse er van

weerhouden zijn portefeuille ter beschikking te stellen.⁵

Op 12 januari 1921 vond een bewogen ministerraad plaats. Het ging om het probleem van de toenemende werkloosheid. Met Nolens en met zijn hoofdamttenaren had Aalberse daarover een conferentie gehad. De steunkassen waren leeg. De Staat zou moeten bijspringen. Aalberse deelde dit in de ministerraad mede. Na heftige discussies werd de minister gemachtigd de zaak verder te regelen. Doch reeds op 14 januari 1921 bleek Ruijs, aldus Aalberse, geheel van mening veranderd te zijn, doordat hij 's morgens met enkele katholieke Eerste-Kamerleden geconfereneerd had, die hem bedreigd hadden desnoods een crisis te zullen veroorzaken, als De Visser en Aalberse niet zuiniger met 's lands financiën zouden omgaan. Daarom wilde Ruijs nu niets van de door Aalberse voorgestelde regeling weten. 's Avonds had er een vergadering van enkele ministers en de leiders van de rechterzijde plaats. Nolens, die voorzitter was van de Commissie van Advies voor de werkloosheidsverzekering, verdedigde scherp het standpunt van Aalberse. Ruijs maakte echter bezwaren. De belastingbetalers zouden steeds meer moeten opbrengen, waarop Nolens antwoordde: „Zolang we voor oorlog en marine 70 miljoen over hebben, kunnen we ook wel enkele miljoenen voor de werklozen uitgeven.” Hij verklaarde onder geen enkele voorwaarde bereid te zijn een slechte regeling van de regering te steunen. Ruijs was zeer verontwaardigd over dit optreden van Nolens.⁶ Tenslotte deed Aalberse een tussenvoorstel, waardoor het vast zou komen te staan, dat werklozen niet onverzorgd bleven; de uitkeringen zouden echter gedurende enige maanden door de kassen worden betaald, doch bij voortduring der werkloosheid zou een andere steunregeling gelden. De kassen zouden bovendien een aanvulling krijgen, voor de helft als voorschot, voor de helft à fonds perdu. Dit voorstel werd tenslotte door de ministerraad goedgekeurd. Aalberse deed hiervan op 17 januari uitvoerig mededeling aan Nolens.⁷

Nog bleef het kabinet overeind. Maar een crisis kon bijna niet uitblijven, te meer omdat de anti-revolutionairen steeds minder sympathie voor het rechtse kabinet konden opbrengen. „Het blijkt steeds duidelijker, aldus Aalberse, dat de anti-revolutionairen op een conflict aansturen, om van ons kabinet als *rechts* kabinet af te komen. Ze staan dan in 1922 vrij en Colijn kan dan als kabinetsformateur optreden. 't Is een kleine en tegenover ons hoogst onfatsoenlijke politiek”⁸ Aalberse maakte

deze aantekening n.a.v. het conflict rondom het wetsontwerp grondbelasting van de minister van Financiën De Vries, door Ruijs de Beerenbrouck in een brief aan Van Nispen tot Sevenaer genoemd „de kop van Jut van het Kabinet”, die zich echter steeds door alles heen wist te slaan.⁹ De Vries had bij de Tweede Kamer een ontwerp van wet op de grondbelasting ingediend. Volgens dit ontwerp zou grondbelasting niet meer worden geheven van de belastbare opbrengst, maar van de verkoopwaarde van de gebouwen en gronden. Het meest omstreden punt in het wetsontwerp was artikel 7: voor alle eigendommen zou de belasting 2 per duizend per jaar van de verkoopwaarde bedragen. De kamerleden stonden verdeeld vooral tegenover dit artikel. Vóór- en tegenstanders vond men in bijna alle partijen.¹⁰

Op 13 mei 1921 werd artikel 7 van de wet op de grondbelasting door de Tweede Kamer met 39 tegen 36 stemmen verworpen. De minister van Financiën vroeg daarop schorsing van de beraadslagingen aan.¹¹ Op 20 mei werden Nolens, Rutgers en Schokking voor een bespreking bij Ruijs uitgenodigd. Nolens stelde voor, dat De Vries alsnog een poging zou doen de wet op de grondbelasting af te handelen. Over artikel 7 in gewijzigde vorm zou dan opnieuw kunnen worden beraadslaagd.¹² Dit voorstel werd weliswaar aanvaard, maar in besprekingen tussen de leiders van de coalitiepartijen bleek men het niet meer over de grondbelasting eens te kunnen worden. Vanuit het kabinet werd tenslotte artikel 7 enigszins gewijzigd: in bijzondere gevallen zou de directeur van de belastingen aan een belastingplichtige vermindering kunnen toestaan. Het gewijzigde artikel 7 ondervond in de katholieke kamerfractie veel bezwaren, ook nadat Nolens had verklaard, dat, indien de katholieken het voorstel verwierpen, het aftreden van het gehele kabinet niet uitgesloten zou zijn. Tenslotte werd besloten de minister mee te delen, dat hij niet op de gehele rechterzijde zou kunnen rekenen. Ruijs liet Nolens daarna weten, dat bij verwerping van art. 7 een politieke toestand zou ontstaan, waarin het kabinet niet zou kunnen berusten.¹³

De Vries kreeg echter geen kans het wetsontwerp opnieuw in de Kamer te verdedigen. Op 13 juni werd artikel 27 van de militie-wet van minister Pop, waaraan het kabinet zijn politiek bestaan gebonden had, door de Kamer met 46 tegen 39 stemmen verworpen. Alleen de katholieken en de liberalen hadden voorgestemd.¹⁴ De dag daarop bood Ruijs de Beerenbrouck aan de koningin het ontslag van het kabinet aan.

Maar op diezelfde dag bleek, dat de minister-president er naar streefde het kabinet te reconstrueren in die zin, dat de ministers van oorlog en van onderwijs zouden worden vervangen.

Toen Ruijs de Beerenbrouck op 17 juni het ontslag van zijn kabinet aan de koningin aanbood, werd het hem reeds duidelijk, dat ook de koningin zou werken in de richting van een reconstructie van het kabinet.¹⁵ Het is wellicht op grond daarvan, dat zij terstond contact opnam met de leiders van de rechtse partijen. Nolens werd op 18 juni door de koningin ontvangen, die hem de volgende drie vragen voorlegde:

- „1. Achten de rechtse groepen de handhaving van het zittend rechts kabinet, hetzij al of niet gereconstrueerd, in de bestaande omstandigheden gewenst?
2. Zo ja, zijn zij dan bereid aan de handhaving elk op zich zelf en in overleg met elkander mede te werken?
3. Zijn zij niet van oordeel, dat, ter voorkoming van nieuwe moeilijkheden, daarbij zoveel mogelijk naar eenstemmigheid ten aanzien van het militaire vraagstuk als dat der grondbelasting moet worden gestreefd?“¹⁶

Na overleg met zijn fractie, gaf Nolens aan de koningin een bevestigend antwoord op de drie vragen.¹⁷

In de ministerraad van 20 juni deelde Ruijs intussen mede, dat er in het komende zittingsjaar geen enkele wet zou mogen worden behandeld, die geld zou kosten. Zo zouden de wet op de ziekenfondsen en de wet op de gezondheidsdiensten moeten blijven liggen. De Visser en Aalberse waren zeer verontwaardigd.¹⁸ De volgende dag had Aalberse een onderhoud met Nolens. Deze meende, dat Aalberse in ieder geval zich niet moest lenen voor een politiek van reactie.¹⁹

Op 19 juli werd in de Kamerclub een brief van Ruijs de Beerenbrouck voorgelezen, waarin een regeringsprogram was opgenomen. Daarin werd o.m. vermeld, dat een eventueel gereconstrueerd kabinet een politiek van bezuiniging wenste te voeren. De fractie verklaarde het program wel als uitgangspunt voor verdere discussie te kunnen aanvaarden, maar enthousiast was men over het algemeen niet.²⁰ Tenslotte werden op 28 juli 1921 De Geer voor Financiën en Van Dijk voor Oorlog benoemd; daarmee was de crisis opgelost.²¹

Bij de reconstructie van het eerste kabinet-Ruijs de Beerenbrouck was de

kwestie van het gezantschap bij de H. Stoel niet ter sprake gekomen. Daar was ook geen reden voor, aangezien zowel bij de behandeling van de begroting 1920–1921 als bij die van 1921–1922 de post voor dit gezantschap, ondanks een amendementsvoorstel van De Savornin Lohman, door de Kamer was goedgekeurd.²²

Na de verkiezingen van 5 juli 1922 echter zou de kwestie van het gezantschap bij de H. Stoel bij de formatie wél een grote rol spelen.

De verkiezingen brachten een grote verrassing. Men had verwacht, dat de regeringspartijen terrein zouden verliezen. Het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck had immers veel sympathie, zelfs in eigen kring, verloren. De katholieken wonnen echter twee, de anti-revolutionairen drie en de christelijk-historischen vier zetels, zodat de coalitiepartijen nu 59 zetels in de Tweede Kamer bezetten.

Over de overwinning van de drie rechtse partijen lag een schaduw door de komst in de Kamer van G. H. Kersten „wiens optreden een waarschuwing inhield aan het adres der beide grote protestantse partijen inzake hun coalitie met de rooms-katholieken”.²³ Inderdaad, Kersten had zich geopenbaard als „de anti-papist bij uitnemendheid”.²⁴ Ook al was hij de enige vertegenwoordiger van de staatkundig-gereformeerden in het Parlement, hij zou een grote bedreiging voor de katholieken kunnen betekenen, omdat hij op bepaalde punten, zoals op het punt van de gezantschapskwestie, kon rekenen op instemming van een aantal leden van de andere protestantse partijen.

Terwijl de protestanten meenden, dat er nu een geheel nieuw kabinet moest komen, met een nieuw program en vooral met een nieuwe premier,²⁵ waren de katholieken van mening dat het oude kabinet zijn werkzaamheden gewoon kon voortzetten. Nolens, die niet gaarne een reprise van 1918 zag, zei reeds op 7 juli aan Ruijs de Beerenbrouck, dat gegeven de gunstige verkiezingsuitslag het kabinet eenvoudig moest aanblijven. Ruijs was het daarmee eens. Maar er zou wel tussen de rechtse fracties overleg moeten worden gepleegd inzake het regeringsprogram en de bezetting van bepaalde ministeries.²⁶ Nolens dacht aan een reconstructie van het kabinet, zoals dat was gebeurd in 1921. Wat het nieuwe regeringsprogram betreft, daarover verscheen de volgende dag een artikel in *De Standaard*, waarvan sinds 1 april 1922 Colijn hoofdredacteur was. Colijn nam in de weken na de verkiezingen in de onderhandelingen met Nolens een sleutelpositie in. Reeds op 8 januari 1922 had hij

aan Nolens een concept-program van actie van zijn partij, zoals dit op 27 januari 1922 op de Deputatenvergadering zou worden vastgesteld, toegezonden met een uitvoerige brief ter toelichting. Hij had Nolens verzocht hierover met Idenburg te spreken.²⁷ De brief schijnt onbeantwoord gebleven te zijn, want op 1 maart 1922 sprak Colijn tegenover Van Wijnbergen zijn teleurstelling erover uit, dat hij van Nolens nog niets had gehoord.²⁸

Nolens begreep, dat ondanks de verkiezingsoverwinning de zaken met de protestantse coalitie-genoten moeilijk lagen. De katholieke pers moest maar niet te veel juichen over de overwinning, men moest nu op de eerste plaats denken aan de handhaving van het zittend kabinet.²⁹

De ministerraad, op 10 juli 1922 in vergadering bijeen, was het met Ruijs eens: Aan de koningin moest worden medegedeeld, dat er naar het oordeel van het kabinet geen aanleiding bestond de portefeuilles ter beschikking te stellen. Nog diezelfde dag bracht Ruijs de Beerenbrouck deze mededeling aan de vorstin over. Koningin Wilhelmina toonde zich over het besluit van de ministerraad verrast. Hoe zou zij moeten reageren? Zij kende de mening van de diverse fractieleiders nog niet. Van de andere kant wilde zij een constitutionele crisis niet riskeren door zonder meer aan het besluit van de ministerraad haar fiat te onthouden. Daarom vroeg zij, of Ruijs er bezwaar tegen had, dat zij toch de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer, de vice-president van de Raad van State en de zes fractievoorzitters uit de Tweede Kamer zou horen. „Ruijs, aldus Aalberse, door de vraag overvallen, beging de fout terstond te antwoorden: neen, geen bezwaar.”³⁰

Nog diezelfde avond bracht Ruijs in de ministerraad verslag van zijn gesprekken met de koningin uit. Aalberse, Heemskerk en Van Karnebeek konden weinig waardering opbrengen voor het optreden van Ruijs, maar wilden hem niet desavoueren.

In feite was het door de houding van Ruijs de Beerenbrouck voor de koningin mogelijk geworden „de gangbare procedure van een normale kabinetsformatie” aan te vangen, maar dat nam niet weg, dat er een merkwaardige situatie was ontstaan. De koningin ging nu met goedvinden van het kabinet, dat zo juist de meerderheid bij de verkiezingen had behaald, aan de zes fractieleiders advies vragen over de constitutionele vraag of dit kabinet kon aanblijven of diende heen te gaan, dat wil zeggen over de vraag of het kabinet althans niet diende af te stappen van

zijn besluit om de portefeuilles niet ter beschikking te stellen.³¹

Zo werd Nolens op 14 juli door de koningin ontvangen. Zijn advies luidde onomwonden, dat het kabinet moest aanblijven niet alleen op grond van de uitslag der verkiezingen, maar ook in verband met de continuïteit in de regering, te meer omdat de zittende ministers hun taak goed en met ernst vervulden. In het verslag van het besprokene, dat hij op 17 juli aan de koningin zond, gaf Nolens zijn oordeel over enige ministers. Hij prees Ruijs „om zijn flink optreden” in 1918 en om zijn leiding, „ook in het verkeer en de verstandhouding met de rechtse groepen”. Continuïteit ook in het buitenlandse beleid was gewenst en Van Karnebeek had een krachtig beleid gevoerd. Bijzondere lof zwaaide Nolens toe aan Aalberse, die in 1918 „het geheel overzag en met een volledig program optrad”. Nolens besloot zijn verslag met deze woorden: „Noch het kabinet noch de rechtse partijen kunnen zich door voorbijgaande omstandigheden terug laten drijven van de weg van gezonde sociale politiek, die eenmaal wel overwogen is ingeslagen. In deze zin mag er van *reactie of van roer omverpen* geen sprake zijn.”³²

De koningin ontving van de verschillende fractieleiders geheel tegen-gestelde adviezen. Marchant vond, dat het kabinet moest aftreden, Troelstra wilde alleen, dat het premierschap in handen van een protestant gelegd werd, omdat de katholieken niet vrij zouden zijn in het bepalen van hun beleid door hun afhankelijkheid van het episcopaat. De Savornin Lohman, niet meer als partijleider, doch als minister van Staat gehoord, meende dat een herverdeling van de ministerportefeuilles gewenst was om de toenemende macht van de rooms-katholieken enigszins tegen te gaan; daarom zou het kabinet alsnog het initiatief moeten nemen zijn ontslag aan de koningin aan te bieden.³³

De koningin stond voor een moeilijke beslissing. Zij was het met Lohman eens, doch kon zelf het kabinet niet adviseren ontslag aan te vragen. Op 18 juli werd Ruijs de Beerenbrouck bij de koningin ontboden. Zij verklaarde: „Indien het kabinet de verantwoordelijkheid op zich durft te nemen, om in deze moeilijke tijd aan te blijven, heb ik geen reden, om van mijn grondwettelijk recht gebruik te maken.” Toen Ruijs de Beerenbrouck de vorstin vroeg, hoe hij deze verklaring moest opvatten, antwoordde zij slechts: „Ik wens geen gebruik te maken van mijn ontslagrecht.” Wat onzeker verliet Ruijs de Beerenbrouck de koningin en riep hij de ministerraad bijeen.³⁴ De ministers bleken overrompeld te zijn

door de verklaring van de koningin. Ruijs, De Visser, De Geer, Van Dijk en IJsselsteijn achtten het nu beter de portefeuilles alsnog ter beschikking te stellen. Aalberse was daar scherp tegen. Volgens hem had het kabinet staatsrechtelijk juist gehandeld door aan te blijven.

Aalberse tekende dit op 18 juli 1922 in zijn dagboek aan. In de minister-raad moet hij er nog een persoonlijke opmerking aan toegevoegd hebben. Hij wilde liever geen minister meer blijven, maar als het kabinet aanbleef, zou hij ook blijven. Als het kabinet echter aftrad, zou hij zich vrij voelen heen te gaan, ook al zou Ruijs weer formateur worden. Volgens Aalberse heeft deze mededeling onder de ministers „grote consternatie” veroorzaakt, omdat Nolens meegedeeld zou hebben, dat de minister van Arbeid in ieder geval niet door een ander vervangen mocht worden.

Voor de tweede maal op die dag ging Ruijs de Beerenbrouck naar de koningin, ditmaal met een opdracht van zijn collega's. Namens hen verzocht hij de vorstin hem mede te delen welke adviezen de partijleiders haar hadden gegeven. De koningin gaf hem enige, nogal vage details, zodat Ruijs haar meedeelde graag zelf de zes schriftelijke verslagen van de fractieleiders te willen zien. Het verzoek was ongebruikelijk en heeft de koningin mogelijk onaangenaam getroffen. Hoe dit zij, op het verzoek van de premier weigerde zij in te gaan. Na enige aandrang van Ruijs echter verklaarde zij bereid te zijn de zes fractieleiders te vragen, of zij bezwaar hadden tegen informaties uit of overlegging van de verslagen, die zij van hen had ontvangen.³⁵

Ruijs bracht de ministerraad terstond verslag uit. Omdat in dat onderhoud gebleken was, dat twee rechtse fractieleiders (d.w.z. Schokking en Colijn) bezwaar hadden tegen het aanblijven van het kabinet, meenden de ministers niet bij hun oorspronkelijk besluit om hun portefeuilles niet ter beschikking te stellen te kunnen blijven, ook al oordeelde men, dat de ministers recht erop hadden kennis te nemen van de adviezen die aan de koningin waren uitgebracht. Besloten werd derhalve, dat de ministers alsnog hun portefeuilles ter beschikking zouden stellen. Dit gebeurde in de volgende officiële mededeling: „De uitslag der verkiezingen gaf aanvankelijk aan het kabinet geen aanleiding om hetzij de portefeuilles ter beschikking van Uwe Majesteit te stellen, hetzij ontslag aan te vragen. Gelet op de verdere ontwikkeling van de toestand heeft het kabinet gemeend, dat het op zijn weg ligt in het belang van de zuiverheid der positie de portefeuilles ter beschikking van Uwe Majesteit te stellen.”³⁶

Wat de achtergronden van deze merkwaardige politieke verwikkeling zijn geweest, is niet geheel duidelijk. Waarom wilde de koningin dat de ministers een besluit zouden nemen, hetwelk zij zelf overbodig achtten? Aalberse meende, dat daarvoor drie argumenten konden worden aangevoerd. Vooreerst zou de koningin van mening geweest zijn, dat in de financieel moeilijke omstandigheden van het ogenblik de minister van Financiën de leiding van het kabinet moest hebben. Vervolgens zou de koningin te kennen hebben willen geven, „Ruijs niet – althans minder – geschikt” te vinden, en tenslotte stond het vast, dat Schokking en Colijn aan de koningin gezegd hadden erover verbaasd te hebben gestaan, dat het kabinet na de verkiezing niet was heengegaan.³⁷

De volgende morgen deelde Ruijs de Beerenbrouck aan de directeur van het kabinet van de koningin, G. C. W. van Tets van Goudriaan mee, dat hij erop stond alsnog de verslagen van de fractievoorzitters te ontvangen. Hierna ontmoette hij Nolens, aan wie hij verslag uitbracht van hetgeen de vorige dag was gebeurd. Met grote nadruk wees Nolens er op, dat Ruijs, indien de vorstin zou blijven weigeren de verslagen van de fractievoorzitters ter kennis van de ministerraad te brengen, deze moest vorderen, omdat hij als „eerste dienaar van de Kroon” er recht op had te weten wat aan de koningin was geadviseerd.³⁸

Nog diezelfde dag vroeg Tets schriftelijk aan Nolens of deze er bezwaar tegen had, dat zijn schriftelijk verslag aan de koningin van 17 juli aan de ministerraad zou worden voorgelegd.³⁹ Toen Ruijs echter de verslagen van de fractievoorzitters op 21 juli ontving, was zijn kabinet reeds demissionair. „Lohmans inzichten, aldus Puchinger hadden gezegevierd, de plannen van Nolens waren doorkruist.”⁴⁰

Zonder Ruijs de Beerenbrouck daarover in te lichten ontving koningin Wilhelmina op 19 juli de minister van Financiën De Geer, aan wie zij verzocht te onderzoeken „of er mogelijkheid zou bestaan van slagen, wanneer aan hem opdracht tot kabinetsformatie zou worden verleend”. Ruijs en verschillende minister-collega's waren met de gang van zaken niet erg gelukkig. Aalberse vroeg zich af, of De Geer vooraf door Lohman was ingelicht over de plannen van de koningin en waarom De Geer hierover niet met zijn ambtgenoten had gesproken.⁴¹

Nadat De Geer met Colijn had gesproken, had hij een uitvoerig onderhoud met Nolens. Deze was over de gang van zaken ernstig verstoord. Dat de ministers hun portefeuilles hadden ter beschikking gesteld, was ge-

heel tegen zijn zin, maar erger vond hij het, dat De Geer kans liep de nieuwe premier te worden en daardoor zouden de posities van Ruijs en Aalberse in gevaar komen. De laatste zou in een nieuw kabinet beslist geen zitting willen nemen. Bovendien zouden de katholieken het als een achteruitzetting beschouwen, als thans een katholiek premier door een protestant zou worden vervangen. Ondanks dit alles heeft Nolens zich ernstig beraden over de vraag, of hij een weigerend antwoord zou geven op de vraag van De Geer, of de katholieken bereid waren een door hem geformeerd kabinet te steunen. Eerst nadat hij voor zich zelf op papier het vóór en tegen tegenover elkaar had gesteld en nadat hij enige topfiguren uit de fractie had geraadpleegd, deelde hij op 21 juli aan De Geer mede, dat de katholieken alleen een kabinet-Ruijs de Beerenbrouck wensten.⁴²

De Geer begreep, dat hij er niet in zou slagen een kabinet te formeren. Op 22 juli ging hij naar Het Loo om de koningin mede te delen geen opdracht tot kabinetsformatie te kunnen aanvaarden, „omdat de katholieken zich beslist ertegen zouden verzetten”. Hij stelde aan de koningin voor een communiqué te doen uitgaan, waarin werd meegedeeld, dat de ministers alsnog hun portefeuilles ter beschikking hadden gesteld, doch dat Hare Majesteit aan Ruijs de opdracht had gegeven een nieuw kabinet te vormen. De koningin keurde dit goed op voorwaarde echter, dat zij vóór de bekendmaking van het communiqué nog een onderhoud kon hebben met Ruijs. De koningin ontving nog diezelfde avond Ruijs de Beerenbrouck, aan wie zij duidelijk maakte, dat zij een kabinet wilde met zoveel mogelijk nieuwe figuren. Van Karnebeek zou kunnen blijven „mits hij meer christelijk wilde optreden”, Heemskerk zou beter kunnen vertrekken, maar men zou het hem moeilijk kunnen zeggen; De Geer was goed, maar zou minder liberaal moeten optreden; Van IJsselstein zou in ieder geval moeten vertrekken; Aalberse moest naast Arbeid ook maar Landbouw voor zijn rekening nemen; König kon beter vervangen worden evenals De Graaff. Van Dijk moest blijven; aan Marine zou De Jonge moeten komen.⁴³

Nadat Ruijs een aantal demissionaire ministers had benaderd, ging hij op 25 juli naar Nolens. Met hem sprak hij over de samenstelling van zijn toekomstig kabinet. Nolens voelde er niets voor, dat Colijn de plaats van De Geer zou gaan innemen. Hij was het er ook niet mee eens, dat Ruijs voornemens was De Visser te laten vallen. De formateur vertelde tenslotte, dat hij met de koningin had gesproken over de positie van de voor-

zitter van de ministerraad. Tot dan toe heette de voorzitter van de ministerraad *tijdelijk voorzitter*. Hij wenste gewoon voorzitter van de ministerraad te zijn.⁴⁴

Op voorstel van Nolens zond Ruijs de volgende dag een brief aan de drie rechtse Tweede Kamerfracties. De bedoeling was van de drie fracties een uitspraak te verkrijgen, dat zij bereid waren Ruijs als formateur en als premier te aanvaarden.⁴⁵ Hoewel Ruijs de Beerenbrouck geheel zelfstandig als formateur optrad, was de invloed van Nolens op de formatie zeer groot, omdat de beide mannen in juli en augustus voortdurend met elkaar in contact waren. In de brief van 26 juli deelde Ruijs mee: „Het is mijn voornemen met bedachtzaamheid en spoed een ontwerp-regeringsprogram voor de volgende wetgevende periode samen te stellen, dat ik Uw fracties zal toezenden.”

De rechtse fracties ontvingen op 1 augustus het regeringsprogram. In dit uitvoerig document, waarvan Nolens overigens met genoegen kennis had genomen, werd niets vermeld over het Nederlandse Gezantschap bij de H. Stoel. In een fractievergadering besprak Nolens het ontwerp-regeringsprogram. Zij het met enige reserve wilde de katholieke fractie zich met het ontwerp verenigen. Uitdrukkelijk echter werd één opmerking aan het antwoord van de fractie aan Ruijs toegevoegd, waardoor de gehele kabinetsformatie een langere tijd in beslag zou nemen dan voorzien was. De katholieken waren de houding van De Savornin Lohman t.a.v. het Gezantschap bij de H. Stoel in december 1920 niet vergeten, toen vooral door toedoen van Van Karnebeek, Nolens en Ruijs de Beerenbrouck het tijdelijke gezantschap in een blijvend werd omgezet. De christelijk-historischen zouden bij de behandeling van de begroting van buitenlandse zaken wel eens het bestaan van het kabinet, waarin zij zelf zitting zouden hebben, in gevaar kunnen brengen. Men moest derhalve nu omtrent dit punt goede afspraken maken. Daarom bevatte het antwoord van de katholieke kamerfractie deze opmerking: „De R.K. Kamerfractie spreekt het vertrouwen uit, dat in de komende regeringsperiode door niemand ter rechterzijde enige steun zal worden verleend aan pogingen, welke rechtstreeks of zijdelings gericht zijn op onmiddellijke of geleidelijke opheffing van het Nederlandse Gezantschap bij de H. Stoel.”⁴⁶

De christelijk-historischen lieten op 15 augustus aan Ruijs weten: „Naar aanleiding van hetgeen in de vorige parlementaire periode is gebeurd inzake de vestiging van het gezantschap bij de paus, waarmede naar

ons gevoelen op ernstige wijze werd afgeweken van de politieke opvatting, die aan de groepen der rechterzijde kan heten gemeen te zijn en eenzijdig werd overgegaan naar de roomskatholieke, menen wij te moeten vorderen, dat zulks niet weder zal voorkomen. Wij achten ons voorts verplicht reeds thans mede te delen, dat door ons, mede in verband met de uitslag der verkiezingen, bij de eerstvolgende behandeling van het desbetreffende begrotingsartikel, opnieuw over de post voor het gezantschap bij de paus een uitspraak van de Kamer zal worden gevraagd." En de anti-revolutionairen behielden zich het recht voor om eventueel tot de opheffing van het gezantschap bij het Vaticaan mede te werken.⁴⁷

Het was duidelijk, dat op dit punt in 1922 reeds een uiteenvallen van de coalitie dreigde. Ruijs kende het verlangen van de christelijk-historischen en eigenlijk ook van de anti-revolutionairen om aan het gezantschap bij het Vaticaan een einde te maken. Maar hij voelde er niets voor zijn beleid van december 1920 nu plotseling onder protestantse druk om te buigen. Hij wist zich in dit opzicht gesteund vooral door Nolens en Aalberse. Deze drie mannen beschouwden „het toegeven aan deze typisch protestantse eis als een karakterloos opzijaan voor protestantse intimidaties".⁴⁸

In de hoop een compromisoplossing te kunnen vinden, nodigde Ruijs de drie rechtse partijleiders uit voor een bespreking, waarbij ook het gehele regeringsprogram nog eens doorgenomen werd (23 augustus). Nadat Ruijs de opmerkingen van de drie rechtse fracties i.v.m. de gezantschapskwestie had voorgelezen, vertelde hij, dat Van Karnebeek die naar hij hoopte, in het nieuwe kabinet weer zou optreden als minister van buitenlandse zaken, hem als formateur had verzocht het zijne er toe bij te dragen, opdat in de komende periode het gezantschap bij het Vaticaan vanwege de drie rechtse fracties onaangevochten zou blijven.

Het verslag van de vergadering geeft heel summier Nolens' uiteenzetting over de gezantschapskwestie weer. De aantekeningen, die Nolens zelf (vooraf?) maakte, doen echter vermoeden, dat hij een zeer uitvoerig betoog heeft gehouden. Drie punten sprongen in zijn betoog naar voren: de katholieken zouden onder geen voorwaarde steun kunnen geven aan welke regering ook, die niet te voren zou verklaren de opheffing van het gezantschap niet met haar verantwoordelijkheid te kunnen dekken; vervolgens: de handhaving van het gezantschap was met het oog op de continuïteit in de buitenlandse betrekkingen noodzakelijk; tenslotte de op-

heffing van het gezantschap zou in hoge mate schadelijk zijn voor het prestige der Kroon, waarvan de Gezant vertegenwoordiger is.

Na opmerkingen van de kant van Schokking verklaarde Nolens te waarden, dat de kwestie nu eens werd uitgesproken. De eis van goede samenwerking echter hield in, dat niet alleen de katholieke, maar ook de twee andere rechtse fracties zich zouden verzetten tegen een voorstel van links inzake de opheffing van het gezantschap. De christelijk-historischen zouden toch, zo hoopte hij, weigeren „het odium van anti-papisme” op zich te nemen door zulk een voorstel te steunen, terwijl zij van het kabinet deel uitmaakten.

Ruijs deelde duidelijk de mening van Nolens. De christelijk-historische leider Schokking beloofde na de vergadering zo snel mogelijk met zijn fractie overleg te plegen.⁴⁹

Op 28 augustus gaf de anti-revolutionaire fractie haar mening over de gezantschapskwestie, een dag later volgde de mening van de christelijk-historischen.⁵⁰ Beide fracties verklaarden zelf geen voorstel te zullen doen tot opheffing van het gezantschap. Ruijs had daarna een uitvoerig gesprek met Nolens. Daar de meeste niet-katholieken het gezantschap als een religieuze wens van de katholieken bleven zien en niet als een zaak van internationaal gewicht, volkomen legaal tot stand gekomen met medewerking van de Staten-Generaal, leek een oplossing van het probleem bijna niet mogelijk. Ruijs en Nolens waren niet van plan het gezantschap op te offeren „aan een typisch protestantse antipathie, die vooral gevoed werd door anti-papistische predikanten als Kersten, die van internationale diplomatieke verhoudingen natuurlijk niets begrepen”. Maar zij schrokken er ook voor terug om wegens de gezantschapskwestie de samenwerking met de anti-revolutionairen en de christelijk-historischen definitief te beëindigen. In de antwoorden van de protestantse fracties lag een zij het lichte tegemoetkoming aan de eisen van Nolens. Het was voor Ruijs zeer moeilijk een beslissing te nemen ten aanzien van de vraag, of hij al dan niet zijn taak als formateur zou neerleggen. Ongetwijfeld zouden de katholieken dan de schuld krijgen van een mislukking van de formatie. Men zou dan eenvoudig concluderen, aldus Puchinger, dat Ruijs en Nolens over een pure *roomse* zaak – een gezant bij de *paus!* – het tafellaken hadden doorgesneden. De reactie vooral in de pers zou heftig zijn en Nolens wilde, zoals hij reeds eerder had bewezen, „geëmotioneerde gevoelens van boosheid jegens de katholieken” vermijden. Zeker was

het dat Van Karnebeek, die inmiddels uit Zwitserland was teruggekeerd, er mee accoord ging, dat de kabinetskwestie zou worden gesteld, wanneer men het gezantschap zou aantasten. Ruijs meende, dat hij toch maar zijn taak moest voortzetten, echter op die voorwaarde, dat de katholieke fractie doordrongen zou zijn van de risico's, die aan een nieuw kabinet onder zijn leiding zouden verbonden zijn. Hij wilde later niet het verwijt te horen krijgen, dat hij al te lichtvaardig zou hebben gehandeld. Zo kwam in overleg met Nolens de brief tot stand, welke Ruijs op 30 augustus 1922 aan de katholieke kamerfractie toezond.⁵¹

De brief bevatte vooreerst de antwoorden van de protestantse fracties, waarna Ruijs bekende, dat hij erover had gedacht de koningin mede te delen, dat zijn opdracht niet was geslaagd, maar dat hij tenslotte had besloten zijn opdracht tot een einde te brengen, met dien verstande, dat wanneer een eventueel voorstel tot opheffing van het gezantschap in de Kamer aan de orde zou komen, door de minister van buitenlandse zaken zou worden verklaard, dat aanneming van zodanig voorstel aftreding van het gehele kabinet tot gevolg zou hebben.⁵²

Er was dus een compromis bereikt, waarmee de katholieke kamerfractie zich op 1 september accoord verklaarde. De christelijk-historischen en de anti-revolutionairen zouden zelf geen stappen ondernemen om tot opheffing van het gezantschap te komen, maar zij behielden zich het recht voor vóór opheffing te stemmen, wanneer van andere zijde dit voorstel zou worden gedaan. In dat geval zou het kabinet de vertrouwens-kwestie stellen. Op 4 september werd tussen Ruijs de Beerenbrouck, Nolens, Colijn en Schokking een overeenkomst getekend, welke als basis voor samenwerking in de komende wetgevende periode zou dienen. In deze overeenkomst werd met geen woord over het gezantschap te Rome gerept.⁵³

Eindelijk werden op 11 september de ministers van het nieuwe kabinet benoemd. Het kabinet was bijna geheel op dezelfde wijze samengesteld als het vorige. Aalberse kreeg het departement van Arbeid, Handel en Nijverheid onder zijn beheer.

Dat de gezantschapskwestie een bedreiging voor het nieuwe kabinet-Ruijs de Beerenbrouck vormde, bleek reeds in december 1922. Dominee Kersten had zijn intrede in de Tweede Kamer gedaan. In hem kon men, aldus Oud, het calvinisme in zijn uiterste steilheid en onverdraagzaamheid zien.⁵⁴

Reeds in november 1922 liet Kersten weten het gezantschap bij de H. Stoel onaanvaardbaar te vinden, omdat de paus de stedehouder van Christus niet zou zijn.⁵⁵ De rechtstreekse aanval kwam echter in december bij de behandeling van de begroting van minister Van Karnebeek. Kersten stelde toen voor de post betrekking hebbende op het Nederlandse gezantschap bij de H. Stoel te schrappen.⁵⁶ Vanzelfsprekend ging Nolens over tot een tegenaanval. Ieder lid van de Kamer had het recht om zo dikwijls als de gelegenheid daartoe bestond, terug te komen op vroeger genomen besluiten. Maar dit terugkomen op een eenmaal genomen beslissing (en in dit geval zelfs tweemaal binnen een jaar) was verklaarbaar „in een kleine gemeente, laat ik zeggen, om geen bestaande te beledigen, in de toekomstige twaalfde provincie van de drooggemaakte Zuiderzee, eerder dan in een consequent handelend en een zo hoogstaand lichaam als deze Kamer”. Wat de zaak zelf betrof, kon Nolens kort zijn. In 1915 werd een tijdelijk gezantschap bij het Vaticaan gevestigd, uitsluitend op overwegingen van landsbelang. In 1920 werd op dezelfde grondslag van landsbelang het tijdelijk gezantschap in een blijvend veranderd. Welnu in 's lands belang zou Nolens tegen het amendement-Kersten stemmen.⁵⁷

Dat Van Karnebeek het amendement-Kersten zou afwijzen, kon ieder kamerlid verwachten. Op 22 december 1920 had hij, wijzende op het feit, dat bijna alle Europese landen een vertegenwoordiger bij de H. Stoel hadden, verklaard het in het belang van het land te vinden, dat het tijdelijk gezantschap bij de H. Stoel in een blijvend gezantschap zou worden omgezet.⁵⁸ Nu, in 1922 behoefde hij aan zijn vorige verklaring niets toe te voegen.⁵⁹

Toen op 23 december 1920 het amendement-Lohman, om te verhinderen, dat het gezantschap bij de H. Stoel blijvend werd, in stemming kwam, was het verworpen met 48 tegen 29 stemmen.⁶⁰ In 1922 was bij de stemming over het amendement-Kersten het verschil tussen voorstemmers en tegenstemmers al kleiner. Het amendement werd verworpen met 48 tegen 37 stemmen. De sociaal-democraten behoorden tot de voorstemmers.⁶¹

Hing de houding van de S.D.A.P. samen met de felle aanval die Troelstra een maand tevoren op de katholieke staatspartij had gedaan? Naar aanleiding van de verkiezingen had Troelstra de inmenging van het episcopaat in de verkiezingsstrijd aan de kaak gesteld. Het optreden van de katholieke geestelijkheid had hij o.m. volkomen in strijd met de vrijheid

van een groot deel der kiezers genoemd.⁶² Troelstra steunde hierbij op het Voorlopig Verslag i.v.m. de vaststelling van de Staatsbegroting voor het dienstjaar 1923. Op bladzijde 1 van dat verslag stond, dat naar de mening van enige leden de leiding van het Vaticaan en van de bisschoppen op de Nederlandse Regering de laatste jaren meer en meer invloed had gekregen. Nolens verklaarde dit met verbazing te hebben gelezen, aangezien hem van deze belangrijke zaak niets bekend was. En als men dan de vraag stelde „of de grootste staatkundige partij in ons land, die in de leidende figuren, zowel van de Regering als van de beide delen der Staten-Generaal, haar vertegenwoordigers” vond, wel volkomen onafhankelijk stond van de hiervoor genoemde organen van niet-politieke aard, kon Nolens als voorzitter van de katholieke kamerclub categorisch antwoorden, dat de katholieke kamergroep volkomen onafhankelijk stond van welke organen ook. „Gedurende de 26 jaar, aldus Nolens, welke ik lid van deze Kamer ben, is mij ook van enige poging van die organen om op de Kamerclub invloed uit te oefenen volstrekt niets gebleken.”⁶³

Troelstra was verontwaardigd over de pressie die het episcopaat en vele priesters, vooral in het zuiden van het land, op de kiezers zouden hebben uitgeoefend. Nolens sprak de waarheid, toen hij zijn kamerrede hield. Wel kan niet worden ontkend, dat bisschoppen en priesters vóór 1940 soms morele drang op de katholieken hebben uitgeoefend om hun stem uit te brengen op de R.K. Staatspartij. Steun verlenen aan niet-katholieke partijen werd genoemd een aanhangen van de kerk-vijandige beginselen. En het steunen van dissidente katholieke partijen werd als een verstorning van de katholieke eenheid beschouwd. Deze antithese-stellingname van de Nederlandse bisschoppen en priesters was gezien vanuit de politieke-religieuze situatie van die dagen verklaarbaar. Het is echter volkomen onjuist te beweren dat het episcopaat het politieke beleid van de katholieke partij of kamerfractie zou hebben bepaald of zelfs maar beïnvloed. De katholieke kamerclub heeft steeds op het standpunt gestaan, dat inmenging van het episcopaat in het politieke beleid achterwege diende te blijven, en dat de bisschoppen zich niet moesten mengen in kwesties als: het samengaan van de katholieke partij met welke partij ook, of het te voeren sociale beleid. Wel namen de katholieke kamerleden kennis van de mening van de geestelijkheid over bepaalde problemen en beschouwden zij *Rerum Novarum* als grondwet voor hun sociaal handelen.

Na Troelstra's rede van 9 november 1922 moesten de socialisten wel

voor het amendement-Kersten stemmen. Het enige alternatief was: het zich van stemmen onthouden, hetgeen enige socialisten deden, die het kennelijk met Troelstra niet eens waren.

De christelijk-historischen stemden vóór het amendement-Kersten. De anti-revolutionairen echter hebben het amendement afgewezen, zoals zij ook in 1925 zouden doen hetgeen wellicht verwondering wekt, als men bedenkt hoeveel moeite Ruijs de Beerenbrouck in augustus moest doen om inzake de gezantschapskwestie tot een compromis te komen. Dit was m.i. vooral te danken aan de inmiddels al overleden Abraham Kuyper. Reeds in 1888 had deze begrip getoond voor de eis van *De Tijd*: het herstel van de missie bij de paus. „In ons, zo schreef hij op 13 februari 1888 in *De Standaard*, zit geen haar van wat in 1853 anti-papisme heette, maar eigenlijk niets dan protestantse trots en hoovaardij was”. En verder: „Wie goed rooms is, is voor de paus en wie voor de paus kiest, is voor de missie te Rome.” Protestanten echter zouden zich in deze alleen laten leiden door de vraag of de instelling van het gezantschap bij de paus zou worden gevraagd met een staatkundige of met een zuiver kerkelijke bedoeling. In 1915 juichte Kuyper het gezantschap dan ook toe, omdat het toen ging om vredesbemiddelingen en later omdat naar zijn mening het gezantschap bedoeld was als „handhaving in een diplomatiek centrum van een post van betekenis voor de buitenlandse aangelegenheden der natie”. Kuyper zou tegen het gezantschap geweest zijn, als de regering daaraan een kerkelijk karakter had toegekend, maar uit de woorden van Van Karnebeek bleek, dat de regering het Vaticaan zag als middelpunt van diplomatiek verkeer waaraan zij zich in 's lands belang niet mocht onttrekken. Handhaving van het gezantschap bij de H. Stoel hebben de anti-revolutionairen ook na de dood van Abraham Kuyper aanvaard, omdat zij het „van beduidend staatkundig belang” achtten. Daarbij komt nog, dat Kuyper steeds meer ervan overtuigd was geraakt, dat „een bondgenootschap met Rome ter handhaving van de christelijke grondslagen van ons volksleven” noodzakelijk was geworden.⁶⁴

Tegen de afspraak van augustus 1922 in heeft Schokking bij de behandeling van de begroting voor 1924 opnieuw de kwestie van de opheffing van het gezantschap aan de orde gesteld. Ditmaal onthielden de sociaal-democraten zich van stemming en werd het amendement met 61 tegen 24 stemmen verworpen.⁶⁵

Het tweede kabinet-Ruijs de Beerenbrouck heeft aan vele moeilijkheden het hoofd moeten bieden. In februari 1923 dreigde Aalberse met aftreden als het hem door de minister van Financiën onmogelijk zou worden gemaakt extra geld voor werklozensteun uit te trekken. Nolens en Ruijs de Beerenbrouck slaagden erin hem van zijn voornemen af te brengen en de ministerraad besloot twee miljoen extra ter beschikking te stellen ten behoeve van de werklozensteun.⁶⁶ Enige maanden later besloot De Geer af te treden, omdat hij het met de minister van Marine, Westerveld, niet eens kon worden over de in te dienen Vlootwet. De christelijk-historische De Geer werd door de anti-revolutionair Colijn vervangen, met wie Aalberse op 18 september 1923 reeds in conflict kwam. Colijn wilde bezuinigingen op punten, waarop volgens Aalberse niet bezuinigd mocht worden.⁶⁷ De grote crisis kwam echter in oktober. Westerveld had een wetsontwerp, tot vaststelling van de sterkte en samenstelling der zee-macht en aanleg van steunpunten en versterkingen in Nederlands-Indië bij de Tweede Kamer ingediend. Reeds op 25 september had Van Rijzewijk Aalberse er voor gewaarschuwd, dat tien katholieke kamerleden voornemens waren tegen de Vlootwet te stemmen. De behandeling zou beginnen op 16 oktober. Op 12, 17 en 18 oktober werden daarover heftige debatten gevoerd in de katholieke Kamerfractie. Al spoedig bleek, dat inderdaad een aantal katholieke kamerleden ditmaal tegen het beleid van Nolens zouden rebelleren. Vooral de jongeren schenen er weinig voor te voelen hun stem te geven aan een wetsvoorstel, dat naar de mening van hun woordvoerder in de Kamer, Van Schaik, „anticipeerde op de toekomst”, en daardoor de Staten-Generaal al te zeer zou binden.⁶⁸ Ruijs zou aan Aalberse verzocht hebben zijn invloed aan te wenden om vooral de mannen van de vakbeweging te wijzen op de consequenties verbonden aan de verwerping van de Vlootwet. Het kabinet zou dan moeten aftreden.⁶⁹

Nolens heeft een wanhopige poging ondernomen om de „rebellens” in de katholieke kamerclub er toe over te halen de regering te steunen. In de fractievergadering van 17 oktober somde hij de gevolgen van een eventuele verwerping van de vlootwet op.⁷⁰

In de Kamer liet Ruijs op 24 oktober weten, dat het kabinet „in zijn geheel en ieder zijner leden individueel” niet langer de verantwoordelijkheid van ’s lands zaken wensten te dragen, indien de Vlootwet zou worden verworpen. Het was een waarschuwing aan het adres van de „rebellens”.⁷¹

Op 26 oktober zou in de Tweede Kamer de eindbeslissing vallen. Een uur voordat de Kamer bijeenkwam om zich over het ontwerp uit te spreken, riep Nolens nogmaals zijn fractiegenoten in vergadering bijeen. Opnieuw wees hij op de gevolgen van een verwerping van de Vlootwet. Het buitenland volgde met meer belangstelling het verloop van deze zaak dan het eigen land. De positie van Nederland werd er zwakker door. Een nieuwe regering zou wellicht optreden in het teken van absolute ontwapening, (Nolens dacht hier waarschijnlijk aan een mogelijk socialistisch optreden in een nieuw te vormen kabinet), en dat zou tot grote verwarring aanleiding geven. De kritiek tegen de katholieke kamerleden zou scherper worden. Met de coalitie zou het gedaan zijn.⁷²

Het heeft niet mogen baten. Op de christelijk-historische afgevaardigde Gerretson na waren alle Kamerleden voor de eindstemming aanwezig. Enkele zieke leden waren toch naar het Binnenhof gekomen. Het werd een rumoerige zitting. De voorzitter Koolen moest zelfs de leden, die tijdens de rede van minister Westerveld door hun gesprekken het hun collega's onmogelijk maakten het betoog van de minister te volgen, verzoeken „de gezelligheid te verplaatsen”.⁷³ De Vlootwet werd tenslotte met 50 tegen 49 stemmen verworpen. Onder de tegenstemmers bevonden zich tien katholieken.⁷⁴

Het was hier de stem van Engels, vriend en medewerker van Aalberse in de *Katholieke Sociale Actie*, die de doorslag heeft gegeven. Hij zou aanvankelijk van plan geweest zijn vóór de Vlootwet te stemmen.⁷⁵

De verwerping van de Vlootwet betekende een kabinetscrisis, ongetwijfeld tot ongenoegen en ergenis van Nolens, echter niet in de zin, dat hij de 10 katholieken „rebellen” veroordeelde. Nolens was geen despoot, aldus Deckers. Hij erkende de vrijheid van meningsuiting in de Kamerfractie. „Ook het jongste lid kan vrijelijk zijn oordeel plaatsen tegenover dat van de voorzitter.” Nolens was te veel geleerde om niet te kunnen verdragen, dat het oordeel van een ander afweek van het zijne, maar dan wel op voorwaarde, dat het afwijkende oordeel na rijp beraad was gevormd en dat niet „in eigenwijsheid” zou zijn nagelaten voorlichting te vragen aan een ouder, ervaring-rijker medelid.⁷⁶ Daarom wilde Nolens de fractievergadering van 6 november niet gebruiken om Van Schaik c.s. allerlei verwijten te maken. Men moest zich nu stellen „op de bodem der werkelijkheid” en het oog gericht houden op de toekomst.⁷⁷

Verhagen heeft het optreden van Van Schaik en zijn vrienden onver-

antwoord genoemd omdat in de ogen van de anti-revolutionairen de katholieken zich niet aan het regeerackoord zouden hebben gehouden.⁷⁸ Maar was er van een afwijken van het Regeringsprogram wel sprake? Immers, in het door Ruijs en de drie voorzitters der rechtse fracties gesloten accoord van 4 september 1922 was alleen verklaard, dat de Vlootwet zou worden aangehouden. Wanneer de regering het ogenblik gekomen achtte om met de Vlootwet te komen, kon zij dat doen. Doch dit betekende niet, dat alle katholieken verplicht waren een desbetreffend wetsontwerp zonder meer goed te keuren. Op een vraag in de Kamerclub, of de katholieken door de afspraak van 1922 gebonden waren, had Nolens het nogal vage antwoord gegeven, dat in de afspraak „een zekere gebondenheid van ons ten opzichte van het wetsontwerp” lag, maar hij gaf daarvan geen andere verklaring dan dat het wetsontwerp nader zou worden bekeken.⁷⁹

De crisis kreeg een vreemd verloop. Op 31 oktober werd Nolens bij de koningin ontboden. Hij sprak tegenover de vorstin zijn mening uit, dat door de uitdrukkelijke verklaring van Ruijs de Beerenbrouck in de Kamer op 24 oktober het voortbestaan van het kabinet onmogelijk was geworden. Nolens voelde ook niets voor kamerontbinding en volgens hem zouden de tegenstemmers van de Vlootwet er niet in slagen een nieuw kabinet te vormen, zodat alleen overbleef de vorming van een nieuw coalitie-kabinet, of desnoods een rechts georiënteerd extra parlementair zakenkabinet.⁸⁰ Op de daaropvolgende fractievergadering bleken de katholieke kamerleden de mening van Nolens te delen.⁸¹ De anti-revolutionairen zagen in tegenstelling tot de christelijk-historischen geen heil in een nieuw kabinet.

Men had kunnen verwachten, dat Van Schaik als verantwoordelijke voor de kabinetscrisis tot (in)formateur zou worden benoemd. Maar tegen alle verwachtingen in kreeg Koolen op 15 november de opdracht tot vorming van een rechts kabinet. Het stond evenwel bij voorbaat vast, dat deze geen schijn van kans op succes zou hebben, te meer omdat hij nauwelijks op de steun van de katholieke fractie zou kunnen rekenen.⁸² De anti-revolutionairen zouden hem niet steunen, omdat naar hun mening Colijn tot formateur benoemd had moeten worden.⁸³

Daar de anti-revolutionairen ook nog een soort schuldigverklaring van de katholieke kamerfractie eisten, werd aan Nolens door zijn geestverwanten opgedragen aan Koolen en Rutgers mede te delen, dat op die basis

een overeenkomst onmogelijk was.⁸⁴ Koolen gaf op 24 november aan de koningin zijn opdracht terug. Nadat Nolens de vorstin had laten weten, dat de katholieken ook in deze omstandigheden niet bereid waren tot samenwerking met de sociaal-democraten,⁸⁵ kreeg Beelaerts de opdracht een extra-parlementair kabinet te vormen. Doch ook hij kon niet slagen.⁸⁶ Koningin Wilhelmina begreep maar al te goed, dat het de anti-revolutionairen om Colijn te doen was. Als deze uit eigen beweging in een nieuw kabinet de portefeuille van financiën zou behouden, zou het verzet van de anti-revolutionaire fractie overwonnen zijn. En daarom besloot zij Colijn rechtstreeks in het beraad over de crisis te betrekken.⁸⁷ Zij dacht toen aan de mogelijkheid de opdracht tot kabinetsformatie te geven én aan Colijn én aan een katholiek. Vooraf echter achtte zij een gesprek met Nolens over haar plan gewenst. Dit gesprek vond op 8 december plaats. Nolens meende niet het recht te hebben het plan van de koningin zonder meer af te wijzen. Hij beloofde ernstig te zullen bestuderen, of een vorming van een nieuw kabinet door twee formateurs mogelijk was.⁸⁸ Colijn werd op dezelfde dag bij koningin Wilhelmina ontboden. Zij stelde hem dezelfde vraag als aan Nolens: was een formatie door twee personen mogelijk? Hoewel Colijn weinig hoop had op het slagen van een dergelijke formatiepoging, vroeg hij de vorstin hem enige dagen de tijd te gunnen om een duidelijk antwoord op de vraag te kunnen geven.⁸⁹

Op 10 december 1923 deelde Colijn aan de koningin mee, dat hij wel bereid was mede te werken aan een formatie door een anti-revolutionair en een katholiek, zij het dan binnen zekere grenzen. De beide formateurs zouden samen wel een program kunnen opstellen en samen de voordracht tot samenstelling van het ministerie kunnen doen op basis van dat program. Maar zij zouden niet samen in dezelfde positie in het kabinet kunnen treden. Voor de algemene politiek zou slechts één van de formateurs kunnen optreden als woordvoerder en slechts één van hun zou met de algemene leiding kunnen worden belast.⁹⁰ Dus Colijn als premier? Aalberse meende, dat Colijn het daarop aanstuurde. Aan Nolens schreef hij: „Ik kan de gedachte niet van mij afzetten, dat Colijn alles saboteert, om tenslotte als redder des vaderlands te kunnen optreden.”⁹¹

De katholieke kamerfractie wees het dubbele formateursschap niet zonder meer van de hand. Aan Colijn deelde Nolens echter op 14 december mede, dat er alleen onder zeer bepaalde voorwaarden een kans van slagen zou zijn. Vooreerst zou moeten vaststaan, dat de christelijk-histo-

rischen achter een dergelijke oplossing van de crisis zouden staan, zo mogelijk zou er zekerheid over het gezantschap bij het Vaticaan moeten komen en tenslotte zouden Colijn en Ruijs de Beerenbrouck de twee formateurs moeten zijn. Rutgers tekende op het afschrift van de brief van Nolens aan Colijn bij het punt: gezantschap bij het Vaticaan, aan: „Brutaal om dit thans te vragen!” En in een brief aan Idenburg schreef hij: „Op de opmerking omtrent het gezantschap zijn wij niet ingegaan; er is niet de minste aanleiding in dit stadium daarover te spreken.”⁹²

Schokking deelde op 20 december aan Colijn mee, dat de christelijk-historischen niet zouden meewerken aan een kabinet, door een anti-revolutionair en een katholiek geformeerd. De formateurs zouden immers zijn Colijn en Ruijs de Beerenbrouck, die het nauwst betrokken waren geweest bij het ontstaan van de crisis.⁹³

Colijn bracht op 22 december aan de koningin zijn verslag uit en gaf haar in overweging af te zien van het denkbeeld de kabinetsformatie op te dragen aan een rooms-katholiek en aan hemzelf.⁹⁴

Voor koningin Wilhelmina werd het wel moeilijk een nieuwe oplossing te zoeken. Er was één voordeel: van haar plan om twee formateurs te benoemen was niets in het openbaar bekend geworden. De vorstin besloot zelf het initiatief in handen te nemen. Op 22 december deelde zij haar plan mee een opdracht aan de rechterzijde te geven zoals dat ook in 1907 was gebeurd. Nolens was niet alleen verbaasd, hij vond dat hij op een wat wonderlijke wijze voor een *fait accompli* was gesteld. Hij noteerde dan ook: „H.M. heeft mij niet raad gevraagd, maar haar voornemen medegedeeld.” Twee dagen later ontving Nolens van Tets de mededeling, dat Hare Majesteit aan de rechterzijde de opdracht gaf tot vorming van een kabinet. Rutgers en Schokking kregen een soortgelijke mededeling.

De drie fractieleiders kwamen nog diezelfde dag bijeen en Nolens liet weten, dat de koningin hem niet om raad had gevraagd, zij had hem haar plan medegedeeld en zijn bezwaren had zij volkomen genegeerd. Een van zijn bezwaren was, dat eigenlijk niemand zou weten wie nu de formateur was. De drie fractieleiders besloten toch de mogelijkheid om tot een formatie te komen te onderzoeken uit respect voor de vorstin, doch het was duidelijk dat zij nauwelijks geloofden succes te zullen hebben.⁹⁵

Op 30 december verzocht Nolens aan de koningin de rechterzijde te ontheffen van de formatie-opdracht. Maar openhartig voegde hij er in zijn brief aan toe, dat het bestuur van de katholieke kamerfractie ernstige

bezwaren tegen de gegeven opdracht aan de rechterzijde had geopperd.⁹⁶

Nog gaf de koningin het niet op. Aan Van Karnebeek werd een geheime opdracht verstrekt, maar ook deze poging mislukte.⁹⁷ De vorstin deed daarop op 7 januari 1924 aan Ruijs mee, dat het door het kabinet aangevraagde ontslag niet kon worden ingewilligd, omdat de vorming van een nieuw kabinet eenvoudig onmogelijk was gebleken.⁹⁸

In de Kamer verklaarde Ruijs de Beerenbrouck op 15 januari 1924, dat in de gegeven omstandigheden de beslissing van de Kamer van 26 oktober 1923 (betreffende de Vlootwet) door het kabinet als feit werd aanvaard en dat voor het kabinet „maatregelen ter genezing van het ziekteproces, dat 's Lands financiën” doormaakten, op de voorgrond zouden staan.”⁹⁹

De crisis van 1923–1924 had één ding duidelijk gemaakt: van vertrouwen tussen de drie rechtse fracties was nauwelijks meer sprake. Men werkte nog samen, omdat het (nog) niet anders kon. Het einde van de coalitie was in zicht.

Op 1 juli 1925 vonden verkiezingen plaats. De R.K. Staatspartij verloor 2 en de anti-revolutionaire partij 3 zetels. De coalitie was derhalve op 54 zetels gekomen. Daartegenover stond, dat de R.K. Volkspartij P. M. Arts naar de Kamer kon afvaardigen. De staatkundig-gereformeerden kregen 2 en de Gereformeerde Staatspartij 1 zetel toegewezen.

Nolens werd op 6 juli bij de koningin ontboden. Hij sprak zijn voldoening uit over de uitslag van de verkiezingen. „Van mijn standpunt, schreef hij op 10 juli aan de koningin, is de uitslag des te meer bevredigend, omdat een rechts parlementair kabinet mogelijk is geworden.” Volgens hem zouden voor formateur in aanmerking kunnen komen Koolen, Colijn en De Geer, maar hij liet duidelijk uitkomen, dat Colijn de meeste geschiktheid bezat. Niemand kon ontkennen, dat de werkzaamheid aan het kabinet-Ruijs, sinds Colijn als minister van Financiën daarin werd opgenomen, zich had geconcentreerd om zijn persoon. Van het oude kabinet zou Nolens in ieder geval Van Karnebeek weer willen terugzien. De buitenlandse verhoudingen vereisten een continuïteit in het beleid van het ministerie van Buitenlandse Zaken, belichaamd in het hoofd van dat departement. Nolens beklemtoonde, dat ook in ons land „leiding, concentratie en contrôle van en over de verschillende departementen” van de voorzitter van de ministerraad dienden uit te gaan; m.a.w. hij kwam op voor een versterking van de positie van de voorzitter van de ministerraad.

Zeer opmerkelijk, doch voor hem typerend was de slotopmerking van Nolens in zijn brief aan de koningin: „Tenslotte moge ik de wenselijkheid uitspreken, dat de leden van een kabinet zo vrij mogelijk dienen te staan tegenover de industriële en financiële ondernemingen – in ieder geval hun naam, met vermelding van hun staatkundig ambt niet behoort voor te komen op openbare stukken, o.a. als leden van een Raad van Commissarissen en dergelijke.”¹⁰⁰

Colijn had een gesprek met de koningin op 11 juli, doch hij verzocht haar een eventuele opdracht tot formatie in beraad te mogen houden.¹⁰¹ Hij ontdekte al spoedig, dat het moeilijk zou zijn de drie rechtse fracties bij elkaar te brengen vooral in verband met de gezantschapskwestie.

Op 15 juli deelde de directeur van het Kabinet van de Koningin aan Nolens mee, dat Colijn nogal bezwaren verbonden achtte aan de uitvoering van een mogelijke opdracht tot kabinetsformatie. Nolens kende die bezwaren, maar de koningin wenste te weten, of hij desondanks van oordeel bleef, dat aan Colijn de formatie behoorde te worden opgedragen.¹⁰²

„Dat antwoord luidde: Ja!” Uitvoerig zette hij na dit bondige antwoord uiteen, waarom hij meende, dat aan Colijn de opdracht tot formatie moest worden gegeven. Het was waar, dat de christelijk-historischen het de katholieken moeilijk maakten tot samenwerking te komen. Uit een partijoogpunt moesten de katholieken wel eisen, dat men „met het gesol met het Gezantschap” zou ophouden. Maar als een rechts kabinet nu niet mogelijk zou zijn, zou van een rechtse combinatie lange tijd geen sprake meer kunnen zijn en wat belangrijker was, iedere partij moest uiteindelijk het landsbelang boven het partijbelang stellen. „Daarom meen ik dat gehandeld kan worden als in 1922 – en dat deze onzekerheid in de koop moet worden meegenomen. Te meer wijl de ervaring leert dat toch niet alles van te voren kan worden afgebakend.”¹⁰³

Colijn kreeg hierna de opdracht een nieuw kabinet te formeren. Reeds de volgende dag zond hij aan Nolens een ontwerp werkprogram.¹⁰⁴ In dit stuk werd niet gesproken over de gezantschapskwestie. Enkele dagen later liet Colijn aan Nolens weten, dat hij nooit de *kabinetskwestie* zou kunnen stellen, als een voorstel tot opheffing van het gezantschap van de H. Stoel in de Kamer zou worden gedaan. Maar als de katholieke ministers uit het kabinet zouden treden en ook de minister van Buitenlandse Zaken zich door het verwerpen van een gezantschapspost getroffen zou voelen, zou dit ongetwijfeld tot een kabinetscrisis leiden.¹⁰⁵ De forma-

teur was er duidelijk op uit de katholieke fractie op zijn hand te krijgen. Voortdurend overlegde hij met Nolens over de verdeling van de portefeuilles. Hij zou wel vier katholieke ministers tegenover vijf protestanten willen aanvaarden, „hoewel ik, zo schreef hij, van oordeel ben, dat de antipapisten er venijn uit zullen zuigen”.¹⁰⁶

De katholieken hadden derhalve duidelijk als voorwaarde om deel te nemen aan een kabinet-Colijn gesteld, dat het gezantschap bij de H. Stoel zou worden gehandhaafd. Aan de christelijk-historischen hadden zij evenals in 1922 gevraagd zich er toe te verplichten om niet meer te stemmen voor een amendement, dat beoogde dat gezantschap op te heffen, hetgeen zij hadden geweigerd. Daarop hadden de katholieken zich volledige vrijheid van handelen voorbehouden.¹⁰⁷ Desondanks waagde Colijn het avontuur, vermoedelijk het gematigd optimisme, dat Nolens in zijn brief aan de koningin had getoond, delend, en besloot hij met een rechts kabinet in zee te gaan. Hij voltooide „de door hem onvoldoend doordachte formatie” op 31 juli 1925.¹⁰⁸

Colijn en Nolens hebben zich vergist. Het eerste kabinet-Colijn zou slechts vier maanden stand houden en zou, zoals verwacht kon worden struikelen over de gezantschapskwestie.

In de vergadering van de katholieke kamerfractie van 5 november 1925 deelde Nolens mee, dat binnen enkele dagen hoofdstuk III van de staatsbegroting voor het dienstjaar 1926 in behandeling zou komen. Als de post, uitgetrokken voor het gezantschap bij de H. Stoel, zou worden afgestemd, zouden er de grootste moeilijkheden komen. Aalberse vroeg, of er nog overleg met de christelijk-historischen zou worden gepleegd en of hun althans zou worden meegedeeld, wat de gevolgen van hun houding zouden zijn. Volgens Nolens had nader overleg geen nut meer.¹⁰⁹ Kort voordat de Kamer op 10 november bijeenkwam, vergaderde de katholieke kamerfractie opnieuw. Van Schaik constateerde, dat een eventueel amendement van Kersten alleen kon worden aangenomen door samenwerking van de gehele linkerzijde met de christelijk-historischen. Was daarvan dan de consequentie, dat de katholieken in de toekomst alleen met de anti-revolutionairen zouden kunnen samenwerken? Nolens verklaarde uitdrukkelijk, dat de katholieken vrij waren in wat zij later zouden doen. Voor hem betekende derhalve de houding van de christelijk-historischen bij de stemming over een eventueel amendement nog niet direct het einde van de coalitie.¹¹⁰

In de avondzitting van die dag kwam dan de gezantschapskwestie in de Kamer ter sprake. Bij de algemene beschouwingen deden Kersten en Zandt het voorstel bij amendement de posten voor de vertegenwoordiging bij de paus te schrappen, omdat dit gezantschap, zoals Kersten zei, als „een krenking van het Calvinistisch karakter van het Nederlandse Volk” gevoeld werd.¹¹¹ Nolens legde daarop een verklaring af, welke unaniem door de katholieke Kamerleden was goedgekeurd. Met het oog op de continuïteit in de buitenlandse verhoudingen en op de waardigheid van Nederland was de vraag gewettigd, aldus de katholieke woordvoerder, of het wel juist was, dat ieder jaar opnieuw de kwestie van het gezantschap ter sprake kwam. Dit was grievend voor het katholieke volksdeel. „In die omstandigheden zullen wij bij aanneming van dit amendement ernstig moeten overwegen, of wij onze steun aan de begroting van Buitenlandse Zaken kunnen geven. Wij zullen ook de vraag hebben te beantwoorden, of wij steun kunnen verlenen aan welk Kabinet dan ook, voortgekomen uit groepen, aan welker medewerking de opheffing van deze gezantschapspost zou zijn te wijten.”¹¹²

Van deze verklaring was van te voren mededeling gedaan aan de christelijk-historischen. Toch sloten dezen zich op 11 november aan bij de voorstemmers, zodat het amendement met 52 tegen 42 stemmen werd aangenomen. Alleen de anti-revolutionairen schaarden zich aan de zijde van de katholieken. Colijn vroeg daarop om schorsing der beraadslagingen.¹¹³ De vier katholieke ministers boden aan de koningin hun ontslag aan, waarna de overige ministers hun portefeuilles ter beschikking stelden. In zijn notitieboekje tekende Nolens op 11 november 1925 aan: „*Dies ater*”.¹¹⁴ Voor hem betekende de gebeurtenissen in „de nacht van Kersten” het feitelijke einde van de coalitie. Tot 1929 heeft hij nog enige hoop gekoesterd, dat de coalitie zou worden hersteld.

Hoewel Nolens ervan uitging, dat een mogelijk advies aan de koningin over de verder te volgen gedragslijn zijn persoonlijk oordeel bleef, wilde hij daarover toch met zijn fractiegenoten overleg plegen. Op dit punt bleek onder de fractiegenoten volledige eensgezindheid te bestaan.¹¹⁵

Op 18 november werd Nolens bij koningin Wilhelmina ontboden. In zijn advies, op 25 november in zijn verslag aan de Vorstin opgenomen, zette Nolens uiteen, hoe de crisis was ontstaan. Na een overzicht te hebben gegeven van de discussies, met betrekking tot het gezantschap bij de H. Stoel in de Kamer gevoerd, schreef Nolens: „Voor niemand kan het

verborgen zijn, dat het voortbestaan van het gezantschap, in 's lands belang ingesteld en tot heden gecontinueerd, en als zodanig door het kabinet en met name door de minister van Buitenlandse Zaken verdedigd, voor de katholieke Nederlanders, *niet van bijzonder katholiek belang*, maar van groter betekenis is dan voor anderen, en dat de opheffing ervan voor hen grievend zou zijn. Voor de katholieke bevolking en zijn vertegenwoordigers in de Staten-Generaal is het een *erezaak*. Hoezeer ik persoonlijk tot schikking geneigd ben, de gevoelens der niet-katholieke landgenoten tracht te sparen en alles te vermijden wat het samengaan der rechtse groepen zou belemmeren (hetgeen o.a. moge blijken uit mijn afwijzing van het formateurschap in 1918, en eveneens uit het afwijzen van een der hoogste onderscheidingen van de zijde van het Vaticaan), in dit geval kon daar geen sprake van zijn."

Uitdrukkelijk verklaarde Nolens nog, dat de christelijk-historische ministers De Geer en Schokking in juli 1925 reeds wisten, welke houding hun katholieke collega's bij aanneming van een amendement zouden aannemen. „Ten overvloede is er hun later nogmaals door de heer Colijn op gewezen, en heb ik persoonlijk de voorzitters van de anti-revolutionaire en christelijk-historische kamergroepen in beider gelijktijdige aanwezigheid eraan herinnerd."

Wie zou nu de formatie-opdracht moeten krijgen? „Een van de leiders van de voor het amendement stemmende groepen." En als eerste kwam dan in aanmerking Marchant, die vóór het amendement had gestemd, enkel en alleen in de hoop, dat „de enige sterke regeringsmeerderheid" zou vallen. Marchant had dus alleen om politieke redenen Kersten gesteund.¹¹⁶

Marchant kreeg op 24 november de opdracht een parlementair kabinet te vormen. Hij verzocht de koningin de opdracht in beraad te mogen houden, omdat hij eerst wilde nagaan of zijn te vormen kabinet zou kunnen rekenen op de katholieken, de sociaal-democraten en de vrijzinnig-democraten. Hij had, zo schreef hij aan Nolens, voor het amendement-Kersten gestemd, om een einde te maken aan het beleid van Colijn. Zelfs had hij in zijn „proeve van een program" de zinsnede opgenomen: „Het gezantschap bij de Pauselijke Stoel wordt gehandhaafd".¹¹⁷

Nolens bracht op 30 november in de kamerclub verslag uit van hetgeen er tot dan toe was gebeurd. Hij kon constateren, dat over het algemeen de houding, door de Kamerclub en de vier katholieke ministers aan-

genomen, was goedgekeurd, ook door niet-katholieken. Met name noemde hij zijn oud-leermeester, De Louter, wiens brief hij voorlas.¹¹⁸ Hij had ook andere brieven kunnen voorlezen. Als fractievoorzitter ontving hij van alle kanten brieven en telegrammen, terwijl de pers niet afliet hem te beschimpen of te loven. De schuld van de crisis werd geschoven op de schouders van de man, die alles had gedaan om die crisis te voorkomen. Het conflict, zo zei men, was toe te schrijven aan „een boze bui” van Mgr. Nolens.¹¹⁹

Het was voor Nolens niet moeilijk zijn medeleden tot een unanieme beslissing te brengen om aan Marchant geen medewerking te verlenen. Nog altijd meenden de katholieken, dat een kabinet van de drie rechtse fracties de voorkeur verdiende, terwijl zij niet wensten te worden gedwongen met de socialisten in zee te gaan.¹²⁰

Marchant begreep, dat hij zonder de medewerking van de katholieken niet zou slagen. Aan de koningin deelde hij daarom op 1 december mee, dat hij van de formatie van een kabinet moest afzien. De Visser werd daarop met de opdracht tot formatie van een parlementair kabinet belast. Op de avond, die aan zijn benoeming voorafging, had hij zijn partijgenoot Snoeck Henkemans, de anti-revolutionairen Heemskerk en Beumer en de katholieken Nolens en Aalberse, voor een bespreking uitgenodigd. De Visser was waarschijnlijk op de hoogte van pogingen van Colijn om inzake de gezantschapskwestie een compromis te bereiken, maar dan zodanig, dat de christelijk-historischen wel „naar Canossa” zouden gaan, maar niet „op blote voeten” zouden behoeven te staan.¹²¹ In ieder geval vroeg hij op de hier bedoelde bespreking op 7 december, of de aanwezigen er mee zouden kunnen instemmen, wanneer de gezant te Bern tegelijk te Rome geaccrediteerd zou worden. Aalberse en Nolens beloofden daarover met de fractie te overleggen. De christelijk-historischen vergaderden daarover op 9 december. De meerderheid van hen wilde niet verder gaan dan zich bereid verklaren, om, als de regering dat deed, niet voor een motie van afkeuring te zullen stemmen, maar wel voor een motie, waarbij deze daad van de regering betreurd werd. „Dus geen afkeuring, maar treurnis”, aldus de notulen van de katholieke kamerfractie. Uit de houding van de christelijk-historischen moest worden afgeleid, dat een compromis niet kon worden bereikt.¹²²

In de fractievergadering van 8 januari 1926 bleek, dat er nu twee voorstellen op tafel lagen: het eerste voorstel hield in, dat de gezant te Bern

tegelijk geaccrediteerd zou worden in Rome, terwijl volgens het tweede voorstel, gedaan door de vier katholieke ministers (en reeds eerder door Colijn in zijn brief aan Van Nispen), de Nederlandse Gezant bij de H. Stoel gehandhaafd zou worden, zonder dat daarvoor geld op de begroting gebracht zou worden. Daar Van Nispen dit laatste slechts onder zeer bepaalde voorwaarden wilde accepteren en hij een dergelijke situatie slechts voor één jaar mogelijk achtte, werd dat voorstel door de kamerfractie van de hand gewezen. In het andere voorstel zag Nolens een mogelijkheid om uit de inpasse te geraken. Het zou dan ook mogelijk zijn, dat het kabinet-Colijn zou kunnen terugkeren, iets wat op 5 januari door Colijn in een brief aan Nolens werd gesuggereerd.

Na lange discussies besloot de Kamerclub aan Colijn te vragen, of het kabinet als parlementair kabinet zou aanblijven, indien het compromis zou worden aanvaard, ofwel dat het zou optreden als een zelfstandig rechts kabinet zonder officieel verband met de groepen in de Kamer. Vervolgens zou aan Colijn gevraagd worden, welke mate van zekerheid hij van de christelijk-historischen ontvangen had. Voordat dit besluit genomen werd, had Veraart Nolens tot een uiterst standpuntbepaling gebracht. Ruijs had verklaard, dat hij voor het compromis was, op voorwaarde dat het kabinet als parlementair kabinet zou aanblijven en dat alle verdere amendementen en moties door de rechterzijde zouden worden verworpen. Nolens vroeg of de leden onder de door Ruijs gestelde voorwaarden met het compromis zouden meegaan. Alleen Veraart gaf een negatief antwoord. Met grote nadruk wees Nolens hem er toen op, dat hij daarmee het gezantschap in gevaar bracht. Over andere punten dan over het gezantschap wilde Nolens nu niet spreken. „Als we die weg op zouden gaan, zou men er nog wel een maandje aan kunnen vastknopen.” Hij had de internuntius wel ingelicht maar niet met hem onderhandeld. Zo had hij hem duidelijk gemaakt, dat de kwestie praktisch zo stond: ofwel behoud van het gezantschap in andere, acceptabele vorm, of, althans voorlopig, geen gezantschap. Maar hij had geen gedragslijn gevraagd; die wenste men in Rome niet te geven. Zouden er van die zijde bezwaren worden gemaakt, dan zou dit eerst kunnen gebeuren, wanneer de regering een besluit zou hebben genomen. En dan kwam de harde verklaring: als voorzitter nam hij in deze zaak de volle verantwoordelijkheid. *Maar zou de oplossing van de crisis mislukken door de schuld van de katholieke kamerfractie, dan zou hij weigeren verder de verantwoordelijkheid te dragen.*

Het is niet vaak gebeurd, dat Nolens zich in een fractievergadering in dreigende termen uitliet, maar ditmaal voelde hij zich daartoe gedwongen, omdat hij in het compromis de enige mogelijkheid zag het gezantschap nog te redden.¹²³

Terstond na de fractievergadering zond het bestuur aan Colijn de hiervoor bedoelde brief.¹²⁴ Colijns antwoord daarop betekende in feite, dat met de aanvaarding van het compromis het mogelijk zou zijn, dat aan het gevraagde ontslag van de vier katholieke ministers geen gevolg zou worden gegeven. Het kabinet zou dan onveranderd blijven voortbestaan. Over de houding van de christelijk-historischen kon hij geen nadere inlichtingen geven.¹²⁵ Deze brief werd besproken op de katholieke fractievergadering van 12 januari. Op de christelijk-historischen, zo meende men in de fractie, viel in zover te rekenen, dat zij zouden willen beloven na behandeling van een motie, waarin de teleurstelling zou worden uitgesproken over het feit, dat door de terugkeer van het kabinet-Colijn aan „de op 11 november gevallen beslissing afbreuk” werd gedaan, niet meer op de gezantschapskwestie te zullen terugkomen. Mochten ten gevolge van die motie amendementen worden voorgesteld, dan zou De Visser die amendementen bestrijden. Nolens sprak als zijn persoonlijke overtuiging uit, dat de motie verworpen zou worden.

Na uitvoerige discussie werd besloten Colijn mede te delen, dat de katholieken geneigd waren aan een oplossing mede te werken, doch deze geneigdheid zou eerst vaste vorm aannemen, wanneer de zekerheid verkregen was, dat de motie achterwege zou blijven, en door amendementen geen verdere moeilijkheden zouden worden veroorzaakt. Boven alles zou moeten vaststaan, dat het gezantschap gehandhaafd bleef. Tegen een *verklaring*, waarin teleurstelling over de voorgestelde oplossing werd uitgesproken, zou geen bezwaar bestaan, „mits deze verklaring in zodanige vorm vervat zij, dat zij door het kabinet te accepteren is”.¹²⁶

Deze brief aan Colijn zou bij wijze van uitzondering vooraf ter lezing aan Veraart worden gegeven. Uit deze concessie bleek, dat Nolens tot het uiterste wilde gaan om de gehele kamerfractie tot een eensgezinde standpuntbepaling te brengen.¹²⁷

De Visser voerde met Colijn en de katholieke ministers voortdurend overleg. Doch de christelijk-historischen bleken niet bereid te zijn ook maar in enig opzicht aan de eisen van de katholieken tegemoet te komen. Tengevolge daarvan moest ook De Visser zijn pogingen staken. De vrij-

zinnig-democraat J. Limburg kreeg daarop de opdracht een extra-parlementair kabinet te vormen, doch ook hij slaagde niet. J. B. Kan werd door de koningin uitgenodigd als kabinetsformateur op te treden, maar hij had daartegen zo ernstige bezwaren, dat de koningin op 1 maart een formatieopdracht gaf aan de burgemeester van Den Haag J. A. N. Patijn. Na één dag beraad verzocht deze de koningin hem niet met de formatie van een kabinet te belasten.¹²⁸ Tenslotte kreeg op 1 maart 1926 De Geer de opdracht tot kabinetsformatie. Op 4 maart kwam zijn extra-parlementair kabinet tot stand. Daarin had slechts één katholiek zitting, nl. de burgemeester van Heerlen, M. A. M. Waszink, dit in overleg met Ruijs, doch geheel buiten Nolens en de vier aftredende katholieke ministers om.¹²⁹

Toen De Geer zijn kabinet aan de Kamer presenteerde, bleek dat hij de aanneming van het amendement-Kersten niet beschouwde als een besluit strekkende tot opheffing van het gezantschap. Er was alleen geld geweigerd voor de dekking van de kosten daarvan.¹³⁰ Het kabinet-De Geer plaatste opnieuw een post op de begroting voor het gezantschap bij de H. Stoel. Ook ditmaal werd het desbetreffende artikel afgestemd met 48 tegen 41 stemmen, een „*décision indigne, ingrate, nuisible surtout à l'intérêt de mon pays*” zoals Nolens aan kardinaal Gasparri schreef. Het gezantschap was hierdoor de facto opgeheven.¹³¹ Vóór de oorlog 1940–1945 zou op de zaak niet meer worden teruggekomen.

Van Karnebeek heeft ditmaal berust in de feitelijke opheffing van het gezantschap.¹³²

Ook Nolens heeft zich in 1926 bij de feiten neergelegd. Men heeft er op gewezen, dat hij in 1924 niet gedreigd heeft met het aftreden van de katholieke ministers als het amendement-Schokking zou worden aangenomen en in 1925 wel. Daardoor zou hij in het laatste geval de politieke crisis in de hand hebben gewerkt, terwijl hij in 1924 zou hebben willen voorkomen, dat het kabinet-Ruijs in gevaar zou komen. Nolens zou in 1925 zijn „roekeloze” houding hebben aangenomen, omdat Colijn hem niet zo heel erg ter harte ging.¹³³ Wanneer men de stukken, die betrekking hebben op de kabinetsformatie van 1925, op „de nacht van Kersten”, op de correspondentie tussen Colijn en Nolens, en op het tot stand komen van het kabinet-De Geer, na de mislukking van De Visser, bestudeert, moet men vaststellen, enerzijds dat zeker in die tijd er gesproken mocht worden van een goede verstandhouding tussen Nolens en Colijn, anderzijds dat het volkomen onrechtvaardig is de katholieke fractieleider van roekeloosheid

te beschuldigen. Ook is er geen enkel bewijs, dat hij partijbelang boven het algemeen landsbelang zou hebben willen stellen, toen hij op 10 november 1925 zijn verklaring in de Tweede Kamer aflegde.¹³⁴

Nog éénmaal werd Nolens betrokken bij een kabinetsformatie. Op 5 juli 1929 vonden er verkiezingen plaats. Procentsgewijs boekte de R.K. Staatspartij enige winst, maar zij behield hetzelfde aantal zetels, de anti-revolutionairen verloren één zetel, de christelijk-historischen behielden hun elf zetels. Tijdens een vergadering van de katholieke kamerclub op 8 juli verklaarden de fractieleden het eens te zijn met Nolens, dat de vorming van een rechts kabinet moest worden beproefd.¹³⁵ De volgende dag gaf Nolens zijn advies aan de koningin. Er moest, zo meende hij, een parlementair kabinet worden gevormd, dat steunde op de drie rechtse groepen, maar de formateur behoefde niet een der leiders van de samenwerkende groepen te zijn. Gedacht zou ook kunnen worden aan iemand, die zich niet rechtstreeks met de actieve politiek had beziggehouden. Als formateur noemde Nolens o.m. Colijn, De Geer en Ruijs de Beerenbrouck. Zelf zou hij niet bereid zijn als formateur op te treden. Aan de totstandkoming van een rooms-rood kabinet zou de katholieke kamerfractie niet meewerken.¹³⁶

Tegen de verwachting in werd Ruijs de Beerenbrouck op 12 juli belast met de vorming van een kabinet, steunende op de rechterzijde. Op 15 juli zond hij aan de leiders van de drie rechtse kamerfracties zijn ontwerp regeringsprogram.¹³⁷

Na een soms heftige discussie besloot de katholieke kamerfractie het regeringsprogram niet af te wijzen.¹³⁸ Reeds toen bleek, dat enkele katholieke fractieleden wantrouwen t.a.v. Ruijs de Beerenbrouck koesterden.

De christelijk-historischen lieten op 19 juli aan Ruijs weten, dat zij geen program wensten goed te keuren, doch wel bereid waren – vrijblijvend – een rechts kabinet te steunen. Ruijs vroeg daarop aan de katholieke kamerfractie, of zij bereid was een kabinet te steunen zonder dat vooraf een regeringsprogram was goedgekeurd, ofwel een kabinet met program te steunen, waarvan het program door de christelijk-historischen niet was onderstreept, ofwel met een kabinet mee te gaan, dat alleen door katholieken en anti-revolutionairen gevormd zou zijn. Het stond reeds vast, dat de drie vragen door de anti-revolutionairen ontkennend zouden wor-

den beantwoord. De katholieken waren bereid op de derde vraag voorlopig een bevestigend antwoord te geven. Ook werd nog gevraagd, of er een rooms-rood kabinet gevormd zou kunnen worden. Alleen Van Poll meende, dat de vraag niet a priori ontkennend moest worden beantwoord. Alle andere katholieke kamerleden achtten de uiterste noodzaak nog niet aanwezig.¹³⁹

Op 31 juli 1929 vond een langdurige vergadering plaats tussen de formateur en de voorzitters en secretarissen der drie rechtse fracties om te trachten alsnog een bevredigende oplossing te vinden. Naar aanleiding van deze bespreking deelde het bestuur van de christelijk-historische fractie aan de formateur mede een rechts kabinet slechts vrijblijvend te willen steunen. Hierop besloot Ruijs zijn opdracht neer te leggen, doch hij nam direct een opdracht tot vorming van een extra-parlementair kabinet in overweging. Enkele dagen later reeds was het nieuwe kabinet gevormd.¹⁴⁰

Bij de kabinetsformatie in 1929 heeft Ruijs de Beerenbrouck toch wel een vreemde houding tegenover Nolens aangenomen. Was hij toen bang in de pers opnieuw voorgesteld te zullen worden als de schildknaap van Nolens? Of wilde hij inderdaad, tegen het verlangen van Nolens in, een herstel van de coalitie tegenwerken, zoals door Van Vuuren en Van Wijnbergen tijdens de fractievergadering van 18 juli was gesuggereerd? Nolens was vooral boos over het feit, dat Ruijs de Beerenbrouck de opdracht tot kabinetsformatie had aanvaard, zonder ook maar op enigerlei wijze daarover met hem overleg te plegen. Hij had niet eens persoonlijk aan Nolens daarvan mededeling gedaan.¹⁴¹

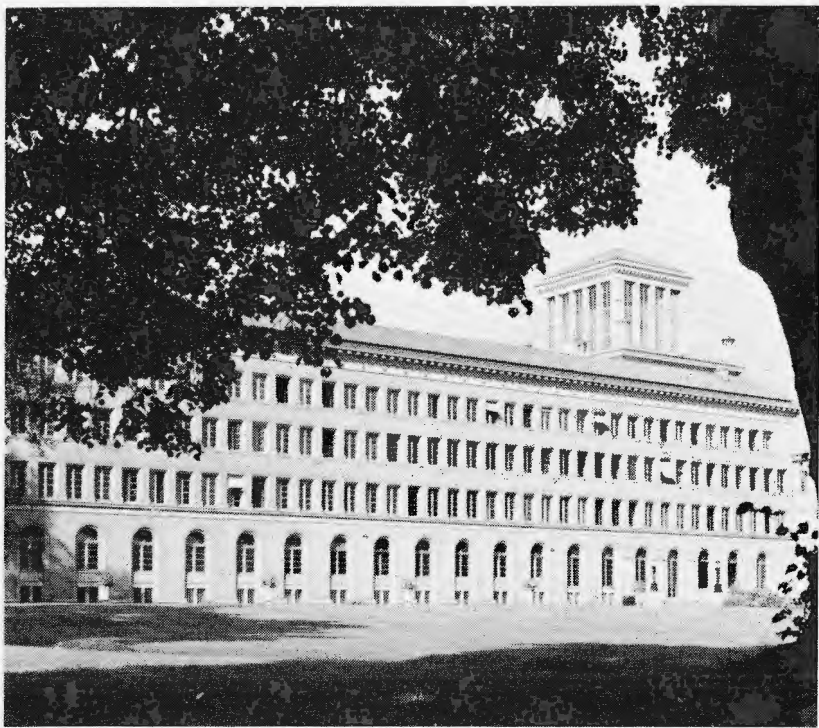
Enthousiast heeft Nolens het nieuwe kabinet dan ook niet begroet. Alleen door een „keur van drogredenen en fantasieën”, zo verklaarde hij in de Kamer, kon men van een parlementair kabinet spreken. Voor hem had men te doen met een rechts-extra-parlementair kabinet, en dit terwijl een werkelijk parlementair kabinet mogelijk zou zijn geweest, als de christelijk-historischen maar hadden willen meewerken zoals in 1918, 1922 en 1925.¹⁴²

De breuk tussen Nolens en Ruijs de Beerenbrouck werd weliswaar in september 1930 door bemiddeling van Van Nispen tot Sevenaer hersteld, maar van vriendschap tussen beide mannen is toch geen sprake meer geweest.¹⁴³

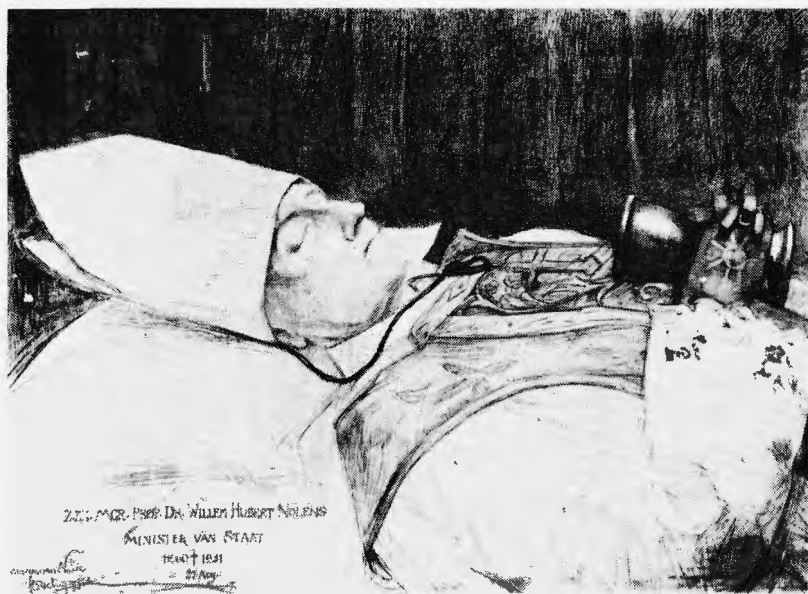
Nadat het kabinet geformeerd was, werd de vraag gesteld, wie Ruijs de

Mgr. Joseph Beck uit Sursee (Zwitserland).

Het in 1926 geopende gebouw van de Internationale Arbeidsorganisatie (achterzijde). (Foto Internationale Arbeidsorganisatie).

Tekening van Nolens na zijn overlijden gemaakt door Antoon van Welie op 29 augustus 1931. (De originele tekening bevindt zich in het gemeente-archief te Venlo). (Foto gemeente-archief Venlo).

Beerenbrouck als voorzitter van de Kamer zou opvolgen. Er werd gedacht aan Nolens, maar uit een brief van Aalberse blijkt dat de fractievoorzitter een dergelijke functie niet ambieerde.¹⁴⁴

Dat de coalitie in 1929 nu definitief van de baan was, moet Nolens veel pijn hebben gedaan. Voor hem was de coalitie meer dan „het zonderlinge allegaartje – van – partijen” geweest. En al is beweerd, dat er voor de coalitie geen staatsleer bestond, voor hem berustte de staatsleer van de coalitie op de christelijke beginselen, die hij putte uit het Evangelie en de leer van St. Thomas.¹⁴⁵

Voor Nolens stond het vast, dat de christelijk-historischen verantwoordelijk waren voor het uiteenvallen van de coalitie, welke volgens hem nooit meer zou kunnen worden hersteld. Tegen Van Wijnbergen, zo schreef deze aan Aalberse, zou hij in juni 1929, sprekend over de christelijk-historischen gezegd hebben: „Met die mensen is niet samen te werken.”¹⁴⁶ Het is duidelijk, dat er in 1929 van vertrouwen tussen katholieken en christelijk-historischen geen sprake meer was ook al heeft Nolens tot het uiterste gepoogd de coalitie te redden, zodat niet ten onrechte gezegd wordt, dat hij de grote verdediger van de christelijke coalitie is geweest.

De Internationale Vereniging tot Wettelijke
Bescherming van de Arbeiders.
Het Vaticaan vertegenwoordigd. Nationale en
internationale bestrijding van de werkloosheid.
Samensmelting van de internationale
sociale organisaties.

We hebben tot nu toe Nolens vooral gevolgd in zijn optreden op nationaal niveau. Hij heeft echter daarnaast bekendheid gekregen als Nederlands (regerings) vertegenwoordiger op allerlei conferenties, die zich met de internationale sociale wetgeving of met andere sociale problemen bezig hielden. Vanzelfsprekend was dit het gevolg van zijn deskundigheid op het gebied van de sociale wetenschap en van de sociale politiek. Maar daarnaast vond zijn optreden een verklaring in zijn christen-zijn, omdat christenen nu eenmaal niet onverschillig ten aanzien van de sociale kwestie kunnen blijven. Uiteraard zag vooral de Kerk de oplossing van het sociale vraagstuk in internationaal perspectief.¹

Het initiatief om te komen tot internationale sociale wetgeving is uitgegaan van Daniel Le Grand (1783–1859). Hij ontwierp een internationale arbeidswet, deed in 1840 een beroep op de Duitse en de Zwitserse regeringen en in 1853 op de regeringen van Frankrijk, Engeland, Pruisen en Noord-Amerika om internationale sociale maatregelen ten behoeve van arbeiders te nemen.²

De oproep van Le Grand had geen direct gevolg, maar in de jaren tachtig legde een der katholieke afgevaardigden in het Zwitserse Parlement een plan ter tafel dat duidelijk door Le Grand geïnspireerd was. Die afgevaardigde was de enigszins onstuimige, later gedesillusioneerde Kaspar Decurtins (1855–1916), door velen genaamd „de leeuw van Truns”. Nadat een poging van Emil Frey om te komen tot een internationale regeling ter bescherming van de arbeiders in 1876 zonder succes was gebleven, diende Decurtins mede op instigatie van de Union de Fribourg en samen met een bekende Zwitserse vrijdenker, Georges Favon uit

Genève, op 23 december 1887 in de Nationale Raad een motie in, waarin de Bondsraad werd uitgenodigd met alle staten die zich evenals de Zwitserse staat bezighielden met wetgeving ter bescherming van de arbeiders, te komen tot een internationaal verdrag of een internationale wetgeving ter bescherming van minderjarige personen, tot beperking van vrouwenarbeid, tot inachtneming van de zondagsrust en tot beperking van de dagelijkse arbeidsduur.³

De Bondsraad verzocht Decurtins in een memorandum uiteen te zetten, hoe hij een internationale regeling, zoals in de motie voorgesteld, dacht uit te kunnen werken. Op 12 februari 1889 diende Decurtins het gevraagde memorandum in. Het was getiteld *La question de la protection ouvrière internationale*. In dit uitvoerige document pleitte de samensteller ervoor een internationale conferentie te beleggen en een Internationaal Arbeidsbureau in het leven te roepen.⁴

Op 15 maart 1889 verzond de Bondsraad de door Decurtins verlangde uitnodigingen naar de Europese regeringshoofden. Acht landen, waaronder Nederland, namen de uitnodiging aan; Rusland weigerde aan de conferentie deel te nemen; vier landen, o.a. Duitsland, reageerden niet. Omdat de Zwitserse regering het pijnlijk vond zonder Duitsland te confereren, werd de conferentie, die nog in 1889 zou hebben moeten plaatsvinden, uitgesteld. Op 5 februari 1890 volgden de nieuwe uitnodigingen, nu voor een conferentie op 5 mei 1890.

Maar toen gebeurde er iets heel merkwaardigs. De Duitse keizer Wilhelm II liet zijn minister van Handel H. Freiherr von Berlepsch, voor 15 maart 1890 een internationale arbeidsconferentie in Berlijn bijeenroepen.⁵ Wilhelm II heeft menigmaal geprobeerd de socialisten de wind uit de zeilen te nemen, en het schijnt dat hij ook deze gelegenheid te baat heeft willen nemen om te bewijzen, hoe sociaalvoelend hij wel was. De Zwitserse regering besloot daarop de conferentie, die op 5 mei 1890 zou plaatsvinden, af te gelasten. In Berlijn kwamen in maart regeringsafgevaardigden o.a. uit Nederland bijeen voor een conferentie.⁶

Op deze conferentie ontbraken de katholieke sociale voormannen. De Zwitserse regering was wel vertegenwoordigd, maar niet door een katholiek zoals Decurtins, hetgeen in binnen- en buitenland veel verbazing wakte. Vermoedelijk heeft Zwitserland willen vermijden, dat de Franse regering gehoor zou geven aan Jules Ferry, die bij de behandeling in de Nationale Vergadering van de regering had geëist niet deel te nemen

aan een conferentie waarin mannen als Albert de Mun, prins Von Löwenstein, Decurtins of andere kopstukken van het clericalisme de gelegenheid zouden kunnen aangrijpen het bankroet van de Franse Revolutie te proclameren.⁷ Het is daarom des te opvallender, dat paus Leo XIII op verzoek van keizer Wilhelm II wel een vertegenwoordiger had gezonden, n.l. de bisschop van Fulda, die later vorstbisschop van Breslau en kardinaal werd, Mgr. G. Kopp (1837–1914). Hij werd terzijde gestaan door de bekende priester Franz Hitze.⁸

De Berlijnse conferentie liep op een grote mislukking uit. Er werd geen enkel besluit genomen en perspectieven voor de toekomst waren niet geopend.⁹

Kort na de Berlijnse conferentie verscheen de Encycliek *Rerum Novarum*. Voor Decurtins was de encycliek een aanmoediging om zijn streven naar een internationale regeling tot wettelijke bescherming van arbeiders voort te zetten. Als voorzitter van een commissie ter voorbereiding van een internationale arbeidsconferentie richtte hij een uitnodiging voor een dergelijke conferentie tot de arbeiders van alle landen „ohne Unterschied der politischen oder religiösen Richtung”.¹⁰

Deze eerste internationale arbeidsconferentie vond in Zürich van 23 tot 28 augustus 1897 plaats. Katholieken, protestanten en socialisten waren er bijeen om met elkaar over allerlei sociale problemen te spreken. Voor de eerste maal in de geschiedenis waren christenen en socialisten met hetzelfde doel bijeen. De priester Joseph Beck hield op indrukwekkende wijze het eerste referaat, dat vooral over de zondagsrust handelde.¹¹ Van Nederlandse zijde waren o.m. Schaepman en Nolens aanwezig. Beiden hadden daarvoor het vierde internationale Wetenschappelijke Congres van Katholieken bezocht.¹²

De opzet van het internationale congres in Zürich geleek veel op een soortgelijk congres, dat van 27 tot 30 september 1897 in Brussel plaats vond, in zover dat het in beide gevallen ging om gesprekken tussen privaatspersonen en niet om onderhandelingen tussen publiekrechtelijke instanties. Beide conferenties hadden de internationale arbeidswetgeving als centraal thema, maar de samenstelling der delegaties in Zürich was uitgebreider dan die in Brussel, waar in hoofdzaak Belgen, Duitsers en Fransen vertegenwoordigd waren.¹³ Bovendien waren op de conferentie in Zürich vertegenwoordigers van de arbeidersverenigingen en andere genodigden aanwezig, terwijl in Brussel hoofdzakelijk geleerden, sociaal-

politici en industriëlen aan het woord waren, die trachtten een principieel antwoord te vinden op de vraag of de staat zich met de arbeidsverhoudingen al dan niet moest bemoeien, uit de aard van de zaak derhalve een congres, dat men met Nolens „zeer onvruchtbaar” moest noemen.¹⁴ Nolens heeft ook aan het congres in Brussel deelgenomen.¹⁵ In Zürich en in Brussel werd de weg bereid voor de stichting van de *Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van Arbeiders*. Men zou zich kunnen afvragen, van wie nu eigenlijk het initiatief is uitgegaan. Nolens schijnt de eer van dat initiatief aan Decurtins c.s. te geven. In ieder geval kwam er in 1897 nog geen internationale organisatie tot stand. Wel was in vele landen de belangstelling gewekt.¹⁶

Eerst het jaar 1900 zou de beslissing brengen. In dat jaar vond te Parijs een arbeiderscongres plaats en daar deed de toenmalige Franse minister van Handel A. Millerand het concrete voorstel over te gaan tot oprichting van de Internationale Vereniging, een voorstel dat door de aanwezigen met bijval werd begroet.¹⁷

Nolens was in Parijs een der Nederlandse vertegenwoordigers en zo was hij nauw betrokken bij de voorbereidingen, die leidden tot de oprichting in 1900 van de *Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders* (L'Association internationale pour la protection légale des travailleurs).¹⁸ Daarom noemde Albert Thomas in zijn brief van 29 oktober 1931 aan Aalberse de toen kort tevoren overleden Nolens „un des artisans de la première heure de l'oeuvre de protection légale des travailleurs”.¹⁹

In Parijs werd duidelijk de voorkeur gegeven aan een particuliere zelfstandige vereniging boven een officieel bureau. De Internationale Vereniging was derhalve op de eerste plaats een organisatie van particulieren. Maar artikel 7 van de statuten bepaalde, dat de regeringen wel zouden worden uitgenodigd elk één afgevaardigde aan te wijzen, die in de vereniging dezelfde rechten zou hebben als de overige leden. Bij de bespreking van dit artikel deed zich een incident voor. Evenals bij de voorbereidingen voor de Haagse Vredesconferentie en ook later in 1905, in 1906 en in 1918 en volgende jaren werd de vraag gesteld, of de H. Stoel evenals de overige regeringen moest worden uitgenodigd. „Niet zonder enige heftigheid”, vertelde Nolens later, werd door enkele leden de vraag ontkennend beantwoord, maar de rapporteur, Mahaim uit Luik, en de voorzitter Von Berlepsch en vooral professor Jay uit Parijs stelden in het licht „dat hierbij

geen sprake was van staatkunde of godsdienst, maar van het arbeidersvraagstuk, tot de oplossing waarvan niet alleen de overige regeringen, maar ook de Heilige Stoel, en in 't bijzonder het gezag van Leo XIII" reeds zoveel had bijgedragen en in de toekomst nog zou kunnen bijdragen. Hierna werd de gestelde vraag bijna eenstemmig bevestigend beantwoord, zodat de H. Stoel in staat werd gesteld naar de komende conferenties van de vereniging een vertegenwoordiger te zenden.²⁰

Op 1 mei 1901 werd reeds het bureau van de Internationale Vereniging, die volgens de Parijse afspraken politiek en religieus strikt neutraal was, in Bazel geopend. De plechtige constituerende vergadering vond plaats op 27 en 28 september van hetzelfde jaar. De Nederlandse regering had A. S. Talma naar de conferentie afgevaardigd, die op de tweede vergadering de jonge vereniging namens zijn regering een subsidie van f 2000,— kon toezeggen. Er waren zevenendertig vertegenwoordigers uit zeven Westeuropese landen. Voor Nederland waren er behalve Talma, A. Kerdijk, W. A. H. Elink Schuurman, J. F. R. Roll en — bijna vanzelfsprekend — Nolens. Tot directeur van het bureau in Bazel werd Stephan Bauer (1865–1934) uit Bazel benoemd.

De afgevaardigden van de nieuwe organisatie waren vertegenwoordigers van de reeds gevormde nationale secties van de Internationale Vereniging. De Nederlandse sectie was gesticht op 23 februari 1901 door Kerdijk en Nolens. De laatste heeft zich vooral beziggehouden met het ontwerpen van de conceptstatuten en het concept-huishoudelijke reglement. Bij Koninklijk Besluit nr. 3/8 van 18 april 1901 werd de Vereniging goedgekeurd. In de statuten werd uitdrukkelijk vastgesteld, dat de Nederlandse vereniging tevens *een afdeling* was van de *Association internationale pour la protection légale des travailleurs*. De leden behoorden tot de meest uiteenlopende politieke richtingen. Van de katholieken zijn te noemen: Schaepman, Ariëns, Chr. Ruijs de Beerenbrouck, L. Regout en P. Aalberse. In de eerste jaren was A. Kerdijk voorzitter. Na diens overlijden in 1905 volgde Nolens hem als voorzitter op. Hij heeft deze functie tot 1926 bekleed. Vanaf 1908 was Nolens tegelijkertijd de afgevaardigde van de Nederlandse Regering, in plaats van A. Talma.

Met de socialist Tak had Nolens in de constituerende vergadering in Bazel zitting in de commissie, die zich o.m. met organisatorische problemen bezighield. Ook tijdens de conferenties van de volgende jaren nam Nolens actief deel aan de bijeenkomsten van diverse commissies. Zo was

hij in 1906 in Genève voorzitter van de Commissie Verzekering van de Buitenlandse Arbeiders. De commissie sprak zich uit voor een gelijke behandeling van binnen- en buitenlandse arbeiders bij eenzelfde prestatie en evenzeer in geval van invaliditeit en ziekte. Hij was toen tevens lid van de commissie die moest rapporteren over de giftige stoffen in fabrieken.²¹

De katholieke kerkelijke overheid volgde het werk van de neutrale vereniging, „een kooi met vogels van diverse pluimage”, aldus *Het Volk*²² met grote belangstelling, begrijpelijk als men bedenkt, wat er sinds 1880 aan internationale sociale activiteiten van katholieke zijde is uitgegaan. Op het congres van Bazel liet Paus Leo XIII zich vertegenwoordigen door graaf E. Soderini. Ook de pausen Pius X, Benedictus XV en Pius XI hebben zich ten aanzien van de Internationale Vereniging steeds positief opgesteld. Sinds 1920 was J. Beck pauselijk vertegenwoordiger.²³ Hoe belangrijk de pauselijk vertegenwoordiger werd geacht, bleek o.m. hieruit, dat A. Thomas als Directeur van het Internationale Arbeidsbureau Beck ook uitnodigde voor een geheime conferentie op 16 oktober 1922 in Genève, waar gesproken werd over de toekomst van de Internationale Sociale Organisaties. Nolens was daarbij eveneens aanwezig.²⁴

De vereniging heeft als niet-gouvernementele organisatie slechts aanbevelingen kunnen doen. En tot 1919 heeft zij dit niet zonder succes gedaan. Met name de Nederlandse regering schonk veel aandacht aan de aanbevelingen die zij van de Internationale Vereniging ontving. In het bijzonder dient hier melding te worden gemaakt van het grote gezag dat Talma en na hem Nolens, die vanaf 1908 als voorzitter van de Nederlandse sectie en als vertegenwoordiger van de Nederlandse regering aan de vergaderingen van de Internationale Vereniging deelnam, daar hadden.²⁵ Vooral de conferentie van 1905, die leidde tot de beroemde internationale conferentie van Bern in 1906, tijdens welke de eerste internationale sociale conventies door een aantal regeringen werden aanvaard, was van grote betekenis. We moeten een ogenblik stilstaan bij deze historisch zo belangrijke conferenties. Tussen 1900 en 1905 had de Internationale Vereniging al enkele malen vergaderd. Steeds waren naast de vertegenwoordigers van de nationale secties ook enkele regeringsvertegenwoordigers aanwezig, maar het karakter van de bijeenkomsten bleef zuiver particulier. In Bazel en in Keulen had men zich beziggehouden met de vragen welke economische ondernemingen of welke onderdelen van de organisatie van de in-

dustriële arbeid zich het meest leenden voor de uitwerking van algemene (d.w.z. internationale) afspraken. Zo was er op gewezen dat op de eerste plaats die economische ondernemingen schadelijk waren, die fosfor gebruikten en die loodwit fabriceerden. Er was gesproken over de nacht-arbeid van vrouwen. Op de jaarlijkse bijeenkomst in Bazel in 1903 werd besloten de Bondsraad in Zwitserland te verzoeken een internationale conferentie bijeen te roepen. Op deze conferentie zou dan een conventie tot stand moeten komen, waarbij nachtarbeid door vrouwen en het gebruik van witte fosfor voor het vervaardigen van lucifers verboden zouden worden. De Bondsraad ging op het verzoek van de Internationale Vereniging in en verzond op 30 december 1904 uitnodigingen voor een dergelijke bijeenkomst aan de regeringen van de West-Europese landen.²⁶

De H. Stoel werd niet uitgenodigd. Over deze niet-uitnodiging van een vertegenwoordiger van het Vaticaan is heel veel te doen geweest, zelfs al enige maanden voordat de Zwitserse regering haar nota aan de verschillende landen verzond.

De *Basler Zeitung* wees een uitnodiging van de pauselijke vertegenwoordigers af o.m. met een verwijzing naar de gebeurtenissen rondom de Haagse Vredesconferentie. Het blad meende, dat in de Internationale Vereniging gedelegeerden van specifieke katholieke en sociaal-democratische richting te veel „dass grosse Wort” voerden. Vooral viel het op, hoezeer Zwitserse katholieken en sociaal-democraten een stempel op de Internationale Vereniging drukten. En nu had, aldus het blad, de Directeur van het Bureau van de Internationale Vereniging het gewaagd de regeringen van Frankrijk en Italië te tarten door de Bondsraad te verzoeken de uitnodiging ook tot de H. Stoel te richten. En hij werd daarbij gesteund door de socialist H. Scherrer, ondanks het feit, dat eerbied voor kerkelijke instellingen niet in de sociaal-democratische katechismus te vinden was! Volgens het blad zouden Frankrijk en Italië zeker niet naar de conferentie komen, als de Paus een vertegenwoordiger naar Bern zond.²⁷

Het artikel in de *Basler Zeitung* (ook andere Zwitserse kranten hielden zich uitvoerig met de zaak bezig) leidde tot een drukke briefwisseling tussen de leden van de Internationale Vereniging. De Bazelse advocaat E. Feigenwinter en Decurtins wilden zowel in als buiten het parlement acties ondernemen om de Zwitserse regering er toe te brengen alsnog de H. Stoel uit te nodigen. Python vroeg aan Millerand er voor te zorgen, dat Frankrijk zijn

afwijzende houding zou laten varen, waarop de Franse oud-minister hem duidelijk zou hebben weten te maken, dat men niet in Parijs de duivel moest zoeken maar in Bern. Katholieke leden van de Internationale Vereniging, onder wie Trimborn en Nolens, werden uitgenodigd in een brief bij de Zwitserse Regering er op aan te dringen op haar toen reeds genomen besluit terug te komen. Decurtins stelde zelfs voor, dat de katholieke leden van de Internationale Vereniging uit protest zich zouden afscheiden van hun vereniging en een eigen internationale sociale organisatie zouden opbouwen. Pieper wist Feigenwinter ervan te overtuigen, dat niet de Internationale Vereniging, doch de Zwitserse regering de schuldige was en dat daarom een boycot van de Internationale Vereniging door de katholieken niet gerechtvaardigd was en bovendien schadelijk voor de katholieke sociale actie zou zijn. In een uitvoerig schrijven aan Decurtins d.d. 24 april 1905 zette kardinaal Merry del Val uiteen op welke gronden hij meende, dat een niet-uitnodiging van de H. Stoel in geen enkel opzicht gerechtvaardigd was. Hij hoopte, dat de katholieke volksvertegenwoordigers daarom het regeringsstandpunt zouden blijven bestrijden. Decurtins moest de pauselijke staatssecretaris echter antwoorden, dat een tussenkomst in het Parlement geen zin meer had, ook al zag hij in de niet-uitnodiging van de H. Stoel een bewijs van het voortduren van de Kulturkampf in Zwitserland.²⁸

Protesten hielpen niet. De Zwitserse regering bleef bij haar besluit de H. Stoel niet uit te nodigen en zo begon op 8 mei zonder deelname van de H. Stoel de internationale adviserende particuliere conferentie. In feite ging het hier om een voorbereidende conferentie. Op 16 mei 1905 werden twee teksten aanvaard nl. *Bases d'une convention internationale sur l'interdiction du travail de nuit des femmes employées dans l'industrie* en de *Bases d'une convention internationale sur l'interdiction de l'emploi du phosphore blanc (jaune) dans l'industrie des allumettes*. De 51 afgevaardigden verzochten de Bondsraad de beide ontwerp-conventies langs diplomatieke wegen onder de aandacht van de regeringen, die vertegenwoordigers hadden gezonden, te brengen, hetgeen gebeurde in een officiële nota van 26 juni 1905.²⁹

Het moet voor Decurtins, Beck, Fontaine, Scherrer, Nolens en zoveel andere voorvechters van de Internationale Vereniging voor Wettelijke Bescherming van de Arbeiders een grote vreugde geweest zijn, toen eindelijk op 17 september de eerste werkelijke diplomatieke internationale

arbeidsconferentie een aanvang nam. De Nederlandse regering had als haar afgevaardigde aangewezen Regout en de Nederlandse gezant in Bern A. F. L. graaf van Rechten Limpurg.³⁰

Op de conferentie van Bern werden de twee internationale voorgestelde conventies betreffende het verbod van nachtarbeid door vrouwen in de industrie en een tot verbod van het gebruik van witte (gele) fosfor in de luciferfabrieken aanvaard.³¹

Terecht heeft Nolens deze conventie beschouwd als een „praktisch en tastbaar resultaat” van de werkzaamheden van de Internationale Vereniging tot wettelijke bescherming van de arbeiders. De initiatieven tot de Berner Conferentie waren immers uitgegaan van de Internationale Vereniging. In 1913 waren nieuwe traktaten in voorbereiding doch de voor 1914 uitgeschreven diplomatieke conferentie kon door het uitbreken van de oorlog geen doorgang vinden.³²

Tijdens de Eerste Wereldoorlog lag het werk van de Internationale Vereniging niet stil. Zo bleef het bulletin van de Vereniging verschijnen.³³ Bovendien verstomde de roep om internationale sociale wetgeving niet. Zowel in Leeds als in Bern vonden internationale congressen plaats, tijdens welke eisen voor internationale wetgeving gesteld werden. „Het uitgangspunt was, zo schreef Nolens later, dat er zou komen een zelfstandig regerend en toezichhoudend instituut, een soort wereldparlement, dat zou vaststellen een boven-statelijk minimum-recht voor de arbeidersbescherming, m.a.w. de besluiten, die in dat door deze conferenties bedoelde wereldparlement zouden worden genomen, zouden daardoor reeds voor de verschillende staten bindende kracht hebben.”³⁴

De Internationale Vereniging richtte na de conferentie van Bern in 1917 tot de Zwitserse Bondsraad het verzoek stappen te ondernemen om de grondslag van de internationale arbeidersbescherming in een komend vredestraktaat te doen opnemen.³⁵

Inderdaad werd in Versailles het besluit genomen de Internationale Arbeidsorganisatie in het leven te roepen, zodat met recht de mannen van de Internationale Vereniging tot wettelijke bescherming van de arbeiders beschouwd kunnen worden als de wegbereiders van de Geneefse Organisatie, welke thans op het terrein van de sociale wetgeving in de hele wereld zo’n machtige invloed uitoefent.³⁶

Naast de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Ar-

beiders bestonden nog twee internationale organisaties, waarin Nolens een belangrijke rol speelde, nl. het in 1889 opgericht *Comité permanent des assurances sociales*, in 1908 definitief omgezet in de *Association internationales des assurances sociales*³⁷, en de *Internationale Vereniging tegen de Werkloosheid*.

Het probleem van de werkloosheid heeft Nolens steeds in het bijzonder bezig gehouden. Hij heeft daarover meer dan eens geschreven. In zijn inaugurale rede in Amsterdam verdedigde Nolens de stelling, dat er voor ieder mens gelegenheid moest bestaan tot werken, maar waar „door de menselijke onvolmaaktheid ook wegens het ingewikkeld voortbrengingssysteem van deze tijd” de gelegenheid niet bestond, moest worden voorzien in de behoefte van hen, die geen arbeid konden vinden. Werklozensteun was voor hem geen vorm van caritas, maar een vorm van recht.³⁸ Toen Nolens zijn inaugurale rede uitsprak, was hij reeds bestuurslid van de pas opgerichte *Nationale Vereniging tegen de Werkloosheid*.³⁹ In het begin van het jaar 1909 namen enige vooraanstaande figuren in Parijs het initiatief tot het bijeenroepen van een internationale conferentie ter bestudering van het vraagstuk van de bestrijding van de werkloosheid. Onder hen bevonden zich Arthur Fontaine, directeur aan het ministerie van Arbeid en van Sociale Voorzorg, de rechtsgeleerde Max Lazard en Louis Varlez, president van de *Fonds du chômage de l'agglomération gauloise*, drie mannen, wier namen nauw verbonden zijn met de organisaties, die zich tussen 1900 en 1930 met het vraagstuk van de internationale sociale wetgeving bezighielden. In Milaan had in 1906 reeds een dergelijke conferentie plaats gehad welke toen voor iedereen toegankelijk was en waaraan ook Nolens had deelgenomen als afgevaardigde van de Nederlandse regering.⁴⁰

In Milaan werd o.a. de vraag gesteld door welke systemen en binnen welke grenzen de vormen van verzekering en voorzorg zouden kunnen en moeten vervangen en aanvullen de functie van weldadigheid en van de openbare bijstand met de hulp van instellingen, die op dat moment die functies vervullen. M.a.w. men wilde in plaats van armenzorg via verzekeringen en sociale voorzorg noodlijdenden te hulp komen. De overheid, zo werd op die conferentie betoogd, had niet alleen te zorgen voor de arm-lastigen, maar ook voor hen die niet aan het arbeidsproces konden deelnemen. Op dat congres presideerde Nolens een der zittingen gewijd aan gelijke rechten op bijstand en verzekering voor de bewoners van het eigen

land en vreemdelingen. Opvallend was Nolens' uitspraak aan het einde van deze zitting: „Il y faut de l'activité sociale, mais sur les bases de l'activité individuelle qui est le premier élément de toute activité sociale.”

Op 15 mei 1909 richtten de Parijse initiatiefnemers een oproep tot ongeveer 250 personen, „de toutes nationalités, connues pour leur compétence en matière de lutte contre le chômage”. In deze oproep werd gesteld, dat de te houden conferentie een voortzetting zou zijn van de conferentie van 1906. Op de conferentie zou het gaan om een wetenschappelijke benadering van de werkloosheid, de middelen om haar te bestrijden of de middelen om de funeste gevolgen ervan te „verzachten” door verzekering, bijstand enz.⁴¹

Onder voorzitterschap van de oud-minister Millerand vond een voorbereidende bijeenkomst plaats op 3 juli 1909. Van Nederlandse zijde namen daaraan o.a. deel Nolens, Ph. Falkenburg, directeur van het bureau van de statistiek te Amsterdam en H. W. Methorst (1868–1955), vanaf de oprichting in 1899 verbonden aan het Centraal Bureau voor de Statistiek, waarvan hij in 1906 directeur was geworden, een man, die vermaardheid kreeg op het gebied van de internationale statistiek.

Tijdens deze bijeenkomst werd van Duitse zijde voorgesteld, dat er géén aparte organisatie ter bestrijding van de werkloosheid zou worden gesticht, doch dat een werkloosheidsorganisatie zou worden opgenomen „au sein de l'association Internationale pour la Protection légale des travailleurs”. Nolens bleek het daarmee niet eens te zijn. Als men dit plan zou willen uitvoeren, zou het te lang kunnen duren voordat er iets werd gedaan. Op voorstel van Falkenburg werd daarna besloten de conferentie geheel onafhankelijk te houden van welke organisatie ook.⁴²

Vervolgens werd een internationaal organisatiecomité in het leven geroepen. Van de Nederlandse sectie werd Nolens voorzitter.⁴³

Op 19 november 1909 werd het bestuur van de conferentie gevormd. Léon Bourgeois werd president. Nolens werd benoemd tot één der vice-presidenten. Falkenburg werd uitgenodigd te rapporteren over verzekering tegen werkloosheid.⁴⁴ De conferentie over de werkloosheid vond in Parijs van 18 tot 21 september 1910 plaats. De Nederlandse regering was niet vertegenwoordigd. Wel hadden enkele gemeenten (Arnhem, Bussum, Delft, Leeuwarden en Maastricht) afgevaardigden gezonden. Nolens presideerde de zitting, gewijd aan de verzekering tegen de werkloosheid, en was lid van de commissie die een permanent comité ter bestrijding van

de werkloosheid in het leven moest roepen.⁴⁵ Aan het einde van de conferentie werd overgegaan tot de stichting van de *Internationale Vereniging tegen de Werkloosheid*. In het bestuur werd voor Nederland o.m. Nolens gekozen. Gent werd de zetel van de nieuwe organisatie.⁴⁶

Ofschoon verschillende arbeidersorganisaties zich met het vraagstuk van de werkloosheid bezighielden, had de Nederlandse regering tot de oplossing ervan nog maar weinig bijgedragen.⁴⁷ Sinds de oprichting van de *Internationale Vereniging tegen de Werkloosheid* kreeg het werkloosheidsvraagstuk de volle aandacht van Nolens als onderdeel van de sociale politiek, ook vanuit nationaal standpunt gezien. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij lid van de uitvoerende commissie van het *Nationaal Steuncomité*. Hij was reeds lid van de *Werkloosheidsraad*, welke in 1916 een commissie instelde om te rapporteren over de vraag, hoe de regeling voor de werkloosheidsverzekering in Nederland zou moeten zijn. Het rapport van deze commissie, waarvan ook Nolens weer lid was, leidde tot het *Werkloosheidsbesluit* van 1917. In dit besluit was een bepaling opgenomen, dat voorzorg in de instelling van een *Rijkscommissie van Advies voor de Werkloosheidsverzekering*. Op voordracht van Lely werd Nolens benoemd tot voorzitter van die commissie. Men vraagt zich af, hoe Nolens in staat was al die functies als lid of als voorzitter van alle mogelijke commissies en organisaties te vervullen. Hij verzuimde vergaderingen alleen, wanneer hij in het buitenland was of wanneer toevalligerwijze twee vergaderingen gelijktijdig plaats vonden. De 173 vergaderingen van de *Rijkscommissie van Advies voor de Werkloosheidsverzekering*, die gehouden werden vanaf 1917 tot 1930, heeft hij bijna alle gepresideerd. Het was vooral aan hem te danken, dat de adviezen van deze *Rijkscommissie* ook werden opgevolgd. Daarnaast werd Nolens in 1917 nog voorzitter van de *Nederlandse Werkloosheidsraad*, in 1922 voorzitter van de *Commissie van Advies voor de Werkverschaffing* en in 1926 voorzitter van de *Rijkscommissie Werkverruiming*, welke in de plaats van de commissie voor de werkverschaffing kwam.⁴⁸

De *Werkloosheidsraad* hield zich aanvankelijk bezig met de bestrijding van de buitengewone werkloosheid. Toen Nolens voorzitter werd, kwam echter geleidelijk de klemtoon te vallen op het vraagstuk van de normale werkloosheid. Nolens legde de nadruk op het bevorderen van de normale arbeidsgelegenheid.⁴⁹ Naarmate de economische toestand in de wereld slechter werd, toonde Nolens zich vooral bezorgd over het feit, dat

mensen van middelbare leeftijd door werkloosheid getroffen werden. Hij opperde toen het in 1929 nog nieuwe idee deze mensen de gelegenheid tot omscholing te geven.⁵⁰ Als belangrijk hulpmiddel ter bestrijding van de werkloosheid zag hij de verbetering van het technisch onderwijs. Dat er in Nederland verhoudingsgewijs minder werkloosheid was dan in andere westerse landen, was volgens hem te danken „aan de voortreffelijke opleiding aan onze Technische Hogeschool” (sc. van Delft).⁵¹

Bij alle activiteiten op dit gebied hebben bij Nolens steeds twee principes voorop gestaan. Vooreerst meende hij, dat de beste remedie om de werkloosheid te voorkomen was de normale werkgelegenheid zo veel mogelijk te vergroten, een standpunt dat ook een der grondslagen vormde van zijn activiteiten op het gebied van het mijnwezen. Vervolgens kwam hij op voor een zo spoedig mogelijke wettelijke regeling van de werkloosheidsverzekering.

De derde internationale organisatie, waarin Nolens naar voren trad was de reeds genoemde *Association internationale des assurances sociales*. Van het Nederlandse comité voor sociale verzekering trad hij jarenlang op als voorzitter. In die hoedanigheid werd hij voorzitter van de commissie van voorbereiding en voorzitter van het Nederlands Regulingscomité van het negende internationale congres voor sociale verzekering welke van 6 tot 8 september 1910 in 's-Gravenhage plaats vond.⁵²

Door haar doelstellingen verschilden de drie internationale organisaties, die in dit hoofdstuk besproken zijn, niet zo erg veel van elkaar. Daarom vond in september 1912 een sociale week in Zürich plaats, waaraan vertegenwoordigers van de drie organisaties deelnamen. Er werd besloten wegen te zoeken om te geraken tot wat de toenmalige voorzitter van de *Association internationale des assurances sociales*, Léon Bourgeois, noemde een *Organisation de la prévoyance sociale*. De Eerste Wereldoorlog hield echter de uitvoering van dit plan tegen.⁵³

De verhoudingen tussen de regeringen en de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van Arbeiders kwamen geheel anders te liggen, toen in 1919 de *Internationale Arbeidsorganisatie* in het leven werd geroepen. Nolens meende, dat de Internationale Arbeidsorganisatie het initiatief moest nemen om met de Internationale Vereniging tot een gesprek te komen. Wat moest er in de toekomst met de Vereniging

gebeuren? Moest er wellicht gesproken worden over een taakverdeling? In ieder geval, zo schreef Nolens aan Bauer, moest de Internationale Vereniging voorlopig blijven bestaan.⁵⁴

Op 6 en 7 juli 1920 vond in Bazel een conferentie plaats, welke gewijd was aan de vraag, of de Internationale Vereniging moest worden opgeheven. Besloten werd de Vereniging te laten voortbestaan „met het aanbrengen van enkele veranderingen, die door de wijziging der omstandigheden noodzakelijk waren geworden”. Terecht, volgens Nolens, omdat het niet verstandig zou zijn geweest, „de bestaande, nuttig werkende en veel invloed ten goede uitoefenende vereniging” op te heffen voor een instituut, waarvan het nog tamelijk onzeker was, in welke mate het op den duur zou slagen. Bovendien waren in de internationale vereniging landen vertegenwoordigd die op dat ogenblik niet bij de Volkenbond waren aangesloten. De leden van de Internationale Vereniging, zo betoogde de voorzichtige Nolens, hadden bewezen, dat zij redelijke en bedaarde voorstanders van de wettelijke bescherming van de arbeiders waren. Maar zouden belanghebbende groepen in de Internationale Arbeidsorganisatie niet onevenredige invloed kunnen uitoefenen om b.v. belangrijke punten van de agenda afgevoerd te krijgen? Verder was te overwegen, dat een dergelijk officieel instituut ook wel aanvulling en steun nodig had van het particulier initiatief. Nolens die in voortdurend contact stond met Bauer, wilde in 1920 dus geen opheffing van de internationale vereniging, wel samenwerking van de vereniging met de Internationale Arbeidsorganisatie. Bereidheid tot samenwerking was er al. Want het bureau van de internationale vereniging was reeds „met zijn 20-jarige gegevens en bibliotheek” van Bazel naar Genève overgebracht.⁵⁵

Aanvankelijk heeft men in de kringen van de Internationale Arbeidsorganisatie gepleit voor het voortbestaan van de internationale vereniging. Albert Thomas onderhield zelfs nauwe betrekkingen met de drie sociale internationale organisaties. In het najaar van 1922 zouden er drie belangrijke conferenties in Genève plaats vinden: Vooreerst van 12 tot 14 oktober zou de 10e algemene vergadering van de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van Arbeiders worden gehouden; op 18 oktober zou de jaarlijkse internationale arbeidsconferentie aanvangen en tenslotte zou de Internationale Vereniging tegen de werkloosheid in vergadering bijeen komen.

De conferenties vielen in een uitzonderlijk moeilijke periode. De eco-

nomische situatie in Europa was dermate zorgwekkend, dat het sociale élan van de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog verflauwde. Albert Thomas vroeg zich af, of het nu, in oktober 1922, niet gewenst was bepaalde persoonlijkheden uit te nodigen tot een niet-officiële intieme bijeenkomst om met elkaar na te gaan wat gedaan zou kunnen worden om opnieuw de aandacht van de publieke opinie te vestigen op de grote sociale problemen waarvan de oplossing meer dan ooit onmisbaar voor de vrede van de wereld was. Paul Devinat deelde dit mee in een brief aan Nolens (en anderen). Hij voegde er aan toe, dat voor die vergadering mensen uitgenodigd werden, die verlangden de activiteiten gericht op sociale hervormingen van voor de oorlog voort te zetten.⁵⁶ Inderdaad vond de bedoelde conferentie op 16 oktober 1922 in het stadhuis te Genève plaats. Onder de deelnemers bevonden zich Albert Thomas, Nolens, de secretaris-generaal van de *Association internationale pour la lutte contre le chômage*, de Fransman Boissard, de Duitser Joos, de Nederlanders Oudegeest en Serrarens, Max Lazard en als „envoyé du Saint-Siège”, J. Beck.

Sprekend over de geestelijke, morele en materiële krachten voor een heropleving van de sociale beweging noemde Albert Thomas, een overtuigd socialist, de Kerk een van de morele krachten. Nolens toonde zich voldaan over het feit, dat men het geloof in de sociale vooruitgang wilde doen herleven en dat men het nodig achtte voor deze grote taak de hulp van de Kerk te verkrijgen. *Rerum Novarum* bevatte een volledige uiteenzetting van de rechten en plichten zowel van werkgevers als van werknemers. Letterlijk verklaarde hij vervolgens: „La grande supériorité morale de l'Eglise vient de ce qu'elle ne se borne pas à reconnaître la solidarité qui doit exister à l'intérieur des groupements professionnels, mais qu'elle affirme celle d'organismes plus vastes et notamment celle qui unit les deux grandes classes de la production.” Ongetwijfeld heeft hij bij deze woorden zowel aan de Internationale Arbeidsorganisatie als aan de Internationale Vereniging gedacht. Uit het verslag van deze besloten bijeenkomst blijkt, dat niemand (ook Nolens niet) op dat moment sprak over een opheffing van de drie sociale organisaties. Albert Thomas hechtte grote waarde aan het congres dat de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders in 1923 voornemens was te organiseren en waaraan Nolens, naar zijn verwachting, zeker zou deelnemen. Hij liet dit via Devinat aan Nolens weten in een brief, waarin hij hem dankte voor

zijn aanwezigheid op de besloten vergadering in Genève: „la marque de l'interrêt que vous avez toujours témoigné pour les questions sociales”.⁵⁷ Uit die brief zou men kunnen concluderen, dat nauwelijks aan de opheffing van de drie internationale sociale organisaties werd gedacht. Toch werd er toen al gesproken zoal niet over opheffing dan toch over reconstructie van de organisaties. De secretaris van de Nederlandse Vereniging tot bestrijding van de werkloosheid, J. Gerritsz correspondeerde reeds vóór 16 oktober over deze materie met Nolens en Albert Thomas.⁵⁸ Enerzijds waren er die deze organisatie overbodig vonden, omdat de Internationale Arbeidsorganisatie, die gevormd werd door regerings-vertegenwoordigers, werkgevers en werknemers, beter in staat zou zijn tot internationale afspraken ter bescherming van de arbeiders te komen, anderzijds vroeg bv. Varlez zich af of de eenvoudige formule „wettelijke bescherming van arbeiders” wel bruikbaar was, daar het dubieus was of de arbeiders in de nieuwe tijd nog prijs stelden op „patronage” of „bescherming” in de strikte zin van het woord. De publieke opinie zou hiervoor zeker niet warm lopen.⁵⁹

Nolens vreesde op dat moment, dat een poging tot samensmelting der organisaties het voortbestaan van de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming der Arbeiders, „la seule qui fonctionne”, in gevaar zou brengen. Hij vond het probleem kennelijk zo belangrijk, dat hij zijn mening in een uitvoerige brief, die hij persoonlijk aan Varlez schreef, uiteenzette. Hij wilde laten bestaan wat er was, „unifier et simplifier plutôt que multiplier et compliquer”, en pas praten over fusie als de internationale verenigingen, die tijdens de oorlog 1914–1918 hun werkzaamheden gedeeltelijk hadden moeten staken, weer volop actief waren.⁶⁰

Toch is op den duur de belangstelling voor de drie internationale organisaties bij Nolens en vele anderen sterk verminderd. In september 1925 kwamen afgevaardigden van de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders en van de Internationale Vereniging tot bestrijding van de Werkloosheid in Bern bijeen. Daar werd besloten beide organisaties onder te brengen in een *Internationale Vereniging voor Sociale Vooruitgang*. A. Boissard werd daarvan secretaris-generaal en Bauer directeur van het wetenschappelijk bureau. Bij acclamatie werd Nolens tot lid van het ere-comité gekozen, maar deze liet Boissard in een kort briefje weten, dat hij onder geen beding „de onderscheiding” wilde aanvaarden. De waardering van de nieuwe Internatio-

nale Vereniging voor Sociale Vooruitgang voor Nolens is echter gebleven. Na de redevoering, die Nolens als voorzitter van de internationale arbeidsconferentie in juni 1926 bij de opening van het *Palais du Travail* in Genève hield, sprak het dagelijks bestuur van de vereniging in een brief van 22 juni 1926 haar grote bewondering voor Nolens uit.⁶¹

Op 8 mei 1926 werd de Nederlandse Vereniging tot Wettelijke Bescherming der Arbeiders opgeheven. Aan de activiteiten van Nolens in de drie internationale organisaties kwam toen een einde en hij dacht er niet over, op welke wijze dan ook, mede te werken aan de nieuwe internationale vereniging. „Haar program was mij te vaag” vertelde hij later aan P. Kasteel.⁶² Zijn internationale activiteiten waren toen reeds geheel gericht op de Internationale Arbeidsorganisatie.

Nolens en de Internationale Arbeidsorganisatie.
De conferenties van Washington en Genua.
Kritiek van Nolens op de Internationale Arbeids-
organisatie. De ratificatie van de conventies.
De Derde Internationale Arbeidsconferentie.
Nolens en Albert Thomas.

Nog voordat op 28 juni 1919 in de Spiegelzaal van Versailles de vrede tussen Duitsland en de geallieerden werd gesloten, hadden de onderhandelaars een commissie ingesteld voor internationale arbeidswetgeving onder voorzitterschap van de Amerikaan Samuel Gompers.¹ Van deze commissie maakten o.a. deel uit Mahaim, Fontaine, Barnes en de bekende Franse vakbondsleider Léon Jouhaux.² In de commissie zaten alleen vertegenwoordigers van de landen, die de oorlog hadden gewonnen, zodat Zwitserland, Nederland en de Skandinavische landen aan haar werk geen deel hadden, terwijl zoals Barnes erkende, de publieke opinie voor de internationale regeling van de arbeid rijp was gemaakt juist door propagandisten uit Zwitserland, Nederland, België en de Skandinavische landen. Barnes voegde daaraan toe, dat onder de prominente figuren onder hen vooral moesten worden genoemd: Nolens en Mahaim.³

Nadat op 11 april 1919 besloten was, dat in het kader van de Volkenbond de Internationale Organisatie in het leven zou worden geroepen, werd op 14 april 1919 een internationaal comité gevormd tot voorbereiding van de eerste internationale arbeidsconferentie. Dit comité zag zich terstond voor een tweevoudig probleem gesteld. Kon men de neutrale staten voor de eerste conferentie, die in Washington zou plaatsvinden, uitnodigen en wat moest men met Duitsland en Oostenrijk doen? De eerste vraag werd al direct actueel. De Zwitserse Nationale Raad vroeg te kunnen meewerken aan het voorgenomen werk, daar Zwitserland zich altijd intensief had beziggehouden met het probleem van de internationale arbeidswetgeving.⁴

Besloten werd, dat de neutrale landen zouden worden uitgenodigd deel

te nemen aan het werk, maar over de toelating van Duitsland en Oostenrijk viel eerst op 30 oktober 1919 een beslissing.⁵ Aalberse, als minister van Arbeid, werd op 20 mei 1919 in kennis gesteld van de voorbereidingen om te komen tot een internationale arbeidsconferentie, hoewel ons land pas op 9 maart 1920 officieel toetrad tot de Volkenbond en tot de Internationale Arbeidsorganisatie.⁶

Het comité van voorbereiding kon dank zij Aalberse steunen op de volle sympathie van de Nederlandse regering.⁷ Nu Nederland betrokken was bij het werk van de op te richten Internationale Arbeidsorganisatie, was de vraag, welke personen de Nederlandse delegatie naar de eerste conferentie, zouden moeten vormen. Iedere delegatie zou bestaan uit twee regeringsvertegenwoordigers, één vertegenwoordiger van de werknemersorganisatie en één van de werkgeversorganisatie. Iedere gedelegeerde kan zich door technische adviseurs laten vergezellen. Het was de taak van de minister van Arbeid de Nederlandse delegatie voor Washington samen te stellen. Het was voor hem nauwelijks een vraag, wie de eerste regeringsgedelegeerde zou moeten worden. Niemand zou deze taak beter op zich kunnen nemen dan Nolens. „Toen ik hem (sc. Nolens) polste”, zo schreef Aalberse, „zei hij doodleuk: Ja ik meen, dat ik zowat de aangewezen persoon daarvoor ben!”⁸ Bij Koninklijk Besluit nr. 25 van oktober 1919 werd Nolens benoemd tot „afgevaardigde der Nederlandse regering, tevens voorzitter der afvaardiging” naar de Eerste Internationale Arbeidsconferentie, die te Washington onder voorzitterschap van de Amerikaan W. B. Wilson zou aanvangen. Nolens bleef de leider van de Nederlandse delegatie naar de jaarlijkse Internationale Arbeidsconferenties *tot aan zijn dood*. Bij hetzelfde K.B. werden benoemd G. J. van Thienen als tweede regeringsafgevaardigde, tevens secretaris, J. A. E. Verkade uit Zaandam als vertegenwoordiger van de werkgevers en als vertegenwoordiger van de werknemers J. Oudegeest, van wie Phelan schreef, dat hij „hiding an uncommon shrewdness behind broken English and a twinkling sense of humour” zich weldra een der leiders toonde van de arbeidersgroep.⁹

Nolens vertrok op 10 oktober 1919 naar Washington. Een week tevoren had hij aan zijn broer Jean geschreven: „De reis zal wel enkele weken duren en ze is duur! Maar vadertje staat is er goed voor . . . Kunt ge me enkele honderden guldens voorschieten, omdat ik me wat ruimer moet

kunnen bewegen.” Jean zond zijn broer per kerende post een bedrag van duizend gulden.¹⁰

De eerste internationale arbeidsconferentie nam op 29 oktober een aanvang. De algemene vergaderingen vonden plaats in de feestzaal van het Paleis van de Panamerikaanse Unie waarvan de bouw mogelijk was gemaakt door belangrijke financiële steun van Andrew Carnegie. Het merkwaardige feit deed zich voor, dat de conferentie, overeenkomstig de afspraken tijdens de vredesonderhandelingen gemaakt, door de regering van de Verenigde Staten was voorbereid en daarom moest zij de voorzitter aanwijzen, terwijl zij reeds had laten weten geen lid van de Volkenbond en derhalve ook niet van de Internationale Arbeidsorganisatie te zullen worden, vooral tengevolge van het verzet in kringen van werkgevers en werknemers. Niet zonder moeite vond de Amerikaanse regering W. B. Wilson, secretaris van de Arbeid van de Verenigde Staten, bereid het presidium van de conferentie op zich te nemen.¹¹

Reeds in de eerste dagen van de conferentie in Washington maakte Nolens „grote indruk” en de socialist Oudegeest schreef vanuit Washington in *Het Volk*, dat de regeringsgedelegeerden „meestal onder aanvoering van de heer Nolens” de zijde der arbeiders kozen, en dat met Fontaine en Mahaim op de conferentie Nolens „de leiding en grote invloed” had.¹²

Dat Nolens inderdaad in Washington en later in Genua en Genève een bijzondere plaats heeft ingenomen, blijkt wel hieruit, dat nu nog op het Internationaal Arbeidsbureau in Genève Nolens en Albert Thomas beschouwd worden als de grootste mannen van de organisatie. Maar, zo schreef Aalberse eens, „s’il y a conquis une place en vue, ce n’est pas que lui-même se soit imposé, mais ce sont ses grandes capacités et son âpre travail qui l’ont imposé, pour ainsi dire, malgré lui”.¹³

Het is niet overdreven te stellen, dat Nolens zijn goede naam in de Internationale Arbeidsorganisatie vooral te danken heeft aan de omstandigheid, dat hij, naar men wist, had behoord tot de actiefste leden van de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders.¹⁴

Al spoedig kreeg Nolens een reputatie van gestrengheid.¹⁵ Deze reputatie had hij o.m. te danken aan zijn eerste optreden op 29 oktober tijdens een debat over reglementen en aanvangstijden van de zittingen. Het zag er naar uit, dat het debat te uitvoerig zou worden. Nolens richtte toen tot de afgevaardigden het verzoek: Laten wij onze tijd niet met bijkomstigheden

verliezen en zo snel mogelijk overgaan tot de bespreking van belangrijke problemen. En laten we morgen wat vroeger beginnen dan vandaag. We bestuderen dan een uitstekend rapport van Fontaine „en faisant un peu de travail de nuit comme nous y sommes habitués nous-mêmes”. Deze woorden lieten aan duidelijkheid niets te wensen over. Nolens was niet gekomen om te praten maar om te werken, desnoods 's nachts.¹⁶ Overigens betekende dit niet, dat hij de reglementen bagatelliseerde. Herhaaldelijk was juist hij het, die opkwam voor een strikte naleving van de reglementen.

Gestrenghed ging echter bij Nolens met strikte rechtvaardigheid gepaard, zoals bleek tijdens de discussies over de toelating van Duitsland en Oostenrijk tot de conferentie. Nog op 30 oktober diende Arthur Fontaine als voorzitter van de commissie van voorbereiding in een motie het voorstel in beide landen als gelijkwaardige partners aan de conferentie te laten deelnemen. Nolens was de eerste die naar aanleiding van deze motie het woord voerde. Kort en duidelijk verklaarde hij de motie te ondersteunen, daar zij in overeenstemming was met de besluiten van de geallieerde en geassocieerde machten. Er ontstond een uitvoerige discussie: de Fransman Louis Guérin, werkgeversafgevaardigde, verklaarde het wel met Nolens eens te zijn, maar Duitsland en Oostenrijk pas na de conferentie van Washington tot de organisatie te willen toelaten. Nolens vond de gehele discussie overbodig en vroeg de voorzitter voor de eerste maal artikel 14 van het reglement van orde toe te passen. Hij stelde voor de discussie te sluiten en de motie van Fontaine te aanvaarden. Toen de voorzitter vroeg of Nolens door zijn voorstel beoogde de discussie te doen sluiten, antwoordde deze: „Vanzelfsprekend! Ik stel dit zeer positief voor!” Het voorstel van Nolens werd toen in stemming gebracht en met 65 tegen 10 stemmen aangenomen.¹⁷

Daarmee was tevens beslist, dat Duitsland en Oostenrijk tot de conferentie toe gelaten zouden worden, zeer tot voldoening vooral van de Duitse Arbeidersorganisaties. Door allerlei omstandigheden konden de Duitse en Oostenrijkse delegaties niet tijdig naar Washington vertrekken om tenminste een deel van de conferentie nog bij te wonen.¹⁸

Een van de belangrijkste kwesties, die overeenkomstig de afspraken van de commissie van voorbereiding in Washington behandeld moest worden, betrof de arbeidsduur, een kwestie, welke o.m. in Nederland na

jarenlange discussies een oplossing had gevonden in de Arbeidswet 1919 (Wet-Aalberse), door de Tweede Kamer op 11 juli 1919 en op 31 oktober 1919, juist vóórdat de kwestie van de achturige werkdag in Washington aanhangig zou worden gemaakt, ook door de Eerste Kamer aanvaard.¹⁹

De discussies over de arbeidsduur begonnen in Washington eerst goed op 4 november. Barnes stelde in een motie voor het ontwerp van een conventie strekkende tot invoering van de 48-urige werkweek, samengesteld door de commissie van voorbereiding, als uitgangspunt van de discussies te nemen en omtrent de toepassing van een dergelijke conventie in tropische en in enkele andere landen te laten rapporteren door een speciale commissie welke vervolgens aan de conferentie een rapport over deze zaak zou aanbieden.

De motie vertoonde een ernstige lacune, welke al direct aanleiding tot verwarde discussies gaf. Barnes sprak over een 48-urige werkweek, maar hij zei niets over de arbeidsduur per dag. Het zou dus mogelijk zijn arbeiders twaalf uur per dag te laten werken, als men per week maar niet meer dan achtenveertig uren arbeid liet verrichten.²⁰

Nolens verklaarde: „Het komt ons absoluut noodzakelijk voor, dat de conferentie het eens wordt over de betekenis van de motie van de heer Barnes en dat er geen plaats overblijft voor een dubbele uitleg.” In ieder geval moest, zo meende hij, de motie dienen als discussiebasis. Besloten werd de vertegenwoordigers gelegenheid te geven om zich hierover te beraden, zodat de verdere bespreking tot de volgende dag werd uitgesteld.²¹

Nolens was in deze kwestie duidelijk in zijn element. Bij zijn aankomst had hij tot de plaatsvervangend Nederlandse vertegenwoordiger H. W. van Loon gezegd: „Ik vind acht uur werken, genoeg, vooral als het een ander betreft.” Hiermee had volgens Schaper „de leider van de toen overwegend conservatieve Nederlandse katholieke staatspartij” (sic!) „zijn sociaal-progressief hart” in de Internationale Arbeidsorganisatie uitgestort, hetgeen hij nog vaker zou doen.²² Hij kon dit karakter volop tonen tijdens de debatten op 5 november en op de daarop volgende dagen. Het debat werd geopend door de Britse werkgeversafgevaardigde D. S. Majoribanks, die er op uit was de discussies over de arbeidsduur uit te stellen. De Fransman Jouhaux stelde daarna voor de eerste zinsnede van de motie-Barnes aldus te veranderen, dat in plaats van *achtenveertigurige werkweek* zou worden gelezen: *achturige werkdag en achtenveertigurige werkweek*, „*aux maximum*”.²³

Nolens reageerde als eerste op het voorstel van Jouhaux. Hij kon niet nalaten te wijzen op het onlogische verloop van de discussie. Het was immers duidelijk, dat zowel door de ontwerpers van het Deel XIII van het vredesverdrag (handelend over de Internationale Arbeidsorganisatie) als door de commissie van voorbereiding bedoeld was, dat gesproken zou worden over een maximum arbeidsduur per dag en per week. Barnes had zich dus vergist en Majoribanks deed een voorstel, dat in feite afweek van hetgeen door de ontwerpers van het vredesverdrag bedoeld was. Daarom wilde hij de motie-Jouhaux zien als een vervanging van de motie-Barnes. Hij steunde derhalve het voorstel Jouhaux, daaraan toevoegend, dat de gehele Nederlandse delegatie het met deze verklaring eens was.

Het ging volgens Nolens niet om een industriële conferentie noch om een conferentie tussen werkgevers en werknemers, maar om de idee van de Volkenbond tot uitwerking te brengen. Tot grote verbazing van velen volgden hierna deze woorden: „Ik beschouw me niet als een vertegenwoordiger van mijn regering, maar als een der vertegenwoordigers van de Leden van de Volkenbond.”²⁴ In feite verklaarde Nolens hier, dat een regeringsafgevaardigde op de conferentie geen instructie kon en mocht hebben; hij volgde zijn eigen instructie! Vooral de Britse gedelegeerden begrepen deze houding niet, maar Phelan, die grote bewondering voor Nolens had vanwege diens „passie voor sociale hervorming” en diens „scherp verstand en originele geest”, heeft kennelijk toch voor zijn standpunt begrip kunnen opbrengen.²⁵

Met zijn uitspraak dekte Nolens de inhoud van zijn verder betoog op 5 november 1919 met zijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Overigens zal hij wel geweten hebben, dat tenminste de minister van Arbeid zijn standpunt deelde. Jouhaux schreef in verband met de uitspraak van Nolens, dat deze in enige woorden een van de wezenlijke karaktertrekken aangaf van de Internationale Arbeidsorganisatie, „integrerend deel van de organisatie die alle nationale collectiviteiten moest verbinden”.²⁶

Vervolgens verklaarde Nolens, dat, wanneer men nog een commissie zou willen benoemen om het principe van de achturige werkdag te onderzoeken, hij dit hetzelfde zou vinden als wanneer men zou voorstellen een commissie in te stellen om Amerika te ontdekken. Deze opmerking wekte de lachlust op onder de gedelegeerden, en denkend aan de afwezigheid van Amerikaanse werkgevers- en werknemersafgevaardigden, merkte Guérin op: „Een commissie om Amerika te ontdekken zou hier

misschien niet eens zo nutteloos zijn!”

Het was duidelijk, wat Nolens hier wilde zeggen: Men moest niet meer spreken over het principe van de beperking van de arbeidsduur. Met grote klem en retorischer dan gewoonlijk verklaarde hij, dat alle aanwezige gedelegeerden vertegenwoordigers van de Volkenbond waren. Daarom waren zij allen gebonden door Deel XIII van het Vredesverdrag, door de strekking, door de inhoud, door het perspectief en de beloften, „die vervat zijn in de verschillende artikelen en in de considerans van het Deel XIII”.

„En daarom, mijnheer de voorzitter, – verontschuldig mij, dat ik me op dit punt wat laat gaan, ik zal straks kalmer zijn – en daarom sta ik erop te zeggen, dat niet alleen ikzelf, als objectief vertegenwoordiger van mijn regering, lid van de toekomstige Volkenbond, maar ook de werkgevers- en werknemersgedelegeerden, wij allen zullen stemmen tegen ieder voorstel, dat in zou druisen tegen de strekking van de bepalingen van de Volkenbond.”²⁷

Vele gedelegeerden betuigden met applaus hun instemming met de rede van Nolens, met als resultaat, dat de vergadering besloot niet over het principe van de beperking van de arbeidsduur te spreken, doch het verslag van de voorbereidende commissie over de arbeidsduur terstond ter discussie te stellen.²⁸ Eindelijk konden dan op 6 november 1919 de eigenlijke discussies een aanvang nemen.

Op maandag 10 november kreeg Nolens de kans zijn visie op de ontwerp-conventie te geven. Zijn rede, op die dag, is een der hoogtepunten geworden van de eerste Internationale Arbeidsconferentie. Nolens begon zijn rede met deze, in die jaren zeer merkwaardige zin: „Op de eerste plaats dank ik de conferentie voor de égards die men aan de kleine staten heeft bewezen. Naar ik hoop is dit een bewijs, dat men in de toekomst op dezelfde wijze zal handelen in andere vraagstukken”. Vervolgens wees hij er op, dat de Nederlandse wetgeving verder ging dan alle voorstellen van welke zijde ook gedaan. Hij hoopte dat de conferentie met een praktisch, concreet en precies voorstel zou komen, een conventie die de goedkeuring van alle leden van de Volkenbond zou kunnen wegdragen. „We hebben hier, voor de eerste maal, de uitdrukking, de synthese zou ik willen zeggen van de internationale openbare mening, niet alleen van de zijde van de arbeiders, maar ook van de werkgevers en de regeringen, ten gunste van de beperking van de arbeidsduur voor volwassenen. Men kan opmerken, dat er veel, ja te veel tijd is voorbijgegaan, voordat het openbare geweten

wakker geschud was. Ik herinner U er slechts aan, dat bijna 30 jaar lang de Encycliek *Rerum Novarum* zo machtig heeft bijgedragen tot de meningsverandering, dat men kan zeggen dat zij er toe heeft bijgedragen in een mate, die zich niet mathematisch laat vaststellen, maar die kan worden geapprecieerd en geëvalueerd door hen, die in deze dertig jaren evenals ik de meningsveranderingen hebben kunnen volgen, niet alleen van de katholieke werknemers, maar van allen, die zich met het arbeidersvraagstuk bezighouden.”

Hoeveel er sinds het verschijnen van *Rerum Novarum* veranderd was, bleek volgens Nolens uit het volgende: De achturige werkdag was reeds in vele industrieën aanvaard, en zelfs in verschillende landen al wettelijk vastgelegd, terwijl het principe van de beperking van de arbeidsduur thans door meer dan 30 staten in verschillende delen van de wereld in Parijs was erkend. De kwestie was dus rijp voor een definitieve regeling. Het ging er alleen nog maar om de maatregel algemeen te maken en voor altijd vast te leggen. Nolens was echter geen onbezonnen idealist. „Als voorzichtig man, zo vervolgde hij zijn betoog, kan ik niet ontkennen, dat rekening moet worden gehouden met eisen van het moderne economische leven en met actuele situaties, die tot uitzonderingen nopen en waardoor overgangsmaatregelen vooral in deze zaak onvermijdelijk worden. *Men moet onderscheid maken tussen het absolute van het ideaal en de modaliteiten van het reële.*”

Nolens noemde verschillende motieven op, waarom men tot beperking van de arbeidsduur moest overgaan. „Er is een tijd geweest, dat men in bijna alle landen in het economische leven en in het besturen van de staat scheen te vergeten, dat de mens geen arbeidsmachine is, maar een verstandelijk zedelijk wezen, geschapen naar Gods gelijkenis, een wezen dat in overeenstemming met zijn natuur en zijn bestemming, beschikt over eigenschappen en behoeften, waarvan de ontwikkeling, de vervolmaking en de voldoening tijd en voldoende rust vereisen . . . Arbeid is er niet om de arbeid.”

Deze motieven hadden volgens Nolens de Nederlandse wetgever geleid, toen hij de Arbeidswet in het parlement bracht. Hij wilde nu nog niet voorstellen de achtenveertigurige werkweek om te zetten in een vijfenveertigurige werkweek zoals in de Nederlandse arbeidswet was vastgelegd, maar hij wilde in de voorgestelde conventie artikel 11 amenderen in die zin, dat weliswaar als datum van het van kracht worden van de

conventie zou worden vastgesteld de eerste januari 1921, maar dat uitzonderingen mogelijk zouden zijn tot januari 1924. Daar er in feite drie ontwerp-conventies op tafel, lagen, stelde Nolens voor een commissie te belasten met het opstellen van een definitieve tekst, waarbij voldoende rekening zou worden gehouden met de drie ontwerpen.²⁹

De Canadese Regeringsgedelegeerde N. W. Rowell legde hierna een motie ter tafel, waarin het voorstel van Nolens werd vastgelegd. Toen de Italiaanse arbeidersvertegenwoordiger G. Baldesi in de motie opgenomen wilde zien, dat de conferentie besloot de maximum arbeidsduur te stellen op acht uur per dag en achtenveertig uur per week, maakte Nolens de opmerking, dat men dit rustig moest overlaten aan de in te stellen commissie „als men in een commissie vertrouwen stelt”, waarop Guérin reageerde met de woorden: „Monseigneur, voor één keer zijn wij het met elkaar eens.” Nolens repliceerde droog: „Het is Uw fout, als dat niet vaker voorkomt!”

Er kwam een commissie, bestaande uit vijf regeringsgedelegeerden, vijf werkgevers en vijf werknemersvertegenwoordigers. Tot hen behoorden o.a. Fontaine, Barnes, Mahaim, Nolens, Guérin, Jouhaux en Oudegeest.³⁰ In deze commissie heeft Nolens een grote rol gespeeld. Zonder ophouden heeft hij daar gewerkt om de partijen tot elkaar te brengen.³¹

Reeds in de eerste vergadering van de commissie dreigden er moeilijkheden. Guérin stelde voor om niet te spreken over een conventie, maar over een aanbeveling. Nolens hield hem voor, dat de opdracht van de algemene vergadering luidde: de uitwerking van een conventie. Onenigheid over dit punt zou de hele conferentie doen mislukken.³²

Tijdens de vierde en vijfde vergadering bleek, dat er vooral tussen de werkgevers en werknemers zoveel misverstanden bestonden, dat Nolens schorsing van de bijeenkomst vroeg, zodat de leden van de commissie de verschillende amendementen, die van beide zijden waren voorgesteld, rustig konden bestuderen en onderling bespreken. Hij wees erop, dat, wanneer er in de commissie geen overeenstemming werd bereikt, dit hier en overal een bijzonder slechte indruk zou maken.³³

Met Mahaim stelde Nolens in een amendement op de ontwerp-conventie voor dat de arbeidsduur niet langer zou mogen zijn dan achtenveertig uren per week (derhalve wel korter) en acht uren per dag. Het amendement van Nolens bevatte uitzonderingen. Voorlopig zouden personen, die met de bewaking waren belast, of een of andere vertrouwenspositie

hadden, niet onder de conventie vallen, terwijl in sommige gevallen wel maximaal negen uur arbeid kon worden verricht, als op voorafgaande dagen korter was gewerkt. In continubedrijven kon langere arbeid per dag en per week worden toegestaan als het gemiddelde per drie weken maar acht uren per dag en 48 uren per week bleef. Het amendement Nolens kon werkgevers en werknemers bevredigen en werd unaniem aanvaard.³⁴

De commissie voltooide op 22 november haar taak. Twee dagen later bood Fontaine zijn rapport aan de algemene vergadering aan. Ondanks de mededeling van de president, dat algemene beschouwingen niet meer konden worden toegestaan en dat men alleen over de artikelen van het nieuwe concept mocht spreken, dreigde het debat herhaaldelijk in niet ter zake doende details te verzanden.³⁵ Vooral sommige werkgevers toonden zich onwillig, hetgeen Nolens bracht tot een felle veroordeling. „Laten we 't nog eens goed herhalen, zo zei hij: we hebben hier voor ons het resultaat van gesprekken, die hele dagen hebben geduurd, om tot een bepaald doel te geraken. Ik moet vrijmoedig en openlijk bekennen, dat in die gesprekken en in die vergaderingen het vooral de werknemers zijn geweest, die concessies deden, en ik begrijp heel goed het standpunt, waarop zij zich plaatsen, wanneer zij verklaren niet te kunnen aanvaarden, dat aan hetgeen hier geboden wordt, nog meer wordt getornd. Nu alles zo uitvoerig in de commissie is besproken, acht ik het onmogelijk terug te komen op de daar gemaakte afspraken. Het is eveneens onmogelijk, dat de tekst van de conventie rekening houdt met alle bijzondere situaties, van ieder persoon in ieder land.” Hoe moeilijk het ook was een voor iedereen aanvaardbare oplossing te vinden (en Nolens dacht hierbij aan de arbeidsduur in de scheepvaart), men mocht niet terugkrabbelen. In de conventie moest men niet met de ene hand iets geven en met de andere hand iets terugnemen. Hoewel hij niemand het recht ontzegde zijn mening uit te spreken, moest men, zo meende hij toch beseffen, dat de conventie een compromis was en dat het bijzonder gevaarlijk was daaraan te raken.

Nolens kreeg veel bijval. Van verschillende kanten werd geroepen: „Zeer goed!” en er klonk luid applaus.³⁶

Op 28 november werd de conventie met 83 tegen 2 stemmen aanvaard.³⁷ Het was een historisch moment in de sociale geschiedenis en het was dan ook niet verwonderlijk, dat de gedelegeerden bij de bekendmaking van de uitslag van de stemming hun voldoening over het bereikte resultaat

openlijk demonstreerden. Het was een persoonlijke overwinning van Nolens. Aan zijn tussenkomst was het te danken, dat de werkgevers in de commissie voor de eisen van de werknemers waren gezwicht. Oudegeest deelde later mede, dat Nolens in de nacht vóór de definitieve beslissing „zijn volle gewicht, ook als Kamerheer van de Paus, in de waagschaal (had) gelegd om de katholieke patroons tot zijn positieve opvattingen te bekeren”. Nolens heeft werkelijk de eerste Internationale Arbeidsconferentie gered.³⁸

In Washington werd niet alleen over de arbeidsduur gesproken. Er werden zes conventies aanvaard o.m. met betrekking tot de werkloosheid. Toen op 26 november een „aanbeveling” betreffende de verzekering tegen de werkloosheid aan de orde kwam, verklaarde Nolens het „de plicht van allen” te achten voor deze aanbeveling te stemmen.³⁹ Op 27 november werd Arthur Fontaine gekozen tot eerste voorzitter van de Raad van Beheer van de nieuwe organisatie, terwijl tegen alle verwachtingen in tot voorlopig Directeur van het Internationale Arbeidsbureau werd gekozen de Fransman Albert Thomas, die op het gebied van de internationale sociale wetgeving nauwelijks enige bekendheid genoot. Tevens werd besloten het Arbeidsbureau voorlopig in Londen te vestigen.⁴⁰

Op 29 november 1919 werd de eerste Internationale Arbeidsconferentie plechtig gesloten. Nolens dankte namens de regeringsgedelegeerden de president Wilson voor zijn leiding tijdens deze conferentie, die niet altijd even gemakkelijk was geweest. In het bijzonder dankte hij hen, die beschouwd konden worden als de wegbereiders van de nieuwe organisatie: De mannen van de Internationale Vereniging tot wettelijke Bescherming van de Arbeiders, de Internationale Vereniging ter bestrijding van de werkloosheid en het Internationaal Comité van de sociale verzekeringen.⁴¹

De slotwoorden van Nolens betekenden een demonstratie. Hoewel de samenstellers van deel XIII van het Vredesverdrag wel de invloed hadden ondergaan van de internationale sociale organisaties, was volgens Nolens te weinig rekening gehouden met het werk van de „voorlopers”. En daarom wilde hij, zoals hij zelf later schreef, hen uitdrukkelijk in een officiële conferentie huldigen. In 1921 heeft hij met enige bitterheid betoogd: „Men heeft in Parijs, met miskenning van alles wat is voorafgegaan, gedaan alsof de wereld ineens opnieuw moest worden ingericht; niet

alleen de landkaart, maar ook de internationale bemoeiing met de arbeid . . . Ook in het XIIIde deel van het Vredesverdrag heeft men gedaan, alsof er een schone lei was en heeft men de internationale vereniging te Bazel, die reeds bijna 20 jaar bestond en goed en bedachtzaam werkte, eenvoudig genegeerd. Het was nodig dat daar eens op gewezen werd. Zo heb ik er in de laatste vergadering te Washington aan herinnerd, dat dat hele XIIIde deel van het Vredesverdrag in wezen eigenlijk niets anders was dan een voortzetting van hetgeen deze internationale vereniging reeds jaren lang bezat, nl. het Internationale Arbeidsbureau, de tweejaarlijkse congressen, voorbereiding van traktaten enz.”⁴²

In juni 1920 vond reeds de tweede Internationale Arbeidsconferentie plaats, ditmaal in Genua. Zij had als voornaamste thema: de arbeidsduur voor zeelieden. De Engelsman Cuthbert Law, technisch adviseur van de afgevaardigde der Engelse reders, stelde op 6 juli voor in de ontwerp-conventie de woorden die het principe van de 8-urige werkdag of van de 48-urige werkweek opnieuw bevestigden, te vervangen door de woorden dat bedoeld principe van toepassing was op de arbeid van de zeelieden „wanneer hun schip in de haven” lag. Onder talrijke adhesiebetuigingen vanuit de vergadering deed Nolens een heftige aanval op de Engelsman. „Ik beschouw het amendement van de heer Cuthbert Law als een ironie. Als ik in mijn land zou zijn, zou ik zeggen, dat we hier te maken hebben met een sabotage-amendement. Drijft men de spot met ons? Wie heeft het principe dat hier bevestigd wordt, gesteld? Dat zijn de makers van het Vredesverdrag. Laten zij, die dit amendement hebben voorgesteld, zich wenden tot de makers van het Vredesverdrag om te discuten en te pogen dit principe te doen verdwijnen, maar een dergelijk voorstel hoort hier niet thuis!” Law trok daarop zijn amendement in.⁴³

De stemming over de conventie betreffende de arbeidsduur voor zeelieden vond plaats op 10 juli. Vooraf hield Nolens een vurige rede, waarin hij de gedelegeerden opriep vóór de conventie te stemmen. Wat had men aan economische vooruitgang als er geen sociale vrede was? De beslissing, die men zou gaan nemen, zou een diepe repercussie in de gehele wereld hebben. Een vredebrengende en weldoende of een destructieve en fatale repercussie?

In volledige overeenstemming met zijn katholieke beginselen en ook met de hoogste leider van zijn Kerk had hij zijn standpunt in de sociale

kwestie bepaald, reden waarom hij vóór het ontwerp zou stemmen. „Door de conventie te verwerpen echter zult U wantrouwen zaaien niet alleen in de harten van de zeelieden, maar ook in de harten van de arbeiders in het algemeen.”

Het moet voor Nolens, die zo warm opgekomen was voor de belangen van de zeelieden en voor het afschaffen van de prerogatieven der „meesters” (sc. de reders)⁴⁴ een teleurstelling zijn geweest, dat slechts 48 afgevaardigden vóór de conventie stemden. Omdat 25 gedelegeerden tegen hadden gestemd, behaalde de conventie niet de vereiste tweederde meerderheid en werd zij derhalve verworpen. De meeste tegenstemmers waren werkgevers, die ook tijdens andere conferenties, welke vanaf 1921 in Genève plaats vonden, meer dan eens in de contramine waren. In 1929 zou Nolens hen zelfs in het openbaar beschuldigen van „machtsmisbruik”, „sabotage” en „een negatieve instelling”.⁴⁵

In Washington en in Genua heeft Nolens zich de verdediger getoond van de Internationale Arbeidsorganisatie, waarbij hij meer aan de zijde van de werknemers stond dan aan die van de werkgevers. Hij had echter ook kritiek op de nieuwe organisatie en in de loop der jaren zelfs in toenemende mate. Het Nolens' archief bevat talrijke dossiers, die betrekking hebben op de Internationale Arbeidsorganisatie, met aantekeningen over de tekortkomingen van de organisatie, die desondanks Nolens bijzonder dierbaar was. Zo tekende hij in 1922 aan, dat gedelegeerden te veel een *esprit national* en te weinig een *esprit mondial* toonden. Hij betreurde dit, omdat alleen internationale mentaliteit kon leiden tot een mentaliteit van pacificatie.

Volgens Nolens was ook de organisatie niet altijd vlekkeloos. Er werd te veel op de agenda van de conferentie geplaatst. Onjuist achtte hij het, dat de conferentie wel conventies aan de regeringen kon voorleggen, of aanbevelingen kon doen, maar dat geen enkele regering verplicht kon worden de conventies na te leven. De vertegenwoordigers bestonden uit drie groepen: de gedelegeerden, die steeds rekening moesten houden met wettelijke kaders in hun land, de werkgeversvertegenwoordigers, die te weinig en de werknemersvertegenwoordigers die te veel wilden. Daardoor werd de indruk gewekt, dat men niet het algemeen belang, maar het eigen belang nastreefde.⁴⁶

Vooraf artikel 405 van Deel XIII van het Vredesverdrag werd door

Nolens onvoldoende geacht. Volgens dit artikel moesten de leden binnen de tijd van één jaar (in bepaalde gevallen binnen 18 maanden) na de sluiting van de zitting van een conferentie adviezen of ontwerp-conventies voorleggen aan de autoriteit of de autoriteiten tot wier bevoegdheden de betreffende aangelegenheid behoorde, ten einde deze (d.w.z. het advies of de conventie) in een wet te belichamen of andere maatregelen te nemen. In de praktijk bleek deze formulering weinig bevredigend. Op 6 januari 1922 bezocht Thomas zijn vriend Nolens om met hem over deze kwestie te spreken.⁴⁷ Maar tevoren had Nolens op de Derde Internationale Arbeidsconferentie in Genève reeds een drietal vragen gesteld over wat de socialist Jouhaux „klaarblijkelijk de belangrijkste kwestie” noemde die ooit in één conferentie aan de orde was geweest. Volgens Nolens moest duidelijk worden vastgesteld, dat de regeringen, leden van de Internationale Arbeidsorganisatie, verplicht moesten zijn de conventies aan de parlementen (en niet aan „een autoriteit naar believen”, zoals artikel 405 deed vermoeden) voor te leggen.⁴⁸ Het is deze kwestie, die Nolens als voorzitter van de achtste Internationale Arbeidsconferentie in een „suggestieve en belangrijke” rede „met enige brutaliteit misschien, maar zeer nuttig” aan de orde heeft gesteld.⁴⁹

De Internationale Arbeidsorganisatie, aldus Nolens, moest zijn: een organisatie met als doel de sociale rechtvaardigheid en de vrede in de betrekkingen tussen werknemers en werkgevers, een organisatie, welke voor de leden strikte verplichtingen zou kennen. En onder die verplichtingen moest worden gerekend de plicht om de nationale wetgeving tenminste aan de internationale conventies aan te passen. Uitvoerig ging Nolens toen in op de betekenis van artikel 405. Het ging om de ratificatie van de conventies. Op dit punt zou succes alleen bereikt kunnen worden, als de staten *gelijktijdig* de conventies zouden ratificeren. Hoe die simultaneïteit kon worden bereikt? Nolens deed verschillende suggesties. Een groep staten b.v. zou onderling daarover afspraken kunnen maken, men zou ook aan „conditionele ratificaties” kunnen denken.⁵⁰ Thomas ging op die punten in zijn rapport nader in. Aan de juridische afdeling van zijn bureau had hij in ieder geval reeds opdracht gegeven, zo schreef hij, de suggesties van Nolens nader te onderzoeken.⁵¹

Artikel 405, na vele discussies door de voorbereidende commissie in Parijs geredigeerd, zou nog vele jaren in Genève aanleiding tot discussies geven. Zelfs in 1946 toen op diverse punten Deel XIII van het Verdrag van

Versailles werd herzien, is men er niet in geslaagd door een duidelijke formulering de lidstaten te verplichten aangenomen conventies tijdig te ratificeren en de nationale wetgevingen tenminste aan te passen aan de internationale conventies.⁵²

Nolens heeft zelf in Nederland de grootste moeite gehad met de ratificatie van verschillende conventies. Hij heeft daarover veel gesproken met Albert Thomas.⁵³

De Nederlandse regering had vooral veel problemen met de conventie betreffende de arbeidsduur. Zij zag zich geplaagd voor de vraag, of ten gevolge van deze aangenomen conventie in Washington de Arbeidswet van 1919 moest worden gewijzigd. Aanvankelijk meende Aalberse de vraag ontkennend te moeten beantwoorden. „Het ontwerp-verdrag, zo schreef hij aan zijn ambtgenoot van Landbouw, Nijverheid en Handel, geeft de grenzen aan voor de regeling van de arbeidsduur in de toegetreden landen. De bekrachtiging van het ontwerp-verdrag behoeft derhalve op zich zelf niet te leiden tot wijziging van bepalingen, die binnen de grenzen van het ontwerp-verdrag blijven.”⁵⁴ Maar na rijp beraad besloot hij in zijn reeds voorbereid wetsontwerp tot wijziging der Arbeidswet een artikel XIII op te nemen, waarin bepaald werd, dat in artikel 24 van de Arbeidswet de maximumarbeidsduur zou worden vastgesteld op achtenhalf uur per dag of achtenveertig uur per week. Dit wetsontwerp werd bij de Kamer ingediend op 14 maart 1922. Het veroorzaakte nogal opschudding. Aalberse heeft zich op 22 mei 1922 in de Kamer fel verweerd tegen de beschuldigingen, dat hij bezig zou zijn de Arbeidswet te verknoeien. Uitvoerig betoogde hij, dat hij niet anders kon handelen.⁵⁵ Nolens belde Aalberse op om hem met zijn rede te feliciteren. Verwonderd tekende Aalberse in zijn dagboek aan: „Nolens, die vindt, dat 'n ander 't ook eens goed heeft gedaan en . . . dàt zegt!”⁵⁶

Het inmiddels berucht geworden artikel XIII van het wetsontwerp werd op 5 mei 1922 met 43 tegen 25 stemmen aangenomen.⁵⁷

Nadat het Internationaal Arbeidsbureau door een persoonlijk ingrijpen van Thomas van Londen naar Genève was overgebracht,⁵⁸ vond de Derde Internationale Arbeidsconferentie in Genève plaats. Opnieuw moest ook de Nederlandse regering de gedelegeerden voor de conferentie benoemen. Maar voor het eerst deden zich daarbij enige moeilijkheden voor. Volgens artikel 389, 3e alinea van het Vredesverdrag waren de leden (sc. de rege-

ringen van de lidstaten) verplicht de afgevaardigden en technische adviseurs aan te wijzen „in overeenstemming met de meest representatieve vakorganisaties, hetzij van werkgevers, hetzij van arbeiders van het betrokken land, voorzover zulke organisaties bestaan”. Overeenkomstig die bepaling had de Nederlandse regering in 1919 J. Oudegeest van het N.V.V. als vertegenwoordiger benoemd. De technische adviseurs waren uit de andere vakbonden gekozen, een en ander in overleg met Nolens, nadat door de christelijke vakorganisatie, Serrarens, een toen nog niet zo bekende figuur, naar voren was geschoven.⁵⁹ In Genua ging het vooral om een zeelieden-conferentie. Benoemd werd toen J. Brautigam, voorzitter van de centrale Bond van Transportarbeiders. Het was echter duidelijk, dat de andere bonden zich tegen een monopoliepositie van de socialistische vakorganisatie in de nieuwe internationale organisatie zouden verzetten. Zij stelden dan ook in 1921 aan de regering voor iemand van het R.K. Vakbureau tot werknemersafgevaardigde te benoemen, hetgeen dan geschiedde.

Hoever men in 1921 nog was verwijderd van de door Albert Thomas zo vurig verdedigde „*unité du monde ouvrier*”⁶⁰, bleek uit de toch wel vreemde reactie van de socialisten. Op 24 oktober 1921, aan het begin van de Derde Internationale Arbeidsconferentie, verspreidde het bestuur van het I.V.V. (het socialistische internationale Verbond van Vakverenigingen) een memorandum waarin het de benoeming van de Nederlandse arbeidersafgevaardigde afkeurde.⁶¹ De Nederlandse regeringsgedelegeerden Nolens en Zaalberg verdedigden in een antwoord hierop het standpunt van de Nederlandse regering. Deze had overleg gepleegd met de vier vakorganisaties en had een besluit genomen volledig in overeenstemming met de letter en de geest van het verdrag van Versailles.⁶²

De kwestie Serrarens kwam eerst op de voorlaatste dag van de Derde Internationale Arbeidsconferentie aan de orde. Er werd besloten Serrarens „in feite” te erkennen, doch aan het Permanent Hof van Justitie te 's-Gravenhage te verzoeken na te gaan of de benoeming van Serrarens overeenkomstig de bepalingen van het Vredesverdrag was geschied. Het Hof, dat op 15 februari 1922 geopend werd, verklaarde, dat de benoeming inderdaad in overeenstemming met de voorschriften was.⁶³

Albert Thomas was niet gelukkig met het incident rondom de benoeming van Serrarens, hoewel hij niets had tegen de persoon Serrarens zelf. Hij was echter bang voor de gevolgen van de Nederlandse beslissing.

Nadat hij zijn standpunt had bepaald voor het Permanent Hof van Internationale Justitie, schreef hij daarover zeer uitvoerig aan minister Aalberse, om bij voorbaat ieder misverstand uit de weg te ruimen, dat maar zou kunnen ontstaan en waardoor een schaduw geworpen zou kunnen worden op de hartelijke betrekkingen tussen de Nederlandse regering en het Bureau. Hij had tenslotte alleen een advies van het Permanent Hof willen hebben in opdracht van de conferentie.⁶⁴

De kwestie Serrarens had nog een onaangenaam gevolg. De socialisten zagen in Nolens de man, die een katholiek op de plaats van een socialist had geschoven. Vooral Oudegeest toonde zich een slecht verliezer. Toen de benoeming van de vice-presidenten van de Derde Internationale Arbeidsconferentie aan de orde kwam, en het in de lijn der verwachtingen lag, dat de Nederlandse regeringsafgevaardigde in die functie zou worden gekozen, gaf de Engelsman M. Barlow Nolens onomwonden te kennen, dat de „werknemers” tegen diens mogelijke benoeming gekant waren. Volgens Nolens zelf was dit niet geheel juist. Ook al zag hij, zoals hij op 28 oktober 1921 aantekende, in het feit, dat hij niet gekozen werd, geen uiting van anticlericalisme, toch had naar zijn mening zijn priester-zijn tegen zijn keuze gepleit.⁶⁵ Oudegeest heeft toegegeven, dat door zijn optreden en het optreden van het I.V.V. een Braziliaan en niet Nolens tot vice-president werd gekozen. Zonder enige twijfel heeft volgens Serrarens Oudegeest bewerkt, dat de conferentie niet haar keus liet vallen op Nolens.⁶⁶

Het waren ook de socialisten, die „een verwoede campagne” tegen Nolens voerden n.a.v. zijn standpunt tegenover een conventie, welke ten doel had de arbeidsduur voor de landbouwarbeiders te regelen.⁶⁷ De Raad van Beheer van de Internationale Arbeidsorganisatie had overeenkomstig de hem verstrekte opdrachten de taak de agenda voor de Arbeidsconferenties op te stellen en had in 1920 reeds besloten het vraagstuk van de landarbeid op de agenda van de Derde Internationale Arbeidsconferentie in te schrijven. Vooral in Frankrijk en Zwitserland bestond daartegen verzet, omdat de conferentie inzake landbouwvraagstukken niet competent zou zijn. Volgens de Franse Regering kon de conferentie niet spreken over de arbeidsduur in de landbouw.⁶⁸

Nolens wilde ook, dat de kwestie van de arbeidsduur in de landbouw van de agenda zou worden afgevoerd, maar op geheel andere gronden dan de Franse regering. De stelling dat de conferentie in deze kwesties niet

competent zou zijn, bestreed hij zeer uitdrukkelijk. Het Vredesverdrag maakte geen uitzondering voor landarbeiders, toen het over de regeling van de arbeid sprak. „De beloften in de oorlogvoerende landen tijdens de oorlog gedaan, om de mensen te laten vechten, gelden evenzeer voor de landarbeiders, en de vooruitzichten, geopend bij andere gelegenheden, niet alleen in oorlogvoerende landen, hebben evenzeer betrekking op de landarbeiders als op andere groepen van werknemers.”⁶⁹

Toch wilde Nolens niet, dat de kwestie van de arbeidsduur in 1921 op de agenda van de conferentie zou komen, omdat noch de volkeren noch zelfs het Internationaal Arbeidsbureau voorbereid waren om dit probleem op te lossen. Hij liet zelfs duidelijk uitkomen, dat het Bureau een „nietszeggend” advies had uitgebracht. Het was niet de bedoeling van Nolens, dat de kwestie „geheel en al begraven” zou worden, maar hij wilde „iets dat reëel, positief en goed voorbereid was.”⁷⁰

De kwestie van de arbeidsduur in de landbouw werd inderdaad van de agenda afgevoerd, omdat het aantal voorstemmers voor de handhaving van dit punt op de agenda niet groot genoeg was. De Nederlandse Regeringsafgevaardigden (Nolens en Zaalberg) stemden tegen, de werkgevers- en werknemersafgevaardigden vóór.⁷¹

Tijdens dezelfde conferentie ontstond een interessant debat n.a.v. een advies van de „Eerste Landbouw-commissie” over de werkloosheid. Nolens stelde nl. voor in de considerans van het advies een wijziging aan te brengen. Het advies moest z.i. gezien worden als een aanvulling op de in Washington genomen besluiten. De conventie en de adviezen inzake werkloosheid in Washington waren immers bedoeld voor alle arbeiders, derhalve ook voor de landarbeiders. Het amendement van Nolens diende om het aanvullend karakter van het advies scherp te beklemtonen. Nolens wilde niet, dat de landarbeiders steeds achtergesteld werden bij de andere arbeiders. Vooral de Engelse gedelegeerden verzetten zich tegen het amendement-Nolens. Barlow meende in dit verband de Nederlandse regeringsafgevaardigde tot voorzichtigheid te moeten manen. Met enig vermaak hoorde Nolens de Engelse waarschuwing aan. In zijn repliek dankte hij Barlow ervoor hem tot voorzichtigheid te hebben gemaand. „Ik moet U evenwel zeggen, dat ik in mijn land de reputatie geniet te voorzichtig te zijn.” Overigens begreep hij de gehele drukte rondom zijn amendement niet. Hij had immers alleen duidelijk geformuleerd willen zien hetgeen bedoeld was. Om het amendement voor de Engelsen aannemelijk

te maken was hij wel bereid de redactie daarvan iets te wijzigen. Tenslotte werd het amendement-Nolens met 42 tegen 29 stemmen aangenomen.⁷²

Nolens heeft zich aan de gang van zaken tijdens de Derde Internationale Arbeidsconferentie bijzonder geërgerd. De conferentie werd gekenmerkt door incidenten en onaangename redevoeringen, voor een deel als gevolg van de slechte leiding van de voorzitter Lord Burnham.⁷³ Nolens kon voor Burnham weinig sympathie opbrengen. Hij hield nu eenmaal niet van slecht-geleide conferenties. Volgens de Belgische arbeidersgedelegeerde C. Mertens zou Nolens in 1921 zelfs eraan gedacht hebben om de conferentie maar te verlaten. Gelukkig, aldus Mertens, had Nolens, „die zo warm de belangen der arbeiders had verdedigd” zijn voornemen niet uitgevoerd.⁷⁴

Mogelijk heeft Albert Thomas daartoe bijgedragen. In de jaren twintig was Nolens een der centrale figuren van de Internationale Arbeidsconferenties. Vooral in de vele commissies waarvan hij lid en zeer dikwijls voorzitter was, werd zijn mening bijzonder gewaardeerd en vaak wist hij de soms scherp tegenover elkaar staande meningen van werkgevers en werknemers tot elkaar te brengen. Het is misschien daarom vooral, dat Albert Thomas in de Nederlandse regeringsgedelegeerde zoveel vertrouwen stelde, dat tussen beide mannen een grote vriendschap is gegroeid. Nolens had nauwelijks vrienden, maar uit de correspondentie Nolens-Thomas en de soms onverwachte bezoeken die Thomas, wanneer hij voor moeilijke beslissingen stond, op de Prinsengracht 36 in Den Haag bracht, kan men afleiden, dat er tussen beide mannen een grote waardering en genegenheid waren gegroeid. Thomas moet in Nolens diens onafhankelijke geest, zijn morele steun aan de arbeiderdelegatie, zijn scherpe kijk op de juridische zijden van de problemen en de wijze waarop hij de soms hinderlijke en nodeloze discussies wist af te breken, hebben bewonderd. Nolens, met Thomas wandelend langs het Scheveningse strand, kon het zich zelfs veroorloven, de directeur, zij het met een lichte spot, te kritiseren.⁷⁵

Thomas hield wel van duidelijke taal. Daardoor is bij hem zijn achting, zijn trouwe vriendschap voor Nolens zeer sterk geworden. Deze vriendschap was des te opmerkelijker, omdat Albert Thomas een overtuigd socialist was en Nolens een even overtuigd katholiek, hetgeen in die tijd wilde zeggen een anti-socialist. Voor Thomas en Nolens waren de ideologische en politieke tegenstellingen voor hun verbondenheid in het werk geen bezwaar. Albert Thomas behoorde tot die mensen, die bij vrienden

en vijanden sympathie weten op te wekken. Zijn uiterlijk had iets van een profeet en zijn woord had bijna profetische kracht. Hij beschouwde het Internationaal Arbeidsbureau vooral als een instrument van vrede.⁷⁶

De reële vredelievende instelling van Thomas, zijn onstuitbare ijver en zijn eerlijkheid moeten op Nolens een diepe indruk gemaakt hebben. Hoe beter de mannen elkaar leerden kennen, des te groter werd hun wederzijdse vriendschap. Het zal wel geen toeval geweest zijn, dat Nolens zijn briefwisseling met Thomas zo zorgvuldig heeft bewaard. De eerste brief van Thomas aan Nolens was op 19 april 1920 gedateerd.⁷⁷ Vanaf die dag ontstond er een drukke briefwisseling. Herhaaldelijk vroeg de Directeur van het Internationale Arbeidsbureau aan de priesterstaatsman om advies, als hij met schier onoplosbare problemen worstelde. In Genua schijnen beide mannen elkaar verschillende malen te hebben gesproken met name over de betrekkingen tussen de katholieke Kerk en het Internationaal Arbeidsbureau. Thomas verklaarde eens ervan overtuigd te zijn te kunnen rekenen op de krachtsinspanningen van Nolens en op diens geloof in de internationale arbeidswetgeving. Dit betekende een steun voor het Bureau in Genève te midden van alle moeilijkheden.⁷⁸

Thomas kende de ernst, waarmee Nolens alle zaken van de organisatie bestudeerde. Er was in de twintiger jaren nauwelijks één regerings-gedelegeerde aan te wijzen, die even goed als Nolens op de hoogte was van alle problemen waarmee de Internationale Arbeidsorganisatie te maken had. Thomas geloofde, dat hij, wanneer Nolens het met hem eens was, enige kans had „de waarheid te hebben ontmoet”.⁷⁹ Het was voor hem bemoedigend, dat in moeilijke tijden enige trouwe vrienden, zoals Nolens, spontaan werkten voor de zaak, die hem zo dierbaar was.⁸⁰

Vooraf heeft Thomas begrepen, dat Nolens steeds bekommerd was om het welzijn van de arbeider en om het geluk van de gehele gemeenschap. Nolens had inderdaad geen instructies nodig, als hij naar Genève kwam. „Ik heb, zo schreef Thomas aan Nolens, hartelijk gelachen, toen ik de kritiek las van enige Nederlandse journalisten, die U te onafhankelijk vinden en die voor U instructies van de regering eisen. Ik ken Uw politieke en morele positie te goed om me ook maar een ogenblik ongerust te tonen.”⁸¹

Overdreef Thomas, toen hij Nolens eens schreef, dat de *Internationale Arbeidsorganisatie* hem nodig had „pour notre certitude et notre sécurité”? Het is naïef te veronderstellen, dat in de eerste twaalf jaar van het

bestaan van de *Internationale Arbeidsorganisatie* Nolens dé „grote” man is geweest. Ook Fontaine, Jouhaux, Phelan en zovele anderen hebben in belangrijke mate bijgedragen tot de ontwikkeling van de *Internationale Arbeidsorganisatie*. Toch kan worden gesteld, dat Thomas en Nolens tezamen deze organisatie door alle moeilijkheden heen hebben geholpen, die eigen zijn aan elke organisatie in opkomst, moeilijkheden, die des te groter waren, omdat de antipathie t.a.v. de Volkenbond, welke zich in de wereld al spoedig na het sluiten van het Vredestraktaat openbaarde, zich dreigde uit te strekken over iedere instelling die met de Volkenbond was verbonden.

De katholieke kerk en de
Internationale Arbeidsorganisatie.
Nolens voorzitter van de achtste conferentie.
Opening van het Internationale Arbeidsbureau.
De Arbeidsconferentie van 1929–1931.

Na de indrukwekkende vredesboodschap van Benedictus XV van augustus 1917 waren er vele katholieken, die de illusie koesterden, dat de H. Stoel in staat zou worden gesteld een vertegenwoordiger naar de Vredesconferentie te zenden. Maar nog vóór het sluiten van de wapenstilstand hadden enkele regeringen reeds laten weten, dat zij onder geen enkele voorwaarde een pauselijke delegatie aan de conferentietafel zouden dulden.

Ook werd de H. Stoel uitgesloten van de Volkenbond. Toch zou daardoor een deelname aan het werk van de Internationale Arbeidsorganisatie nog niet uitgesloten zijn geweest. Maar Paus Benedictus XV meende, dat een band met de Arbeidsorganisatie onmogelijk was, zolang de H. Stoel van andere internationale organisaties geen deel zou uitmaken.¹ Dat het Vaticaan niet in de Internationale Arbeidsorganisatie was vertegenwoordigd, was eigenlijk onbegrijpelijk. Pius X en na hem Benedictus XV hadden steeds de beste betrekkingen met de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders onderhouden. Zelfs had Pius X in 1904 aan die Vereniging een jaarlijkse subsidie van f 1000,— toegekend.²

Albert Thomas heeft, zodra hij tot directeur van het Internationaal Arbeidsbureau was benoemd, naar wegen gezocht om tot een goede verstandhouding met de H. Stoel te komen. Hij sprak daarover met Nolens tijdens de tweede internationale arbeidsconferentie in Genua. Enige maanden later schreef hij aan Nolens, dat hij alle moeite zou doen „ons plan van Genua” te realiseren. Hij wilde solide en vertrouwvolle betrekkingen onderhouden met het Vaticaan, een van de grote morele machten

van de mensheid. Hij verklaarde zich bereid zijn politiek in deze openlijk te verdedigen. „Zoals U zegt, gaat het er slechts om het middel (sc. om met Rome in contact te komen) te vinden.” Een officiële reis zou hem door de linkse groepen kwalijk worden genomen. Maar misschien zou iemand uit Rome eens poolshoogte in Genève kunnen nemen.³ Nolens antwoordde op deze brief, dat hij op de zaak betreffende het Vaticaan later zou ingaan, maar in ieder geval moest Thomas nog géén officiële stappen ondernemen.⁴

Kort na de conferentie in Genua was Nolens door paus Benedictus XV in audiëntie ontvangen. Of hij toen met de paus over de Internationale Arbeidsorganisatie heeft gesproken, is niet bekend. Wel staat vast, dat hij tijdens zijn verblijf in Rome over dit onderwerp een lang gesprek heeft gehad met kardinaal Gasparri. Het is vermoedelijk op diens verzoek, dat Nolens een uitvoerig rapport schreef over de positie van de H. Stoel ten aanzien van de Internationale Arbeidsorganisatie, dat hij verwerkte in een brief aan de kardinaal.⁵ Hierin berichtte Nolens aan kardinaal Gasparri wat hij met Thomas in Genua had besproken. Volgens Nolens zou de directeur van het Internationale Arbeidsbureau bij die gelegenheid hebben gezegd: „Ons blijft niets anders over dan naar het Vaticaan te gaan.” De volgende dag was Thomas opnieuw bij Nolens gekomen en had hij gezegd: „U denkt, dat ik een grapje maakte, maar dat is niet het geval. *Ik begrijp steeds beter, dat U gelijk hebt* en het zou mij verheugen, als ons bureau en onze conferenties in contact zouden treden met het Vaticaan en daarvan morele medewerking konden krijgen”. In Genua had derhalve Nolens het gesprek over de verhouding tot de H. Stoel geëntameerd. Toch scheen hij geen te hoge verwachtingen te hebben willen wekken, want hij had Thomas erop gewezen, dat het een moeilijk probleem was, zolang de H. Stoel niet op gelijke voet met andere regeringen officieel betrekkingen met de organisatie zou kunnen onderhouden. Vervolgens stelde Nolens in zijn brief aan Gasparri vast, dat het gemis aan morele machten, „die in staat zijn of in staat stellen relaties en situaties buiten en boven de belangenfeer te beoordelen”, zich liet voelen; voor hem was de godsdienst, met name de katholieke godsdienst, de voornaamste van de morele machten. De H. Stoel had zich voorheen reeds herhaaldelijk op internationale conferenties laten vertegenwoordigen. Het zou goed zijn als ook op de Internationale Arbeidsconferenties de christelijke filosofische en theologische principes zouden kunnen doorklinken. Nu echter volgens de be-

palingen van de Internationale Arbeidsorganisatie alleen leden van de Volkenbond lid van de organisatie konden zijn, zou er een middel moeten worden gezocht om een afgevaardigde van Rome („met voldoende theologische, filosofische, juridische en economische kennis”) in Genève te stationeren, die van nabij de werkzaamheden van de Internationale Arbeidsconferentie zou kunnen volgen.

Kort daarna op 22 januari 1922 stierf paus Benedictus XV. Thomas, wetende, dat er in het Vaticaan verschillende opvattingen leefden over eventuele relaties tussen de H. Stoel en de Internationale Arbeidsorganisatie, vroeg zich af, of de keuze van de nieuwe paus niet de bestaande plannen om te komen tot goede betrekkingen zouden doorkruisen.⁶

Voor Thomas was het onderhouden van goede contacten met het Vaticaan van wezenlijk belang. Niet politieke machten, zo verklaarde hij op 16 oktober 1922 in Genève, zouden de Internationale Arbeidsorganisatie groot maken, maar de morele krachten, die er onder de volkeren leefden. Daaronder verstond hij vooral de katholieke Kerk. Thomas bewonderde het, dat de katholieken respect voor het individu in het sociale leven vooropstelden en dat hun missiewerk de verbetering van de arbeidsvoorwaarden voor de „inlanders” bevorderde.⁷ In 1922 achtte hij de tijd gekomen om rechtstreeks contact met het Vaticaan op te nemen. Hij besloot daarom zelf naar Rome te gaan. Of hij daarover vooraf met Nolens heeft gesproken, is niet duidelijk. Immers in zijn brief van 10 januari 1921 had Nolens nog geschreven, dat naar zijn mening Thomas géén officiële stappen moest ondernemen. Het is de vraag, of Nolens met de reis van de directeur van het Internationaal Arbeidsbureau wel gelukkig is geweest. Van de andere kant kan de vraag gesteld worden, of het hier inderdaad om een officieel bezoek van Thomas aan het Vaticaan ging. Heeft Thomas werkelijk er naar gestreefd de paus persoonlijk te ontmoeten? Vermoedelijk is hij in Rome nooit verder gekomen dan tot een gesprek met enkele functionarissen.

We hebben hier met een raadselachtige geschiedenis te maken. Volgens Phelan, die met Thomas heeft samengewerkt, en Schaper heeft Thomas inderdaad de paus bezocht. De eerste noemde geen datum, Schaper zegt echter, dat Thomas „strikt privé en buiten medeweten ook van zijn naaste medewerkers reeds in 1924” een bezoek aan het Vaticaan heeft gebracht. Hij zou toen een audiëntie hebben gehad bij paus Pius XI, die op Thomas de indruk maakte zich buiten de politiek te willen houden.⁸

Het merkwaardige nu is, dat Thomas in 1927 bij Nolens de verkeerde indruk wilde wegwerken, dat hij na 1922 nog in Rome geweest zou zijn. M.a.w. hij was wel in 1922 in Rome, maar niet in 1924.⁹ Dit klopt echter weer niet met wat Paul Devinat, een directe medewerker van Thomas, op 30 mei 1924 schreef aan Eugène Duthoit (1869–1944), voorzitter van de Sociale Weken van Frankrijk, nl. dat Thomas in Rome was en getracht had kardinaal Gasparri te ontmoeten. Maar deze had het te druk gehad (sic!), om de directeur te ontvangen.¹⁰ Heeft Thomas zich vergist en had hij in zijn brief van 1927 bedoeld 1924 en niet 1922? En zo ja, was hij voor de eerste maal in Rome in 1924 en niet in 1922?

In ieder geval heeft Thomas geen kans gekregen met Benedictus XV of Pius XI te spreken over zijn verlangen de H. Stoel in het werk van de Internationale Arbeidsorganisatie te betrekken. Niet alleen verklaarde de nog in leven zijnde dochter van Albert Thomas tegenover de huidige priestermedewerker van het Internationale Arbeidsbureau, pater J. Joblin s.j., dat haar vader nooit een gesprek met een paus heeft gehad, maar ook uit verschillende brieven kan men opmaken, dat Thomas er niet in is geslaagd verder dan tot de vertrekken van het pauselijk staatssecretariaat door te dringen, en daar sprak hij niet met de staatssecretaris, maar met één der lagere functionarissen, o.a. met Mgr. Borgongini Duca.¹¹

Het heeft Thomas kennelijk teleurgesteld, dat hij in Rome niet méér succes had, maar zijn pogingen om het Vaticaan voor het werk van de Internationale Arbeidsorganisatie te interesseren zijn niet geheel zonder succes gebleven en dit is vooral – zij het niet uitsluitend – aan de bemoeiingen van Nolens te danken geweest. Op initiatief van Nolens vooral werd er een priester als functionaris aan het Internationaal Arbeidsbureau verbonden, waardoor er een vaste relatie tussen het Vaticaan en het Internationaal Arbeidsbureau ontstond. Dit werd o.m. bevestigd door Serrarens. Immers, toen in 1963 Joblin schreef, dat het vooral de Fransman Gaston Tessier was geweest, die Thomas had geadviseerd een priester aan zijn bureau te verbinden, deelde Serrarens de schrijver mee, dat het juist Nolens, „très lié avec A.Th.” was geweest, die zeer sterk had aangedrongen op de benoeming van een priester bij het Internationaal Arbeidsbureau.¹²

In zijn reeds vermelde brief aan kardinaal Gasparri had Nolens verschillende suggesties gedaan om te geraken tot een nauwere band tussen het Vaticaan en het Internationaal Arbeidsbureau. Aan het einde van zijn brief schreef hij: „Wellicht zou het mogelijk zijn een speciale verbindings-

man te hebben bij het Bureau in Genève." Daartoe zou het Vaticaan zich dan rechtstreeks in verbinding kunnen stellen met het Internationaal Christelijk Vakverbond of met katholieke organisaties van werkgevers en van werknemers.

Het staatssecretariaat is duidelijk op deze suggestie van Nolens ingegaan. Het schijnt dat daarover in die tijd ook een contact is ontstaan tussen het Vaticaan en Franse katholieke voormannen, met name met Eugène Duthoit.¹³

Het Vaticaan stemde tenslotte in met de benoeming van een priesterfunctionaris bij het Internationaal Arbeidsbureau. De generaal van de jezuïeten, Wladimir Ledochowski (1866–1942), schreef op 3 april 1926 aan de provinciaals van de jezuïeten in Frankrijk, dat hij op die post pater André Arnou (1886–1955), die o.m. in Gemert en Valkenburg een deel van zijn priesteropleiding had gevolgd, zou benoemen. Pater Arnou was al jaren actief in de *Action Populaire*, en kreeg om zijn kennis en ervaring in sociale aangelegenheden grote bekendheid.

Met de benoeming van Arnou was aan de wens van Thomas om betrekkingen met de H. Stoel aan te knopen op diplomatieke wijze en in de geest van Nolens tegemoet gekomen. Dit blijkt uit de brief van Ledochowski.¹⁴ Ofschoon vermeld werd, dat Arnou benoemd werd „pour le poste de Conseiller Canonique auprès du Bureau international du travail”, wees Ledochowski er op, dat de positie van de benoemde zeer delicaat was en een grote voorzichtigheid en strikte reserve vereiste. Pater Arnou was noch met een officiële noch met een officieuze zending van de H. Stoel belast. Hij zou slechts adviserend kunnen optreden en zou zich nooit mogen laten verleiden tot een oordeel dat verder zou gaan dan de grenzen van technische orde of van een zuiver persoonlijk advies.

Nadat Arnou in 1932 benoemd was tot hoogleraar in de economische politiek aan de universiteit van Rijssel, werd hij in 1934 door A. Danset opgevolgd.¹⁵ Het werk van deze twee priesters en hun opvolgers heeft het oorspronkelijke wantrouwen van het Vaticaan tegenover de Internationale Arbeidsorganisatie doen afnemen.

Paus Pius XI heeft weliswaar nooit een officieel standpunt ten aanzien van de Internationale Arbeidsorganisatie ingenomen, maar enkele passages in zijn encycliek *Quadragesimo Anno*, met name in het eerste deel van dit schrijven, lijken te wijzen op een indirecte goedkeuring van de organisatie. Duidelijker was het standpunt van paus Pius XII. Niet al-

leen ontving hij in particuliere audiëntie in 1949 en in 1951 leden van bepaalde comité's van de Internationale Arbeidsorganisatie, maar ook schaarde hij zich openlijk achter haar doelstellingen, toen hij op 19 november 1954 de Raad van Beheer in audiëntie ontving.¹⁶ Ook paus Johannes XXIII vermeldde met waardering het werk van de organisatie in zijn encycliek *Mater et Magistra*. Van bijzondere betekenis was het bezoek van paus Paulus VI aan Genève bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de organisatie. Op 10 juni 1969 sprak hij de Internationale Arbeidsorganisatie toe en verklaarde hij, dat hij „een oplettend toeschouwer” van het werk van de Organisatie was, „beter nog, een vurige bewonderaar van de activiteiten die U ontplooit”. Met bijzonder respect sprak paus Paulus over Albert Thomas, op wiens verzoek bijna vanaf het begin van de organisatie zich reeds een priester bevond onder hen, „die dit betekenisvolle instituut hebben gevormd, gebouwd, ondersteund en gediend”. Aan de vreedzame strijd voor sociale rechtvaardigheid van ganser harte deelnemen was volgens paus Paulus VI de plicht van alle leerlingen van Christus.¹⁷

Thomas had zoveel achting gekregen voor Nolens, dat hij ondanks de mislukte poging om hem in 1921 tot vice-president van de jaarlijkse Arbeidsconferentie te doen benoemen, ieder jaar probeerde de Nederlandse priester-staatsman tot president van de conferentie te doen kiezen. Hij ontmoette daarbij kennelijk nogal bezwaren in de raad van beheer die een kandidaat voor het presidentschap moest voordragen. In 1926 had Thomas echter succes. Op 30 maart schreef hij aan Nolens: „Ik heb, zoals U weet, twee jaar gevochten om alle weerstanden te overwinnen. Sinds de conferentie in Genua was het mijn ambitie U eens, na het overwinnen van alle obstakels, een verzoek van het bureau (sc. om een kandidatuur te aanvaarden) over te brengen. Die dag is nu gekomen. Ik verheug me innig daarover. Als U accepteert, zal dit een duidelijk bewijs zijn van onze eensgezinde krachtsinspanning. Ik denk, dat het méér is; het zal voor U de gelegenheid zijn om met Uw groot gezag te helpen bij enige pogingen tot heropleving, die ik, zoals U, nodig acht. Wij hebben tezamen enige zaken vastgesteld, die ons niet bevallen. U kunt ons niet verlaten, als wij de noodzakelijke verbeteringen willen aanbrengen.”¹⁸

Het is niet te verwonderen, dat Nolens aan Thomas een zeer voorzichtig antwoord zond op diens brief van 30 maart 1926. Hoewel hij bijzon-

der getroffen was door de welwillendheid van de directeur, vroeg hij toch enige bedenktijd; niet alleen had hij veel parlementair werk te verrichten, vooral na een regeringscrisis van vier maanden (na de zgn. nacht van Kersten) en in verband met het bekende traktaat met België, maar hij was ook de ervaring van 1921 niet vergeten en daardoor aarzelde hij toe te stemmen. „Ik zou tegen geen prijs me aan een échec willen blootstellen.”¹⁹ Een week later, op 14 april 1926, telegrafeerde Nolens aan Thomas, dat hij een benoeming zou aanvaarden. Het deed Thomas genoeg te bedenken, dat de 8e Internationale Arbeidsconferentie zou worden voorgezeten door „un des pionniers les plus respectés de la propaganda internationale des travailleurs, par un homme qui sait exactement notre mission et qui veut qu'elle soit remplie avec exactitude”.²⁰

Nadat de Raad van Beheer de kandidatuur van Nolens had goedgekeurd²¹, droeg de Belg Mahaim op de eerste zitting van de 8e Internationale Arbeidsconferentie op 26 mei 1926 officieel Nolens voor het presidentschap voor. De redenen die deze kandidaatstelling rechtvaardigden, waren zo talrijk, dat de Belgische afgevaardigde niet eens kon proberen deze op te noemen, maar op één punt wilde hij toch ingaan. Nolens, aldus Mahaim, behoorde door zijn werk in de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders tot de werkers van het eerste uur. Bovendien zou de conferentie in zijn persoon een staat eren, waarvan de arbeidswetgeving op het niveau van de vooruitgang stond, en in hem een democraat en een oprecht vriend van de sociale rechtvaardigheid.

De Engelsman Humbert Wolfe ondersteunde het voorstel van Mahaim met de woorden: „Connaître Mgr. Nolens, c'est refaire son éducation”. De Belgische werkgeversafgevaardigde, Jules Carlier, achtte het een gelukkige samenloop van omstandigheden, dat er nu een president zou komen die tegelijkertijd een dienaar was van hem die, terwijl hij aan Caesar gaf wat aan Caesar toebehoorde, zich had ingespannen onder de mensen rechtvaardigheid, goedheid en waarheid te doen kennen. Daarna werd Nolens, als eerste priester, bij acclamatie tot voorzitter van de achtste Internationale Arbeidsconferentie gekozen.²²

Na zijn verkiezing sprak Nolens de gedelegeerden toe. Het ideaal waar naar de aanwezigen moesten streven, zo zei hij, was een organisatie welke zich ten doel stelde de bevordering van de sociale rechtvaardigheid en vrede in de betrekkingen tussen werknemers en werkgevers; een organisatie die voor de leden strikte verplichtingen zou kennen, met name tot het

aanpassen van de nationale wetgeving aan het minimum van de internationale conventie. De organisatie moest trachten overeenkomsten tussen werkgevers en werknemers tot stand te brengen, ook al moest worden toegegeven, dat deze overeenkomsten van nature steeds de vorm van een compromis zouden hebben.²³

De achtste Internationale Arbeidsconferentie werd gesloten op 5 juni. Tevoren had op aandringen van de president de conferentie met 66 tegen 36 aan aanbeveling aanvaard, volgens welke ieder jaar een commissie zou nagaan in hoeverre artikel 408 van het Vredesverdrag werd nageleefd.²⁴ Volgens artikel 408 waren de leden verplicht jaarlijks aan het Bureau verslag uit te brengen over wat in hun land was gedaan met betrekking tot de ratificaties van de conventies. Nolens wilde in deze aanbeveling zien een vervolmaking van de organisatie en een bewijs, dat het organisme wortel geschoten had, zoals hij in zijn slotrede verklaarde. De voorgestelde commissie werd voor de eerste maal in mei 1927 bijeengeroepen.²⁵

Tot slot dankte Fontaine namens de conferentie Nolens voor zijn strakke leiding van de vergadering. Hij bewonderde het gezag van een eminent staatsman, die in staat was discussies te leiden, het gezag ook van een socioloog, die zo terdege de in behandeling komende onderwerpen kende. Tenslotte prees Fontaine Nolens als een van de grondleggers van de Internationale Arbeidsorganisatie.²⁶

De zitting van 5 juni betekende echter nog niet het einde van het presidentschap van Nolens. Immers, op 6 juni vond de plechtige opening van het Internationaal Arbeidsbureau in Genève plaats. Die dag betekende voor Nolens een kroon op zijn werk voor de internationale sociale wetgeving. Het machtige, door de architect E. Epitoux uit Lausanne gebouwde paleis aan het Meer van Genève, dat in 1974 vervangen werd door een geheel nieuw „Paleis van de Arbeid”, zou het centrum worden van de internationale sociale wetgeving, waarvan o.a. Nolens, Fontaine en Mahaim reeds in 1901 hadden gedroomd.²⁷ Als voorzitter van de conferentie kreeg Nolens gelegenheid het woord te voeren. Het typeerde hem, dat hij vooral wilde spreken „als een der leden van de constituerende vergadering van de Internationale Arbeidsorganisatie tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders”, waarvan de Internationale Arbeidsorganisatie het vervolg en de voltooiing was. Wat een vooruitgang was er tussen 1901 en 1926 niet gemaakt ten aanzien van de verbetering van de positie van de arbeiders. „Het verheugt me in het nieuwe gebouw het symbool te

zien van de eenheid van de talloze krachtsinspanningen, in de verschillende landen van de wereld, door het particulier initiatief, door de Kerken, door de regeringen, ondernomen voor het stoffelijk welzijn van de arbeiders van de gehele wereld: noodzakelijke basis van een waardig moreel en intellectueel bestaan". Nolens hoopte, dat de harmonie op het materiële vlak eens zou kunnen leiden tot de juridische en morele eenheid van alle naties. Dit zou nog veel werk vereisen. „Hoeveel tijd is er niet nodig geweest, in de overtuigingen zelfs van hen, voor wie zij op de eerste plaats bedoeld waren, de heilzame onderrichtingen en de directieven van de Encycliciek *Rerum Novarum*, te doen doordringen?" Hij hoopte, dat de eenheid in de krachtsinspanningen van de leden van de organisatie zou corresponderen met de eenheid van het nieuwe gebouw. "Men kan niet ontkennen: De besten onzer tijdgenoten worden gekweld door de dorst naar eenheid. In de wetenschap, in de kunst, in de godsdienstige gedachten streven zij, verzadigd van de analyse, naar de synthese. Hetzelfde zien wij geschieden op sociaal gebied. Verzadigd van het individualisme streven zij naar solidariteit, welke in werkelijkheid identiek is met de christelijke liefde, die zelf de gerechtigheid met zich brengt. Zij streven naar de solidariteit in de betrekkingen tussen individuen, tussen collectiviteiten, tussen sociale groepen en tussen Staten om het ideaal te benaderen van eenheid door gerechtigheid en door de levenwekkende banden der liefde. Indien het mij veroorloofd is te spreken in naam van de miljoenen van hen die ofschoon verschillend in de leer, toch zijn verenigd door hetzelfde geloof in een goddelijke voorzienigheid, die het menselijke lot leidt en regelt, in naam van hen die door al hun menselijke pogingen nederig geloven de rol te vervullen van medearbeiders van God, in naam van hen eindelijk voor wie de Almachtige is de aanvang en het laatste doel, zo druk ik dan in naam van al die miljoenen mannen en vrouwen de wens uit, dat de zegen van God almachtig moge rusten op het gebouw dat men thans inwijdt en op alle krachtsinspanningen en op alle werken ten gunste van de sociale vrede waarvan dit nieuwe gebouw voortaan een der middelpunten zal zijn." Na de rede van Nolens bleef het een ogenblik stil in de zaal. Iedereen was diep onder de indruk van dit „bijna priesterlijk woord" van Nolens. Dan volgde een lang aanhoudend applaus.²⁸

Een van de grootste problemen voor de Internationale Arbeidsorganisatie bleef ook na 1926 de ratificatie van de verschillende conventies. Thomas

kwam daarop telkens weer terug in zijn jaarlijks rapport.²⁹ Maar ook in zijn brieven aan Nolens klaagde hij er voortdurend over, dat om allerlei schijnredenen door verschillende ledenstaten ratificatie van conventies achterwege bleef. Er waren landen, die alleen wilden ratificeren als andere landen het ook deden.³⁰

Afgezien van de moeilijkheden rondom de ratificatie maakte Thomas zich bezorgd over de komende arbeidsconferenties en met name die van 1929, 1930 en 1931. Van eensgezindheid tijdens de conferenties was immers geen sprake. Zowel werkgevers als werknemers waren niet vrij in hun handelen tijdens de conferentie. Niet alleen kwamen beide groepen met directieven van de achterban, maar bovendien vergaderden zij telkens afzonderlijk om hun standpunt te bepalen, voordat de openbare discussies begonnen. Nolens veroordeelde deze in de loop der jaren gegroeide gewoonte in 1928, maar daaraan voegde hij toe, dat – naar hij hoopte – werkgevers en werknemers vooraf *met elkaar* zouden vergaderen. Doch van eensgezindheid kon ook op de twaalfde conferentie in 1929 niet worden gesproken. Thomas verwachtte de grootste moeilijkheden in verband met de behandeling van de scheepvaartproblemen. Op Nolens deed hij een beroep zich bijzonder op de kwestie van de arbeidsduur van de werknemers in de scheepvaart voor te bereiden.³¹

De twaalfde conferentie stond onder voorzitterschap van de Duitse oud-minister van Arbeid, de priester H. Brauns. Als eerste belangrijke punt stond op de agenda het probleem van de dwangarbeid. Jouhaux vroeg namens de groep van de werkgevers om een algemeen debat, voordat eventueel een commissie zich over de details zou gaan beraden.³²

Het voorstel van Jouhaux week af van de opzet om het gehele vraagstuk terstond ter bestudering aan een commissie voor te leggen. Nolens steunde het voorstel van Jouhaux. Hij achtte het nodig, vooraf goed vast te laten leggen, wat onder „gedwongen” arbeid werd verstaan. Nolens zelf vroeg zich b.v. af, of er een verschil bestond tussen „travail forcé” en „sanction pénale”. Men moest niet bang zijn dit zo controversiële probleem in het openbaar te behandelen. De gehele wereld – „blank, geel of zwart” – keek naar Genève.³³ Het voorstel-Jouhaux werd met 92 tegen 8 stemmen aangenomen.³⁴

Het grote debat over de gedwongen arbeid begon op 3 juni 1929. Besloten werd de gehele kwestie verder te verwijzen naar een commissie³⁵, welke haar opdracht binnen veertien dagen voltooide. Ook nu bestond

er geen eensgezindheid. Er kwamen twee rapporten ter tafel: een rapport van een meerderheid en een van een minderheid. Van de laatste groep was Jouhaux de woordvoerder. Nolens viel het minderheidsrapport aan met een beroep op het feit, dat de commissie antwoord moest geven op een aantal vragen met betrekking tot het probleem van de dwangarbeid. In het minderheidsrapport echter werd aan de conferentie gevraagd om een oordeel uit te spreken, m.a.w. men vroeg om een ontwerp-conventie. Daarmee was Nolens het niet eens. Over dwangarbeid viel niet veel goeds te zeggen, maar nu moest er iets gezegd worden om de discussie te vereenvoudigen.³⁶ Nolens toonde zich duidelijk voorstander van de afschaffing van dwangarbeid, waar ter wereld ook, maar zoals zo vaak bij het nemen van maatregelen, men moest wel rekening houden met een zekere overgangstijd. Mocht echter dwangarbeid ergens nog niet geheel kunnen worden afgeschaft, dan moest deze worden uitgevoerd onder dezelfde voorwaarden, als ging het om vrije arbeid.³⁷

Besloten werd aan de lid-staten een vragenlijst betreffende de verschillende vormen van gedwongen arbeid voor te leggen. Dit betekende toen nog niet het verbod van gedwongen arbeid.³⁸

Het spreekt vanzelf, dat het debat over de gedwongen arbeid in Nederland grote aandacht trok. Er waren er, die de competentie van de Internationale Arbeidsorganisatie in koloniale kwesties aanvochten.³⁹ Anderen stelden zich voorzichtiger op en wezen op het feit, dat in Nederlands-Indië de herendiensten in verschillende en in gematigde vormen voorkwamen. N. van Blankenstein b.v. pleitte voor overgangsmaatregelen en op dat punt vond hij steun bij Nolens.⁴⁰ Na de conferentie meende o.m. A. J. Lievegoed, dat de conferentie duidelijk van haar onbevoegdheid ter zake had getuigd.⁴¹ Maar B. de Jong van Beek en Donk liet een geheel ander geluid horen. Tijdens de discussies op 20 juni was de idee naar voren gekomen om in de vragenlijst voor te stellen „een permanente commissie voor het vraagstuk van de gedwongen arbeid in het leven te roepen”. Vertegenwoordigers van verschillende koloniale mogendheden gaven blijk van „een ontzettende tegenzin” ten aanzien van het opnemen van deze vraag. Nolens had er echter in het geheel geen bezwaar tegen de vraag in de vragenlijst op te nemen. Als men zou weigeren hierop in te gaan, zouden de misverstanden toenemen. De vraag zou bovendien de regeringen dwingen tot een gewetensonderzoek, of men wel voldoende de vrijheid voor de vakverenigingen van inlandse arbeiders respecteer-

de.⁴² De Jong van Beek en Donk stemde hiermede in: „Men was op die belangrijke voorlaatste dag der Internationale Arbeidsconferentie weers trots Nederlander te zijn, toen Monseigneur Nolens de enige regeringsvertegenwoordiger ener koloniale mogendheden was, die tegen een rustige bestudering van de vóór- en nadelen ener zodanige commissie geen bezwaar bleek te hebben.”⁴³

Tijdens de veertiende conferentie in 1930 werd de conventie betreffende gedwongen arbeid aanvaard. In 1974 hadden 107 landen deze conventie geratificeerd, het hoogste aantal ratificaties, dat tot nu toe is bereikt. Terecht zou Nolens in 1931 verklaren, dat het letten op het aantal van de ratificaties „zonder te wegen” wel wat simplistisch aandeed. Immers, vele landen zoals Chili en Rusland hebben de conventie in 1930 aanvaard, zonder daaruit voor hun eigen land de nodige consequenties te trekken.⁴⁴

Vanzelfsprekend kwam in 1929 ook het jaarverslag van de directeur ter sprake. Nolens hield bij die gelegenheid een uitvoerig betoog over de grote hoeveelheid resoluties die aan de vertegenwoordigers werden voorgelegd en daarna naar de verschillende regeringen werden gezonden. Nolens verzocht de aanwezigen het aantal resoluties te verminderen. Bij minder resoluties zouden de werkelijke goede voorstellen beter tot hun recht komen. Bovendien achtte hij de agenda's van de jaarlijkse conferenties te overladen. Nolens verzocht de directeur nu rekening te houden „met de zwakheid en de onvolmaaktheid, niet van het Bureau, maar van de verschillende regeringen en personen, die haar hier moeten vertegenwoordigen”, en derhalve wat minder op de agenda te plaatsen.⁴⁵

Een heftig debat ontstond enige dagen later naar aanleiding van de vraag of de Italiaanse werknemersvertegenwoordiger tot de Internationale Arbeidsconferentie kon worden toegelaten. Het ging hier om L. Razza, voorzitter van de nationale federatie van fascistische syndicaten van de landbouw. De regeringsgedelegeerde I. Giordani verdedigde zijn landgenoot, maar Jouhaux bestreed op deskundige, maar felle wijze de aanwezigheid van Razza, omdat er in het fascistische Italië geen vakbondsvrijheid bestond en Razza derhalve moest worden beschouwd als een soort regeringsfunctionaris. Nolens was het hiermee evenwel niet eens. Er bestond volgens hem in Italië geen andere organisatie dan die waarvan Razza deel uitmaakte. Hij wilde in het belang van de Italiaanse arbeiders Razza toelaten, zonder officieel binnen het kader van de Internationale Arbeidsorganisatie een uitspraak te doen over een regime, dat hij evenzeer ver-

foeide als b.v. Jouhaux dat deed. Het voorstel van Jouhaux werd met 84 tegen 27 stemmen verworpen. De meeste werknemers-vertegenwoordigers behoorden tot de tegenstemmers.⁴⁶

Ook kwam aan de orde de conventie betreffende de arbeidsduur in de scheepvaart. Nolens was het met de ontwerp-conventie volledig eens. Tijdens die dertiende Internationale Arbeidsconferentie bleek duidelijk, dat zowel werkgeversafgevaardigden als werknemersafgevaardigden belangengroepen representeerden. Van een gezamenlijk vóóroverleg tussen werkgevers en werknemers, waarover Nolens in 1928 had gesproken, was geen sprake geweest.

Tijdens de veertiende arbeidsconferentie werd een ontwerp-conventie betreffende de arbeidsduur in de mijnen verworpen.⁴⁷ De Duitse regeringsafgevaardigde Sitzler stelde daarna voor om de kwestie van de arbeidsduur op de volgende zitting (1931) te plaatsen. Nolens verzocht de afgevaardigden met klem dit voorstel te aanvaarden, hetgeen geschiedde.⁴⁸

Nolens had in januari 1930 namens de Nederlandse regering deelgenomen aan een voorbereidende technische conferentie betreffende het mijnwezen en bij die gelegenheid had hij vurig gepleit voor de regeling van de arbeidsduur.⁴⁹ Op 7 januari had hij gezegd, dat het tijd was algemene beschouwingen over het betreffende probleem te beëindigen. „Het komt me voor, dat het nu het moment is om te zeggen: hoe meer men zich beweegt, des te minder men vooruitgaat.” Men had gezegd, dat de tijd nog niet rijp was voor de regeling van de arbeidsduur in de mijnen. Maar de kwestie was reeds in 1910 aan de orde gesteld tijdens de conferentie van de Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van de Arbeiders in Lugano.⁵⁰

Het scheen, dat Nolens door de verwerping van de ontwerp-conventie een nederlaag had geleden. Maar de vijftiende Internationale Arbeidsconferentie, de laatste welke door Nolens werd bijgewoond, zou de nederlaag omzetten in een overwinning.⁵¹

Op 8 juni hield Nolens, die er toen al vermagerd en vermoeid moet hebben uitgezien⁵², een indrukwekkende rede naar aanleiding van het rapport van de directeur, waarin verschillende regeringen verweten werd de aangenomen conventies niet te ratificeren. Nolens begreep wel, dat er gezien vanuit het standpunt van het bureau terzake redenen waren tot klachten en hij wilde Nederland niet vrijpleiten. Maar hij zou toch wel

voor enige verzachtende omstandigheden willen pleiten. Vooreerst vroeg hij zich af of het bureau „de objectieve waarde” van de ratificaties niet overschatte.

Nolens meende dat te veel gekeken werd naar het aantal ratificaties „zonder te wegen”. Ook waren er landen, die pas wilden ratificeren, nadat hun wetgeving en hun maatregelen van uitvoering in overeenstemming waren gebracht met de ontwerp-conventies, dit om te vermijden, dat zij in strijd met artikel 408 van het Vredesverdrag zouden handelen. Immers na ratificatie moesten de lidstaten volgens dat artikel ieder jaar aan het bureau mededelen welke maatregelen zij hadden genomen ter uitvoering van de conventie. „De regeringen, zo ging Nolens verder, volgen veelal de gedragsregel: *festina lente* (haast U langzaam); indien meerdere ministers en administraties geïnteresseerd zijn, wordt het: *festina lentius* (haast U nog langzamer); en als het gaat over landen van overzee, moet men *lentissime* (zo langzaam mogelijk) zeggen.” Nolens had al meermalen geklaagd over een te groot aantal conventies en aanbevelingen welke in de jaarlijkse conferentie werden behandeld. Regeringen hadden nu eenmaal nog wat anders te doen dan het ratificeren van conventies voor te bereiden. Zij hadden ook nog belastingen te innen! De kritiek van de directeur (sc. van de organisatie) op de regeringen die nog niet tot ratificaties waren overgegaan, had tot disputen geleid, meestal gebaseerd op misverstand. Van deze discussies kon een goed diner een natuurlijk einde zijn!

Vervolgens ging Nolens uitvoerig in op de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk, door de crisis van 1929 zo'n schrijnend probleem in de menselijke samenleving geworden. Men maakte resoluties, men stelde onderzoeken in, de ene organisatie verwees de kwestie naar een andere organisatie, maar al die geneesmiddelen, aldus Nolens, leidden tot niets. „De enige manier om uit deze internationale crisis te geraken, is de nationale en internationale samenwerking tussen de staten en zelfs tussen de twee factoren van de produktie: kapitaal en arbeid, m.a.w. tussen werkgevers en werknemers.” Nolens ging hierna in op de verbetering van het bestaansniveau van de arbeiders, o.a. door de arbeiders mede-eigenaren van de ondernemingen te maken, hetgeen een daarmee in overeenstemming zijnde medeverantwoordelijkheid inhield. Hij wees in dit verband op de eerst op 15 mei 1931 verschenen encyclyek *Quadragesimo Anno*, die hij kennelijk reeds goed had bestudeerd. In de nieuwe encyclyek had Pius XI o.m. gewezen op de internationale samenwerking op economisch gebied. Maar

ook had de paus gesproken over de „Entproletarisierung” van de arbeiders. Het proletariaat kon men verheffen door de arbeiders in staat te stellen eigen bezit te vormen en door de doorvoering van de collectieve arbeidsovereenkomsten. Centraal stond echter volgens Nolens de samenwerking tussen alle partijen, die door hun onderlinge afhankelijkheid en hun gemeenschappelijke doeleinden een eenheid vormden. Hij wees erop, dat in Nederland o.m. in de mijnen naar een dergelijke samenwerking werd gestreefd. In deze tijd van malaise, zo besloot Nolens zijn grote redevoering, zou ik U allen willen toeroepen: volhardt om te slagen, en U zult, dit doende, slagen.⁵³

De laatste redevoering van Nolens op een Internationale Arbeidsconferentie, uitgesproken op 16 juni 1931, was van bijzonder belang. Zoals in 1930 was overeengekomen, kwam op genoemde datum de ontwerp-conventie betreffende de arbeidsduur in de mijnen aan de orde. Dertig jaar lang had Nolens gewerkt aan de verbetering van het lot van de mijnwerkers in eigen land. Nu, enige weken voor zijn dood, zou hij optreden als verdediger van de mijnwerkers, waar ook in de wereld. En evenals men in 1919 zei, dat Nolens de conferentie van Washington had gered, kon men in 1931 zeggen, dat hij de conferentie van Genève heeft gered. Want voordat Nolens zijn rede uitsprak, was het nog lang niet zeker, dat de conventie betreffende de arbeidsduur in de mijnen bij de stemming een voldoende meerderheid zou krijgen.

Voorop stelde Nolens, dat hij luid en duidelijk zijn stem wilde motiveren. Het betrof hier (evenals in Washington en Genua) de arbeidstijd van een groot aantal arbeiders. De ontwerp-conventie was niet het resultaat van een compromis, maar van een serie, een aaneenschakeling, een weefsel van compromissen. „Ik geloof derhalve, dat men met recht mag verwachten, dat alle groepen: regeringen, werknemers en werkgevers, die aan de totstandkoming van deze compromissen hebben meegewerkt, bereid zijn de conventie te aanvaarden, ook al heeft men niet alles verkregen, wat men wil.” Op grond daarvan was Nolens niet bereid om welk amendement ook te aanvaarden. Tenslotte zou ieder land ratificatie kunnen weigeren, maar men was wel verplicht rekening te houden met het feit, dat door haar aanvaarding een conventie algemeen geldend werd.

Men had nu voldoende over de zaak gepraat. Het werd tijd, dat er eindelijk eens een resultaat werd bereikt. Wat de inhoud van de conventie betrof, wilde Nolens niet discussiëren over minuten of kwartieren. Som-

migen beweerden, dat het principe van de achturenwerkdag moest worden aanvaard. Maar was dat wel een principe? Achturen werken werd bijna in alle landen reeds als een vast gegeven gezien. Maar voor mijnwerkers was een achturig verblijf onder de grond al veel te lang. Als men toch van principes wilde spreken, dan wilde Nolens wel zeggen, dat zijn principe een arbeidsduur van minder dan acht uur in de mijnen betekende. „Ik ben ervan overtuigd, dat in een mijn, op moderne wijze geïnstalleerd, een achturige werkdag te lang is om werkelijk productief genoeg te zijn. Met andere woorden: er is een grens na welker overschijding de mijnarbeid wanneer hij langer duurt, niet meer productief is.” „Is het in een maatschappij als de onze, waarin wordt gestreefd naar vrede, rechtvaardigheid en naastenliefde, nog nodig te vragen, dat men niet het uiterste van de krachten van de arbeiders beoogt, dat men niet mathematisch deze krachten afweegt om ze te gebruiken tot aan de uiterste grens?”

Men had voorgesteld, dat wanneer mijnwerkers op zaterdag niet zouden werken, de verloren gegane uren op de vijf andere werkdagen zouden worden ingehaald. Dit zou betekenen, dat op die vijf dagen de mijnwerkers toch acht uren ondergronds zouden werken. Men zou met de ene hand geven wat met een andere hand werd teruggenomen. Dit voorstel was voor Nolens derhalve onaanvaardbaar. Onder geen enkele voorwaarde zou hij een achturige arbeidsduur in de mijnen accepteren. Dat vrouwen en kinderen geen ondergrondse arbeid zouden mogen verrichten, werd tot ongenoegen van Nolens niet in de ontwerpconventie vastgelegd. Hij vroeg zich af, waarom men niet profiteerde „van een van de zo zeldzame gelegenheden, waarin men tracht de arbeidsduur van de volwassenen te regelen” om zich op gelijke wijze bezig te houden met hen, die niet in staat waren zichzelf te helpen — „ik doel hier op de vrouwen en de jeugdige personen”, en die van ouds behoefte hadden aan wettelijke bescherming.

Nolens was er ook niet voldaan over dat over een kortere arbeidsduur op zaterdag niet werd gesproken. Arbeiders moesten behoorlijk kunnen uitrusten om hun werk beter te kunnen uitvoeren. Dat men de gelegenheid niet heeft aangegrepen deze punten in de conventie te verwerken betreurde Nolens. „Ik durf te geloven, dat de aanvaarding van de ontwerp conventie in de kringen van de mijnwerkers een kalmerende, versterkende, bemoedigende invloed zou kunnen uitoefenen en dat zij de basis kan zijn voor een bredere internationale overeenkomst, waardoor

er in de mijnindustrie orde zal gebracht worden in de wanorde en algemene malaise.”⁵⁴

De conventie werd met een overweldigende meerderheid (81–2) aangevaard. Voor Nolens betekende dit een belangrijk succes. Door zijn overlijden werd hem de bittere ervaring bespaard, dat de conventie nooit van kracht is geworden, omdat het noodzakelijke aantal ratificaties nooit werd bereikt. Alleen Argentinië en Spanje ratificeerden de conventie.⁵⁵

Het optreden van Nolens in Genève is niet alleen voor de Nederlandse mijnwerkers, maar ook op internationaal vlak een grote zegen geweest.

Op 23 mei 1929 tekende Nolens in zijn notitieboekje aan, dat iemand (de minister?) van Buitenlandse Zaken tot hem gezegd zou hebben: „Niemand is er eigenlijk onvervangbaar, maar als er iemand dan U in Genève!” En op diezelfde dag noteerde hij een uitlating van de Oostenrijkse priesterstaatsman en bondskanselier I. Seipel (1876–1932): „Ich habe mir Sie zum Vorbild genommen.”⁵⁶ Deze aantekeningen wijzen op een zekere mate van ijdelheid van Nolens. Van de andere kant bewijzen zij, dat de leider van de Nederlandse katholieken ook op internationaal niveau beschouwd werd als een man van groot gezag. Hij was in Genève een dermate belangrijk figuur geworden, dat hij inderdaad onvervangbaar leek. Serrarens prees „het ongemeen politieke inzicht” van Nolens.⁵⁷ Volgens A. C. Josephus Jitta had J. Murray Buttler, president van de Columbia University eens verklaard, dat de drie interessantste staatslieden, die hij in Europa ontmoet had, waren de toenmalige Griekse premier E. K. Venizelos (1864–1936), de Tsjechoslowaakse politicus E. Beneš (1884–1948) en de Nederlander Nolens.⁵⁸

De Nederlandse Regering heeft terecht in Nolens een deskundige op het gebied van de sociale wetgeving gezien. Zo werd Nolens bij Koninklijk Besluit van 23 december 1921, nr. 58 benoemd als „bijzitter” voor geschillen inzake internationale arbeidsregelingen bij het Permanent Hof van Internationale Justitie in Den Haag.⁵⁹

De grote figuren van de Internationale Arbeidsorganisatie stelden prijs op zijn oordeel in moeilijke kwesties. Thomas, Goddard, Butler, Fontaine en zovele anderen kenden hem als de man „die alles wist en alles begreep”, terwijl hij nooit de indruk maakte een eigenwijs, verwaand persoon te zijn.⁶⁰

Op eenzame hoogte.
Ziekte en dood van Nolens.
Triomfantelijke begrafenis. Reacties.
Nolens: mens, priester, staatsman.

Op 25 maart 1927 vierde Nolens zijn veertig-jarig priesterfeest. Ofschoon het huldigungscomité, waarvan de pauselijke internuntius Mgr. L. Schioppa en de Bisschop van Roermond Mgr. L. J. A. H. Schrijnen de erevoorzitters waren, in een manifest geschreven had, dat Nolens vooral gehuldigd zou worden als priester („Priester voor alles – Priester in handel en wandel – Priester in de omgang met wie dan ook – Priester in doen en laten”), kwamen ook vele niet-katholieken op 25 april 1927 naar Pulchri Studio in Den Haag om de jubilaris te eren. Prins Hendrik was aanwezig en met hem vertegenwoordigers van alle politieke partijen. De minister-president, Jhr. Mr. D. J. de Geer, als lid van de Christelijke Historische Partij sinds 1925 nu niet bepaald een vriend van de katholieken, hield een huldigungsrede.¹ Kennelijk begreep men, dat Nolens juist groot was geworden, omdat hij steeds had gehandeld vanuit zijn priester-zijn. In Nolens wilde men de man eren, van wie de Geer toen kon zeggen, hoe in de laatste tientallen jaren in Nederland politiek was gevoerd: Nolens Volens!² Drieëntwintig jaar later wist Kasteel zich nog te herinneren, dat er een rilling door het land ging „na deze toch wel ongewone verklaring van een zo onverdacht deskundige en zo vooraanstaand protestant over zulk een uitzonderlijke positie van een katholieke geestelijke”, en zo voegde hij er aan toe: „Bij Nolens voelde blijkbaar iedereen zich veilig.”³ „Men kan de priester niet van de staatsman scheiden”, zo schreef in die dagen *De Gelderlander* zeer terecht.⁴ *De Morgen* had reeds eerder geschreven, dat Nolens „een priesterstaatsman en een staatsmanpriester”, een persoonlijkheid was, wiens priesterlijke eigenschappen diep hebben ingewerkt op de figuur van de staatsman, terwijl de staatsmanseigenschappen

deze luister van zijn priesterschap niet hebben weggenomen of doen tanen. Terecht wees hetzelfde blad erop, dat Rome niet graag priesters politieke functies zag bekleden, omdat de Kerk bezorgd was, dat de priesterlijke eigenschappen zouden lijden onder het rumoer van de profaniteit van de politieke functies. Als de Kerk bepaalde priesters toestond zich met het politieke leven in te laten, betrof het personen, wier karakters van „bijzondere sterkte en evenwichtigheid” waren, „bij wie alle politieke zorgen en beslommeringen ten spijt, de priester souverain beheersend blijft tegenover de staatsman”. Nolens was zo’n sterke en evenwichtige figuur, een man, die als priester aan zijn staatsmanschap „een cachet van hoge integriteit van waardigheid” heeft gegeven.⁵

De huldiging van Nolens was een aanduiding, hoe groot het aanzien was geworden, dat hij in het gehele land genoot. En toch zijn er weinig staatslieden in Nederland geweest, die in hun laatste levensjaar zo eenzaam op ongekende hoogte hebben gestaan als Nolens. Door zijn karakter, maar vooral door zijn grootheid in politiek opzicht, had hij zelf een afstand geschapen tussen zichzelf en zijn vele medewerkers. In zijn laatste levensjaar kon men hem dan ook terecht „de Eenzame” noemen.⁶ Daardoor bemerkten zelfs zijn vaste medewerkers nauwelijks, dat de gezondheid van Nolens te wensen overliet.

Aalberse was wellicht de enige, die zich over de gezondheidstoestand van Nolens kort na zijn zeventigste verjaardag, bezorgd begon te maken.⁷ Toen hij tijdens een fractievergadering door Van Vuuren werd gehuldigd, beantwoordde Nolens diens toespraak met de woorden: „Ik acht dit minder een feestdag dan een dag, waarop men in stilte terugblijkt in het leven en nadenkt.”⁸

Nolens scheen toen reeds te hebben begrepen, dat hij niet lang meer de politieke leider van de katholieken zou blijven. In het laatste jaar van zijn politieke leven nodigde hij bijna iedere week Aalberse uit om „een sigaartje te komen roken” en dat betekende, dat hij met zijn secretaris, in wie hij vermoedelijk zijn opvolger zag, allerlei politieke problemen wilde bespreken.

Ofschoon zijn fysieke krachten steeds meer begonnen af te nemen, weigerde Nolens lang een geneesheer te raadplegen. Kort voor zijn laatste reis naar Genève echter liet hij zich door twee artsen, Steger en Peutz onderzoeken. Dezen constateerden een leverziekte. Het schijnt, dat Steger weliswaar wist, dat de ziekte ongeneeslijk was, maar daarvan geen mededeling heeft gedaan aan Nolens.

Op 7 mei 1931 vertrok Aalberse tezamen met Aengenent en een grote groep Nederlandse pelgrims naar Rome ter gelegenheid van het feit, dat veertig jaren tevoren Leo XIII zijn encycliek *Rerum Novarum* had geschreven. Vanuit Rome schreef Aalberse aan Nolens: „Even kom ik U de groeten brengen van Kard. Pacelli. Hij heeft me zeer chaleureus ontvangen evenals gisterenmorgen de paus. Deze sprak geruime tijd met me over de economische toestanden in ons land. Hij deelde mee, dat de nieuwe Encycliek gereed was, een vervolg op de R.N., zoals die thans door L. XIII zou geschreven zijn.”⁹

Aalberse keerde op 20 mei naar Nederland terug. Op diezelfde dag vertrok Nolens naar Genève, enkele uren nadat hij voor de laatste maal een fractievergadering had gepresideerd. De pelgrimstrein en de sneltrein, waarmee Nolens reisde, passeerden elkaar bij Bazel. Niemand had toen enig vermoeden, dat Nolens zijn laatste reis maakte, hoewel hij „rongé déjà par le mal qui allait l'emporter”, zoals Albert Thomas schreef, zich toen reeds uitgeput moet hebben gevoeld. Ondanks zijn zwakte had Nolens erop gestaan de conferentie bij te wonen, omdat hij na twee jaren „met een bijzondere hardnekkigheid” al zijn gaven had aangewend om de conventie betreffende de arbeidsduur in de mijnen aanvaard te krijgen.¹⁰ Pas in Genève scheen Nolens zich zorgen om zijn gezondheid te maken. Daarom keerde hij voortijdig naar Den Haag terug. Door rust zou, naar hij hoopte, zijn overmatige vermoeidheid wel verdwijnen. Een enkel maal maakte hij nog een wandeling naar het Scheveningse strand, waar hij enige tijd peinzend op een bank uitrustte.¹¹ Enige dagen, na de terugkeer uit Genève, bezocht Aalberse zijn vriend, die in enkele weken tijd erg vermagerd was. Nu zat de katholieke leider daar „als een wrak: broodmager met uitstekende jukbeenderen, om niet te herkennen. En dan die vermoeide stem”. Bij het afscheid legde Aalberse zijn hand op Nolens' schouders en zei met bewogen stem: „Nolens, je moet nu eens niet boos op me worden. Je ziet er niet alleen vermoeid uit, maar als iemand, die zwaar suikerziekte heeft. Ik maak me werkelijk ongerust. Je moet een goede dokter, een specialist raadplegen.”

Tot dan toe wisten maar weinigen dat het met Nolens niet goed ging. Op 4 juli vermeldde de bladen, dat hij ernstig vermoeid was en dat hij daarom de Hoge Raad van Arbeid niet zou voorzitten. Ontsteld uitte zijn zuster Phine (zuster Xavier) haar bezorgdheid over het krantenbericht. Hoewel zij nog niet het ergste scheen te vrezen, begreep zij, dat de ziekte

van haar broer wel eens het einde kon betekenen van een politieke carrière. Zij wilde hem kennelijk te verstaan geven, dat de politieke arbeid, waaraan haar broer zich zovele jaren had gegeven, in wezen toch niet zo belangrijk was. Zij had wel eens achter de coulissen van de gemeentelijke politiek gekeken. „Maar ik kan niet zeggen, dat ik dat gedoe hartverheffend vind. Het ligt aan de politieke acteurs of aan mij.” Toch hoopte zuster Xavier in het belang van Nederland, dat haar broer spoedig zou genezen.¹²

Thomas, die het bericht uit de kranten vernam, hoopte, dat de zieke „na enige dagen rust” weer geheel hersteld zou zijn.¹³ Nolens wilde overigens niet, dat er nadere berichten over zijn gezondheid terstond aan de pers zouden worden verstrekt. De onrust over zijn toestand nam echter toe, toen bekend werd, dat de zieke het bed moest houden en dat niemand „zonder onmiddellijke noodzaak” bij hem werd toegelaten. Talrijke kaarten en brieven van vele vooraanstaande figuren werden hem toen bezorgd.¹⁴

Vooraf een brief van Van Karnebeek moet Nolens goed hebben gedaan. „Aalberse, aldus de oud-minister, die mij trouw op de hoogte houdt, zeide mij, dat – wat ik begrijp – door U geen bezoekers worden ontvangen. Nu ik niet weet of ik U zal terugzien, gevoel ik behoefte U langs deze weg te zeggen, dat ik in deze dagen meer dan ooit in gedachte bij U ben en U in gedachte de hand druk. Ik gevoel deze behoefte onder de indruk van de herinneringen, die mij aan U verbinden. Onze aanrakingen zijn 20 jaar oud en met name in de tijd van mijn ministerschap heb ik van U zoveel vriendschap en belangstelling ondervonden, dat ik er prijs op stel U daarvoor een woord van dank te brengen. Daarbij komt nog het volgende. Toen ik heenging als minister, heb ik de indruk meegenomen, dat het voor een zeer groot deel aan Uw loyale houding en steun te danken is geweest, dat in de bewogen na-oorlogse jaren een rustig en stabiel regeringsbeleid kon worden gevoerd en ons land gespaard bleef voor parlementaire en politieke verwikkelingen die andere landen zozeer hebben geschaad . . . Vergun mij in deze ure uitdrukking te geven aan deze overtuiging en de hoop uit te spreken, dat wanneer later de geschiedenis van deze tijd zal worden geschreven, de betekenis van Uw werk en van Uw leven tot haar recht zal worden gebracht. Het vaderland heeft aan Uw staatkundige blik en aan Uw waakzaamheid zeer veel te danken. Op dit ogenblik zullen het misschien andere dingen zijn, die het diepst van Uw geest en van Uw hart bewegen. Het enige wat ik U kan toewensen is, dat de verlangens, die thans uit deze diepten opkomen, in vervulling mogen gaan. De bedoeling van

dit schrijven is slechts om U te doen blijken, dat ik hoor tot hen, wier hoge achting en sympathie U op Uw schijnbaar eenzame levensweg in stilte ononderbroken hebben vergezeld. Vale. Span U niet in mij te antwoorden.”¹⁵

Kennelijk was Jean Nolens zich maar nauwelijks bewust van de ernst van de ziekte van zijn broer. Op 29 juli schreef hij in een P.S. slechts: „Hoe gaat het er mee, al beterschap te bespeuren?”¹⁶

Aanvankelijk had de behandelende geneesheer aan Nolens niet gezegd, dat zijn toestand zorgwekkend was. Toch drong tot de zieke steeds meer het besef door, dat genezing wel eens uitgesloten kon zijn. Tegenover Aalberse, die hem dagelijks bezocht, liet hij zich reeds in juli meer dan eens ontvallen, dat hij dit of dat niet meer zou meemaken. Op aandringen van Aalberse heeft Steger tenslotte op 20 juli aan de zieke medegedeeld, dat er geen hoop op genezing meer was. Hij ried deze aan tijdig in orde te maken wat er in orde gemaakt moest worden. „Iets in orde maken?” vroeg Nolens. „Ik heb niets in orde te maken.” De volgende dag droeg Nolens voor het laatst de H. Mis op, waarna hij de pastoor van de parochie van de Assendelftstraat, Beysens, bij zich liet komen.

Op 15 juli bracht Aengenent de zieke een bezoek. Toen de Haarlemse bisschop wilde vertrekken, vroeg Nolens, of hij hem een cadeau mocht aanbieden. Het geschenk was een zgn. Canon Episcopalis. Steeds duidelijker ging Nolens zich doelbewust op de dood voorbereiden. Hij wees Aalberse en Bongaerts aan tot zijn executeurs-testamentair en besprak met hen, wat er met zijn papieren, documenten en boeken moest gebeuren. Op 2 augustus voerde hij met Aalberse een gesprek over zijn bezittingen, waarna hij hem de volgende opdracht gaf. „Mijn uitvaart moet gehouden worden in de parochiekerk, en door de pastoor van de parochie (sc. Beysens) en door niemand anders. Hoor je het: *door niemand anders*. Dan moet ik begraven worden in Venlo. Dat is gemakkelijker voor mijn broer, die behoeft dan ook niet naar Den Haag te komen. Al mijn papieren moet je meenemen en uitzoeken: je moet vernietigen wat je denkt dat weg kan; met de rest kun je doen, wat je het beste lijkt. Mijn diktaten arbeidswetgeving enz. mag je behouden, of wat misschien nog beter is, je kunt ze geven aan Pater Mr. Beaufort. In de week van mijn overlijden moeten er 'n honderd Missen gelezen worden. Ik ben niet van plan daar een jaar op te wachten. Mijn bibliotheek is voor de R.K. Staatspartij, maar de boeken over economie, sociale wetgeving e.d. zijn voor de Kath.

Handelshogeschool te Tilburg.” Aalberse moest aan alle vrienden en kennissen een aandenken geven. Na deze instructies stond Nolens op, alsof er niets bijzonders aan de hand was en bood hij zijn gast een glas wijn aan. Zelf dronk en rookte hij mee, alsof hij niet ziek was.

Nolens wilde derhalve, dat de uitvaartdienst door de pastoor van de parochie zou worden gehouden en niet, hetgeen verwacht kon worden, door een der Nederlandse bisschoppen. Hij heeft dit gewild, omdat pastoor Beysens zijn biechtvader was en waarschijnlijk ook, omdat hij zal gemeend hebben, dat Beysens als pastoor van de parochie, waarin hij zoveel jaren had geleefd, daarop recht had. Toen Beysens van Steger vernam, dat de toestand van de zieke hopeloos was, ging hij naar de Prinsengracht. Enkele dagen later liet Nolens hem roepen en vanaf die dag voerden beide priesters vele gesprekken met elkaar. Het schijnt, dat Nolens de wetenschap, dat hij spoedig zou sterven, aanvankelijk moeilijk heeft kunnen verwerken.

Uit voorzorg werden aan Nolens op 4 augustus in alle stilte wat men in die tijd de Sacramenten van de stervenden noemde, toegediend. Zelfs Aalberse was hiervan niet op de hoogte. Beysens was zeer onder de indruk van de sobere plechtigheid. In volle bewustzijn en vol overgave toonde de zieke, die nog steeds niet volledig bedlegerig was, zich bereid de dood te aanvaarden en zich te buigen voor de heilige wil van zijn God. In die eerste dagen van augustus had Nolens tegenover Aalberse verklaard: „Wat er met me gebeurt, is goed; ik ben geheel geresigneerd.” Toen Aalberse hem vroeg, of het niet goed zou zijn de Internuntius te waarschuwen, opdat deze de Paus op de hoogte kon stellen, antwoordde Nolens: „Dat is niet nodig. Ik geef daar nu niets om. Je weet niet, hoe ik thans vele dingen geheel anders beschouw, en je staat nu verbaasd, dat je je druk hebt kunnen maken over dingen, die je nu van niet de minste betekenis acht.” Er zijn weinig uitlatingen van Nolens bekend die zozeer al zijn grootheid hebben bewezen. In het licht van de eeuwigheid beseftte hij, hoe betrekkelijk al het menselijke handelen was. Hij had in belangrijke mate de aarde meegebouwd, maar met het oog gericht op de eeuwigheid.

Nadat hij de H. Sacramenten had ontvangen, wilde Nolens nog eenmaal zijn broer en zijn zus ontmoeten. Eigenhandig stuurde hij hun een uitnodiging om naar Den Haag te komen. Jean antwoordde, dat het hem genoeg had gedaan een brief te ontvangen die zijn „waarde Broeder” zelf had geschreven. Hij was naar de pastoor van zijn parochie gegaan

en had hem "4 H. Missen voor je beterschap beloofd". Wanneer het de zieke zalig was, zou dat, naar hij hoopte wel helpen. Jean dacht spoedig naar Den Haag te komen om eens tezamen met zijn broer te dineren.¹⁷ Phine schreef, dat zij van plan was op 10 augustus haar broer te bezoeken. Schijnbaar had Nolens in zijn brief geschreven, dat zij niet moest reizen, als het te warm was, want zij schreef: „Een beetje warmte doet me niets!”¹⁸

Hoewel het niet is na te gaan, mag worden aangenomen, dat Phine en Jean inderdaad nog hun broer hebben bezocht. Voor het overige heeft Nolens alleen nog Aalberse, Bongaerts en Beysens willen ontmoeten. Had hij op 30 juli nog naar de Roermondse bisschop L. Schrijnen geschreven om hem geluk te wensen bij diens zeventigste verjaardag, nu hield alle correspondentie op. Hij, de grote eenzame wilde in alle eenzaamheid de dood tegemoet gaan. Prof. Cobbenhagen' die in die dagen in Den Haag was, schreef in 1932: „Alleen met zichzelf te zijn, klaar van geest en met het volle weten van de naderende dood, alles regelend wat geregeld moest worden en dat enkele weken lang, is wel een voorbereiding op de grote overgang in de eeuwigheid, die als aangepast was aan een karakter, dat zich kenmerkte door beleid en zorgvuldige voorbereiding van elke belangrijke daad, doch het eist tevens een sterkte van ziel zó groot, dat menigeen in de augustusmaand van het vorige jaar met eerbied heeft opgezien naar het hoge stoere huis op de Prinsengracht.”¹⁹

Op 12 augustus vroeg Nolens aan H.M. de Koningin eerbiedig hem ontslag te willen verlenen uit de verschillende door hem beklede functies. Alleen de functie van voorzitter van de mijnraad wilde hij behouden, alsof hij daarmee te kennen wilde geven, dat hij als verdediger van de belangen van de mijnwerkers wilde sterven.

Beysens, die na 4 augustus een reis naar Lourdes maakte, vond na zijn terugkeer Nolens volkomen uitgeput terug. Vanaf 21 augustus verliet Nolens zijn bed niet meer. Iedere morgen werd hem de H. Communie gebracht. Zijn tijd bracht hij door in meditatie. Ook las hij nog vrij veel.

Het schijnt, dat Nolens vooral in de laatste dagen voor zijn dood, veel pijn heeft gehad. Hij wilde daarover echter niet spreken, al kostte het hem veel moeite zijn pijn te verbergen. Beysens bezocht hem op woensdagavond 26 augustus. Hij vroeg de zieke of hij de H. Absolutie zou geven. Nolens kon nauwelijks meer een woord uitbrengen, en knikte slechts. De volgende morgen 27 augustus om 7 uur bracht Beysens voor de laatste maal de H. Communie bij de stervende, die nog steeds volledig bij kennis

was. Aalberse stond nu voortdurend aan zijn zij. Ook Bongaerts, Steger en enkele zusters van Huize Carolus Borromeus vertoefden voortdurend aan het sterfbed. Toen Beysens om half zes bij de stervende kwam, was deze buiten kennis. Een uur te voren was de doodstrijd begonnen. De laatste twintig minuten lag Nolens heel kalm; hij scheen niet meer te lijden. Zacht en kalm ging een groot man de eeuwigheid in. Om tien voor half negen in de avond overleed Nolens in aanwezigheid van hen, die hem in die laatste dagen hadden bijgestaan.²⁰

Het stoffelijk overschot van de overledene werd in het gesticht van de H. Carolus Borromeus opgebaard. Het was bekleed met de liturgische gewaden en op het hoofd stond een witte mijter, waarvan hij in zijn leven slechts zelden gebruik had gemaakt. Zo maakte de schilder Anton van Welie van de dode een portret dat thans bewaard wordt in het archief van de gemeente Venlo. Een vergelijking van dit schilderij met het portret dat Van Welie eerder maakte en dat het eigendom was van oud-minister Decckers, laat zien, hoe zeer de zo forse Nolens tengevolge van zijn ziekte was afgetakeld. Vele hoge persoonlijkheden kwamen de laatste eer bewijzen. Toevallig verbleef Albert Thomas in Den Haag en hij was een der eersten die het sterfhuis namens de Internationale Arbeidsorganisatie bezocht, waarvan hij – eenmaal terug in Genève – telegrafisch mededeling deed aan de Minister van Arbeid, Verschuur.²¹

Op 31 augustus werd het stoffelijk overschot overgebracht naar de Willibrorduskerk in de Assendelftstraat. De volgende dag vond de plechtige uitvaartdienst plaats. Pastoor Beysens deelde mee, dat op verzoek van de overledene geen gedachtenisrede zou worden uitgesproken. Hij voegde er aan toe, dat Nolens uit zijn parochiekerk wilde uitgedragen worden om te worden begraven in zijn geboortegrond. Sober was de uitvaartplechtigheid in Den Haag, groots de begrafenis in Venlo. Hoe zeer Limburgers hem als hún man zagen bleek uit de wijze waarop zij een laatste groet aan de overledene wilden brengen. Vanaf de Limburgse grens tot aan Venlo worden in alle dorpen waardoor de kleine stoet trok, de klokken geluid. Langs de weg knielden honderden katholieke mensen. In Venray werd een soort processie gevormd. In Venlo waren straatlantaarns omfloerst, de winkellichten gedoofd. Overal hingen de vlaggen halfstok. De volgende morgen vond in de oude St. Martinuskerk de plechtige uitvaartdienst plaats in aanwezigheid van de Roermondse bisschop Schrijnen. Koningin Wilhelmina had zich laten vertegenwoordigen door

graaf De Marchant et d'Ansembourg. Katholieke en niet-katholieke ministers, senatoren, kamerleden volgden de begrafenisstoet van de kerk naar het kerkhof. G. di Palma Castiglione vertegenwoordigde het Internationaal Arbeidsbureau. Tienduizenden waren getuigen van de plechtigheid. De kist werd door mijnwerkers gedragen.²² Nolens' laatste tocht werd aldus een grootse huldeblijk aan de man die zoveel voor Limburg had gedaan.

Nolens werd op 15 september 1931 in de Tweede Kamer herdacht. De voorzitter, Van Schaik, herinnerde eraan, dat Nolens 35 jaar in de Kamer een „wijdvertakte” invloed had gehad en om zijn eerlijkheid en oprechtheid, in en buiten zijn partij, in ons land en daarbuiten werd gerespecteerd. Volgens Van Schaik was Nolens zeker niet heerszuchtig. Vanaf de eerste schrede in de Kamer tot aan zijn dood ging Nolens' liefde en voorkeur uit naar de sociale politiek, naar de verwezenlijking van de sociale gerechtigheid. „Nolens, aldus Van Schaik, was een waar Staatsman; hij heeft op richting en tempo van de Nederlandse politiek der laatste 20 jaren zijn persoonlijke stempel gedrukt. Zo was hij in wezen reeds jaren Minister van Staat, vóórdat hij recht kreeg op die titel. Levend uit zijn geloof heeft hij in zijn staatkundig leven zijn priesterlijke roeping op voorbeeldige wijze vervuld.”

Na Van Schaik sprak Ruijs de Beerenbrouck om „één van de meest uitstekende” leden van de Kamer te herdenken. Daarin gaf deze een scherp getekende karakterschets van de man, met wie hij zoveel jaren in vriendschap had samengewerkt. Hij deed dit op een nobele, voor iedereen aanvaardbare wijze. „Een moeilijk leven, zo zei hij, als van de Staatsman Nolens ware niet zo te leven geweest, indien het zijn uitgangspunt niet had gevonden in, en zijn dadenrijke stuwkracht niet telkens weer had ontleend aan de diepe overtuiging van de priester Nolens.

Die verheven opvatting, die nu eenmaal door velen onbegrepen moest blijven, maakte dit gesloten, eerder eenzame leven tot een schoon en rijk geslaagd leven en was zo geheel in overeenstemming met zijn voor de Christen voorbeeldig, schier benijdenswaardig afsterven. In het klare besef van zijn menselijke verantwoordelijkheid is hij de eeuwigheid tegemoet getreden als de voorzichtige Nolens, die zich niet nauwgezet genoeg op al zijn beslissende stappen en daden kon voorbereiden.”

Ruijs verklaarde nog: „Als ooit van een mens van zijn onmiskenbare

invloed kan worden getuigd, dat hij gaaf en onkreukbaar in dit leven stond, dan moet dit van de overledene worden gezegd.”²³

Ook in de Internationale Arbeidsorganisatie werd Nolens met eerbied herdacht, o.m. tijdens de 55e zitting van de Raad van Beheer (12–17 oktober 1931). Thomas presenteerde aan de raad zijn jaarlijkse rapport, het laatste dat hij schreef, want nadat achtereenvolgens zijn drie vrienden Nolens, Fontaine en Sokal waren overleden, stierf hij op 7 mei 1932 „als een onbekende hotelgast” in Parijs.²⁴ Volgens Thomas was Nolens een pionier van de wettelijke bescherming van de arbeiders, „één van de lichten” van de arbeidsconferenties. „Wanneer het ging om de principes, vastgelegd in het Vredesverdrag, was hij nooit bereid om te schipperen”.²⁵

Nolens is in talrijke geschriften afgeschilderd als een sfinxachtige figuur, als een man, die geen vrienden wist te maken, als de ongenaakbare mens. „Er was noch bij zijn dood, noch bij zijn begrafenis een golf van droefheid door het land gegaan. Hij was nu eenmaal niet populair.”²⁶ Rogier noemde hem „een man van groot vernuft en zeer vlugge bevating”, die „in zijn geslotenheid voor vrijwel iedereen iets ondoorgroendelijks” had. En dan vervolgde hij: „In het debat was hij als tegenstander zeer gevreesd wegens een slagvaardigheid en een zelfbeheersing, die hem behoedde voor de minste onvoorzichtigheid. Reeds zijn zwijgend kritische luisteren was een geducht wapen. Hij kwam geenszins tekort aan geest en gebruikte, zo het hem gepast en dienstig voorkwam, ook wel het wapen van de ironische humor, maar maakte in zijn beheerste woordenkeus zonder versprekingen, zijn feilloze periodenbouw met versmading van alle stijlbloemen en zijn emotionele voordracht zonder gebaren een bij uitstek kille indruk. Hij werd aldus niet alleen niet populair, maar miste ook de aansluiting bij „het volk achter de kiezers”, dat hij nooit wist te pakken, dat hem zelden zag en hem voor het merendeel slechts kende als de verpersoonlijking van een sfinxachtige ernst.”²⁷

Jaren na Nolens’ dood schreef P. Kasteel: „Tijdens zijn leven leek Nolens velen een sfinx, na zijn dood schijnt hij velen een schim.”²⁸ Volgens de Volkskrant zou Nolens nooit moeite hebben gedaan allerlei bijnamen af te wijzen als: de sfinx van de Prinsengracht, de souffleur onder het voetlicht, de inspicient-achter-de-coulissen, de machtige alleenheerser over zijn fractie, de betuttelaar van rebellen en langsprekers, de onverbiddelijke rechter van het beleid der bevriende ministers: „Integendeel, hij liet zich die aanduidingen met een hooghartige glimlach welgevalen.”²⁹

Tenslotte zou Nolens volgens zijn tegenstanders de man geweest zijn, die ministers naar zijn pijpen liet dansen.³⁰

Men kan niet loochenen, dat Nolens zwijgzaam, nuchter, gereserveerd was, dat hij voor sommigen ondoordringbaar was en ongenaakbaar scheen. Hij was ook een leider, aan wie autoritair optreden niet geheel vreemd was, een man, die „aan een zekere ijdelheid” geen weerstand scheen te bieden. Als men echter het archief van Nolens doorneemt en men zijn redevoeringen, zijn geschriften en zijn gesprekken ernstig bestudeert, als men leest, hetgeen vrienden en tegenstanders over hem schreven, moet men de conclusie trekken, dat het beeld van Nolens in de loop der jaren zo is misvormd, dat er inderdaad slechts een schim van is overgebleven. Nolens was een mens, aan wie in feite niets menselijks vreemd was.

Emotionaliteit toonde Nolens zelden, doch dat betekende niet, dat hij ongevoelig was. In de talrijke zakagenda's, die bewaard zijn gebleven, vindt men daarvoor bewijzen te over. Opvallend zijn de talloze opmerkingen, waaruit zijn interesse blijkt voor de natuur rondom hem. Bijna dagelijks noteerde hij iets over het weer. Zo tekende hij op 1 maart 1922 aan: „Vogels fluiten”. Op 1 mei 1922 klaagde hij: „Nog niets in bloei! Koud.” En een jaar later tot 3 juni toe: „Kachel nog aan.” Op 20 april 1924 constateerde hij, dat er nog geen blad aan de bomen te zien was en een week later: „Bomen op de gracht nog kaal”; totdat hij eindelijk opgelucht op 14 mei kon schrijven: „Lente! Bomen in bloei!” Opmerkelijk zijn nog de aantekeningen, zoals die in september 1922: „discretie vooral tegenover sociaal-democraten”. Vóór in zijn agenda van 1926 schreef Nolens: „Bij het samenwerken van groepen moeten punten van geschil in status quo blijven.” en in 1928: „Les formules idéales sont toujours difficiles à concilier avec les exigences des réalités immédiates.”³¹

Dat Nolens een leider-dictator zou zijn geweest, moet ten stelligste worden ontkend. Hij speelde niet „de gepurperde dictator”.³² Hij verwierf door zijn grote kennis en politiek inzicht en „door zijn bekwaam en tegelijk verzoenend optreden” groot „vanzelfsprekend” gezag. Hij had gezag, „omdat hij gematigd, eerbied afdwingend, omdat hij redelijk was”.³³ Zijn autoritair optreden werd als gerechtvaardigd aanvaard. Sommigen menen, dat daardoor persoonlijkheden in zijn schaduw „niet altijd gedijen” konden, dat „Nolens non-conformisten maar kwalijk zetten kon”.³⁴ Door zijn „ijzeren leiding” zou hij weinig vrienden hebben gemaakt, al zou daardoor de eenheid onder de katholieken bewaard gebleven zijn.³⁵

Reeds in 1927 had Deckers uitdrukkelijk vastgesteld, dat onder Nolens in de fractie de grootste vrijheid van meningsuiting was gewaarborgd; ook het jongste lid kon „vrijelijk zijn oordeel plaatsen tegenover dat van de voorzitter”.³⁶ De feiten geven Deckers gelijk. De notulen van de katholieke kamerfractie, van de Mijnraad, van de Internationale Arbeidsconferenties, van de Hoge Raad van Arbeid en van allerlei commissies, waarvan Nolens voorzitter was, leveren het bewijs dat deze inderdaad niet alleen iedereen de kans gaf om zijn mening naar voren te brengen, maar ook luisterde naar de ander en zijn eigen mening nooit opdrong. Een gefundeerde mening werd door hem gerespecteerd, ook als hij het met de ander niet eens was. Nolens was „te veel geleerde om niet te kunnen verdragen”, dat een mening van de zijne verschilde.

Het socialisme heeft Nolens als systeem zijn leven lang verworpen, maar op internationaal en nationaal terrein werkte hij nauw samen met de socialisten en vond hij, die niet veel vrienden maakte, onder hen zelfs grote vrienden. Van Rooy heeft Nolens „een berekend tacticus en organisator” genoemd.³⁷ Voorzichtig, behoedzaam, tactvol was Nolens, maar niet de berekende tacticus in pejoratieve zin. Ook was hij geen organisator zoals b.v. Poels of Aalberse. Vaak nam hij initiatieven en legde hij goeddoordachte plannen voor, maar de organisatie liet hij meestal aan anderen over. Terecht noemde een oud-minister (Deckers?) Nolens zelfs eerder een individualist dan een leider van een hechte gemeenschap. Hij vertelde: „Toen ik onder zijn voorzitterschap kamerlid werd, was het blijkbaar gewoonte om niet langer dan één uur aan het interne fractiebeeraad te besteden, voordat de leden zich naar de afdelingsvergaderingen spoedden, teneinde de algemene politieke en financiële beschouwingen over de begrotingen voor te bereiden. Er heerste een zo uitbundige vrijheid in de fractie, dat een aantal jonge leden, onder wie ikzelf, het initiatief namen om aan het organisatorisch noodzakelijke beraad meer vorm en inhoud te geven. Nolens heeft zich tenslotte schoorvoetend daarbij neergelegd, maar hij bleef met heel zijn hart en hoofd gekant tegen uniformiteit bij de meningsvorming. Hij had een schier onbeperkt vertrouwen in het gezond verstand van zijn medeleden, onverschillig of deze academische titels voerden dan wel hun vorming hadden genoten in de harde school van het leven. Ik ben er zelfs van overtuigd dat hij een sterke voorkeur had voor de wijze taal van arbeiders-afgevaardigden als bijvoorbeeld Kuiper en Loerakker boven de theoretische-

perfect-sluitende redeneringen van sommige juristen.”³⁸

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat aan Nolens een zekere ijdelheid niet vreemd was. Verwaand, hoogmoedig of trots was hij echter niet. Zijn ijdelheid had meer de vorm van zelfverzekerdheid. Hij wist, dat hij over een breed terrein in deskundigheid boven anderen uitstak. Soms liet hij dit ook merken. Maar in het algemeen legde hij in hoge mate bescheidenheid aan de dag. Als priester droeg hij dagelijks de H. Mis op, maar bij voorkeur in alle stilte. Van pontificale pechtigheden hield hij niet. Wanneer hij uitgenodigd werd b.v. door hoge diplomatieke persoonlijkheden om aan een galadiner aan te zitten, trachtte hij, als het maar enigszins mogelijk was, zo’n uitnodiging af te slaan. Nolens sprak niet graag in het openbaar. In de Kamer streefde hij ernaar een redevoering niet langer dan vijftien minuten te doen duren en vaak begon hij een toespraak met een verontschuldiging, omdat hij liever niet had gesproken, maar door de omstandigheden wel gedwongen was zijn toehoorders lastig te vallen met enige opmerkingen.

Zijn bescheidenheid en zijn „ongenaakbaarheid” zijn wel eens geweten aan het verlegen karakter van Nolens. Geheel juist lijkt dit niet. Verlegen mensen zijn onzeker, en van onzekerheid was bij Nolens geen sprake. Evenmin was hij bescheiden uit nederigheid. Valse hoogmoed moet voor hem een gruwel geweest zijn. Zijn bescheidenheid hing m.i. samen met het feit, dat hij priester was, en had veel meer de vorm van een vérgaande voorzichtigheid. Hij wist, dat hij meer dan wie ook op dubbele wijze zeer kwetsbaar was. Als politiek leider kon hij het zich niet veroorloven fouten te maken, en als priester wist hij, dat iedere vergissing, die hij maakte zou beschouwd worden als een falen van de Kerk. Daarom was van zijn priesterschap het paradoxale, „dat het niemand opviel en niemand een ogenblik ontging”.³⁹ Nooit heeft Nolens zijn priester-zijn als een machtsmiddel aangewend en angstvallig waakte hij ervoor mensen, die een andere levensbeschouwing hadden dan hij, te krenken. Zijn voorzichtigheid ging zo ver, dat hij op geen enkele wijze in zijn positie als priester enig financieel voordeel wilde behalen. Toen een adellijke dame hem als een der begunstigten in haar testament wilde aanwijzen, weigerde hij dit te aanvaarden.⁴⁰ Hij bezat weinig financiële middelen en meer dan eens heeft zijn broer Jean hem met geld moeten steunen.⁴¹

De betekenis van Nolens als staatsman en als sociale voorvechter kan niet

worden overschat. Nederland kent veel politici, doch weinig staatslieden van formaat. Nolens was geen door hartstocht voor de politiek gedrevene. Daarvoor was hij te nuchter. Maar hij was wel een groot staatsman in die zin, dat hij alles overzag, de samenhang der dingen doorgondde, dat hij voor de belangen van alle mensen opkwam, dat hij op het juiste moment wist, wat bereikbaar was. Hij schipperde niet; kalm en beheerst voerde hij zijn sociaal-politiek beleid, zonder ooit bang te zijn zijn populariteit te verliezen. Van bijzondere betekenis is geweest, dat hij de oude politiek, vaak meer gericht op het gebied van de buitenlandse politiek, heeft weten om te buigen tot een sociale politiek. En vervolgens, dat hij heeft begrepen, dat nationale sociale politiek moest worden gezien in universeel verband. Zeker, hij was de man, die de door Schaepman verworven positie van de katholieken in een pluriforme maatschappij heeft weten te consolideren en daarom kan men hem een katholiek staatsman noemen, maar beter nog is het in hem een Nederlands Staatsman te zien, die vooral na 1915 de politiek in Nederland heeft beheerst en bepaald. Als zodanig verdient Nolens een ereplaats in de geschiedenis van Nederland, van Europa en van de Kerk.

TER INLEIDING

- 1 J. P. Gribbling: *P. J. M. Aalberse*, pag. 446–447.
- 2 T. T. A. B. M. van der Aalst: *Inventaris van het Archief van Mgr. W. M. Nolens, 1860–1931*, pag. 98–99.
- 3 *Ib.*, pag. 89–147.
- 4 Cf. o.a. de „Gebruikte afkortingen” vóór in dit boek.
- 5 J. Witlox: *Schaepman als Staatsman*, dl. III, pag. 414.

HOOFDSTUK I

- 1 P. J. M. Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*, pag. 12.
- 2 J. A. Zeeuwen: *Venlo in economisch opzicht gedurende de eerste fase van de Franse Tijd*, pag. 110 en J. F. R. Philips: *De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo in Historisch perspectief (1830–1955)*, passim.
- 3 Philips, *a.w.*, pag. 26.
- 4 *Ib.* pag. 8.
- 5 Over het verdrag van Londen zie o.a. M. G. Spiertz: *Limburg uit de Duitse Bond*, pag. 11 e.v.
- 6 *Geboorteregister gemeente Venlo, 1860, nr. 140*. Gegevens over het vóórgeslacht van Nolens vindt men o.a. in: J. Verzijl: *Over de voorouders van Mgr. Prof. Dr. Willem Nolens*, C. Bloemen: *Nolens de Eenzame*, A. Corten: *Naam en Wapen der Familie Nolens*, H. Boermans: *De Familie Nolens*.
- 7 W. Hendriks: *Nolens en Venlo*, pag. 153.
- 8 Uit het huwelijk van Martinus Nolens en Hermina Linskens werden zeven kinderen geboren. Drie van hen stierven op zeer jeugdige leeftijd. Johan Gerhard (Jean) (1858–1933), zette de leerlooierij van zijn vader voort en maakte zich zeer verdienstelijk in het maatschappelijke leven te Venlo. Gerard-Hubert (1868–1911) was eveneens leerlooier. Josephina Hermina (1872–1950) trad in bij de zusters Franciscanessen in

- Heythuyzen en stichtte in 1920 het St. Clara-college in Heerlen, waarvan zij tot 1941 directrice bleef. Josephina correspondeerde vrij regelmatig met haar broer Willem. Een gedenkplaat in het St. Clara-college vereeuwigd haar nagedachtenis. (Zie N.A. 7, 43, 69 en 72; Bloemen: *a.w.*, pag. 147 en Verzijl, *a.w.*, pag. 131).
- 9 N.A., 72 en Bloemen, *a.w.*, pag. 148.
 - 10 W. H. Nolens: *Betekenis en omvang van de Arbeidswetgeving*, pag. 38.
 - 11 Hendriks, *a.w.*, pag. 154.
 - 12 N.A., 7.
 - 13 Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan de rede van Nolens op 25 april 1927 bij gelegenheid van zijn veertigjarig priesterjubiläum (N.A., 7), aan Hendriks, *a.w.*, pag. 152–154, aan Aalberse, *a.w.*, pag. 10–11 en aan een artikel van een klasgenoot van Nolens, getiteld: *Oome Wiel. Herinneringen aan de jeugdjaren van Mgr. Dr. W. H. Nolens* (N.V.C., 30-4-1927). Dit artikel bevindt zich in het archief van Nolens en het verhaal werd door de jubilaris van toen kennelijk bevestigd blijkens enkele kanttekeningen en ondersteppingen. (N.A., 10).
 - 14 Eymael aan N., 2-3-1890 (N.A., 1). Zie ook N.A. 561.
 - 15 Met Terwisga is hier bedoeld de luitenant-generaal W. J. Terwisga. (W.A., 7).
 - 16 N.A., 7.
 - 17 Het voormalige café heet thans het St. Urbanushuis en behoort aan de bekende Venlose familie Van der Grinten.
 - 18 N.V.C., 30-4-1927.
 - 19 C. Sloots: *Haga Mariana*, *passim*.
 - 20 Sloots, *a.w.*, pag. 197 en 301. Dit album ging bij een brand van 1963 verloren, zodat geen verdere gegevens over het hier bedoelde gedicht beschikbaar zijn. Over H. J. J. Schneider, zie ook: *Het Kanton Weert*, 340 jrg., 22-3-1902.
 - 21 Sloots, *a.w.*, pag. 307.
 - 22 *Ib.*, pag. 389 en 395.
 - 23 N.A., 7.
 - 24 *Brabants Dagblad*, 15-8-1972. Rolduc was bekend als een van de beste onderwijsinstituten van Nederland. Vele bekende Nederlanders, maar ook Duitsers-Limburg was immers een deel van de Duitse Bond – kregen hier een deel van hun opleiding en vorming. (Zie ook *Rolduc's Jaarboek*, 1932, pag. 67–72). Nolens wordt o.m. genoemd in de leerlingenlijst, opgenomen in het werk van R. Corten: *Rolduc in Woord en Beeld*, pag. [24].
 - 25 J. M. Gijsen: *Joannes Augustinus Paredis*, pag. 182–203. Voor de geschiedenis van Rolduc zie o.m. J. Damen, e.a.: *Rolduc, 1843–1943* en R. Corten, *a.w.*, en P. C. Boeren: *De oudste oorkonden der Abdij Rolduc en de Annales Rodenses*.
 - 26 Gijsen, *a.w.*, pag. 230–233.
 - 27 Spiertz, *a.w.*, pag. 12.
 - 28 Naast de gewone registers bevat het archief van Rolduc een manuscript van een priester-docent B. A. Pothast (1824–1904) onder de titel: *Annales de Rolduc depuis le 1e Mai 1843*. Over de leerling-Nolens vinden wij in deze Annales niets, wel over de docent-Nolens. (Over Pothast, zie ook: Damen, *a.w.*, pag. 182.)
 - 29 Everts was een der eerste katholieke publicisten, die een Geschiedenis der Nederlandse

- Letterkunde (1869) samenstelde, waarin hij tegen de gewoonte van die tijd in veel aandacht schonk aan de middeleeuwse letterkunde en aan Vondel. Van 1868 tot 1893 was hij directeur van Rolduc. Zie: Van Rode, *Rolduc: Schetsen en Herinneringen*, pag. 63–65.
- 30 V.C., 16-6-1900.
 - 31 Witlox: *Schaepman als Staatsman*, dl. III, pag. 17–21.
 - 32 Van Rode, *a.w.*, pag. 66. Corten schreef: *Rolduc in Woord en Beeld*. (Op de titelpagina staat vermeld als schrijver: R. Corten, maar volledig luidde de naam M. R. H. Corten.)
 - 33 *In Memoriam P. H. Marres, schrijver van het werk „De Justitia”* in: V.C., 13-1-1900.
 - 34 Bij zijn 25-jarig priesterfeest stond Nolens een uitvoerig interview toe aan een redacteur van *Het Centrum* (23-3-1912), enige dagen voordat hij naar Rome vertrok, om daar in alle stilte zijn jubileum te vieren. (Gf. ook: N.V.C., 26-3-1912).
 - 35 P. Kasteel: *De Maasbode (Ochtendblad)*, 5-4-1931. Een dergelijke opmerking maakte Nolens reeds in 1912 tegenover de redacteur van *Het Centrum* (23-3-1912).
 - 36 V.C., 14-4-1900.
 - 37 V.C., 6-1-1900.
 - 38 *Het Centrum*, 23-3-1912.
 - 39 C. K. Elout: *Figuren en Momenten*, pag. 55–56.
 - 40 Schröder aan N.: 31-8-1923, N.A. 5.
 - 41 N.V.C., 26-3-1912.
 - 42 N.A., 47.
 - 43 Pothast, *a.w.*, pag. 189; A.B.R. nr. 421 en 427 en R. Corten, *a.w.*, pag. 201. In dit werk vindt men op de pagina's 183 en 197 foto's van Nolens als leraar.
 - 44 P. L. J. M. A. Müller in: *Amsterdamse Studenten-Almanak voor het jaar 1926*, pag. 59 en Pothast, *a.w.*, pag. 232 (onder de datum 26 dec.). Nolens was, zoals hij zelf op een vragenlijst voor de gemeentelijke universiteit van Amsterdam invulde, in Rolduc leraar in de staatswetenschap aan de H.B.S. (5-jarige cursus) en hoogleraar in de zedelijke wijsbegeerte aan het seminarie. (Archief Gemeente-Universiteit Amsterdam, 1925, nr. 234). Cf. ook L. J. Rogier en N. de Rooy: *In Vrijheid Herboren*, pag. 389–390.
 - 45 N.A. 370–389. In deze dossiers bevinden zich talrijke dictaatcahiers en aantekeningen van Nolens. Een oud-leerling gaf in Rolduc's Jaarboek 1922, pag. 4, een niet onjuiste typering van Nolens' handschrift: „Ik zie nog de letters, die iets van het fijngevormde, aristocratische, puntige en scherpgesnedene hadden van des schrijvers gelaatsrekken. Geen zachtgegolfd, plooibaar rondschrift, maar een hand, die in hare duidelijkheid ook van beslistheid en zelfvertrouwen sprak”. Volgens Sassen, in 1922 met L. Linssen de redacteur van het Rolduc's Jaarboek, was de schrijver van het artikel, waaruit dit citaat is overgenomen, Prof. Dr. A. Terstappen, (Zie: F. Sassen: *Nolens en de kabinets-formatie van 1918*, pag. 136, nr. 1).
 - 46 A. van de Venne: *Dr. Nolens en Rolduc* in: Aalberse e.a.: *a.w.*, pag. 16–17 en *Rolduc's Jaarboek 1922*, pag. 4.
 - 47 Müller, *a.w.*, pag. 59–60.
 - 48 V.C., 16-10-1900.
 - 49 *Rolduc's Jaarboek 1922*, pag. 3.

- 50 Rolduc's Jaarboek 1922, t.a.p.
- 51 V.C., 6-1-1900.
- 52 Müller, a.w., pag. 60. Rolduc's Jaarboek 1922, pag. 4-5.
- 53 Schaepman in: *Chronica over Staatkunde en Letteren III*, pag. 6.
- 54 L. J. G. Verberne in: *De Katholieke Encyclopedie*, dl. XVIII, pag. 782.
- 55 *De Maasbode (Ochtendblad)*, 7-9-1931.
- 56 Rolduc's Jaarboek 1922, pag. 4.
- 57 J. W. H. Goossens (1869-1933), leraar in Rolduc en later rijksarchivaris in Maastricht, hield vanaf 1909 voor hem belangrijke gebeurtenissen in een dagboek bij. Zijn dagboeken bevinden zich in het Rijksarchief van Limburg in Maastricht. De hier bedoelde aantekeningen vinden wij terug in deel I, pag. 19 onder 13 mei 1909. Twee dagen later noteerde Goossens dat Nolens „met groot applaus” door de studenten werd ontvangen en dat dezen van 2 tot 5 uur vrijaf kregen.
- 58 Van de Venne, a.w., pag. 19.
- 59 P. Schmeitz op 14 februari 1905 in zijn „dagboek”. Dit document bevindt zich in het archief van het Sociaal Historisch Centrum van Limburg te Maastricht. Schmeitz was destijds pastoor in Venray.
- 60 Rogier en de Rooy, a.w., pag. 420 en pag. 680. Het is opmerkelijk, dat Rogier in de heruitgave van *In Vrijheid Herboren* onder de titel: *Katholieke Herleving*, deze uitspraken van De Rooy niet heeft overgenomen. Een oud-leerling beschreef Nolens' houding tegenover zijn leerlingen aldus: „Het onderstrepn door een vuistslag had hij zeker achterwege gelaten. Zijn ziel bezat hij waarlijk in lijdzaamheid.” Slechts éénmaal had hij zijn leermeester boos gezien nl. toen een jongen op de speelplaats – overigens niet opzettelijk – een sneeuwbal verkeerd had gemikt en de bal in Nolens' studeerkamer op diens bureau terecht was gekomen. Maar „gewoonlijk stelde hij zich tevreden met een kalm protest” of een „steek” in de moraal-les. (Rolduc's Jaarboek, 1922, pag. 5).
- 61 *Handl. II*, 1897-1898, pag. 234.
- 62 L. N. Deckers: *Dr. Nolens in het Parlement* in: Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*, pag. 45.
- 63 In het gemeente-archief van Venlo bevindt zich de bijna volledige inventaris van de ruim 700 door Nolens geschreven artikelen in de V.C. en N.V.C. (tussen 1896-1915). De N.V.C. van 26-3-1912 deelt ten onrechte mee, dat Nolens tot 1908 hoofdredacteur van de Venloosche Courant was.
- 64 Van de Venne in: P. J. M. Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*, pag. 19, Müller, a.w., pag. 58 en M. J. J. van Rooy in: *De Tijd*, 6-9-1930.
- 65 Pothast, a.w., pag. 238 en 351. Cf. ook: Schaepman aan N., 1-7-1895, 8-7-1895, 20-7-1895, 14-8-1895 (N.A., 673). Op 5 april 1899 schreef Schaepman, dat hij van plan was de eerst volgende zaterdag naar Rolduc te komen. Maar, zo voegde hij eraan toe: „Kunt Gij mij dan echter niet een slaapcel bezorgen, elders dan in die zalen beneden?” Of deze reis is doorgegaan, is niet zeker.
- 66 Van de Venne, a.w., pag. 19. A. Kellenaers schreef, dat Schaepman „meermalen de gast was van Nolens”. *De Voorhoede*, 23-3-1912.
- 67 Ongetwijfeld is bedoeld, het toen juist verschenen werk van R. Corten: *Rolduc in Woord en Beeld*. Zie verder: N.A., 670.
- 68 Zie o.a.: Gribling, a.w., pag. 309 en 379. Cf. ook P. J. Oud: *Het Jongste Verleden I*,

- pag. 285 en Elout, *a.w.*, pag. 24.
- 69 Lohman doet hier kennelijk op het streven van bepaalde personen (vooral katholieken) naar een maatschappijstructuur op basis van het gildenwezen.
- 70 Toen in 1915 tegen de verwachting in Aalberse niet tot hoogleraar aan de Leidse Universiteit werd benoemd, protesteerde De Savomin Lohman in de Tweede Kamer daartegen heftig. Men scheen nog altijd te menen, zo zei hij, dat een gelovige, die op het gebied van het recht en de wetenschap met het geloof rekening hield, geen recht wetenschappelijk mens kon zijn. (*Hand. II, 1915/6*, pag. 701–702). Cf. ook Gribling, *a.w.*, pag. 287–290 en P. Verschave: *La Hollande Politique*, pag. 84–85).
- 71 Van Rode, *a.w.*, pag. 91–95 en Müller, *a.w.*, pag. 58). Zie dankbrief van J. W. Bergan-sius aan N. (N.A., 519).
- 72 Brief Giovannini aan Drehmans, 29-7-1904 (A.B.R., 201).

HOOFDSTUK II

- 1 Pothast, *a.w.*, pag. 206, 12-2-1890.
- 2 M. Raab: *Die Wiederentdeckung des Thomas von Aquin in Deutschland im 19. Jahrhundert*, pag. 191.
- 3 Leo XIII: *Aeterni Patris*. Het citaat is ontleend aan: *De Encycliek Aeterni Patris over het herstel van de christelijke wijsbegeerte naar den geest van den H. Thomas van Aquino* (in de serie: *Ecclesia Docens*), pag. 57–58.
- 4 *Het Centrum*, 23-3-1912. Cf. ook: W. H. Nolens: *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*. Dankwoord aan het begin van de dissertatie.
- 5 De Louter was zelfs nog aanwezig bij de huldiging van Nolens n.a.v. diens veertigjarig priesterjubiläum in 1927 (*De Telegraaf, Ochtendblad*, 26-4-1927), hoewel hij toen reeds 80 jaar oud was. Cf. o.a. N.A., 13 en N.A. 625.
- 6 Kasteel: *De Tijd-Maasbode*, 8-10-1960.
- 7 J. A. Veraart: *Dr. Nolens als hoogleraar* in: Aalberse o.a.: *Dr. Nolens*, pag. 110. De invloed van de Duitse filosofen, moraaltheologen, sociologen en politici op Nolens wordt in hoofdstuk IV en V nader behandeld.
- 8 Nolens, *a.w.*, pag. 2–5. Cort van der Linden schreef N.: „Thomas van Aquino is mij niet geheel onbekend, en wat ik van hem las, wakte steeds bewondering.” (C.v.d.L. aan N., 12-3-1890, N.A., 1).
- 9 Nolens, *a.w.*, pag. 10–11.
- 10 Nolens, *a.w.*, passim. Cf. ook zijn stellingen II, V en VI.
- 11 N.A., 1.
- 12 Kasteel: *De Tijd-Maasbode*, 8-10-1960.
- 13 Over J. V. de Groot zie o.m.: B. H. Molkenboer en A. H. M. J. van Rooy: *Pater de Groot, Herdenking en Hulde* en Gribling: *Katholieke Sociale Actie in Europa en in Nederland*, II in: *Politiek Perspectief* 4 (1975) 6, pag. 24–26.
- 14 J. V. de Groot: *Het proefschrift van Dr. W. H. Nolens en de leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*, pag. 376–383. Cf. Nolens, *a.w.*, pag. 50 e.v.
- 15 De Groot, *a.w.*, pag. 387–390. Uit de slotwoorden van het artikel en uit hetgeen op

- pag. 389 door De Groot is geschreven, blijkt dat Nolens in die tijd het plan gehad heeft nog meer over de thomistische leer te publiceren. In ieder geval maakte hij enige voorstudies, hetgeen men kan opmaken uit een aantal handschriften, die bewaard zijn gebleven. Maar tot een nieuw werk met betrekking tot het Thomisme is hij nooit gekomen. (Cf. N.A., 370, 371, 372, 391, 392 en 393).
- 16 De Groot, *a.w.*, pag. 377.
 - 17 Brieven van Van der Vlucht aan N.: N.A. 716. In zijn inleiding had Nolens verwezen naar artikelen van Van der Vlucht in *De Gids* van september 1889. (Nolens, *a.w.*, pag. 3–6), waarin deze de grootheid van St. Thomas erkende.
 - 18 W. van der Vlucht: W. H. Nolens, *De leer van de H. Thomas van Aquino over het recht*, pag. 3–4.
 - 19 De Groot, *a.w.*, pag. 387–388.
 - 20 J. A. Levy: W. H. Nolens. *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*, pag. 2 e.v.
 - 21 Cf. Nolens, *a.w.*, pag. 8.
 - 22 De Groot, *a.w.*, pag. 388.
 - 23 Nolens: *Een dissertatie verdedigd in tweede instantie*, pag. 3–4.
 - 24 Kasteel: *De Tijd-Maasbode*, 8-10-1960.
 - 25 Veraart, *a.w.*, pag. 100.
 - 26 *Handl. II*, 1897–1898, pag. 258–261.
 - 27 *Handl. II*, 1903–1904, pag. 1325–1329. Cf. ook L. N. Deckers: *Dr. Nolens in het Parlement* in: Aalberse o.a.: *Dr. Nolens*, pag. 51–52.
 - 28 *Handl. II*, 1924–1925, pag. 562.
 - 29 Nolens: *De Katholieke Partij en haar Program*, pag. 14–15.
 - 30 Nolens schreef zijn stellingen vóór de oprichting van een Internationaal Hof van Justitie. Cf. Sassen: *Rolduc, Klein-Seminarie van Roermond 1843–1946*, pag. 79. Ook Hugo de Groot steunde in zijn werk o.m. op de leer van Suarez, die, zoals bekend mag worden verondersteld, een Spaanse Jezuïet was.
 - 31 Nolens: *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht*, pag. 169–173.
 - 32 Nolens, *a.w.*, pag. 181.
 - 33 Brief van Struijcken aan N., 5(6?)-3-1909 (N.A., 310). Struijcken was „een persoonlijkheid, zoals wijer maar enkelen bezitten” (Veraart) en „een van de bij uitstek kritische geesten, wie de reserve voor een katholiek isolationisme een tweede natuur was en altijd zou blijven” (Rogier) Cf. Veraart: *Struijcken herdacht*, pag. 5 en Rogier en De Rooy, *a.w.*, pag. 505. In een Franse publikatie werd Nolens’ benoeming „significatief” genoemd, omdat uit deze benoeming zou blijken, dat de gemeentelijke universiteit de vóóroordelen t.a.v. katholieken niet deelde en zich daardoor onderscheidde van de Rijksuniversiteiten. (*Action Populaire: Année Sociale Internationale*, pag. 70).
 - 34 Diverse brieven van Struijcken aan Nolens: N.A., 310. Brief van Secretaris van het college van Curatoren aan de Heren Curatoren, 6-3-1909, no. 50 met als bijlage het hier bedoelde memorandum (Archief van de Universiteit van Amsterdam, in het gemeentearchief van die stad). Van het memorandum is ook een exemplaar aanwezig in het Nolens’ archief (N.A., 310).
 - 35 Quack is de schrijver van het bekende zesdelige werk: *De Socialisten*.

- 36 Inderdaad werd op verzoek van de Radboudstichting, de Warmonder priester-wijsgeer J. Th. Beysens in Utrecht tot buitengewoon hoogleraar in de wijsbegeerte en ethica benoemd, in 1910 volgde de benoeming van Jos. Schrijnen tot lector in cultuurgeschiedenis van de Christelijke Oudheid. G. Brom: *Dies Natalis, Stichting van de Katholieke Universiteit*, pag. 31–32.
- 37 Struijcken aan N.: 8-3-1909. Bijna tegelijkertijd werd Nolens bij K.B. nr. 39 (1-3-1909) benoemd tot curator van de Technische Hogeschool te Delft (N.A., 318).
- 38 Brief van de Secretaris van Curatoren, 20-3-1909, nr. 62 (Archief Universiteit in archief van de gemeente Amsterdam). Brief Struijcken aan N., 12-3-1909 (N.A., 310).
- 39 Gem. Inst. 279 / 4, pag. 73 (Gemeentearchief Amsterdam). Van Leeuwen aan N., 10-4-1909 en Secretaris van Curatoren aan het college van Curatoren, 15-4-1909 (Archief Universiteit in het gemeentearchief Amsterdam).
- 40 Curatoren aan Gemeenteraad, 20-4-1909, nr. 62 (Archief Universiteit in het gemeentearchief Amsterdam).
- 41 *Gemeenteblad*, afd. I, pag. 469.
- 42 *Gemeenteblad*, 1909, afd. II, pag. 554 en *Notulenboek van den Raad der Stad Amsterdam*, 1909, I, pag. 380–381 (Archiefnr. 85). De benoeming werd bekrachtigd bij K.B., nr. 21 van 8-6-1909 *Stcr.*, nr. 133, 10-6-1909).
- 43 Brief B. en W. aan Curatoren, 21-7-1909, Gem. Inst. nr. 9547 / 2686 O.
- 44 Nelissen werd op 12 februari 1908 tegen zijn zin minister van justitie. In september 1908 schreef hij aan Nolens: „Dat de katholieke partij in de 2e Kamer mij een kool gestooft heeft, kan ik kwalijk verduren”. (Brief Nelissen aan N., 22-9-1908, N.A., 641).
- 45 N.K.C., IV, 21-12-1909 en 15-2-1910.
- 46 Bedoeld zijn: Edmond Robert Hubert Regout, van 1910 tot aan zijn dood in 1913 minister van justitie, en L. H. W. Regout, na de dood van minister J. C. S. Bevers, minister van Waterstaat en in 1915 benoemd tot eerste buitengewoon en bijzonder Gezant bij Z.H. de Paus.
- 47 Veraart, *a.w.*, pag. 107 e.v. Nolens: *Betekenis en omvang van de Arbeidswetgeving*, pag. 37–38.
- 48 Nolens, *a.w.*, pag. 4–5. Nolens sprak in dit verband over het boek *L'homme* van Ernest Hello (1828–1885). Hij zal hiermee bedoeld hebben het in 1872 verschenen boek *L'homme: La vie, la science, l'art*.
- 49 Müller, *a.w.*, pag. 59–60.
- 50 N.A., 316.
- 51 H. Quack aan N., 13-10-1909, N.A., 312. Cf. Nolens, *a.w.*, pag. 19.
- 52 Gribling, *a.w.*, pag. 445–446.
- 53 J. D. J. Aengenent in: *De Katholiek*, 136e Dl., december 1909, pag. 484–485.
- 54 *De Standaard*, 15-11-1909. Het artikel droeg als titel: *Zonder Hart*, omdat de schrijver Nolens' rede zag als een aanval op het liberalisme, dat een systeem zonder hart zou zijn, Cf. ook *De Nederlander*, 16-10-1909.
- 55 *De Vrije Socialist*, 24-11-1909.
- 56 Zie hierover in een volgend hoofdstuk.
- 57 V.C., 4, 11 en 18 september 1897 en 28 oktober 1897.
- 58 Als voorbeeld worde verwezen naar de brochure: W. H. Nolens: *De Katholieke Partij*

en haar Program.

- 59 Gribling, *a.w.*, pag. 360–363.
- 60 Aalberse in: *De Maasbode (Ochtendblad)*, 7-9-1930.
- 61 V. Cathreins werk *Moralphilosophie* gold in he begin van deze eeuw ook in Nederland als een der meest gezaghebbende katholieke filosofische werken. Cf. Sassen, *a.w.*, pag. 79.
- 62 Veraart, *a.w.*, pag. 110–111. Cf. ook: I. J. M. van den Berg: *In memoriam Mgr. Dr. J. Th. Beysens*, pag. 379–391.
- 63 Freiherr von Hertling: *Naturrecht und Sozial Politik* (in het Nederlands vertaald door W. H. Nolens). Cf. de door Nolens geschreven inleiding. Over dit onderwerp wordt in hoofdstuk V uitvoerig gesproken. (Cf. ook: Gribling, *Katholieke Sociale Actie in Europa en in Nederland*, II in: *Politiek Perspectief*, 4(1975)6, pag. 29–36.
- 64 *De Telegraaf (Ochtendblad)*, 26-3-1927.
- 65 Veraart, *a.w.*, pag. 111.
- 66 *Ib.*, pag. 118.
- 67 *Gemeenteblad Amsterdam* 1925, *afd. I*, pag. 1324 en *afd. II*, pag. 1341. Cf. ook: *Gedenkboek van het Atheneum en de Universiteit van Amsterdam, 1632–1932*, pag. 645–646. Veraart, *a.w.*, pag. 113.
- 68 *N.A.*, 11 en *Annuaire* 1927–1929 de l'Université Catholique de Louvain, pag. 434.

HOOFDSTUK III

- 1 *V.W.*, 19-9-1896. „De celibatair gaf zich geheel aan zijn Venloosch Weekblad.” schrijft Witlox. (Witlox: *Dr. Schaepman als Staatsman*, III, pag. 71).
- 2 A. Kellenaers in: *De Vrijheid. Algemeen Nederlandsch Weekblad*, 10-11-1926, *V.W.*, 26-9-1896 en N. Cramer: *Wandelingen door de Handelingen*, pag. 25 en pag. 46 e.v.
- 3 J. Persijn: *Dr. Schaepman III*, pag. 7–10.
- 4 *N.K.C.*, I, 26-6-1894. A.R.S. 123. In deze vergadering werd Haffmans die al enige tijd als waarnemend voorzitter optrad, tot voorzitter van de Kamerclub gekozen. Witlox: *Dr. Schaepman als Staatsman*, III, pag. 7.
- 5 *N.K.C.*, I, 20-9-1894. A.R.S. 123.
- 6 *N.K.C.*, I, 30-9-1896. A.R.S. 123.
- 7 *V.W.*, 26-9-1896.
- 8 Kellenaers in: *De Vrijheid. Algemeen Nederlandsch Weekblad*, 10-11-1926.
- 9 *N.A.*, 16 en 673 met name: Schaepman aan N.: 24-9-1896. Over de relatie Nolens-Schaepman handelt ook het volgende hoofdstuk. Cf. o.m.: Schaepman aan N.: 7-10-1894 en 8-1-1895. *N.A.*, 673.
- 10 *N.A.*, 212 en *Het Vaderland (Avondblad)*, 13-11-1926.
- 11 *V.C.*, 26-9-1896. Ondanks het algemene officiële verbod hebben tussen 1880 en 1930 juist priesters overigens met toestemming van hun overheid in West-Europa het politieke leven mede beheerst, zodat Duitse geleerden zoals R. Morsey, H. Mockenhaupt, B. Stawieski deze periode wel de „Prälatenzeit” noemen. (Freppel, Schaepman, Nolens, Kopp, Hitze, Brauns, Kaas, Seipel, om slechts enkele namen te vermelden).

- 12 V.C., 3-10-1896.
- 13 V.C., 3-10-1896.
- 14 V.C., 10-10-1896.
- 15 V.C., 3-10-1896.
- 16 Bedoeld zal zijn: bestudeert of bestudeerd heeft.
- 17 V.C., 10-10-1896. Het concept van dit belangrijke document bevindt zich in N.A., 197.
- 18 C.R.C.I.T., 1919, pag. 66.
- 19 Cf. E. J. Phelan: *Yes and Albert Thomas*, pag. 97–98.
- 20 Schaepman aan N.: 29-9-1896, N.A. 673.
- 21 *Id.*: 7-10-1896. N.A., 673.
- 22 *Id.*: 10-10-1896. N.A., 673.
- 23 V.C., 28-11-1896. Cf. ook: N.A. 196.
- 24 *Handl. II. 1896–1897*, pag. 113 en 115.
- 25 Schaepman aan N.: 12-1-1896, N.A., 673. Deze brief is van grote waarde, te meer omdat Schaepman, de rethorische vereerder van paus Leo XIII, in zijn schrijven ook kritiek op Rome had. Cf. P. Kasteel: *Abraham Kuyper*, pag. 218.
- 26 V.C., 17-10-1896. Cf. ook V.W., 17-10-1896.
- 27 *Handl. II, 1896–1897*, pag. 117–118.
- 28 C. W. de Vries: *De ongekende Thorbecke*, pag. 27–28 en W. Verkade: *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Jqhan Rudolph Thorbecke, 1798–1872*, pag. 139.
- 29 V.C., 5-6-1897. Wat Nolens heeft gedaan voor de ontwikkeling van het mijnwezen en voor de mijnwerkers, komt in hoofdstuk IV ter sprake. Voor minder belangrijke interventies zoals i.v.m. benoemingen zie o.a. in N.A., 52–58 en N.A., 503–740.
- 30 *Stbl.*, 28-6-1854, no. 100.
- 31 H. Goeman Borgesius: *De Nieuwe Armenwet*, pag. 2–3 en pag. 128.
- 32 *Handl. II, 1898–1899*, pag. 426–427.
- 33 *Ib.*, pag. 427–428.
- 34 *Ib.*, pag. 429–430.
- 35 *Ib.*, pag. 431.
- 36 Goeman Borgesius, *a.w.*, pag. 10 e.v. en pag. 129. De Armenwet van 1912 werd in 1963 vervangen door de Algemene Bijstandswet.
- 37 Cf. o.a. *De Nieuwe Koerier*, 29-10-1898.
- 38 *Handl. II, 1899–1900*. Nr. 167 van 31-3-1910. Cf. Nolens in V.C., 17-2-1901.
- 39 Alle stukken over de muntkwestie, die tot nu toe aan de orde zijn geweest, bevinden zich in dossier N.A., 94.
- 40 *Gemeenteblad van Venlo 1900*, nr. 17. *Handl. van de Gemeenteraad* van 6-6-1900, pag. 6. Cf. V.C., 9-6-1900.
- 41 Commissie van Redactie aan N.: 7-6-1900. N.A., 94.
- 42 V.V., nr. 37, 11-10-1900, pag. 5–8.
- 43 Commissie inzake de Muntkwestie (Venlo) aan N.: 11-3-1901 (met diverse bijlagen).
- 44 *Handl. II, 1900–1901*, pag. 1449–1453.
- 45 Wet van 28 mei 1901. *Stbl.* 123. Cf. Welderen Rengers II, pag. 233–234. In de Muntwet van 1948, die de wet van 1901 vervangt, komt art. 19 niet meer voor.

- 46 *Verslag van den Toestand der Gemeente Venlo over het jaar 1901*, pag. 28 en Brief van B. en W. van Venlo aan N.: 7-6-1901, nr. 499.
- 47 C. van den Berg: *H. B. J. van Rijn, Burgemeester van Venlo, Pionier der Milieuhygiëne*, pag. 22.
- 48 *Verslag van den Toestand der Gemeente Venlo over het jaar 1900*. pag. 15–16. Ch. Houben was tot burgemeester van Venlo benoemd bij K.B., nr. 10 van 28 april 1883.
- 49 V.C., 4-8-1900.
- 50 Goeman Borgesius aan N.: 27-7-1900. N.A.576.
- 51 Van Rijn aan N.: 28-6-1900. N.A. 666.
- 52 Van den Berg, *a.w.*, pag. 22.
- 53 Goeman Borgesius aan N.: 27-7-1900. N.A. 576.
- 54 N. aan Goeman Borgesius: 29-7-1900. N.A. 576.
- 55 Goeman Borgesius aan N.: 30-7-1900. N.A. 576. K.B. nr. 36 van 30-7-1900.
- 56 Van Rijn aan N.: 31-7-1900. N.A. 666.
- 57 *Verslag van den Toestand der Gemeente Venlo over het jaar 1900*, pag. 34.
- 58 V.C., 4-8-1900, Cursivering van mij.
- 59 Zie hiervoor vooral de brieven uit de jaren 1904–1905 van Nolens aan Van Rijn in het Archief „Kabinet Burgemeester van Rijn” in het gemeentearchief van Venlo.
- 60 Van Rijn aan N.: 9-8-1921. N.A. 666. Cf. ook: Van den Berg: *a.w.*, passim. O.a. pag. 45–47 en pag. 150–161.
- 61 Voor de Maaskwestie zie: H. Breuer: *Die Maas als Schiffahrtsweg*, pag. 289–309, J. Schaepkens van Riepst: *De kanalisatie der Maas* en Ferd. Rondagh: *De strijd rond de waterwegen tussen Nederland en België*.
- 62 *Handl. II, 1900–1901*, pag. 801–802.
- 63 Schaepkens van Riepst, pag. 30, Ferd. Rondagh, *a.w.*, pag. 108–111 en J. Schaepkens Jr.: *Beknopt overzicht der Maaskwestie van 1849 tot heden*, pag. 6–13.
- 64 K. Jansma: *Lely, bedwinger der Zuidzee*, o.a. pag. 142–145. Cf. ook Gribling: *De andere Lely*, pag. 132 en C. E. P. M. Raedts, *Ir. Cornelis Lely en zijn betekenis voor de Nederlandse mijnbouwpolitiek in Limburg*, pag. 29–82.
- 65 Het verslag van de Kamer van Koophandel is opgenomen in: *Verslag van de Toestand der Gemeente Venlo over het jaar 1901*, pag. 14. Cf. ook J. F. R. Philips: *De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo in historisch perspectief*, pag. 50.
- 66 Schaepkens Jr., *a.w.*, pag. 14.
- 67 *Handl. II, 1905–1906*, pag. 1010.
- 68 Nolens: *Zuiderzee of Maas* in V.C., 4-11-1906. Cf. ook V.C., 8-1-1905.
- 69 N.V.C., 20-2-1915. Cf. ook Nolens in: *De Zuid-Limburger*, 15-6-1918.
- 70 Aanhangsel tot het verslag van de *Handl. II, 1907–1908*, vel 24, vraag 34. België wilde dat de vaardiepte van de gekanaliseerde Maas in Nederland 2.60 m zou zijn, d.w.z. ongeveer een halve meter minder dan die in het te verbeteren Belgische riviervak tussen Klein-Ternaaien en Smeermaas.
- 71 Schaepkens Jr., *a.w.*, pag. 3 en Schaepkens van Riepst, *a.w.*, pag. 40–46.
- 72 *Handl. II, 1914–1915*, pag. 7.
- 73 *Handl. II, 1910–1911*, pag. 882–883.

- 74 *Handl. II, 1911–1912*, pag. 1152.
- 75 Over de plannen van Regout zie o.m. Schaepkens van Riepst, *a.w.*, pag. 82 e.v., „Toen de onderhandelingen met België over de kanalisatie van dat deel van de Maas, dat grensscheidend is, niet vlotten, nam de Nederlandse Regering (sc. in 1912) een initiatief”, aldus C. E. P. M. Raedts in: *De Opkomst, de Ontwikkeling en de Nedergang van de Steenkolenmijnbouw in Limburg*, pag. 150.
- 76 *Handl. II, 1914–1915*, pag. 652–655. De katholieke woordvoerder was niet Nolens maar de civielingenieur H. C. E. Bongaerts. In 1909 publiceerde Bongaerts, in opdracht van het ministerie van Waterstaat het omvangrijke werk: *De Scheiding van Maas en Waal onder verlegging van de uitmonding der Maas naar den Amer*. Door dit gedegen werk won hij het vertrouwen van Nolens, die deskundigheid van parlementsliden en regeringspersonen een eerste vereiste vond. Cf. ook Raedts, *a.w.*, pag. 150–151. Cf. ook: *Handl. II, 1914–1915*, pag. 660. Wet van 12 juni 1915, *Stbl.* 248. Cf. Welderen Rengers: *Schets eener Parlementaire Geschiedenis, deel IV*, pag. 116.
- 77 W. Th. M. Hendriks e.a.: *Venlo, koop- en handelsstad door de eeuwen*, pag. 24.
- 78 *Handl. II, 1918–1919*, pag. 695.
- 79 Nolens voelde zich wel Nederlander, maar géén Hollander. Toen zijn hier bedoelde rede in Franse vertaling werd gepubliceerd en de vertaler het woord *Nederlander* had vertaald met de Franse term *Hollandais*, zette Nolens in het hem toegezonden exemplaar driftig een streep door die vertaling en met grote letters schreef hij in de marge: *Néerlandais*. Deze vertaling werd opgenomen in de bundel: *La Protestation du Limburg Hollandais, 1918–1919*, pag. 22. Een correctie bracht Nolens eveneens op pag. 23 aan, waar de redactie de door hem gebruikte term *aanmatigend* met *suffisant* had vertaald.
- 80 Deckers: *Dr. Nolens in het Parlement* in: P. J. M. Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*, pag. 68–70.
- 81 *Handl. II, 1918–1919*, pag. 695–705. Oud, *Het Jongste Verleden, dl. I*, pag. 253–254.
- 82 Oud, *a.w.*, pag. 254–255. *Handl. II, 1918–1919*, pag. 695–696.
- 83 Brief van de Nederlandse Gezant aan de minister van Buitenlandse Zaken, dd. 2 juli 1919 nr. 7434/1538, in afschrift in *N.A.*, 250.
- 84 *De Tijd*, 16-8-1919.
- 85 *N.K.C. VII, 1-10-1919 (A.R.S., 129)*.
- 86 Oud, *a.w.*, pag. 255; *N.A.* 250 en 200; *Limburgsche Courant*, 18-5-1922.
- 87 C. J. Kuiper: *Dr. Nolens en de Katholieke Arbeidsbeweging* in: Aalberse, e.a. *a.w.*, pag. 100–101.

HOOFDSTUK IV

- 1 *Handl. II, 1898–1899*, pag. 103.
- 2 Over de geschiedenis van het mijnwezen in Nederland zie o.a. L. G. J. Verberne in J. Mous, e.a.: *Staatsmijnen in Limburg, Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarige bestaan*, Raedts, *a.w.*, en Van 1810 *Administration des Mines tot 1960 Staats-toezicht op de Mijnen*, pag. 14 e.v.

- 3 Raedts, *a.w.*, pag. 137.
- 4 Schaeppman schreef in 1901: „Wat mij persoonlijk betreft, ik heb geen ogenblik gearzeld de leiding van mijn geachte vriend Dr. Nolens inzake de staatsexploitatie der steenkolenmijnen in Limburg te volgen.” (*Chronica*, II, 3, 8 juni 1901, pag. 37). De Mijnwet van 1810 is tot stand gekomen door een persoonlijk ingrijpen van Napoleon en betekende in die tijd een belangrijke ontwikkeling in de geschiedenis van de mijnontginning in Nederland. Cf. o.a. *Van 1810 Administration des Mines tot 1960 Staats-toezicht op de Mijnen*, pag. 11–13.
- 5 *Handl. II*, 1897–1898, pag. 675–677. Spiertz zag in zijn studie: *Limburg uit de Duitse Bond* in deze woorden van Nolens duidelijk, dat Limburg zich beschouwd wilde zien als een deel van Nederland en dat Limburgers niet langer vreemdelingen waren in het Noordnederlandse staatsverband. Spiertz, *a.w.*, pag. 28–29.
- 6 *Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz. Im amtlichen Auftrag*, pag. 222–223.
- 7 Nolens doelde hier ongetwijfeld op het Congres van Brussel van 1897, waarop nog nader wordt teruggekomen.
- 8 V.C., 4-11-1906 en *De Zuid-Limburger*, 15-6-1918.
- 9 *Handl. II*, 1897–1898, pag. 677. Raedts, *a.w.*, pag. 137.
- 10 Raedts, *a.w.*, pag. 134.
- 11 K.B., nr. 50 van 17-4-1899.
- 12 *Rapport van de Commissie voor de Mijnen*, passim.
- 13 Verberne, *a.w.*, pag. 32–44. *Handl. II*, 1900–1901, pag. 1193. Cf. *Limburger Koerier*, 21-4-1901 en 4-5-1902 en V.C., 28-4-1901.
- 14 Verberne, *a.w.*, pag. 33.
- 15 Cf. Raedts, *a.w.*, pag. 138–140. In Düsseldorf werd zelfs in een vergadering geprotesteerd tegen het wetsontwerp van Lely, terwijl de *Kölnische Zeitung* de wet betitelde als een „Raubgesetz” (*Kölnische Zeitung*, 5-4-1901). Cf. V.C., 28-4-1901 en 8-9-1901. Op 27 oktober 1901 kon Nolens naar aanleiding van de begroting van het departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid voor het dienstjaar 1902 in zijn lijfblad schrijven: „Zij, die vreesden dat er met die ontginning geen haast gemaakt zou worden kunnen (derhalve) gerust zijn. De *spoed* is er, en de *geleidelijkheid* zal vanzelf wel betracht worden.”
- 16 *Handl. II*, 1900–1901, pag. 1586–1590. De gehele rede van Nolens is opgenomen in de *Venloosche Courant* van 5-5-1901 en 11-5-1901.
- 17 *Handl. II*, 1900–1901, pag. 1600. De socialistische afgevaardigden zwegen tijdens de discussie in de Kamer.
- 18 *Handl. I*, 1900–1901, pag. 533. De wet werd vastgesteld op 24 juni 1901 (Stbl. no. 170). Over dit onderwerp zij nog verwezen naar: L. Hennen en J. P. van Vonderen e.a.: 1896–1936. *40 Jaren Spoor en Mijnen in Zuid-Limburg*. o.a. pag. 69 en 80–81.
- 19 *Handl. II*, 1900–1901, pag. 1599. Mous, *a.w.*, pag. 407.
- 20 Verberne, *a.w.*, pag. 33.
- 21 Raedts, *a.w.*, pag. 141.
- 22 J. H. Drehmanns aan N., 7-5-1901 (N.A., 556). Opmerkelijk is nog dat de Roermondse bisschop in een P.S. aan Nolens beloofde de pastoors te zullen aansporen tot het

- oprichten van vakorganisaties. Cf. R. Dieteren: *Mens en Mijn*, pag. 20.
- 23 De Marez van Oyen aan N.: 13-1-1902 en 25-1-1902. N.A., 630.
- 24 N.M.R., 28-6-1902.
- 25 N.M.R., 28-7-1902.
- 26 J. Mous, *a.w.*, pag. 59–60. H. Wenckebach is vooral bekend geworden als één der oprichters van de Hoogovens in IJmuiden. Cf. J. de Vries: *Hoogovens IJmuiden*, 1918–1968 o.a. pag. 38–56. Wenckebach werd bij K.B. van 1 maart 1916, nr. 7 (tegelijk met Ch. Ruijs de Beerenbrouck) benoemd tot lid van de Mijnraad. Bij hetzelfde K.B. werd P. de Vooy tot secretaris benoemd. Raëdts, *a.w.*, pag. 123 en 145–146.
- 27 Hennen en Van Vonderen e.a., *a.w.*, pag. 69 en Mous e.a., *a.w.*, pag. 69–70.
- 28 Mous, *a.w.*, pag. 92 en R. Dieteren: *Grondbeleid en Volkshuisvesting in de Mijnstreek*, pag. 179.
- 29 V.C., 8-9-1901 en 15-9-1901.
- 30 V.C., 1-12-1901, V.C., 25-10-1903 en 28-10-1903; Welderen Rengers, *a.w.*, deel III, pag. 43–44. *Handl. II*, 1902–1903, pag. 103 en 935, *Handl. II*, 1903–1904, pag. 229, 235, 239, 253, 259 en 260. In de Eerste Kamer werd de wet op 23 april 1904 aangenomen met 28 tegen 8 stemmen (Mijnwet 1903, Stbl. 73 van 27 april 1904).
- 31 N.M.R., 28-6-1902.
- 32 N.M.R., 18-8-1902. Reeds op die dag legde Lely zijn voorzittersfunctie neer, aangezien hij benoemd was tot gouverneur in Suriname. (Cf. K. Jansma: *Lely, bedwinger der Zuiderzee*, pag. 115 en Gribling: *De andere Lely*, pag. 130–131.) Nolens ging in Amsterdam van Lely afscheid nemen, toen deze per boot naar Suriname vertrok. (Brief Lely aan N., 3-10-1904, N.A., 618). Toen Regout op 29 september 1902 zijn preadvies uitbracht, was intussen Jhr. C. H. A. van der Wijck tot voorzitter benoemd (N.M.R., 29-9-1902).
- 33 Deckers in: Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*, pag. 43.
- 34 N.M.R., 27-10-1902 en 17-3-1916.
- 35 N.M.R., 18-7-1904.
- 36 N.M.R., 31-10-1905.
- 37 Bij de kabinetsformatie in 1905 was het Departement van Waterstaat, Nijverheid en Handel gesplitst in een departement van Waterstaat (J. Kraus) en een departement Landbouw, Nijverheid en Handel (J. D. Veegens). Het mijnwezen viel onder het gezag van Veegens.
- 38 *Handl. II*, 1905–1906, pag. 831.
- 39 *Ib.*, pag. 833.
- 40 Brief van de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid aan de Mijnraad, 21-2-1905, La D.
- 41 N.M.R., 6-3-1905.
- 42 N.M.R., 18 en 19 april 1905 (24e vergadering van de Mijnraad).
- 43 Cf. F. J. Stegmann: *Der Soziale Katholizismus und die Mitbestimmung in Deutschland*. Dit boek is door mij uitvoerig besproken in *Politiek Perspectief*, 3(1974)6, pag. 59–63.
- 44 N.M.R., 29-9-1902.
- 45 R. Morsey: *Zeitgeschichte in Lebensbildern*, pag. 106.

- 46 H. Mockenhaupt: *Franz Hitze (1851–1921)* in: Morsey, *a.w.*, pag. 57.
- 47 Over H. Brauns zie o.m.: Mockenhaupt: *Heinrich Brauns (1868–1939)* in: Morsey, *a.w.*, pag. 148 e.v. Id.: *Soziologische Aspekte im sozial-politischen Wirken von Heinrich Brauns*. Cf. ook: N.A., 742. In het *Bundesarchiv in Koblenz* bevindt zich in dossier R. 431/2074 een aantal documenten, welke betrekking hebben op het werk van Brauns in het kader van de Internationale Arbeidsorganisatie, o.a. in verband met zijn benoeming in 1929 tot voorzitter van de jaarlijkse conferentie.
- 48 J. Colsen: *Poels*, pag. 267.
- 49 R. Dieteren, o.f.m.: *Mens en mijn*, pag. 20–21.
- 50 Brief van de minister van Waterstaat, Nijverheid en Handel aan de Mijnraad, d.d. 6 oktober 1904, nr. 279, afd. Handel en Nijverheid en N.M.R., 17-10-1904.
- 51 N.M.R., 13-2-1905 en 6-3-1905.
- 52 Brief directeur-generaal der Staatsmijnen aan de minister van Waterstaat, Nijverheid en Handel, d.d. 7 januari 1905, no. 41. Doss. Z.V. no. 1 (*Archief of D.S.M.*, nr. 95).
- 53 De correspondentie tussen de minister en de Mijnraad en de minister en de directeur-generaal bevindt zich in het archief van de Staatsmijnen te Heerlen onder inventarisno. 95. De definitieve toestemming in een brief van de minister van 31 mei 1905. La Z. afd. Handel en Nijverheid.
Het *Centraal Mijnwerkersfonds* kwam echter pas tot stand op 1 augustus 1919, nadat een commissie in 1916, door de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel op 30 juni 1918 ingesteld, een advies daarover had uitgebracht waarbij een ontwerp-reglement was gevoegd. Nolens was voorzitter van die commissie, Raedts, *a.w.*, pag. 160–161.
- 54 *Handl. II, 1905–1906*, pag. 831–833. Opgemerkt zij, dat Nolens bij die gelegenheid ook sprak over de Duitsers, die in Nederland kwamen werken. Deze arbeiders verloren hun rechten door uit de Knappschaftskasse te treden en daardoor was het te verklaren, dat velen „van die vlottende bevolking in de Mijnstreek” niet al te best stonden aangeschreven. Cf. Dieteren: *De Migratie in de Mijnstreek, 1900–1935*, pag. 77.
- 55 N.M.R., 27-3-1906.
- 56 Brief van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aan de Mijnraad, d.d. 9 maart 1906, nr. 2111, afd. N. en H. Cf. ook: Mous *a.w.*, pag. 69–70.
- 57 K.B., 22-9-1906. Stbl., nr. 248. Hennen in: Hennen en Van Vonderen, in: 1896–1936. *Spoor en Mijnen in Zuid-Limburg*, pag. 69 en Van Waterschoot van der Gracht in hetzelfde werk, pag. 88. Cf. ook: *Van 1810 Administration des Mines tot 1960 Staatstoezicht op de Mijnen*, pag. 64–71.
- 58 Brief van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aan de Mijnraad, d.d. 6-8-1907, nr. 3727, afd. N.
- 59 Brief van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aan H.M. de Koningin d.d. 26-7-1907, nr. 3604, afd. N., waarvan de minister aan de Mijnraad een afschrift deed toekomen.
- 60 N.M.R., 27-8-1907.
- 61 De minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aan de Mijnraad, d.d. 17-9-1907, nr. 143. Kabinet.
- 62 Op de hier besproken vergadering ontbraken Leemans en Van Waterschoot van der

Gracht. N.M.R. 19-9-1907.

- 63 Brief van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aan de Mijnraad, d.d. 23-9-1907, nr. 143, afd. Kabinet.
- 64 Brief van de Mijnraad aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, d.d. 5-10-1907.
- 65 Brief van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, d.d. 29-10-1907, nr. 143, afd. Kabinet.
- 66 N.M.R., 30-10-1907.
- 67 K.B., 9-12-1907, nr. 48. Afschrift van dit Besluit werd door de minister op 11 december 1907 (bij brief nr. 5537, afd. Nijverheid) aan de Mijnraad gezonden.
- 68 N.M.R., 18-12-1907.
- 69 *Handl. II, 1907–1908*, pag. 1338 en *N.K.C. IV, 21-12-1907. A.R.S. 126*. Veegens werd in het nieuwe kabinet opgevolgd door Talma.
- 70 N.M.R., 27-12-1907.
- 71 Veegens aan N.: 6-1-1908, N.A. 708.
- 72 Daar de eerste bladzijde van de notulen van die vergadering in het archief ontbreekt, is de juiste datum van die vergadering onzeker. In ieder geval was, zoals uit de notulen blijkt, de nieuwe minister, Talma, reeds in functie getreden (februari 1908).
- 73 N.M.R., 10-3-1908. Cf. Raedts, *a.w.*, pag. 146–147.
- 74 Aan Nolens had Lely geschreven, dat hij met grote belangstelling de ontwikkeling van de mijnontginning in Limburg volgde en dat hij hoopte na zijn terugkeer uit Suriname de werkzaamheden in volle gang te zien. (Lely aan N.: 3-10-1904, N.A. 618).
- 75 N.M.R., 10-6-1908.
- 76 N.M.R., 22-10-1913.
- 77 P. M. M. C. Palmen: *Volkshuisvesting in de Mijnstreek, 1900–1950* in M. Kemp e.a.: *Mijn en Spoor in goud*, pag. 216. Cf. ook: Colsen, *a.w.*, pag. 538 e.v. en Dieteren: *Veertig jaar arbeiderswoningen in Limburg*, passim en Id: *De Migratie in de Mijnstreek 1900–1935*, pag. 95–96. In het bijzonder zij nog verwezen naar Dieteren: *Grondbeleid en Volkshuisvesting in de Mijnstreek*, passim.
- 78 Directie der Staatsmijnen aan de Mijnraad, 13-4-1916, nr. 124–SAJ.
- 79 N.M.R., 12-5-1916.
- 80 Colsen, *a.w.*, pag. 552–553.
- 81 N.M.R., 17-6-1916.
- 82 N.M.R., 20-6-1916 en 11-8-1916.
- 83 N.M.R., 18-9-1931.
- 84 J. Colsen, *a.w.*, pag. 273. Cf. Rogier: *In Vrijheid Herboren*, pag. 472.
- 85 Dieteren, *a.w.*, pag. 20–22.
- 86 H. Erens: *Dr. Nolens en de Mijnstreek* in: Aalberse: *Dr. Nolens*, pag. 75.
- 87 Erens: *a.w.*, pag. 76. Nolens werd ook in latere jaren herhaaldelijk uitgenodigd om als spreker op mijnwerkerscongressen ed. op te treden (cf. o.a. N.A., 299. Dieteren, *a.w.*, pag. 62.)
- 88 Dieteren, *a.w.*, pag. 22–23.
- 89 N.A., 556.
- 90 Dieteren, *a.w.*, pag. 24–27.

- 91 V.C., 15-4-1904.
- 92 Dieteren, *a.w.*, pag. 27.
- 93 *Ib.*, pag. 62. Colsen, *a.w.*, pag. 275.
- 94 Cf. o.m. Dieteren, *a.w.*, passim. Colsen, *a.w.*, pag. 330-383. Gribling, P. J. M. Aalberse, pag. 139-183. G. Brom: *Alfons Ariëns*, pag. 402 e.v. en Rogier: *In Vrijheid Herboren*, pag. 472, e.v.
- 95 Volgens Dieteren bedroeg in 1909 het aantal niet-katholieken in de oude mijnstreek 3,9% van de bevolking en in de nieuwe mijnstreek 2% van de daar wonende bevolking (Dieteren: *De migratie in de mijnstreek 1900-1935*, pag. 49).
- 96 Drehmanns aan N., 7-6-1907. N.A. 556.
- 97 Colsen, *a.w.*, pag. 333 en Dieteren, *a.w.*, pag. 34-35.
- 98 Dieteren, *a.w.*, pag. 36-37 en *Ib*: *Grondbeleid en Volkshuisvesting in de Mijnstreek*, pag. 22-24. In 1926 werd de Alg. Bond van Christelijke Mijnwerkers, omdat de protestanten zich afzonderlijk organiseerden, omgevormd tot de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond.
- 99 Schaezman aan N.: 17-7-1899. N.A. 673. Cf. Colsen, *a.w.*, pag. 273-275.
- 100 Drehmanns aan N.: 19-11-1910. N.A. 556. Poels heeft zelf verteld, dat hij zijn benoeming aan Nolens te danken heeft gehad. (Dieteren: *Grondbeleid en Volkshuisvesting in de Mijnstreek*, pag. 20).

HOOFDSTUK V

- 1 Voor dit hoofdstuk zij verwezen naar mijn artikelen: *Katholieke Sociale Actie in Europa en in Nederland I en II* in: *Politiek Perspectief*, 4(1975)5, pag. 3-29 en 4(1975)6, pag. 12-38 en *Uit de Geschiedenis van de R.K.S.P.* in: *Politiek Perspectief*, 5(1976)6, pag. 1-71. In deze artikelen vindt men nadere literatuur- en bronnenverwijzing.
- 2 Over dit onderwerp vindt men uitvoerige documentatie o.a. in de werken van S. H. Scholl, P. Droulers, E. Soderini, C. Massard, R. Ruffieux, G. Jarlot en F. J. Stegmann (Zie de literatuurlijst). Zie ook A. Le Roy s.j.: *Le cinquantenaire de Rerum Novarum*, J. Joblin s.j., *Un Jésuite dans la Vie Internationale - Le Père Albert Le Roy*, pag. 253 en *Nuovi orientamenti nell' insegnamento sociale della Chiesa*, pag. 441-455, en Gribling: 1813-1963. *Van Caritas tot Recht*. In dit verband moge ik nog verwijzen naar een belangrijk artikel eveneens van J. Joblin: *L'identità del cristiano in un mondo che cambia*.
- 3 In het bijzonder zij hier verwezen naar het boekje: *Beschlüsse welche von drei verschiedenen Studienkommissionen Katholischer Sozialpolitiker in den Jahren 1882-1891 gefasst worden sind*, pag. 5-13. Cf. ook: Jarlot: *Les avant-projets de Rerum Novarum et les Anciennes Corporations*, pag. 61.
- 4 V.C.: 28-8-1897.
- 5 Rogier en De Rooy, *a.w.*, pag. 219.
- 6 Rogier en De Rooy, *a.w.*, pag. 53 en Gribling: *De mens in zijn strijd tegen ziekte*, pag. 43-45.

- 7 De invloed van magister J. V. de Groot op het sociale denken van vele katholieke voormannen wordt te zeer onderschat. Cf. Gribling, *Katholieke Sociale actie in Europa en in Nederland (II)* in: *Politiek Perspectief* 4(1975)6, pag. 24–26.
- 8 Schaepman aan N. (ongedateerd) N.A., 673.
- 9 Zie o.a. *De Limburger Koerier*, 6-9-1930; Aalberse in: *Dr. Nolens*, pag. 9 en Deckers in hetzelfde werk, pag. 33–37.
- 10 *Caronica voor Staatkunde en Letteren III*, nr. 1, 1902, pag. 5–6.
- 11 Nolens heeft verschillende malen over Schaepman geschreven en herdenkingsredevoeringen gehouden. Zie o.m. zijn boekje: *In Memoriam Dr. H. J. A. M. Schaepman 2 maart 1844–21 januari 1903*, (Het manuscript hiervan bevindt zich in het dossier N.A., 49) en verder N.A., 50 en N.A., 51. Cf. ook V.C., 25-1-1903.
- 12 Aalberse, *a.w.*, pag. 9.
- 13 Deckers, *a.w.*, pag. 33.
- 14 *Ib.*, pag. 38.
- 15 *De Leidsche Courant*, 2-4-1927.
- 16 J. Persijn: *Dr. Schaepman*, Dl. I, pag. 418–420.
- 17 *Id.*: *Dr. Schaepman*, Dl. II, pag. 288–291. In 1872 noemde Schaepman de aalmoes „ons wapen”, en zo voegde hij er aan toe, „aan dat wapen is de zegenpraal gebonden, de zegenpraal eeuwig als de liefde welke nimmer sterft”. (Schaepman: *De Christelijke liefde*, pag. 13).
- 18 Schaepman: *Een Katholieke Partij. Proeve van een Program*, pag. 2 e.v. en vooral ook de artikelen IX en XVI, pag. 33 en 36.
- 19 De Rooy in: Rogier en De Rooy, *a.w.*, pag. 356.
- 20 Schaepman, *a.w.*, pag. 44.
- 21 *Ib.*, pag. 45–47.
- 22 *De Tijd*, 29-11-1893; Gribling: *Schaepman, een sociaal-politicus?*, pag. 189; De Jong, *a.w.*, pag. 265; Van Wely: *Schaepman. Levensverhaal*, pag. 409–412; Witlox: *Schaepman als Staatsman* (3 delen), passim en *Id. Varia Historica*, pag. 225.
- 23 M. Defourny: *Les congrès Catholiques en Belgique*, pag. 152 en Van Wely, *a.w.*, pag. 412.
- 24 *Verhandlungen der XXVI. Generalversammlung der Katholiken Deutschlands*, pag. 47–48, 115–120, 170–172 en 382–384. Volgens de deelnemerslijst was in Aken de Nederlandse delegatie vrij groot, pag. 403 e.v. Naast Schaepman vinden wij o.m. de namen van Prof. Lans van het seminarie Hageveld, van Leopold Haffmans, van H. Brouwers, president van het klein-seminarie van St. Michielsgestel, van de gebroeders Bahlman en van de Rolducse kroniekschrijver Pothast. Cf. Persijn, *Dr. Schaepman*, Dl. II, pag. 706 e.v.
- 25 *Verhandlungen der 37. General-versammlung der Katholiken Deutschlands*, pag. 88.
- 26 *Verhandlungen der 41. Generalversammlung der Katholiken Deutschlands*, pag. 433.
- 27 Schaepman had de onhebbelijke gewoonte (eigen aan vele Nederlanders, ook in onze dagen) steeds te spreken over Holland als hij Nederland bedoelde!
- 28 Schaepman doelde hier op de benoeming in 1894 van de domicicaan J. V. de Groot tot hoogleraar in de thomistische wijsbegeerte aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

- 29 *Verhandlungen der 41. General-versammlung der Katholiken Deutschlands*, pag. 194–199. Cf. J. B. Kissling: *Geschichte der deutschen Katholikentage*, pag. 267.
- 30 *Verhandlungen der 50. General-versammlung der Katholiken Deutschlands*, pag. 157.
- 31 Nolens: *In Memoriam Dr. H. J. A. M. Schaepman*, pag. 9–10.
- 32 Gribbling: P. J. M. Aalberse, pag. 63–68.
- 33 Schaepman: *Rerum Novarum—rede over de jongste encyclyek van Z.H. Paus Leo XIII.*
- 34 Persijn: *Dr. Schaepman*, dl. II, pag. 59 e.v. Cf. ook G. W. Konings: *Mgr. Dr. Schaepman als vriend van de werkman* in: *Mgr. Dr. H. J. A. M. Schaepman, herdacht in de Hoofdstad*, pag. 59.
- 35 De Groot: *Mgr. Dr. Schaepman als priester* in: *Mgr. Dr. H. J. A. M. Schaepman herdacht in de Hoofdstad*, pag. 19. In zijn boek *La Hollande Politique* (pag. 38) noemde P. Verschave het de grote verdienste van Schaepman de katholieke arbeiders er van te hebben weerhouden „de cliëntèle van de socialistische menners” te worden. Cf. ook Deckers: *Dr. Nolens in het Parlement* in: P. J. M. Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*, pag. 36–37.
- 36 Nolens' exemplaar van *Rerum Novarum* bevindt zich, rijkelijk voorzien van aantekeningen, in het Nolens' archief N.A., 383. Cf. o.m. ook: N.A., 144 en 384–390. C. van 20, 21, 22, 26, 27 en 29 januari 1898 en 1, 4, 5, 8 en 12 februari 1898 en V.C., 22-1-1898 en 5, 12 en 19 februari 1898.
- 37 N.A., 16 (aantekeningen betreffende zijn levensloop) en N.A., 17–41, (zakagenda's).
- 38 Schaepman aan N., 1-7-1895, 8-7-1895 en 14-8-1895. N.A., 673.
- 39 *Compte Rendu du quatrieme Congrès scientifique international des catholiques tenu à Fribourg* (Suisse), pag. 3, 7, 30, 131 en 139 en Schaepman aan N.: 19-11-1893, N.A., 673.
- 40 Schaepman aan N.: 19-8-1894 en 23-5-1895 (N.A., 673) en Van Wely, a.w., pag. 563. Over Von Hertling zie o.a.: Rudolf Morsey: *Zeitgeschichte in Lebensbildern*, pag. 43–52 en pag. 298–299.
- 41 Schaepman aan N., 5-9-1895, N.A., 673.
- 42 Freiherr von Hertling: *Natuurrecht en Sociaal Politiek*, in het Nederlands vertaald door W. H. Nolens, passim. Bij zijn colleges ging Nolens uit van dit werkje van Von Hertling. Vanzelf kwam ook *Rerum Novarum* aan de orde, terwijl hij duidelijk veel belangstelling toonde voor het werk van Hitze. (N.A., 388).
- 43 Cf. H. Hoefnagels: *Een eeuw sociale problematiek*, pag. 78.
- 44 V.W., 3-10-1896 en V.C., 10-10-1896.
- 45 *Handl. II*, 1897–1898, pag. 258–261. In het begin van deze rede vinden wij de befaamde uitspraak van Nolens: „Ik neem de zaken zoals ze nu eenmaal zijn.”
- 46 Schaepman aan N., 4-12-1897, N.A. 673.
- 47 *De Avondpost*, 9 en 10 januari 1898 en *Het Centrum*, 20-1-1898.
- 48 C., 21-1-1898.
- 49 C., 26-1-1898.
- 50 C., 27-1-1898.
- 51 C., 29-1-1898. Cfr. ook C., 8-2-1898.
- 52 C., 1-2-1898.
- 53 C., 5-2-1898.

- 54 Toen Aalberse de medewerking van de Katholieke Kamerclub vroeg voor het plaatsen van een post van f 10.000,- op Hoofdstuk V van de Staatsbegroting 1904 „voor subsidie tot verpleging van tuberculose-lijdens” maakte Nolens daartegen bezwaar, want, zo zei hij, ging men hierdoor niet een beginsel van uitgebreide staatszorg aanvaarden? (N.K.C. III, 8-12-1903 in A.R.S.P. nr. 125). Cf. Gribling, *a.w.*, pag. 200-202.
- 55 C., 12-2-1898.
- 56 N.A., 386.
- 57 O.a. Aalberse aan N., 10-7-1901 alsmede een ongedateerde brief van enige weken later, N.A., 503.
- 58 Gribling, *a.w.*, pag. 95-103 en brief Mgr. Drehmanns aan N., 26-10-1904. N.A., 556. Zie ook Aalberse aan N., 27-10-1901, N.A., 503.
- 59 Aalberse aan N., 25-11-1901, 3-1-1902, 15-1-1902, 28-1-1902, een ongedateerde brief uit die tijd en 5-7-1902, N.A., 503.
- 60 Th. van Dijk en G. Peijnenburg: *De Blinde Hoek*, pag. 50.
- 61 Schaepman aan N., 12-1-1896. N.A., 673.
- 62 Poels aan Aalberse: 28-1-1908. Deze brief is in zijn geheel opgenomen in: Gribling, *a.w.*, pag. 505-518.
- 63 Van Dijk en Peijnenburg, *a.w.*, pag. 199. Cf. de verschillende werken van Teilhard de Chardin. Zie o.m.: M. B. Madoule e.a.: *Sociale Politiek in de wereldbeschouwing van Teilhard de Chardin*.

HOOFDSTUK VI

- 1 Voor de geschiedenis van de R.K. Staatspartij cf. mijn opstel in *Politiek Perspectief*, 5(1976)6 met uitvoerige bronvermelding en literatuur.
- 2 N.K.C., I, december 1891. A.R.S. 123. Van de eerste notulen ontbreekt een nauwkeurigere datering.
- 3 Witlox, *a.w.*, pag. 456-458. N.K.C. I, 18-5-1892. A.R.S., 123.
- 4 Bahlmann deed dit voorstel tijdens de vergadering op 16 september (N.K.C., I, 16-9-1896), A.R.S. 123. Schaepman was toen niet aanwezig. De bespreking van de vraag vond later plaats (N.K.C., I, 30-9-1896, A.R.S., 123).
- 5 N.K.C., I, 20-10-1896 en 18-11-1896. A.R.S., 123. Cf. Witlox: *Schaepman als staatsman*, dl. III, pag. 63-65.
- 6 N.K.C., II, 17-2-1897. A.R.S., 124.
- 7 *Ib.*, 25-2-1897.
- 8 *Ib.*, 4-3-1897 en 7-4-1897.
- 9 *Ib.*, 4-5-1897 en Witlox, *a.w.*, pag. 94-103.
- 10 Schaepman aan N.: 15-9-1901. N.A., 673 en N.K.C., II, 19-9-1901. A.R.S., 124.
- 11 N.K.C., II, 11-12-1900, 20-12-1900, 12-3-1901 en 14-3-1901. A.R.S., 124, N.A., 232.
- 12 N.K.C., II, 26-2-1902, 10-6-1902, 26-11-1902. A.R.S., 124.
- 13 V.C., 25-1-1903. In verschillende brieven in 1902 schreef Schaepman aan Nolens over

- zijn ziekte. N.A., 673.
- 14 Van Wely, *a.w.*, pag. 613.
 - 15 Kolkman aan N., 19-1-1903, N.A., 608.
 - 16 N. aan Schaepman, 20-1-1903, N.A., 673.
 - 17 C. Zellerhoff aan N., 21-1-1903, N.A., 673.
 - 18 Kolkman aan N., 22-1-1903, N.A., 608.
 - 19 Witlox, *a.w.*, pag. 139.
 - 20 Witlox, *a.w.*, pag. 195–196. *Handl. II*, 1899–1900, pag. 1103. Dat Nolens voor het „oorverdovend” geraas van de pers tegen de mogelijke aanvaarding van de leerplichtwet zou bezweken zijn, zoals P. Kasteel schreef, lijkt mij derhalve onjuist. (P. Kasteel: *Abraham Kuyper*, pag. 223).
 - 21 Witlox, *a.w.*, pag. 197.
 - 22 Rogier: *In Vrijheid Herboren*, pag. 451.
 - 23 Schaepman aan N., 22-4-1900, N.A., 673.
 - 24 Witlox, *a.w.*, pag. 230–232.
 - 25 Van Wely, *a.w.*, pag. 568.
 - 26 V.C., 25-1-1903.
Nolens: *In Memoriam Dr. H. J. A. M. Schaepman*, 2 maart 1844–21 januari 1903.
 - 27 Gribbling: P. J. M. Aalberse, pag. 190–193.
 - 28 Persoonlijke aantekeningen van Nolens in 1901. N.A., 16.
 - 29 N.K.C., IV, 11-3-1908. A.R.S., 126.
 - 30 Gribbling, *a.w.*, pag. 191.
 - 31 Zie de redevoering van A. H. M. van Rooy en Nolens tijdens een feestvergadering op 24 mei 1930. A.R.S. 6. Deze feestvergadering vond toen plaats, hoewel 15 oktober 1904 als oprichtingsdatum van de Bond werd beschouwd. Zie ook: D. A. P. N. Koolen: *De Politieke Organisatie der Katholieken* in: J. A. Loeff e.a.: *Het Katholieke Nederland 1813–1913*, dl. II, pag. 287–288.
 - 32 P. H. J. Steenhoff: *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke partijvorming. Haar stichting en voltooiing*, pag. 43.
 - 33 J. A. Bornewasser: *De Katholieke partijvorming tot de eerste wereldoorlog* in: L. W. G. Scholten e.a.: *De Confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen*, pag. 35–36. In feite was de bond veel meer een verkiezingsinstituut. Daarom heeft Aalberse voorgesteld, dat de bond zich vooral met de voorlichting van de kiezers zou bezighouden (Gribbling, *a.w.*, pag. 206–207.)
 - 34 Ruijs aan N., 16-6-1905. N.A., 662.
 - 35 Cf. Deckers in: P. J. M. Aalberse e.a., *a.w.*, pag. 42–45.
 - 36 C. Elout, *Figuren en momenten uit de politiek van Koningin Wilhelmina*, pag. 119.
 - 37 M. W. F. Treub: *De komende stembusstrijd*, pag. 11.
 - 38 J. A. A. H. de Beaufort: *Vijftig jaren uit onze geschiedenis 1868–1918 dl. I*, pag. 261.
 - 39 Gribbling, *a.w.*, pag. 206. Deze uitlatingen weerleggen de veel gehoorde stelling, dat de Katholieken na hun eerste successen in de schoolstrijd uitsluitend om defensieve redenen tot partijvorming kwamen, nl. om zich tegen het opkomend socialisme te kunnen afzetten.
 - 40 *Handl. II*, 1902–1903, pag. 342.

- 41 Cf. H. v. d. Werf: *Frans Andriessen. Profiel van een politicus*, pag. 84.
- 42 N.A., 36.
- 43 J. Veraart: *De reorganisatie tot R.K. Staatspartij*, pag. 7–10.
- 44 J. Rogier: *Een ernstig woord aan mijn Rooms Katholieke medeburgers*, pag. 35.
- 45 Steenhoff, *a.w.*, pag. 46–47.
- 46 De rede is opgenomen in het Jaarverslag van 1918 van de Algemene Bond, pag. 20 e.v. (A.R.S., 2) en later als brochure uitgegeven onder de titel: W. H. Nolens: *De Katholieke Partij en haar Program*.
- 47 In 1921 waren in het Parlement vertegenwoordigd: De Vrijheidsbond, de Vrijzinnig-Democraten en de Liberale Partij.
- 48 *Not. Alg. Bondsvergadering*, 28-5-1921. A.R.S., 1.
- 49 *Not. Alg. Bondsverg.*, 13-5-1922. A.R.S., 1.
- 50 Gribling, *a.w.*, pag. 436–439 en N.K.C., XI, 11-3-1926. A.R.S., 133.
- 51 S. W. Couwenberg: *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme*, pag. 284. Cf. J. Rogier, *a.w.*, pag. 35 en in *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, 1960, pag. 239.
- 52 Gribling, *a.w.*, pag. 436–439.
- 53 P. J. Oud: *Het Jongste Verleden*, Dl. I, pag. 170–174 en 180 en J. B. Bomans: *Scheuring in de R.K. Staatspartij? of een afgeperst verweer*, passim en Godfried Bomans: *De man met de witte das*.
- 54 Rogier en De Rooy, *In Vrijheid Herboren*, pag. 624 e.v.
- 55 *Ib.*, pag. 634. *De Tijd en De Maasbode*, 25-2-1922.
- 56 *De Voorhoede*, 13-4-1922. Men heeft het vermoeden geuit, dat het blad *Katholieke Staatkunde* van Verviers op verkapte wijze het orgaan van Cranenburg zou zijn geweest. Verviers stond ondanks zijn verzet tegenover de R.K.S.P. echter nog altijd één katholieke politieke groepering voor. Cf. L. M. H. Joosten: *Katholieken en Fascisme in Nederland 1920–1940*, pag. 31–33. Het bondsbestuur deed tevergeefs pogingen tot verzoening met Van Cranenburg. Zie: *Not. Bondsbestuur, R.K. Staatspartij*, 18-3-1922, 12-5-1922 en 7-9-1922. A.R.S., 19.
- 57 Steenhoff, *a.w.*, pag. 47. Cf. ook Veraart, *a.w.*, pag. 5 en 6.
- 58 Rogier en De Rooy, *a.w.*, pag. 634 en Oud: *Het Jongste Verleden*, Dl. III, pag. 30. Veraart, *a.w.*, pag. 6. P. M. Arts was lid van de Tweede Kamer van 1925 tot 1929 en van 1933 tot 1937.
- 59 Over Verviers zie: Joosten, *a.w.*, passim, Gribling, *a.w.*, pag. 385–386 en Rogier en De Rooy, *a.w.*, pag. 634.
- 60 Rogier en De Rooy, *t.a.p.* en Joosten, *a.w.*, pag. 179 e.v. Oud, *a.w.*, pag. 4 en 5. Een van de leiders van de Michaëlisten was ook het toenmalige Eerste Kamerlid Jhr. E. B. F. F. Wittert van Hoogland.
- 61 Veraart: *Struycken herdacht*, pag. 25.
- 62 *Id.*: *De reorganisatie tot R.K. Staatspartij*, pag. 30–33.
- 63 *Id.*: *Opstellen over Politiek*, pag. 6.
- 64 *Ib.*, pag. 51–69.
- 65 *Id.*: *Miserere van de katholieke staatskunde in Nederland*, pag. 6–7.
- 66 Zie vooral de *Notulen van het Bondsbestuur* van 18-10-1924. A.R.S., 19 en van 7, 14 en 28 november 1924. A.R.S., 20.

- 67 Aengenent aan N., 22-1-1925. N.A., 504.
- 68 *Not. Bondsbestuur*, 28-1-1925. A.R.S., 20.
- 69 *Ib.*, 30-1-1925. A.R.S., 20.
- 70 *Verslag der commissie tot reorganisatie van den Algemeenen Bond van R.K. Rijkskieskringorganisaties in Nederland*, pag. 5. Op 12 september 1925 was Van Wijnbergen als voorzitter van de Algemene Bond afgetreden. (Zie: *Verg. Bondsbestuur*, 12-9-1925 en 7-11-1925. A.R.S., 20.)
- 71 *Not. Bondsbestuur*, 9-9-1922 en 26-1-1924 (A.R.S., 19) en N.A., 216. De zgn. commissie-Bongaerts, ingesteld op de Algemene Bondsvergadering van 15-12-1923 zette het werk van de commissie Barge voort. *Not. Alg. Vergadering van de Alg. Bond*, 14 en 15 december 1923. (A.R.S., 1). Overigens slaagde De Langen Wendels er niet in zijn opdracht uit te voeren. Het beginselprogramma van de R.K.S.P. werd pas in 1936 opgesteld.
- 72 *Handl. II, 1924–1925*, pag. 562–567. Oud: *Het Jongste Verleden III*, pag. 5–8. In zijn kamerrede gebruikte Nolens een deel van zijn vermelde rede uit 1918. Opnieuw (evenals in 1903) sprak hij wat spottend over het gebruik van de termen „vooruitstrevend” en „behoudend”. „De termen zijn zo relatief, dat men ze kan toepassen op verschillende partijen. Zo zijn in het oog van onze communistische collega’s. . . de sociaal-democraten behoudend en niet in het minst vooruitstrevend.” Verschillen van mening, zo verklaarde hij bestaan er overigens in alle partijen.
- 73 *Not. Bestuursverg. van de Alg. Bond*, 12-9-1925, 7-11-1925, 13-3-1926 en 3-6-1926. (A.R.S., 20) en *Not. Alg. Vergadering van de Alg. Bond*, 11 en 12-6-1926 (A.R.S., 1).
- 74 N.P.R., 22–23 oktober 1926. A.R.S., 6.
- 75 Gribbling, *a.w.*, pag. 431–443. Oud: *Het Jongste Verleden IV*, pag. 27 en 35. N.P.R., 22–23 november 1929, A.R.S., 6 en *Not. Partijbestuur*, 12-10-1929. A.R.S., 6. N.P.R., 23-5-1930. N.R.S., 22.
- 76 Cf. ook mijn artikel: *Nolens en de Onderwijspacificatie* in: *Politiek Perspectief*, 7(1978)2.

HOOFDSTUK VII

- 1 K. Hörmann: *Friede und moderner Krieg im Urteil der Kirche*, pag. 9 en H. Hoffmann: *Im Dienste des Friedens: Lebenserinnerungen eines katholischen Europäers*, pag. 200. Over het probleem *Kerken Vrede* zie mijn studie: *Nolens en het probleem Kerken Vrede. Missie naar Rome* in: *Politiek Perspectief*, 3(1974)2. Daarin vindt men ook uitvoerige literatuur- en bronnenverwijzing.
- 2 Zie o.a. J. Müller: *Friedenswerk der Kirche in den letzten drei Jahrhunderten. Die Friedensvermittlungen und Schiedssprüche des Vatikans bis zum Weltkrieg*.
- 3 V.C., 6-5-1899.
- 4 Voor de correspondentie over deze gehele kwestie (van Nederlandse zijde) zie: C. Smit: *Bescheiden Betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland. 1848–1919*, 1e deel, 1899–1903, pag. 1–63. (R.P.G. 100). Leo XIII persoonlijk heeft bewerkstelligd, dat in 1895 een Russisch Gezantschap bij het Vaticaan werd ingesteld. F. Seppelt en

- K. Löffler: *De Geschiedenis der Pausen*, pag. 666. Over de vredesconferentie zie o.m. ook: J. de Louter: *De Vredesbeweging in Nederland*, pag. 146–151.
- 5 J. Witlox: *Dr. Schaepman als Staatsman*, dl. III, pag. 249. Hoe juist de opmerking van Schaepman was, blijkt reeds uit de uitvoerige interpellatie van Kuyper op 2 mei 1899, waarin hij uitsluitend protesteerde tegen het niet uitnodigen van de Zuid-Afrikaanse Staten, omdat daardoor het nationaal gevoel in Nederland gekwetst zou zijn. (*Handl. II*, 1898–1899, pag. 950–956).
 - 6 Witlox, *a.w.*, pag. 250 en V.C., 6-5-1899.
 - 7 N.K.C. II, 25-4-1899, A.R.S., 124.
 - 8 N.K.C., II, 27-4-1899, A.R.S., 124.
 - 9 Witlox, *a.w.*, pag. 251–252. *Handl. II*, 1898–1899, pag. 1003.
 - 10 *Handl. II*, 1898–1899, pag. 1004.
 - 11 Smit, *a.w.*, pag. 59–60 en 63.
 - 12 Een belangrijk deel van de correspondentie over het niet-uitnodigen van de Paus tot de Vredesconferentie is ook opgenomen in het werk van Müller, *a.w.*, pag. 363–371, en Smits, *a.w.*, pag. 63–68.
 - 13 G. de Marchi, *Le Nunziatura Apostolica dal 1800 al 1956*, pag. 186.
 - 14 *Ib.*, pag. 187.
 - 15 Cf. *Annuaire Pontificale Catholique* o.a. de jaargangen van 1898–1899 en 1911–1912.
 - 16 N.K.C., II, 18-9-1899. A.R.S., 124. Over de houding van Asser cf. Smit, *a.w.*, pag. 83.
 - 17 *Handl. II*, 1899–1900, pag. 46–56.
 - 18 N.K.C. II, 27-9-1899. A.R.S. 124.
 - 19 N.K.C. II, 28-11-1899 en 30-11-1899. A.R.S. 124.
 - 20 *Handl. II*, 1899–1900, pag. 608–609.
 - 21 *Ib.*, pag. 609–612.
 - 22 *Ib.*, pag. 616 en 622.
 - 23 Zie de artikelen van Nolens in de V.C. van 6, 13 en 20 mei 1899. Cf. ook Nolens in V.C. van 5-8-1899. Over de gebeurtenissen in Zuid-Afrika schreef Nolens n.a.v. de Troonrede van 18 september 1900: „Een volk dat vermoord wordt ten aanschouwe van zijn medevolkeren, die de ter Vredesconferentie gesloten verdragen bekrachtigd hebben! Het volkenrecht met voeten getrapt zo dat met grond gevraagd kan worden: Is er nog wel een volkenrecht?” (V.C., 22-9-1900.)
 - 24 Schaepman aan N.: 27-1-1901. N.A. 673.
 - 25 Schaepman aan N.: 3-2-1901. N.A. 673.
 - 26 Aantekeningen Nolens over de kabinetsformatie in 1918 in N.A. 158; verder *Handl. II*, 1918–1919, pag. 249. Cf. ook V.C., 20-10-1900, 30-12-1900, 6-1-1901 en 10-2-1901.
 - 27 Drehmanns aan N.: 18-9-1901. N.A. 556. De Roermondse bisschop maakte aan Nolens een compliment over de inhoud van de troonrede. „Afgezien van de paragrafen over de zee- en landmacht zou een bisschop ze haast kunnen ondertekenen als een christelijk-sociaal vastenmandement.” De bisschop zou met een mededeling van een en ander (ook van Nolens' activiteiten) de H. Vader verblijden.
 - 28 Concept van deze brief van Nolens aan Drehmanns (zonder datum) in N.A. 556. Het

- origineel van deze brief ontbreekt in het archief van het Bisdom Roermond.
- 29 *Handl. I, 1911–1912*, pag. 380.
 - 30 *Handl. II, 1907–1908*, pag. 381.
 - 31 *Ib.*, pag. 394.
 - 32 *Ib.*, pag. 409–410.
 - 33 *Ib.*, pag. 432–434.
 - 34 *Ib.*, pag. 437.
 - 35 N.A. 242. Over het geval Giovannini zie o.a. *De Tijd*, 28-2-1910 en 2-3-1910; *De Nieuwe Courant*, 2-3-1910 en N.R.C., 5-3-1910.
 - 36 De Marchi, *a.w.*, pag. 187.
 - 37 N.K.C. IV; 21-6-1910. A.R.S. 126.
 - 38 *Handl. II, 1909–1910*, pag. 2150–2154.
 - 39 *Ib.*, pag. 2154.
 - 40 *Ib.*, pag. 2162–2163. Cf. ook N.A. 173.
 - 41 *Stcr.*, 10-11-juli 1910, nr. 159. Cf. ook Castella: *Geschiedenis van de Pausen*, pag. 489; Seppelt en Löffler, *a.w.*, pag. 698–699 en Smit: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848–1919, Derde Periode 1899–1919. Derde Deel 1907–1914*, pag. 621–623. R.G.P. 106.
 - 42 N.K.C. V, 30-4-1912 en 29-5-1912. A.R.S. 127. Cf. ook N.A. 2 en 23.
 - 43 P. J. Verkoelen e.a.: *De Christen en de Vrede*, pag. 17 e.v.
 - 44 Cf. o.m. de werken van Hoffmann: *Im Dienste des Friedens, Die Kirche in den letzten drei Jahrhunderten* en van J. Keating: *Catholics and the Problem of Peace*.
 - 45 J. B. Kors: *De R.K. Kerk en de Wereldvrede*; pag. 18.
 - 46 J. B. Th. Hugenholtz e.a.: *Handboek voor de Vredesbeweging in Nederland*, pag. 23–46. Voor het twintigste wereldcongres voor de vrede in Den Haag in 1913 toonde de Nederlandse regering een zekere tegenzin, welke volgens De Louter grotendeels was toe te schrijven aan de niet ongegronde vrees (cursivering van J.G.) dat het pacifisme de weerbaarheid van het rijk wilde verzwakken. (De Louter, *a.w.*, pag. 141–142.)
 - 47 Diverse brieven van Vanderpol aan N.: N.A. 496. Cf. ook Nolens in N.V.C., 5-12-1914.
 - 48 J. Hugenholtz, e.a., *a.w.*, pag. 88. Ook Titus Brandsma heeft zich ten eerste voor de R.K. Vredesbond ingezet.
 - 49 Cf. V.C., 6, 13, 20 en 27 mei 1899, 5 en 12 augustus 1899, 3-9-1905, 21-7-1907, 4 en 11 augustus 1907, 15-9-1907, 8-12-1908 en 5-12-1914.
 - 50 Müller, *a.w.*, pag. 419 en Seppelt en Löffler, *a.w.*, pag. 708.
 - 51 Müller, *a.w.*, pag. 422–425 en 433–436. Seppelt en Löffler, *a.w.*, pag. 714, Castella, *a.w.*, pag. 502–503. Aalberse zorgde terstond voor een door hem ingeleide Nederlandse vertaling van de Encycliek in de door hem uitgegeven serie: *De Volksbibliotheek* (P. J. M. Aalberse: *De eerste Encycliek van Z.H. Paus Benedictus XV*).
 - 52 Kaiser Wilhelm II: *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878–1918*, pag. 226.
 - 53 A. F. Manning: *Het herstel van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Vaticaan, 1940–1944*, pag. 89 e.v.
 - 54 De Marchi, *a.w.*, passim.
 - 55 N.A., 136. Waar niet anders is vermeld, is bij de beschrijving van de gebeurtenissen

- russen 13 en 20 april 1915 van de hier bedoelde aantekeningen gebruik gemaakt.
- 56 B.Z.K. N.A., 15 en 17 april en Smit, *a.w.*, 4e deel 1914–1917, pag. 350–351.
 - 57 Waarschijnlijk doelde koningin Wilhelmina op haar onderhoud op 10 juli 1913 met Nolens i.v.m. de kabinetsformatie van 1913.
 - 58 Smit, *a.w.*, pag. 351–352 R.G.P. 109 en B.Z.K.N.A.
 - 59 N.K.C. V, 20-4-1915. A.R.S., 127. Cf. ook *Dagboek van Aalberse, Dl. V*, 21-4-1915 en Smit, *Hoogtij der neutraliteitspolitiek in de buitenlandse politiek van Nederland, 1899–1919*, pag. 174–177.
 - 60 Voor kopie van de brief van het Staatssecretariaat aan Loudon d.d. 3 mei 1915, nr. 6253 zie het Nolens-archief (N.A. 567) Cf. ook Smit: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*, pag. 355 R.G.P., 190 en B.Z.K.N.A. De brief van Kardinaal Gasparri opent als volgt: „Il Santo Padre mi la dato il gradito en onorevole incarico di ringraziare l'Excellenza Vostra per la missione confidenziale affidata all'illustre e Rev.mo Monsignor Dr. Nolens, *Prelato Domestico* etc.” De door mij onderstreepte woorden ontbreken in de vertaling die Smit van deze brief geeft.
 - 61 *De Nieuwe Koerier*, 22-12-1914. *Handl. II*, 1914–1915, pag. 379–381. Antwoord van Loudon op pag. 388.
 - 62 Bericht van de Nederlandse Gezant W. B. R. van Welderen Rengers aan de minister van Buitenlandse Zaken, d.d. 29 april 1915, nr. 338/100 en van 4 mei 1915 nr. 354/108 (B.Z.K.N.A.).
 - 63 *De Tijd*, 4-5-1915.
 - 64 Nederlandse Gezant te Parijs (A. L. E. ridder de Stuers) aan de minister van Buitenlandse Zaken, 29 april 1915 nr. 1802/677 (B.Z.K.N.A.).
 - 65 *Journal de Genève*, 20-8-1915. Cf. ook *De Nieuwe Courant*, 24-8-1915. Een soortgelijk bericht was tevoren verschenen in het dagblad *L'Italie*, 30-7-1915.
 - 66 Van Welderen Rengers aan Loudon, 20 mei 1915, nr. 406/1177 (B.Z.K.N.A.). Op 9 september 1915 schreef jhr. R. de Marees van Swinderen (1860–1955) Nederlands Gezant in Londen, aan Loudon, dat de Britse gezant bij de H. Stoel, Sir Henry Howard, in een gesprek weinig vertrouwen had getoond in een vredesbemiddeling van de paus, aangezien deze door zijn regering beschouwd werd als Oostenrijksgezind en anti-Russisch. „Zeer vertrouwelijk had Howard er aan toegevoegd, dat het optreden van de Heer Nolens te Rome bevreesding had gewekt door de pro-Duitse gevoelens door hem openlijk aan de dag gelegd.” (9 september 1915, nr. 815, B.Z.K.N.A.).
 - 67 Zie o.a. N.A. 523 (Kardinaal Bertram), 571 (J. Giesberts), 732 (J. Wirth). Erzberger en Nolens spraken met elkaar o.m. over de internationale katholieke vredesbeweging, over de zgn. Romeinse kwestie en over de befaamde vredesresolutie van de Rijksdag van 19 juli 1917. (Stukken Reichstag II, 1914/17, nr. 933). Keizer Wilhelm II was over deze resolutie zo vertoornd, dat hij Erzberger noemde een „persönlicher Feind meines Hauses” (Morsey: *Zeitgeschichte in Lebensbildern*, pag. 108). Brieven van Erzberger aan N.: N.A. 560.
 - 68 N.V.C., 11-8-1914 en 24-10-1914.
 - 69 N.K.C. V, 18-5-1915. A.R.S. 127. Er werd geen wetsontwerp tot herstel van het Nederlandse Gezantschap bij de H. Stoel ingediend, vermoedelijk om de gevoelens van de protestanten te ontzien. Smit: *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*, pag. 171.

- 70 *Handl. II, 1914–1915*, pag. 1413, 1479–1480. Rede van Eerdmans, pag. 1480–1485, van De Meester, pag. 1489–1490, van Lohmann, pag. 1497–1498.
- 71 Aalberse in zijn *Dagboek* (nr. V), op 10-6-1915.
- 72 *Handl. II, 1914–1915*, pag. 1501–1504.
- 73 *Ib.*, 1502. Cf. *Dagboek Aalberse V*, 10-6-15.
- 74 *Handl. II, 1914–1915*, pag. 1506–1507.
- 75 *Handl. II, 1914–1915*, pag. 1511. Op 18 juni werd het wetsvoorstel zonder hoofdelijke stemming in de Eerste Kamer aangenomen. (*Handl. I, 1914–1915*, pag. 413–416).
- 76 Correspondentie tussen Regout en Loudon in 1915 in *B.Z.K.N.A.*
- 77 *Dagboek Aalberse V*, 10-6-1915.
- 78 Van Welderen Rengers IV, pag. 99–100.
- 79 *Acta Apostolicae Sedis* (Rome, 1917), pag. 417–420. Voor een Duitse vertaling zie Müller, *a.w.*, pag. 464–475. Uit de pauselijke voorstellen kan men afleiden, dat hier gepleit werd voor de afschaffing van beroepslegers. Vooral in Frankrijk kreeg de vredesnota een slechte pers. Er waren zelfs bisschoppen en geestelijken, die de Paus zagen als de woordvoerder van de Centrale Mogendheden. (J. Keulers: *De oplossing van het militaire vraagstuk of ontwapening volgens de H. Stoel*, pag. 12 e.v.) Hoe objectief Paus Benedictus XV zich opstelde, moge nog hieruit blijken, dat de apostolische nuntius Pacelli in enige brieven o.m. in die van 1 februari 1918 aan Von Hertling liet weten, dat uitlatingen van de Rijkskanselier niet overeenkomstig de wensen van de H. Vader waren geweest. De H. Vader hoopte, dat Von Hertling in de toekomst meer verzoenende woorden zou gebruiken. De scherpe toon van Pacelli in zijn brieven moet Von Hertling, bekend om zijn trouw aan de kerk, veel pijn hebben gedaan. Van de andere kant bewijst de gehele correspondentie, hoe onzinnig de bewering o.m. in de Franse pers is geweest, dat het Vaticaan in de Eerste Wereldoorlog pro-duits zou zijn geweest. (De briefwisseling tussen Von Hertling en Pacelli bevindt zich in het *Bundesarchiv in Koblenz, Von Hertling-Archief*, Dossier 51).
- 80 Kardinaal Gasparri aan N.: 7-2-1921, nr. B. 16.864 (N.A., 567).
- 81 *De Maasbode* (ochtendblad), 5-4-1931.
- 82 Oud: *Het Jongste Verleden* Dl. III, pag. 339–341; *De Gemeenschap*, februari 1930; M. van der Plas: *Uit het Rijke Roomse Leven*, pag. 259–273.

HOOFDSTUK VIII

- 1 Volgens Van Welderen Rengers zou Troelstra toen ook Aalberse als minister „van de rechterzijde” hebben gezien (Cf. *Welderen Rengers* III, pag. 240 n.), maar Troelstra noemde hem niet in zijn *Gedenkschriften* Dl. III, pag. 219.
- 2 *Welderen Rengers* III, pag. 238–243.
- 3 Troelstra, *a.w.*, pag. 216–222.
- 4 N.A., 159.
- 5 N. van Esveld: *Treub, over de drempel der nieuwe samenleving*, pag. 97. Cf. J. Gribbling: *P. J. M. Aalberse*, pag. 270. n. 149.

- 6 Van Esveld, *a.w.*, pag. 98. Welderen Rengers, *a.w.*, pag. 243 en P. J. Oud: *Honderd Jaren 1840–1940*, pag. 235–237.
- 7 *Welderen Rengers* IV, pag. 180 en 190–191 en Oud, *a.w.*, pag. 247–248.
- 8 Staalman aan N.: 19-7-1918. N.A. 158.
- 9 N.A. 156. Ook Oud vergeet, dat Staalman in feite dichter bij de coalitie stond dan bij de „linkerzijde” (Oud, *Het Jongste Verleden I*, pag. 60.)
- 10 N.A. 158.
- 11 Gribling, *a.w.*, pag. 297–298.
- 12 J. Verhagen: *De totstandkoming van het eerste ministerie-Ruijs de Beerenbrouck*, pag. 42.
- 13 *Ib.*, pag. 43–50.
- 14 *Ib.*, pag. 47, Oud, *a.w.*, pag. 61. *De Standaard*, 6-7-1918.
- 15 Oud, *a.w.*, pag. 61. Verhagen, *a.w.*, pag. 114 (zie ook stelling I van de bij zijn proefschrift gevoegde stellingen); F. Sassen: *Nolens en de kabinetsformatie van 1918*, pag. 137 en *Handl. II 1918–1919*, pag. 663.
- 16 Verhagen, *a.w.*, pag. 40.
- 17 *Ib.*, pag. 45 en 46 en P. Kasteel: *Abraham Kuyper*, pag. 334–335.
- 18 G. Puchinger: *Colijn en het einde van de coalitie*, pag. 46–47 en 62 (n. 25). Verhagen, *a.w.*, pag. 71 en N.A., 158.
- 19 De Vos van Steenwijk aan N.: 9-7-1918, Kabinet der Koningin, Geheim. Letter K. (N.A. 158).
- 20 De Vos van Steenwijk aan Fock: 11-7-1918. Kabinet der Koningin, Geheim. Letter B: (N.A. 158). Als formateur kreeg Nolens afschriften van verschillende reeds vóór 13 juli geschreven brieven, samenhangende met de kabinetsformatie. Vandaar dat deze stukken zich in N.A. 158 bevinden.
- 21 Puchinger, *a.w.*, pag. 68–70.
- 22 *Ib.*, pag. 68.
- 23 De Vos van Steenwijk aan N.: 13-7-1918. Kabinet der Koningin, Letter H. (N.A., 158).
- 24 Sassen, *a.w.*, pag. 137.
- 25 Verhagen, *a.w.*, pag. 73–75.
- 26 Cf. ook Nolens’ rede in de Tweede Kamer. *Handl. II, 1918–1919*, pag. 610.
- 27 Colijn aan N.: 10-7-1918. N.A. 158.
- 28 Puchinger, *a.w.*, pag. 48–54 en 71.
- 29 *Ib.*, pag. 74.
- 30 Colijn aan N.: 20-7-1918. N.A. 158.
- 31 Idenburg aan N.: 22-7-1918. N.A. 158.
- 32 Idenburg aan N.: 25-7-1918. N.A. 158.
- 33 Colijn aan N.: 25-7-1918. N.A. 158.
- 34 Lohman aan N.: 27-7-1918. N.A. 158.
- 35 De aantekeningen van Nolens dragen de titel: *Crisis Defensiebeleid April-Juli 1918* en bevinden zich in N.A. 158.
- 36 Puchinger, *a.w.*, pag. 79.
- 37 *Ib.*, pag. 79–83.
- 38 *Ib.*, pag. 84.

- 39 Afschriften van beide telegrammen werden aan Nolens gezonden door het Kabinet van de Koningin op 3 en 4 augustus 1918 (N.A., 158).
- 40 N. aan Hare Majesteit de Koningin d.d. 19-8-1918 en brief van De Vos van Steenwijk aan N.: d.d. 20-8-1918. Geheim. Lr. F.² (N.A. 158). Idenburg had op 1-8-1918 verklaard wel minister van Koloniën te willen worden, als de koningin dit van hem zou verlangen. Hij schreef dit echter in de veronderstelling, dat Van Nispen een opdracht zou aanvaarden (Idenburg aan N.: 4-8-1918, N.A. 158).
- 41 Puchinger, *a.w.*, pag. 89. Verberne schrijft in het 18e deel van de *Katholieke Encyclopedie*, dat Nolens zijn opdracht niet tot een goed einde had gebracht (pag. 782).
- 42 Puchinger, *a.w.*, pag. 100.
- 43 *Ib.*, pag. 102, 120, n. 16, 17 en 18, pag. 121, n. 19. Colijn zond Nolens een afschrift van zijn verzoekbrief van 22 augustus 1918 aan H.M. de Koningin, om ontheffing van zijn formatieopdracht en van zijn brief van dezelfde dag aan de Koningin, waarin hij inging op de vraag, wat er nu moest worden gedaan.
- 44 Puchinger, *a.w.*, pag. 106–107.
- 45 *Ib.*, pag. 110–112.
- 46 Pleyte aan Van Limburg Stirum: 28-8-1918. C. Smit: *Bescheiden betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland 1849–1919. Derde Periode 1899–1914. Vijfde deel 1917–1919, Eerste Stuk*. R.G.P. 116, pag. 630-631.
- 47 Gribling, *a.w.*, pag. 304–307. Aalberse en Visser werden benoemd en beëdigd op 26 september 1918.
- 48 Oud, *a.w.*, pag. 62–63.
- 49 Puchinger, *a.w.*, pag. 130.
- 50 Voor de gebeurtenissen, in November 1918 zie o.m. H. J. Scheffer in zijn boek: *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging*. Cf. ook Gribling, *a.w.*, pag. 312–325.
- 51 Over de houding van Zimmerman: zie o.m. Gribling, *a.w.*, pag. 317–319. Scheffer heeft gepoogd de houding van Zimmerman, zo niet te rechtvaardigen, dan toch minstens te verklaren (Zie: Scheffer, *a.w.*, hoofdstuk XI). M.i. blijft Zimmerman in politiek opzicht een aanvechtbare figuur. In het *Bundesarchiv* in Koblenz vond ik een brief van Zimmerman aan Prof. E. Francke in Berlijn, waarin hij de verraderlijke Duitse inval in België rechtvaardigde. (Zimmerman aan Francke, 1 december 1914, *Nachlass E. Francke*, nr. 5, *Bundesarchiv Koblenz*). Francke (†1921) was o.a. lid van de *Internationale Vereniging tot Wettelijke Bescherming van Arbeiders* en oprichter van het *Gesellschaft für sozialen Reform* (1901). Hij trad op als adviseur van de Duitse regeringsafgevaardigden naar de Internationale Arbeidsconferentie in Washington in 1919.
- 52 „De rapporten van Townley, aldus De Marees van Swinderen, komen mij voor overdreven pessimistisch te zijn; gisteravond zond hij verslag van een onderhoud met Nolens, dat veel olie op de golven uitstortte en veel minder angstwekkend was.” (De Marees van Swinderen aan van Van Karnebeek, 14-11-1918) R.G.P. 117, pag. 741. Smit: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1849–1919. Derde Periode, 1899–1919. Vijfde deel 1917–1919, Tweede Stuk*, R.G.P. 117, pag. 741.
- 53 N.K.C. VI, 8-11-1918, A.R.S. 128.

- 54 Scheffer, *a.w.*, pag. 33–35.
- 55 Gribbling, *a.w.*, pag. 314–315.
- 56 P. J. Troelstra, *Gedenkschriften* IV, pag. 220.
- 57 N.K.C. VI, 27-11-1918, A.R.S. 128.
- 58 Troelstra, *a.w.*, pag. 208 en J. H. Schaper: *Een halve eeuw van strijd*, I, pag. 214.
- 59 *Not. Ministerraad*, no. 72, 12-11-1918 en Gribbling, *a.w.*, pag. 320–321.
- 60 Cf. o.a. *Not. Ministerraad*, nr. 71, 11-11-1918 en Gribbling, *a.w.*, pag. 316–318.
- 61 *Handl. II*, 1918–1919, pag. 341–349.
- 62 J. C. van der Does: *Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm*, pag. 78.
- 63 G. J. van As: *November-alarm. De Revolutie-bedreiging in Nederland. November 1918*, pag. 39.
- 64 Gribbling, *a.w.*, pag. 322.
- 65 N.K.C. VI., 27-11-1918. A.R.S. 128.
- 66 *Handl. II*, 1918–1919, pag. 56–57.
- 67 *Ib.*, pag. 245.
- 68 *Ib.*, pag. 324–327.
- 69 Gribbling, *a.w.*, pag. 325–327.
- 70 *Handl. II*, 1918–1919, pag. 423–429.
- 71 Cf. Gribbling, *a.w.*, pag. 328 en Scheffer, *a.w.*, pag. 279.
- 72 Gribbling, *a.w.*, pag. 300.
- 73 *Ib.*, pag. 304, 329 en 522–524.
- 74 Aalberse in C., 22-9-1926.
- 75 *Handl. II*, 1918–1919, pag. 660–661, Gribbling, *a.w.*, pag. 329 en 378.
- 76 Oud, *a.w.*, pag. 253.
- 77 Smit, *a.w.*, R.G.P. 117, pag. 755. In dit deel vindt men veel correspondentie met betrekking tot de Belgisch-Nederlandse verhoudingen. Zie ook: Gosses en Japikse: *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, pag. 894–895.
- 78 Oud, *a.w.*, pag. 255–259 en Smit, *a.w.*, o.m. pag. 849–850, Gosses en Japikse, *a.w.*, pag. 895–897. Van Karnebeek aan N.: 14-8-1919, N.A., 601.
- 79 Van Karnebeek aan N.: 19-8-1926, N.A., 601.
- 80 Oud: *Het Jongste Verleden III*, pag. 112–160 en Gosses en Japikse, *a.w.*, pag. 902–903. In N.A. 294 bevinden zich enkele stukken o.m. van Bongaerts over de voorbereidingen van het traktaat met België.
- 81 Gribbling, *a.w.*, pag. 522.
- 82 *Handl. II*, 1918–1919, pag. 661–662.
- 83 *Ib.*, pag. 1406.
- 84 *Ib.*, pag. 1559.
- 85 *Ib.*, pag. 1626.
- 86 A. C. Josephus Jitta in: A. Folmer e.a.: *Het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid*, pag. 239 en C. J. Kuiper: *Uit het rijk van de arbeid*, II, pag. 109.
- 87 *Handl. II*, 1918–1919, pag. 1509–1510.
- 88 Gribbling, *a.w.*, pag. 342.
- 89 Kuiper, *a.w.*, pag. 112 en *Jaarverslag en Notulen van de Hoge Raad van Arbeid 1920*,

- pag. 4–5.
- 90 Gribling, *a.w.*, pag. 344–345 en Kuiper, *a.w.*, pag. 113–114.
- 91 Folmer e.a., *a.w.*, pag. 248–259. Cf. ook N.A. 281–290.

HOOFDSTUK IX

- 1 P. J. Oud: *Het Jongste Verleden I*, pag. 149 e.v.
- 2 Zie o.m. J. Verhagen: *Een Katholiek Staatsman*, pag. 377. Id.: *De totstandkoming van het eerste Ministerie-Ruijs de Beerenbrouck*, pag. 94; J. P. Gribling: P. J. M. Aalberse, pag. 375 en pag. 330–335; *Notulen Ministerraad*, no. 82 van 6-12-1918 en R. L. Schuurisma: *Het onaannemelijk tractaat*, pag. 271–272.
- 3 J. P. Gribling: *Les extrêmes se touchent. Het ontstaan van Sanctus Augustinus*, pag. 57–69.
- 4 Geciteerd in: Puchiner: *Colijn en het einde van de coalitie*, pag. 175, n. 2.
- 5 Gribling: P. J. M. Aalberse, pag. 378–379 en Puchinger, *a.w.*, pag. 165–175.
- 6 Gribling, *a.w.*, pag. 381–383.
- 7 *Dagboek VIII van J. Aalberse*, 17-1-1921 en A. Folmer e.a.: *Het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid onder Minister Aalberse*, pag. 216–217; Aalberse aan N., 18-1-1921, N.A. 503.
- 8 *Dagboek VIII van Aalberse*, 25-5-1921.
- 9 Puchinger, *a.w.*, pag. 174.
- 10 Oud, *a.w.*, pag. 276–282.
- 11 *Handl. II*, 1920–1921, pag. 2440.
- 12 Puchinger, *a.w.*, pag. 174–175.
- 13 N.K.C. VIII, 8-6-1921. A.R.S. 130 en Ruijs aan N., 11-6-1921, N.A. 662.
- 14 Oud, *a.w.*, pag. 293 en *Handl. II*, 1920–1921, pag. 2861.
- 15 Puchinger, *a.w.*, pag. 191 en Oud, *a.w.*, pag. 294 e.v.
- 16 Puchinger, *a.w.*, pag. 191–192 en N.A. 160; brief Directeur van het Kabinet der Koningin aan N.: 18-6-1921, Letter J., Geheim in N.A. 160.
- 17 N.K.C. VIII, 20-6-1921. A.R.S. 130.
- 18 *Dagboek VIII van Aalberse*, 20-6-1921.
- 19 *Ib.*, 22-6-1921.
- 20 N.K.C. VIII, 19-7-1921 en 25-7-1921. A.R.S. 130. Ruijs verzocht Nolens nog dringend mee te werken aan een spoedige voltooiing van de reconstructie (Ruijs aan N., 22-7-1921, N.A. 662.)
- 21 *Dagboek VIII van Aalberse*, 28-7-1921 en D. J. de Geer: *Herinneringen*, pag. 30 en 41.
- 22 Oud: *Het Jongste Verleden II*, pag. 21.
- 23 Puchinger, *a.w.*, pag. 214.
- 24 Oud, *a.w.*, pag. 223.
- 25 Puchiner, *a.w.*, pag. 211.
- 26 *Ib.*, pag. 216.
- 27 Colijn aan N. 9-1-1922. N.A. 237.
- 28 Puchinger, *a.w.*, pag. 213 en pag. 247, n. 16.

- 29 *Ib.*, pag. 216.
- 30 *Dagboek VIII van Aalberse*, 18-7-1922.
- 31 Puchinger, *a.w.*, pag. 217–218.
- 32 Nolens aan H.M. de Koningin: 17-7-1922. N.A. 161.
- 33 Puchinger, *a.w.*, pag. 219–227.
- 34 *Ib.*, pag. 228.
- 35 *Ib.*, pag. 229.
- 36 *Ib.*, pag. 230 en Oud, *a.w.*, pag. 32.
- 37 *Dagboek VIII van Aalberse*, 18-7-1922 en 22-7-1922.
- 38 Puchinger, *a.w.*, pag. 230–231.
- 39 Tetz aan N.: 19-7-1922 (Kabinet der Koningin. M') en 24-7-1922 (Kabinet der Koningin. R') in N.A. 161.
- 40 Puchinger, *a.w.*, pag. 254.
- 41 *Ib.*, pag. 254–255. Cf. ook pag. 263–265 en *Dagboek VIII van Aalberse*, 22-7-1922.
- 42 N.A. 161 en Puchinger, *a.w.*, pag. 257–259. Verhagen spreekt m.i. ten onrechte over het staatkundig-merkwaardige overleg tussen de drie rechtse fracties en de formateur. (J. Verhagen: *De kabinetscrisis van 1923*, pag. 8.)
- 43 Puchinger, *a.w.*, pag. 260 en *Dagboek VIII van Aalberse*, 24-7-1922.
- 44 Puchinger, *a.w.*, pag. 269.
- 45 Brief van Ruijs aan de drie rechtse fracties, 26-7-1922 in N.A. 161.
- 46 N.A. 161 en Puchinger, *a.w.*, pag. 280–281. N.K.C. VIII, 8-8-1922. A.R.S. 130.
- 47 Puchinger, *a.w.*, pag. 274–275.
- 48 *Ib.*, pag. 281.
- 49 N.A. 161 en 162. Puchinger, *a.w.*, pag. 282–283. Gribbling, *a.w.*, pag. 395. Het verslag van de bespreking van 24 augustus werd diezelfde dag nog door Ruijs aan de drie fractieleiders toegezonden. (N.A. 161).
- 50 Puchinger, *a.w.*, pag. 286–287.
- 51 *Ib.*, pag. 292–293.
- 52 Ruijs aan de katholieke kamerfractie, 30-8-1922. N.A. 161.
- 53 *Dagboek VIII van Aalberse*, 5-9-1922. N.A. 161 en 162. Puchinger, *a.w.*, pag. 295–296.
- 54 Oud, *a.w.*, pag. 22-23 en 31.
- 55 *Handl. II*, 1922–1923, pag. 352 en 529.
- 56 *Ib.*, pag. 1068.
- 57 *Ib.*, pag. 1075–1076.
- 58 *Handl. II*, 1920–1921, pag. 1290–1292.
- 59 *Handl. II*, 1922–1923, pag. 1078–1079.
- 60 *Handl. II*, 1920–1921, pag. 1313. Nolens heeft hierover uitvoerig geschreven aan Kardinaal Gasparri op 11 januari 1921. N.A. 567.
- 61 Oud, *a.w.*, pag. 226.
- 62 *Handl. II*, 1922–1923, pag. 260.
- 63 *Ib.*, pag. 322–323.
- 64 G. M. den Hartogh: *Dr. Kuyper's standpunt tegenover het Gezantschap bij het Vaticaan*, pag. 84–94.

- 65 Oud, *a.w.*, pag. 226–227 en *Handl. II*, 1923–1924, pag. 1346–1349.
- 66 *Dagboek VIII van Aalberse*, 6, 7 en 14 februari 1923.
- 67 Gribling, *a.w.*, pag. 410–412.
- 68 *Handl. II*, 1923–1924, pag. 138–140.
- 69 *Dagboek IX van Aalberse*, 21 en 23 oktober 1923. *Bart Aalberse aan zijn broer: 1-11-1923. Aalberse-archieff*, D.56.
- 70 N.K.C. VIII, 17-10-1923. A.R.S. 130.
- 71 *Handl. II*, 1923–1924, pag. 231 en *Dagboek IX van Aalberse*, 29-10-1923.
- 72 N.K.C. IX, 26-10-1923. A.R.S. 131.
- 73 *Handl. II*, 1923–1924, pag. 292.
- 74 *Ib.*, pag. 298.
- 75 *Dagboek IX van Aalberse*, 26-10-1923.
- 76 L. N. Deckers in: P. J. M. Aalberse e.a.: *Dr. Nolens*, pag. 45.
- 77 N.K.C. IX, 6-11-1923. A.R.S. 131.
- 78 Verhagen, *a.w.*, pag. 45.
- 79 N.K.C. IX, 14-11-1923. A.R.S. 131.
- 80 N.A. 163 (Brief N. aan de koningin, d.d. 4-11-1923).
- 81 N.K.C. IX, 6-11-1923, A.R.S. 131.
- 82 Oud, *a.w.*, pag. 139–140 en Verhagen, *a.w.*, pag. 24 e.v.
- 83 Verhagen, *a.w.*, pag. 25.
- 84 N.K.C. IX, 23-11-1923. A.R.S. 131 en N.A. 163.
- 85 Brief van Van Tets aan N: 24-11-1923, Kabinet der Koningin, Letter B³ en N. aan de koningin: 24-11-1923. N.A. 163.
- 86 Verhagen, *a.w.*, pag. 28–31. Cf. ook: Puchinger, *a.w.*, pag. 482–488 en pag. 501–508.
- 87 Puchinger, *a.w.*, pag. 513 en Verhagen, *a.w.*, pag. 29–31.
- 88 Puchinger, *a.w.*, pag. 515 en Verhagen, *a.w.*, pag. 31.
- 89 Puchinger, *a.w.*, pag. 515–516.
- 90 Colijn aan de koningin: 10-12-1923 in N.A. 163.
- 91 Aalberse aan N.: 11-12-1923. N.A. 163.
- 92 N.A. 163. De voorwaarden van de katholieke Kamerfractie waren vervat in de nota van Nolens, gevoegd bij diens schrijven van 14 december 1922. Daarvoor echter had hij die punten in een iets andere vorm aan Colijn doen toekomen en het is op een afschrift van dietekst, dat Rutgers zijn aantekening plaatste. (Puchinger, *a.w.*, pag. 520 en pag. 537, n. 12 en 18).
- 93 Puchinger, *a.w.*, pag. 528–532 en Verhagen, *a.w.*, pag. 33–34.
- 94 Puchinger, *a.w.*, pag. 533.
- 95 *Ib.*, pag. 546–55 en N.A. 163.
- 96 N. aan de koningin, 30-12-1923. N.A. 163.
- 97 Puchinger, *a.w.*, pag. 563–573.
- 98 *Ib.*, pag. 575.
- 99 *Handl. II*, 1923–1924, pag. 325.
- 100 N. aan de koningin, 10-7-1925. N.A. 165.
- 101 Colijn aan N.: 11-7-1925. N.A. 165.

- 102 Directeur van het Kabinet der Koningin aan N.: 15-7-1925. Geheim. Letter M'. N.A. 165.
- 103 N. aan de Koningin: 15-7-1925. N.A. 165.
- 104 Colijn aan N.: 16-7-1925. N.A. 165.
- 105 Colijn aan N.: 22-7-1925. N.A. 165.
- 106 Colijn aan N.: 28-7-1925. N.A. 165.
- 107 *Dagboek IX van Aalberse*, 11-11-1925.
- 108 Oud, *a.w.*, pag. 38.
- 109 N.K.C. XI, 5-11-1925. A.R.S. 133.
- 110 N.K.C. XI, 10-11-1925, A.R.S. 133.
- 111 *Handl. II*, 1925-1926, pag. 242.
- 112 *Ib.*, pag. 242.
- 113 *Ib.*, pag. 246. Later heeft Nolens in de katholieke kamerfractie verklaard, dat Colijn op 12 juli 1925 aan Schokking zou hebben meegedeeld, wat er zou gebeuren als tot opheffing van het gezantschap zou worden besloten. Schokking zou echter die mededeling niet aan zijn fractie hebben doorgegeven. (N.K.C. XI, 8-1-1926. A.R.S. 133).
- 114 N.A. 36.
- 115 N.K.C. XI, 16-11-1925. A.R.S. 133.
- 116 N. aan de koningin, 25-11-1925. N.A. 165.
- 117 Marchant aan N., 25-11-1925. N.A. 165.
- 118 N.K.C. XI, 30-11-1925. A.R.S. 133.
- 119 N.A. 141 en 142.
- 120 N.K.C. XI, 30-11-1925. A.R.S. 133. Oud, *a.w.*, pag. 68.
- 121 Colijn aan O. van Nispen tot Sevenaer, Gezant bij de H. Stoel, 2-12-1925. Colijn zond van deze brief en van het antwoord van Van Nispen d.d. 7-12-1925 een afschrift aan Nolens. N.A. 165.
- 122 Oud, *a.w.*, pag. 69. N.K.C. XI, 1 december 1925. A.R.S. 133. Aalberse zette boven de notulen de datum van 1 december. Hij moet hier een fout hebben gemaakt, aangezien op de fractievergadering over de bijeenkomst van de christelijk-historischen van 9 december werd gesproken. Vermoedelijk had hier moeten staan 10 of 11 december.
- 123 N.K.C. XI, 8-1-1926. A.R.S. 133.
- 124 Van deze brief bevindt zich in het dossier N.A. 165 een concept van Nolens en een concept van Aalberse. Vermoedelijk heeft Nolens het eerste concept geschreven.
- 125 Colijn aan N., 11-1-1926. N.A. 165. Opmerkelijk is het, dat hij in een afzonderlijke brief aan Nolens (op dezelfde dag geschreven) zijn twijfels erover uitsprak, of de A.R. wel met de oplossing accoord zou gaan.
- 126 N.K.C. XI, 12-1-1926. A.R.S. 133.
- 127 N. aan Colijn, 13-1-1926. N.A. 165.
- 128 Oud, *a.w.*, pag. 70-81. Zie ook: N.A. 165.
- 129 Gribling, *a.w.*, pag. 436. Tijdens de formatiepoging van Limburg had Deckers aan Nolens gevraagd of hij bezwaar tegen een minister-portefeuille van Waszink had. Nolens had daartegen geen bezwaar, mits aan bepaalde voorwaarden was voldaan. Nadat Limburg zijn opdracht had teruggegeven is over Waszink met Nolens niet meer gesproken. (Deckers aan N., 7-2-1926 in N.A. 165).

- 130 *Handl. II*, 1925–1926, pag. 327–328.
- 131 *Ib.*, pag. 436. Nolens aan kardinaal Gasparri: 16-5-1926, N.A. 567. Uit deze brief blijkt, dat Nolens over de kwestie in contact stond met de internuntius Schioppa.
- 132 R. L. Schuurmsma, *a.w.*, pag. 271. C. A. van der Klaauw: *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België*, 1919–1939, pag. 90.
- 133 Oud, *a.w.*, pag. 90.
- 134 Van de uitgebreide correspondentie welke De Visser met Colijn, de vier katholieke ministers en Nolens in december 1925 en januari 1926 voerde, bevinden zich afschriften in N.A. 165. Daarin vindt men ook de vele brieven van Colijn aan Nolens uit die periode.
- 135 N.K.C. XII, 8-7-1929. A.R.S. 134.
- 136 N.A. 167.
- 137 Ruijs aan N., 15-7-1929, N.A. 167.
- 138 N.K.C. XII, 18-7-1929. A.R.S. 134.
- 139 N.K.C. XII, 27-7-1929. A.R.S. 134, Gribling, *a.w.*, pag. 442 en N.A. 167.
- 140 N.A. 167 en Oud: *Het Jongste Verleden IV*, pag. 27.
- 141 N.K.C. XII, 17-9-1929 en 1-10-1929. A.R.S. 134.
- 142 Oud, *a.w.*, pag. 35.
- 143 Gribling, *a.w.*, pag. 443.
- 144 Aalberse aan N. 6-9-1929. N.A. 503. Cf. ook: Aalberse aan N., 16-9-1929. N.A. 503.
- 145 D. Hans: *De liberale gedachte in Nederland*, pag. 13.
- 146 Van Wijnbergen aan Aalberse: 29-6-1929 in: Dos. 121 A van het Aalberse-archief in Nijmegen.

HOOFDSTUK X

- 1 Voor de onderwerpen, in dit hoofdstuk behandeld, zij verwezen naar mijn artikel: *Nolens, de Kerk en de internationale wetgeving* in: *Politiek Perspectief*, 3(1974)3. Daarin vindt men uitvoerige literatuur- en bronnenverwijzing.
- 2 R. Weiss: *Daniel Le Grand (1783–1859). Son oeuvre sociale et internationale*, passim.
- 3 K. Fry: *Kaspar Decurtins, der Löwe von Truns*, dl. II, pag. 175–179; UF/C. 924/1, 22-10-1885; UF/C. 924/3, 4 en 20; H. Schmid: *Josef Becks Versuch einer Politik Soziale Demokratie und Verständigung*, pag. 80 e.v.; J. Beck: *Die Stellung der Kirche zum internationalen Arbeiterschutz*, pag. 16–17.
- 4 Fry, *a.w.*, pag. 180–188 en Beck, *a.w.*, pag. 17–18.
- 5 Fry, *a.w.*, pag. 187–191 en H. Freiherr von Berlepsch: *Erinnerungen an die Internationale Vereinigung*, pag. 8 en Id.: *Sozialpolitische Erfahrungen und Erinnerungen*, pag. 33 (Von Berlepsch was pas op 31 januari 1890 tot minister van Handel en Nijverheid benoemd, *Ib.*, pag. 26–27).
- 6 Wilhelm II heeft tegen de pauselijke nuntius Pacelli eens gezegd, dat hij zich welwillend toonde tegenover de socialisten, opdat later niemand zou kunnen zeggen, dat de vrede aan de socialisten te danken was. Kaiser Wilhelm II: *Ereignissen und Gestalten aus den Jahren 1878–1918*, pag. 229; Fry, *a.w.*, pag. 191.

- 7 Fry, *a.w.*, pag. 191.
- 8 R. Morsey: *George Kardinal Kopp*, pag. 13 e.v. en H. Mochenhaupt: *Franz Hitze*, pag. 53–64, beide in: R. Morsey: *Zeitgeschichte in Lebensbildern*.
- 9 Von Berlepsch heeft het ongunstige oordeel over de Berlijnse conferentie onjuist genoemd, omdat er volgens hem wel degelijk een eerste aanloop tot internationale sociale wetgeving was genomen. H. Freiherr von Berlepsch: *Die Anfänge des gesetzlichen Arbeiterschutzes*, pag. 91. Cf. ook Nolens in de Tweede Kamer: *Handl. II*, 1897–1898, pag. 675–677.
- 10 Fry, *a.w.*, pag. 199 e.v. en *Internationaler Kongress für Arbeiterschutz in Zürich von 23. bis 28. August 1897. Amtlicher Bericht des Organisationskomitees*, pag. 3.
- 11 *Ib.*, pag. 11. Volgens het Berlijnse blad *Vorwärts* van 24 augustus 1897 was 2/3 deel van de aanwezigen sociaal-democratisch. Onder hen bevonden zich o.a. August Bebel, H. Greulich en V. Adler.
- 12 N.A., 16. Zie ook: *Internationales Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*, pag. 274 en V.C., 28-8-1897.
- 13 A. Millerand: *Silberne Hochzeit*, pag. 1, Von Berlepsch: *Erinnerungen an die Internationale Vereinigung*, pag. 10, E. Mahaim: *Die Gründung der Internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz*, pag. 25 en 26. J. Beck: *Die Stellung der Kirche zum internationalen Arbeiterschutze*, pag. 19. Al deze artikelen zijn opgenomen in *Die Zukunft der Arbeit. Bulletin der Internationalen Vereinigung für sozialen Fortschritt*. Cf. ook N.A., 268.
- 14 Nolens: *Overzicht der internationale bemoeiingen met de Arbeidswetgeving*, pag. 6.
- 15 *Handl. II 1897–1898*, pag. 675–677.
- 16 Nolens, *a.w.*, pag. 6. Cf. Beck, *a.w.*, pag. 19 en Mahaim, *a.w.*, pag. 27.
- 17 Millerand, *a.w.*, pag. 1 en Mahaim, *a.w.*, pag. 25.
- 18 N.A., 72.
- 19 A. Thomas aan Aalberse: 29-10-1931, D. 600/200/1/0/42, Archief B.I.T.
- 20 V.C., 20-1-1901. Cf. ook: V.C., 13-1-1901 en Nolens, *a.w.*, pag. 6.
- 21 N.A., 259, 260, 262 en 263; *Verhandlungsbericht der vierten General-Versammlung des Komitees der Internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz.*, o.a. pag. 33, 51, 80 en 86. Over de stichting van de Nederlandse sectie schreef de secretaris W. A. H. Elink Schuurmans op 27 augustus 1901 aan Stephan Bauer (*Schweizerisches Wirtschaftsarchiv* in Bazel, handschriftenverzameling, Dossier no. 416, G.10). In dit dossier bevinden zich ook diverse brieven van Nolens o.a. aan Bauer, Cf. N.A., 262 A.
- 22 *Het Volk*, 2-10-1901.
- 23 Fry, *a.w.*, pag. 208. Zie P. Soderini: *Die Friedensmission der Internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz*, pag. 22 e.v.
- 24 Het stuk: *Réunion privée du 16. Octobre 1922 tenue à l'Hôtel de ville de Genève* in N.A., 460. We komen op dit stuk nader terug. Cf. ook P. Kasteel in *De Maasbode* (ochtendblad), 5-4-1931.
- 25 S. Bauer aan N.: 18-9-1916 (*Schweizerisches Wirtschaftsarchiv* in Bazel, D. 416, G.10); *De Telegraaf*, 8-5-1928 en N.A., 267 en 268).
- 26 *Actes de la Conférence Diplomatique pour le Protection Ouvrière Réunie à Berne du 17 au 26 Septembre 1906*, pag. 13–14. De tekst van de nota van 30 december 1904

- vindt men op pag. 15–17 en die van de nota van 26 juni 1905 op pag. 18–19. Bij de laatste waren de twee teksten betreffende nachtarbeid van vrouwen en het verbod van witte fosfoor in de luciferindustrie gevoegd (pag. 20–24). Deze bijlagen waren voor Nederland ondertekend door L. H. W. Regout en H. F. Kuyper.
- 27 *Basler Zeitung*, 15-10-1904.
 - 28 Alle hier vermelde correspondentie o.a. met Nolens betreffende de niet-uitnodiging van de H. Stoel bevindt zich in de *Nachlass Ernest Feigenwinter*, in het *Haus der Katholischen Studenten in Basel* (Dossier 90).
 - 29 *Actes de la Conférence Diplomatique*, pag. 24–29 en 34.
 - 30 *Ib.*, pag. 41.
 - 31 *Ib.*, pag. 157–175.
 - 32 Nolens, *a.w.*, pag. 7.
 - 33 *Ib.*, pag. 19.
 - 34 *Ib.*, pag. 8. A. Alcock: *History of the International Labour Organisation*, pag. 16–17, en Schaper, *Albert Thomas, Dertig jaar sociaal reformisme*, pag. 195.
 - 35 Nolens in de Tweede Kamer op 19 november 1918, zie *Handl. II, 1918–1919*, pag. 428.
 - 36 Cf. o.a. Nolens tijdens de slotzitting van de eerste Internationale Arbeidsconferentie op 29 november 1919 (C.R.C.I.T. 1919, pag. 195). Volgens Schaper was er geen regelrechte lijn van de Bazelse naar de Geneefse instelling, maar vormden de personen, die in de oude Associatie werkzaam waren geweest, de voornaamste verbinding. (Schaper, *a.w.*, pag. 193.)
 - 37 N.A., 480 en Nolens, *a.w.*, pag. 8.
 - 38 W. Nolens: *Betekenis en omvang van de arbeidswetgeving*, pag. 28–36.
 - 39 Prof. Dr. W. H. Nolens, 70 jaar in: *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad*. 13(1930)9, pag. 387.
 - 40 *Compte Rendu de la Conférence Internationale du Chômage*, Dl. I, pag. 3–4 en N.A., 466 en 467.
 - 41 *Compte Rendu de la Conférence Internationale du Chômage*, pag. 5–7.
 - 42 *Ib.*, pag. 8–11.
 - 43 *Ib.*, pag. 21–22.
 - 44 *Ib.*, pag. 27–28.
 - 45 *Ib.*, pag. 84.
 - 46 *Ib.*, pag. 165–166.
 - 47 M. Methorst: *La lutte contre le chômage aus Pays-Bas* in Deel III van de *Compte Rendue de la Conférence Internationale du Chômage*. Rapport nr. 41, pag. 25 e.v. Zie ook: Dr. W. H. Nolens, 70 jaar, pag. 387 en J. A. Berger: *Van Armenzorg tot Werklozenzorg*, o.a. pag. 100.
 - 48 Dr. W. H. Nolens, 70 jaar, pag. 388–389. Zie ook N.A., 336, 337, 338 en 340; Berger, *a.w.*, pag. 114.
 - 49 *Notulen Werkloosheidsraad*, 6-7-1929. N.A., 347.
 - 50 *Notulen Werkloosheidsraad*, 18-7-1929. N.A., 347.
 - 51 *Notulen Werkloosheidsraad*, 22-9-1929. N.A., 347. Voor hetgeen in Nederland vóór 1940 met betrekking tot het werkloosheidsprobleem werd gedaan, zij o.m. verwezen

- naar het werk van Berger: *Van Armenzorg tot Werklozenzorg* en van A. J. Stilting: *Werkloosheid*.
- 52 N.A., 480.
 - 53 Nolens: *Overzicht der internationale bemoeiingen met de arbeidswetgeving*, pag. 8.
 - 54 N. aan Bauer: 18-3-1920 (*Schweizerisches Wirtschaftsarchiv in Basel*). Do. 416, G.10.
 - 55 Nolens, *a.w.*, pag. 19-20 en briefwisseling tussen Bauer en Nolens in het *Schweizerisches Wirtschaftsarchiv* in Basel, Nr. 416. G.10.
 - 56 Devinat schreef twee brieven. De tweede was bijna gelijklopend aan de eerste, maar op sommige punten iets aangevuld. Devinat aan N.: 26-9-1922 en 3-10-1922. N.A., 450.
 - 57 Het verslag van de bijeenkomst in Genève en de dankbrief van Devinat aan N. d.d. 8 december 1922 bevinden zich in N.A., 460. Merkwaardigerwijze zijn over deze conferentie geen gegevens te vinden in de archieven van het Internationaal Arbeidsbureau in Genève, in het *Schweizerisches Wirtschaftsarchiv* of in het Archief van J. Beck, die toch ook op die conferentie aanwezig was.
 - 58 B.I.T. G.790 en N.A., 268.
 - 59 Nota van L. Varlez aan A. Thomas, 9-10-1922. B.I.T. G.790.
 - 60 N. aan Varlez: 6-10-1922. B.I.T. - G.790. In zijn nota aan Thomas noemde Varlez de hier bedoelde brief van Nolens „un peu réfrigérant”.
 - 61 N.A., 269.
 - 62 *De Telegraaf*, 8-5-1926. *De Maasbode*, 12-5-1926 en *De Maasbode*, (Ochtendblad), 5-4-1931. Cf. ook N.A., 268. Correspondentie van Nolens o.a. met Bauer, zie: *Schweizerisches Wirtschaftsarchiv* in Basel. nr. 417. D.2.

HOOFDSTUK XI

- 1 Voor hetgeen in dit hoofdstuk wordt behandeld, zie ook mijn studie: *Nolens en de Internationale Arbeidsorganisatie in Politiek Perspectief*, 3(1974)4 met uitvoerige literatuur- en bronnenverwijzingen.
- 2 J. Shotwell: *The origins of the International Labor Organization I en II*, passim; A. Alcock: *History of the International Labour Organisation* pag. 18-26; C. Argentiér: *Les Résultats acquis par l'Organisation Permanents du Travail de 1919 à 1929*, pag. 47-48; B. W. Schaper: *Albert Thomas*, pag. 196 e.v. en N. Valticos: *Droit International du Travail*, pag. 48-50.
- 3 G. N. Barnes: *History of the International Labour Office*, pag. 39.
- 4 Valticos, *a.w.*, pag. 63.
- 5 *Die Zulassung Deutschlands und Oesterreichs zur Internationalen Arbeitsorganisation*, pag. 2-4; Valticos, *a.w.*, pag. 63 en pag. 94, Shotwell, *a.w.*, Dl. I, pag. 277 en Dl. II, pag. 467-468.
- 6 J. P. Gribling, P. J. M. Aalberse, pag. 366 en Nolens: *Overzicht der Internationale Bemoeiingen met de Arbeidswetgeving*, pag. 9. Cf. K.B. 26-3-1920 in *Stbl.* 127 van 14-4-1920. De Nederlandse tekst van Deel XIII van het Internationale Vredesverdrag betrekking hebbende op de Internationale Arbeidsorganisatie vindt men in *Bijlage V van de Memorie van Toelichting* bij het Wetsontwerp betreffende de toetreding tot het

- Volkenbondverdrag. (*Stukken Tweede Kamer, zitting 1919-1920*, no. 359 van 12 januari 1920).
- 7 A. Folmer e.a.: *Het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid*, pag. 263-265.
 - 8 Gribling, *a.w.*, pag. 366-367.
 - 9 B.I.T., nr. 601/200/42, *Dagboek VII van Aalberse*, d.d. 14 en 17 oktober 1919 en E. J. Phelan: *Yes and Albert Thomas*, pag. 12 en 14. De Ier Phelan heeft vanaf het begin een grote rol in de Internationale Arbeidsorganisatie gespeeld.
 - 10 N. aan zijn broer Jean: 3-10-1919. N.A. 72.
 - 11 Alcock, *a.w.*, pag. 37-38.
 - 12 Phelan, *a.w.*, pag. 12 en P. Serrarens: *Het Internationale werk van Dr. Nolens*, pag. 140. Cf. ook Schaper, *a.w.*, pag. 201.
 - 13 P. J. M. Aalberse: *Son Excellence Monseigneur N. H. Nolens et le Droit International*, pag. 11.
 - 14 Argentier, *a.w.*, pag. 272.
 - 15 Schaper, *a.w.*, pag. 201.
 - 16 C.R.C.I.T. 1919, pag. 14.
 - 17 *Ib.*, pag. 16-21.
 - 18 *Die Zulassung Deutschlands und Oesterreichs zur Internationalen Arbeitsorganisation*, pag. 48-49.
 - 19 *Handl. II*, 1918-1919, pag. 3043 en *Handl. I*, 1919-1920, pag. 114 en Gribling, *a.w.*, pag. 346-351.
 - 20 C.R.C.I.T. 1919, pag. 32.
 - 21 *Ib.*, pag. 33-34.
 - 22 B. Schaper, *a.w.*, pag. 201-202.
 - 23 C.R.C.I.T., 1919, pag. 39.
 - 24 *Ib.*, pag. 40.
 - 25 Phelan, *a.w.*, pag. 97-98 en Schaper, *a.w.*, pag. 210-212. Eenzelfde uitspraak deed Nolens tijdens de Tweede Internationale Arbeidsconferentie in Genua.
 - 26 J. Jouhaux: *L'Organisation Internationale du Travail*, pag. 106.
 - 27 C.R.C.I.T., 1919, pag. 40.
 - 28 *Ib.*, pag. 47 (de Engelse tekst op pag. 50).
 - 29 *Ib.*, pag. 65-67.
 - 30 *Ib.*, pag. 70-73.
 - 31 Serrarens: *Het internationale werk van Dr. Nolens*, pag. 140.
 - 32 *Notulen Commissievergadering betreffende de arbeidsduur*, d.d. 11-11-1919 (N.A. 409).
 - 33 *Ib.*, 13 en 14 november 1919.
 - 34 *Ib.*, 17-11-1919. Cf. C.R.C.I.T., 1919, *Appendice*, pag. 257.
 - 35 C.R.C.I.T. 1919, pag. 111 e.v.
 - 36 *Ib.*, pag. 117.
 - 37 *Ib.*, pag. 183.
 - 38 Schaper, *a.w.*, pag. 201-202.
 - 39 C.R.C.I.T. 1919, pag. 147.
 - 40 *Ib.*, pag. 153 en 183. Over de benoeming van Albert Thomas zie o.m. Schaper *a.w.*,

- pag. 14–18 en Alcock, *a.w.*, pag. 41–42. Vooral de Fransen ijverden voor de kandidatuur van Thomas, omdat naar hun mening die post door een Fransman moest worden bekleed, nu de Engelsman E. Drummond benoemd was tot secretaris-generaal van de Volkenbond. (Schaper, *a.w.*, pag. 202).
- 41 C.R.C.I.T., 1919, pag. 195.
 - 42 Nolens, *a.w.*, pag. 17.
 - 43 C.R.C.I.T., 1920, pag. 307, 310 en 325.
 - 44 Op 10 juni 1920 had Nolens gezegd, dat de betrekkingen tussen reders en zeelieden deden denken aan een verhouding tussen „dienaren en meesters”. (C.R.C.I.T., 1920, pag. 178).
 - 45 Schaper, *a.w.*, pag. 234.
 - 46 Cf. de dossiers 399–465 in het Nolensarchief, met name de nrs. 399 en 400. Cf. ook Nolens, *a.w.*, pag. 17. N.A. 400. Cf. ook: Nolens, *a.w.*, pag. 17.
 - 47 N.A. 400. Cf. ook: Nolens, *a.w.*, pag. 17–19.
 - 48 Serrarens, *a.w.*, pag. 214–216 en C.R.C.I.T., 1921, pag. 214–216.
 - 49 C.R.C.I.T., 1927. *Rapport van de Directeur, Deel I*, pag. 248.
 - 50 C.R.C.I.T., 1926, pag. 6–7.
 - 51 C.R.C.I.T., 1927. *Rapport van de Directeur*, pag. 248–249.
 - 52 Valticos, *a.w.*, pag. 53–59 en pag. 521 e.v. Zie ook Art. 19 van de *Constitution de l'Organisation Internationale du Travail*, pag. 11–15. Deze scherpe kritiek leverde Nolens in zijn rede op 21 februari 1921. Zie: Nolens, *a.w.*, pag. 17–19.
 - 53 Thomas aan Butler: 26-4-1921. B.I.T. Doss. nr. D.601/2010/42/0 en B.I.T. D. 601/2300/42/1 in D.601/2010/42/0.
 - 54 Min. van Arbeid aan Min. van Landbouw, Nijverheid en Handel: 14-6-1921, no. 219 afd. A.D.
 - 55 Zie Gribling, *a.w.*, pag. 371–374.
 - 56 *Dagboek VIII van Aalberse*, 8-5-1922.
 - 57 *Handl. II*, 1921–1922, pag. 2630.
 - 58 Phelan, *a.w.*, pag. 71–104 en Schaper, *a.w.*, pag. 209–210.
 - 59 Gribling, *a.w.*, pag. 367.
 - 60 A. Thomas: *Politique sociale Internationale*, pag. 131.
 - 61 Memorandum van 24-10-1921. B.I.T., G.7/6/1. P. J. S. Serrarens: *De Derde Internationale Arbeidsconferentie*, pag. 60.
 - 62 Antwoord op het memorandum (ongedateerd, doch volgens Serrarens op 26 oktober 1921 verspreid): B.I.T. G.7/6/1. Jouhaux heeft nog een memorandum verspreid, waarin hij de benoeming van Serrarens bestreed. Nolens en Zaalberg antwoordden opnieuw in een document, gedateerd op 3-11-1921 (B.I.T. G.7/6/1.)
 - 63 Serrarens, *a.w.*, pag. 58–63. Folmer, *a.w.*, pag. 271–272. E. Drummond e.a.: *Dix ans de coopération internationale*, pag. 223–224. Van der Mandere, *a.w.*, pag. 417–418 en Le Roy: *The Dignity of Labor*, pag. 8–9. Voor uitvoerige documentatie o.a. in verband met het Permanent Hof van Justitie zie het archief van het Internationaal Arbeidsbureau onder dossiernr. G.7/6/1.
 - 64 Thomas aan N.: 4-8-1921. N.A. 460. Thomas aan N.: 16-9-1921. N.A. 460. Thomas aan Aalberse: 17-8-1922. B.I.T. G.7/6/1.

- 65 N.A. 400.
- 66 Serrarens, *a.w.*, pag. 11–12.
- 67 *Sociaal Leven en Streven*, Januari 1922, pag. 4.
- 68 Serrarens, *a.w.*, pag. 6–8 en 13–20. Cf. Thomas aan N.: 23-3-1921. N.A. 460.
- 69 Nolens, *a.w.*, pag. 14.
- 70 Serrarens, *a.w.*, pag. 18–19 en Id: *Het internationale werk van Dr. Nolens*, pag. 134.
- 71 Er waren 102 geldige stemmen uitgebracht. Een besluit, zoals hier moest worden genomen, vereiste een tweederde meerderheid, d.w.z. 68 stemmen. Het waren er slechts 63.
- 72 C.R.C.I.T., pag. 163–172 en Serrarens: *De Derde Internationale Arbeidsconferentie*, pag. 25–26.
- 73 Serrarens, *a.w.*, pag. 10.
- 74 Mertens in zijn korte rede op 26 mei 1926: C.R.C.I.T. 1926, pag. 5. Cf. ook aantekeningen Nolens in N.A. 400.
- 75 Schaper, *a.w.*, pag. 225.
- 76 Thomas, *a.w.*, pag. 133, 134 en 146.
- 77 Thomas aan N.: 19-4-1920. N.A. 460.
- 78 Thomas aan N.: 3-5-1921. N.A. 460.
- 79 Thomas aan N.: 4-9-1926. N.A. 460.
- 80 Thomas aan N.: 23-11-1926. N.A. 460.
- 81 Thomas aan N.: 20-6-1927. N.A. 460.

HOOFDSTUK XII

- 1 Fr. Neuwirth: *Der Löwe von Luzern. Professor Joseph Beck* passim en A. Arnou: *L'Organisation Internationale du Travail et les Catholiques*, pag. 16–17.
- 2 Nolens: V.C., 2-10-1904.
- 3 Thomas aan N.: 29-11-1920. N.A. 460.
- 4 N. aan Thomas: 10-1-1921. N.A. 460.
- 5 Het concept van deze brief van Nolens aan kardinaal Gasparri bevindt zich in N.A. 567. In het Vaticaanse archief heb ik deze brief niet kunnen inzien, maar het staat vast, dat het schrijven in het begin van 1922 door kardinaal Gasparri werd ontvangen. Dit werd mij door een functionaris van het Vaticaanse archief medegedeeld. De brief werd geschreven in september 1921, doch in januari 1922 verzonden.
- 6 Thomas aan N.: 27-1-1922. N.A. 460.
- 7 B. Schaper: *Albert Thomas*, pag. 276–277.
- 8 E. Phelan: *Yes and Albert Thomas*, pag. 247; Schaper, *a.w.*, pag. 276.
- 9 Thomas aan N.: 3-9-1927. N.A. 460.
- 10 De brief van Devinat aan Duthoit bevindt zich in dossier nr. 9 van de nalatenschap van Eugène Duthoit (Bibliothèque des Facultés Catholiques te Rijssel.)
- 11 Cf. Thomas aan Mgr. Borgongini Duca, 12-11-1927. B.I.T., C 900/99/0.
- 12 J. Joblin: *Un Jésuite dans la Vie internationale - Le Père Albert Le Roy*, pag. 245 en Serrarens aan Joblin: 16-5-1963. Deze brief bevindt zich in het persoonlijk archief van

- pater Joblin, die thans het werk van Arnou in Genève voortzet.
- 13 Thomas aan Borgongini Duca: 12-11-1927. *B.I.T.*, C 900/99/0 en dossier nr. 9 van de nalatenschap van Eugène Duthoit.
 - 14 Cf. o.a. P. Droulers: *Politique sociale et Christianisme - Le Père Desbuquois et l'Action Populaire*, pag. 163–164. Dit boek is gewijd aan het werk van pater Gustave Desbuquois. Arnou was sinds 1926 – en niet sinds 1928, zoals Schaper vermeldt – in Genève werkzaam. (Schaper, *a.w.*, pag. 237). De brief van Ledochowski bevindt zich in het archief van de Jezuïeten in Rijssel, doss. nr. C.P. 46.)
 - 15 Joblin, *a.w.*, pag. 251 e.v. en Id.: *Un Jésuite au Bureau International du Travail*, pag. 61 e.v.
 - 16 A. Le Roy: *The Dignity of Labor*, pag. 67 e.v.
 - 17 „Mission of justice and peace – The visit of Pope Paul VI to the International Labour Conference”. De rede van de paus is afgedrukt op pag. 53–61. Reeds eerder, op 4 en 5 oktober 1965, had paus Paulus VI een officieel bezoek aan de Verenigde Naties in New York gebracht. Duidelijk had Paulus VI zich ten doel gesteld: „een voortdurend dialoog met alle maatschappelijke krachten in een wereldwijd kader”. David A. Seeber: *Paulus VI, portret van tien jaar pontificaat*, pag. 196.
 - 18 Thomas aan N.: 30-3-1926. *B.I.T.* nr. 608/305 en N.A. 460.
 - 19 N. aan Thomas: 6-4-1926. *B.I.T.* nr. 608/305. Concept in N.A. 460.
 - 20 Thomas aan N.: 16-4-1926. *B.I.T.* nr. 608/305 en N.A. 460.
 - 21 N. aan Thomas: 19-4-1926. *B.I.T.* nr. 608/305.
 - 22 C.R.C.I.T. 1926, pag. 4–6. Opgemerkt zij, dat het hier om de 8e conferentie gaat. In hetzelfde jaar vond nl. ook de 9e conferentie plaats.
 - 23 C.R.C.I.T. 1926, pag. 6-9.
 - 24 *Ib.*, pag. 254–260.
 - 25 *Ib.*, pag. 289. Zie ook: *Informations. B.I.T./C.I.T.* 13 (1977) 2, pag. 11.
 - 26 C.R.C.I.T. 1926, pag. 291.
 - 27 Cf. *Bureau International du Travail, Genève 1926*, passim.
 - 28 C.R.C.I.T., 1926. Aanhangsel nr. 14, d.d. 6-6-1926, pag. XIII-XIV, en *De Maasbode*, 28-8-1931.
 - 29 B.v. in 1928. C.R.C.I.T. *Onzième Session. Rapport du Directeur. Première Partie*, pag. 124.
 - 30 *Le Temps*, 5-12-1926.
 - 31 Thomas aan N.: d.d. 18-9-1928 en 1-11-1928. (*B.I.T.*, nr. A 1/8/42 en N.A. 460).
 - 32 C.R.C.I.T., 1929, pag. 34.
 - 33 *Ib.*, pag. 36.
 - 34 *Ib.*, pag. 39.
 - 35 *Ib.*, pag. 72 en 82.
 - 36 *Ib.*, pag. 398.
 - 37 *Ib.*, pag. 521.
 - 38 *Ib.*, pag. 559.
 - 39 *De Volkenbond*, 4(1928)2.
 - 40 *De Volkenbond*, 4(1929)8, pag. 237–241.
 - 41 *De volkenbond*, 4(1929)9, pag. 278.

- 42 C.R.C.I.T., 1929, pag. 530.
- 43 *De Volkenbond*, 4(1929)9, pag. 285.
- 44 C.R.C.I.T., 1931, pag. 224. Regelmatig geeft het Internationaal Arbeidsbureau een „tableau des ratifications” van de internationale arbeidsconventies uit. Hier is gebruik gemaakt van het tableau van 1 juni 1974.
- 45 C.R.C.I.T., 1929, pag. 116–117.
- 46 *Ib.*, pag. 306–321. Reeds in 1926 had Thomas aan Nolens geschreven, naar aanleiding van een zitting van de Raad van Beheer: „Ce fut, du côté italien, une véritable comédie. Le représentant du gouvernement italien s'étonna des condamnations que l'on pouvait prononcer contre son pays.” (Thomas aan N.: 19-10-1926. N.A. 460).
- 47 C.R.C.I.T., 1929, pag. 490–499 en pag. 503.
- 48 C.R.C.I.T., 1930, pag. 488 c.v.
- 49 N.A. 300 en 437.
- 50 *Compte rendu sténographique de la quatrième séance. Conférence consultative des Mines. Genève, janvier 1930*, pag. 141–143. (N.A. 437.)
- 51 Aalberse in: *De Volkenbond*, 7(1932)9, pag. 277.
- 52 *Dagboek IX van Aalberse*, 20-9-1931.
- 53 C.R.C.I.T., 1931, pag. 224–227. (Zie ook: N.A. 443 en *De Maasbode (Ochtendblad)*, 14-6-1931).
- 54 C.R.C.I.T., 1931, pag. 396–397.
- 55 *Tableau des Ratifications*, 1 juni 1974.
- 56 N.A. 40.
- 57 Serrarens in: *De Maasbode, (Ochtendblad)*, 7-9-1930; *De Maasbode*, 28-8-1931.
- 58 *De Groene Amsterdammer*, 6-9-1930.
- 59 N.A., 490. Nolens werd in 1923 benoemd tot Minister van Staat.
- 60 Op een der eerste pagina's van zijn notitieboekje noteerde Nolens in 1923 twee gezegden. Vooreerst de Paulinische uitspraak: *Noli sapiens esse apud temetipsum* en vervolgens een merkwaardig in die tijd bekend oordeel over twee Franse staatslieden: „Briand, ne sait rien et comprend tout, Poincaré sait tout et ne comprend rien.” (N.A. 34).

HOOFDSTUK XIII

- 1 N.A., 7 en 9.
- 2 *De Telegraaf*, 26-4-1927.
- 3 *De Tijd-Maasbode*, 8-10-1960.
- 4 *De Gelderlander*, 26-4-1927.
- 5 *De Morgen*, 26-3-1927.
- 6 Cf. C. Bloemen: *Nolens, de Eenzame*, pag. 140.
- 7 De gegevens over Nolens' ziekte en dood zijn vooral, tenzij anders vermeld, ontleend aan de aantekeningen, die Aalberse op 20 september 1931 in zijn dagboek (IX) maakte.
- 8 N.K.C. XIII, 16-9-1930. A.R.S. 135.
- 9 Aalberse aan N.: 12-5-1931. N.A. 503.

- 10 Thomas aan de minister van Arbeid in Den Haag: 29-10-1931 en op diezelfde dag aan Aalberse. (B.I.T. D.600/200/1/0/42.)
- 11 Bloemen, *a.w.*, pag. 143.
- 12 Zuster Xavier aan N.: 4-7-1931. N.A. 69.
- 13 Thomas aan N.: 8-7-1931. N.A. 460.
- 14 N.A. 65.
- 15 Ongedateerde brief van Van Karnebeek aan N. N.A. 601.
- 16 Jean Nolens aan zijn broer: 29-7-1931. N.A. 72.
- 17 Jean Nolens aan zijn broer: 7-8-1931. N.A. 72.
- 18 Phine Nolens aan haar broer: 7-8-1931. N.A. 69.
- 19 M. Cobbenhagen: *In Memoriam: Zijne Excellentie Mgr. Prof. Dr. W. H. Nolens*, pag. 69-70 en Bloemen, *a.w.*, pag. 142.
- 20 Voor de mededelingen over de bezoeken van L. H. J. Beysens aan Nolens zie het interview van een verslaggever van De Maasbode met Beysens. *De Maasbode*, 28-8-1931.
- 21 Telegram Thomas aan de minister van Arbeid, 31-8-1931. (B.I.T.D. 600/100/1/0/42)
- 22 Cf. o.a. Bloemen, *a.w.*, pag. 150 en het *Algemeen Handelsblad* van 2-9-1931.
- 23 *Handl. II*, 1931-1932, pag. 3-4.
- 24 B. Schaper, *Albert Thomas*, pag. 311-320.
- 25 Cf. Brief Thomas aan de minister van Arbeid, 29-10-1931, (B.I.T. D.600/200/1/0/42).
- 26 Bloemen, *t.a.p.*
- 27 L. J. Rogier en M. de Rooy: *In Vrijheid Herboren*, pag. 680.
- 28 *De Tijd-Maasbode*, 8-10-1960.
- 29 *De Volkskrant*, 6-9-1960.
- 30 Aalberse in *De Maasbode (ochtendblad)*, 7-9-1930.
- 31 N.A. 17-41. Cf. o.a. N.A. 33, 34, 37 en 39.
- 32 *De Opmars*, 29-4-1937.
- 33 *De Tijd-Maasbode*, 8-10-1960.
- 34 Rogier en De Rooy, *a.w.*, pag. 455.
- 35 C. Elout, *Figuren en Momenten*, pag. 56.
- 36 L. N. Deckers in: P. J. M. Aalberse: *Dr. Nolens*, pag. 45.
- 37 Van Rooy in: L. J. Rogier en N. de Rooy: *In Vrijheid Herboren*, pag. 680.
- 38 *De Volkskrant*, 6-9-1960.
- 39 *De Tijd-Maasbode*, 8-12-1960. Marchant wees er eens op, dat Nolens in de Kamer altijd Monseigneur werd genoemd. (*De Maasbode, ochtendblad*, 7-9-1930).
- 40 N.A. 45.
- 41 Nolens aan zijn broer Jean, 16-2-1922. N.A. 72.

Zusammenfassung

Am 7. September 1860 wurde Willem Hubert Nolens in Venlo geboren. Seine Eltern waren Martinus Nolens (1825–1896), von Beruf Gerber und Hermina Hubertina Nolens, geb. Linskens (1828–1896). Noch am Tag seiner Geburt wurde Willem in der Martinuskirche getauft, in der er im Jahre 1887 auch seine erste Heilige Messe lesen sollte. Nachdem er die Volksschule absolviert hatte, besuchte er nacheinander die Realschule, das bischöfliche Kolleg in Weert und das bekannte Kolleg von Rolduc in der Nähe von Kerkrade. 1880 bestand er das Staatsexamen für das Lehramt am Gymnasium. Danach studierte er in Utrecht Jura und Staatswissenschaften und absolvierte 1884/85 in beiden Fakultäten. Parallel dazu studierte Nolens am bischöflichen Seminar in Roermond Theologie, wo er am 25. März 1887 zum Priester geweiht wurde.

Nolens, der sein ganzes Leben dem Priesteramt verschrieben hatte, wurde am 17. Februar 1888 Lehrer in Rolduc. Im Jahre 1890 promovierte er cum laude an der Reichsuniversität in Utrecht in der staatswissenschaftlichen und in der juristischen Fakultät. Seine Dissertation lautete: *„Die Lehre des Hl. Thomas von Aquin über das Recht.“*

In der Nachfolge des Hl. Thomas und unter dem Eindruck der bedeutenden Enzyklika „Rerum Novarum“ Papst Leos XIII., aber auch unter dem Einfluß des Georg Freiherr von Hertling begann Nolens sich mit sozialpolitischen Fragen zu beschäftigen. Er setzte seine Tätigkeit in Rolduc zwar bis 1909 fort, als er außerordentlicher Professor für Arbeitsgesetzgebung an der Gemeindeuniversität von Amsterdam wurde, aber schon von 1896 an entwickelte sich der Priester-Lehrer immer mehr zum Priester-Politiker. In diesem Jahr 1896 nämlich wurde er im Wahlbezirk

Venlo als Abgeordneter in die Zweite Kammer gewählt. Schon in seiner ersten Rede vor dem Parlament betonte er, daß bei ihm die Sozialpolitik im Vordergrund stehen würde.

Da Nolens Abgeordneter eines limburgischen Wahlbezirks war, erwartete man vom ihm, daß er im Parlament besonders die limburgischen Interessen wahrnehmen würde. Er hat dieser Erwartung entsprochen, indem er sich u.a. um die Schiffbarmachung der Maas bemühte, die vor allem auch für die Entwicklung der Industrie in Süd-Limburg von größter Bedeutung war. Bekannt wurde Nolens jedoch vor allem durch seine Bemühungen um die Entwicklung des Bergbaus in Süd-Limburg. Der Minister Lely und er waren die bedeutendsten Initiatoren des „*Gesetzes bezüglich die staatlichen Bergwerke in Limburg*“ vom 24. Juni 1901 (Staatsblatt Nr. 170). Nolens wurde auch Mitglied des am 29. Mai 1902 durch Königlichen Erlaß geschaffenen „Mijnraad“, dessen Vorsitzender er von 1913 bis zu seinem Tode war. In diesem Gremium befaßte sich Nolens besonders mit der Verbesserung der Lebensverhältnisse der Grubenarbeiter. Er bemühte sich daneben auch um ihre Organisierung, damit sie selbst ihre sozialen und wirtschaftlichen Interessen wahrnehmen könnten. So kam dann 1903 der „*Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen*“ (Zentraler Verband der röm.-kath. Bergarbeitervereinigungen) zustande.

Nolens war ein Anhänger Dr. H. Schaepmans, dem die Katholiken in den Niederlanden ihre politische Emanzipation zu verdanken haben. Die beiden Priester verband nach 1890 eine enge Freundschaft, und Schaepman nahm den soviel jüngeren Freund oft auf ausländische Kongresse namentlich in Deutschland und in der Schweiz mit. Als Schaepman 1903 starb, sahen viele in Nolens den Mann, der die politische Führung der Katholiken übernehmen würde, aber erst am 15. Februar 1910 wurde er Fraktionsvorsitzender.

Nolens' politisches Vorgehen wurde beherrscht von drei Prinzipien. Erster Grundsatz war für ihn Treue gegenüber Kirche und Vaterland, daher sein Wahlspruch: „*Utique fidelis*“. Gleichberechtigt daneben stand seine Menschenliebe, die ihn veranlaßte, jeden auf die Förderung des Allgemeinwohls zielenden Gesetzesantrag zu unterstützen. Schließlich betrachtete er ebenso wie Schaepman die Einheit der Katholiken als unabdingbare Voraussetzung für eine Politik im katholischen Geist. Um

christliche Grundsätze im öffentlichen Leben besser zur Geltung zu bringen, hielt Nolens die Zusammenarbeit mit den protestantischen Parteien (Antirevolutionäre Partei und Christlich-Historische Partei) für notwendig. Er muß als der große Förderer der christlichen Koalition angesehen werden, die im ersten Viertel unseres Jahrhunderts dem politischen Leben in den Niederlanden sein eigentümliches Gepräge verliehen hat.

Der Ausbruch des Ersten Weltkriegs im Jahre 1914 hat Nolens tief erschüttert. Seit 1897 hatte er sich auf internationaler Ebene um den gesetzlichen Arbeiterschutz bemüht, gerade weil er darin ein Mittel sah, den Weltfrieden zu sichern. Als 1906 die *Ligue Internationale des Catholiques pour la Paix* gegründet wurde, schloß Nolens sich dieser Vereinigung an. 1912 gründete er die *Nederlandse R.K. Vereniging tot Bevordering van de Wereldvrede* (Niederländische röm.-kath. Vereinigung zur Förderung des Weltfriedens). Die niederländische Regierung, die während des Krieges strikte Neutralität wahrte, betrachtete es als ihre Aufgabe, sich für die Wiederherstellung des Weltfriedens einzusetzen. Obwohl die Niederlande seit 1870 keinen diplomatischen Vertreter mehr beim Vatikan hatten, entschlossen sie sich nun, mit dem Papst Verbindung aufzunehmen. Unter dem Eindruck der Friedensenzyklika Benedicts XV. wurde Nolens im April 1915 nach Rom entsandt, um sich über die Friedensbemühungen des Papstes und deren Erfolge zu informieren. Er hatte den Auftrag, dem Papst mitzuteilen, daß die niederländische Regierung bereit sei, einen zeitweiligen Vertreter beim Vatikan zu ernennen und daß sie Den Haag als den geeigneten Ort für Friedensverhandlungen betrachte. Nolens' Reise nach Rom führte zur Ernennung eines außerordentlichen kommissarischen Gesandten der Niederlande beim Vatikan. 1920 wurde diese zeitweilige Vertretung zur festen Einrichtung.

Als Fraktionsvorsitzender war Nolens an der Bildung sämtlicher Kabinette zwischen 1913 und 1931 beteiligt. Groß war sein Anteil am Zustandekommen des Kabinetts Ruijs de Beerenbrouck 1918, des ersten von einem katholischen Premier geführten Ministerrats in den Niederlanden. Nolens war damals zum erstenmal mit der Kabinettsbildung betraut worden, überigens ohne selber des Kabinetts bei zu treten.

Nolens hatte nun zwei bedeutende Erfolge errungen: durch ihr geschlossenes Auftreten hatten die Katholiken ihre völlige politische Gleichberechtigung erreicht und außerdem war die diplomatische Verbindung

mit dem Vatikan wiederhergestellt. Die Einheit der Katholiken wurde aber mehrfach von innen bedroht, wenn es auch vorläufig nicht zum Bruch kam. Es stellte sich aber bald heraus, daß die Koalition mit den Protestantischen Parteien eine sehr brüchige Angelegenheit war, seit sie infolge der Erringung der Gleichberechtigung des konfessionellen Schulwesens mit dem öffentlichen Schulwesen von vielen für überflüssig erachtet wurde. Hinzu kam, daß einige Protestanten unter Führung des Reformierten Pfarrers Kersten die diplomatische Vertretung beim Heiligen Stuhl aufheben wollten. In der in der parlamentarischen Geschichte der Niederlande als „Kerstens Nacht“ bekannten Sitzung der Zweiten Kammer vom 11. November 1925 wußten diese Kräfte ihr Ziel zu erreichen. Das bedeutete de facto das Ende der Koalition.

Im Jahre 1900 wurde die *Association Internationale pour la Protection Légale des Travailleurs* ins Leben gerufen. Nolens gehörte zu ihren Initiatoren. Am 23. Februar 1901 gründete er zusammen mit Kerdijk die niederländische Abteilung dieser Organisation, deren Vorsitz er von 1905 bis 1926 innehatte. 1925 wurde sie umbenannt in „*Internationaler Verein für sozialen Fortschritt*“.

Nolens war auch jahrelang Mitglied des 1905 gegründeten „*Vereins gegen Arbeitslosigkeit*“ und Vorsitzender der niederländischen Sektion dieses Vereins. Außerdem trat er der „*Association Internationale des Assurances Sociales*“ bei und leitete deren niederländische Abteilung. Infolge all dieser seiner Aktivitäten erwarb er sich in den Niederlanden den Ruf eines Fachmannes auf dem Gebiet der Bekämpfung der Arbeitslosigkeit.

Unter diesen Voraussetzungen ist es begreiflich, daß die Niederländische Regierung Nolens ab 1919 mit der Leitung ihrer Delegationen bei Internationalen Arbeitskonferenzen in Washington, Genua und Genf betraute. Bei der Eröffnung des Gebäudes der Internationalen Arbeitsorganisation in Genf 1926 ergriff er das Wort und betonte die Wichtigkeit des Strebens nach Solidarität, sie sei die wahre christliche Liebe, die Ihrerseits zur Gerechtigkeit führe.

In seinen letzten lebensjahren hat Nolens sich in Genf noch ganz besonders eingesetzt für den Acht-Stunden-Tag der Grubenarbeiter. Er, der mittlerweile Staatsminister geworden war, war u.a. zunächst stellvertretender Vorsitzender, dann Vorsitzender des „Hoge Raad van Arbeid“

und des „R.K. Sociale Studieclub“. Im Jahre 1927 wurde ihm der Doctor honoris causa der juristischen Fakultät an der Universität in Löwen verliehen.

Am 27. August 1931 starb Nolens nach kurzer Krankheit in Den Haag. Auf seinen ausdrücklichen Wunsch wurde er in seiner Geburtsstadt Venlo begraben; zahlreiche Grubenarbeiter gaben ihm damals das letzte Geleit.

RÉSUMÉ

Le 7 septembre 1860 naquit à Venlo Willem Hubert Nolens. Son père, Martinus Nolens (1825–1896), était tanneur de profession. Sa mère s'appelait Hermina Hubertina Linskens (1828–1896). Willem fut baptisé le jour même de sa naissance à l'église de S. Martin, dans laquelle reçurent également le baptême ses six frères et soeurs. Plus tard il célébrerait dans cet église sa première messe. Après avoir achevé l'école primaire, Willem Nolens suivait successivement les cours du H.B.S., du collège principal à Weert et du collège renommé de Rolduc. En 1880 il passait son baccalauréat. Après cela il fit son droit à Utrecht. En 1884 il fut agrégé en droit et un an plus tard en sciences politiques.

En même temps il étudiait la théologie au Grand Séminaire de Ruremonde. Le 25 mars 1887 Mgr. F. A. H. Boermans l'ordonna prêtre.

Nolens qui pendant toute sa vie se souvenait de son sacerdoce, fut nommé le 7 février 1888 professeur à Rolduc. En 1890 il fut reçu docteur ès sciences politiques cum laude à l'université d'Utrecht sur la thèse „De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht” (La doctrine de Saint Thomas d'Aquino sur le droit). Le même jour il soutenait des thèses pour devenir docteur ès droit. Sous l'influence de S. Thomas et de l'encyclique célèbre „Rerum Novarum” du Pape Leo XIII et également sous celles des savants Allemands, notamment de George Freiherr von Hertling, Nolens allait s'occuper de la politique sociale. Bien qu'il restait professeur à Rolduc, lorsqu'il fut nommé professeur extraordinaire dans la législation ouvrière à l'université communale d'Amsterdam, il restait encore professeur à Rolduc, mais à partir de 1896 le prêtre-professeur devient de plus en plus prêtre – politicien. Car dans le cours de cette année il fut élu par la circonscription de Venlo membre de la Seconde Chambre des Etats

Généraux. Déjà dans son premier grand discours il fit savoir à ses collègues: „A partir de maintenant la politique sociale se trouve au premier plan”.

Parce que Nolens était un député d'une circonscription Limbourgeoise, on s'attendait à ce qu'il donne une attention spéciale aux problèmes Limbourgeois. Il a répondu à cette espérance. Il s'est surtout occupé de la canalisation de la Meuse, d'un énorme intérêt pour le développement de l'industrie dans le Limbourg méridional. Mais il est devenu surtout célèbre par son travail pour le développement de l'industrie minière dans la même région.

Le ministre Lely et lui-même furent les inspirateurs de la „Wet tot Exploitatie van Staatswege van Mijnen in Limburg” (Loi concernant l'exploitation par l'Etat des mines Limbourgeoises) du 24 juin 1901 (Journal officiel no. 170). Quand, en rapport avec cette loi, on créa par arrêt royal du 29 mai 1902 le „mijnraad” (conseil minière), Nolens en fut le président de 1913 jusqu'à son décès. Comme membre, Nolens s'occupait surtout de l'amélioration du bien-être des mineurs. En outre il essayait d'organiser les mineurs afin qu'ils puissent donner une opinion sur leurs intérêts sociaux et économiques. C'est lui qui pris l'initiative de réaliser en 1903 „de Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen” („Alliance centrale d'unités minières catholiques”).

Nolens fut un adepte de H. Schaepman, auquel les Pays-Bas catholiques doivent leur émancipation politique. A partir de 1898 les deux prêtres devinrent grands amis et Schaepman emmena souvent Nolens, qui était son cadet de plusieurs années aux congrès, tenus notamment en Allemagne et en Suisse, même avant que celui-ci fit son entrée dans la Seconde Chambre. Quand Schaepman décéda en 1903, bien des personnes considèrent Nolens comme l'homme, qui reprendrait la direction politique des catholiques. Mais ce ne fut que le 15 février 1910 qu'il fut élu président de la fraction parlementaire. La politique de Nolens émanait des points de départ suivants: il voulait être fidèle à Dieu et à la patrie, ce qui s'exprime dans sa devise „Utrique Fidelis”. Ensuite toujours préoccupé par de l'aspect humaine il fut disposé à soutenir chaque projet de loi, à condition qu'il visât au salut public. Enfin il considérait, comme Schaepman, l'unité des catholiques comme une condition sine qua non pour une politique dans le sens catholique.

Pour mieux faire pénétrer les principes chrétiens dans la vie publique,

Nolens estima qu'une collaboration avec les partis protestants (les anti-révolutionnaires et les chrétiens – historiques) serait nécessaire. Aussi doit-on le considérer comme le grand promoteur de la coalition chrétienne qui a laissé une forte empreinte sur la politique néerlandaise dans le premier quart de ce siècle. L'explosion de la première guerre mondiale fut naturellement un terrible choc pour Nolens. Depuis 1897 il avait, sur le plan international, travaillé activement pour une réglementation légale de la protection des ouvriers. C'était pour lui un moyen de contribuer à la paix mondiale. Lorsqu'en 1906 fut créée la „Ligue Internationale de Catholiques pour la Paix”, Nolens s'y associa. En 1912 il créa „De Nederlandse R.K. Vereeniging tot bevordering van de Wereldvrede” (Alliance néerlandaise catholique pour la promotion de la paix mondiale).

Le gouvernement néerlandais, qui voulait à tout prix garder la neutralité pendant la guerre, considérait comme sa tâche de collaborer à la restauration de la paix. Pour cette raison il se décida à prendre contact avec le Vatican, surtout après l'encyclique concernant la paix du pape Benoît XV, quoique depuis 1870 les Pays-Bas n'avaient plus de représentant au Vatican. En avril 1915 Nolens fut donc envoyé à Rome, afin de s'informer des tentatives du pape et de ce qui en résultait. Il devait porter à la connaissance du pape que le gouvernement Néerlandais était disposé à la nomination d'un ambassadeur temporaire et que le gouvernement considérait La Haye comme qualifiée pour les préliminaires de la paix. Le voyage de Nolens à Rome eut pour conséquence la nomination d'un ambassadeur temporaire et extraordinaire. En 1920 cette ambassade devient permanente.

Comme président de la fraction parlementaire Nolens fut engagé dans toutes les formations de ministères entre 1913 et 1931. Il avait une influence prépondérante sur la réalisation du ministère Ruijs de Beerenbrouck, le premier ministère néerlandais, conduit par un catholique. Nolens en fut le formateur. Nolens avait alors réalisé deux affaires importantes: par leur unité les catholiques jouissaient des mêmes droits politiques et en outre étaient rétablis les liens entre les Pays-Bas et le Vatican. D'ailleurs la joie de Nolens fut de courte durée. A plusieurs reprises l'unité interne des catholiques fut menacée, quoiqu'il n'en résulta pas une rupture de quelque importance. Il devenait clair que la coalition chrétienne était fragile parce que d'une part, bien des gens considéraient la coalition comme

superflue, car l'égalité entre l'enseignement particulier et l'enseignement public avait été réalisée et que d'autre part un certain nombre de protestants sous la conduite du pasteur Kersten voulait supprimer l'ambassade près du Saint Siège. Pendant „De nacht van Kersten” (le 11 novembre 1925) ils parvinrent à leur but. Cet événement marquait la fin véritable de la coalition.

En 1900 fut créé avec la collaboration de Nolens l'association internationale pour la protection légale des travailleurs. Nolens était membre de cette organisation jusqu'à sa transformation en 1925 en L'Association internationale pour le progrès social. Le 23 février 1901 Nolens et Kerdijk fondèrent la section Néerlandaise de cette association (de 1905 jusqu'à 1926), dont il était le président. Durant de longues années il fut également membre de l'Association internationale contre le chômage, et président de la section Néerlandaise. A cause de cela, on le considérait comme expert en fait de la lutte contre le chômage. En outre il était membre de L'Association Internationale des Assurances Sociales et président de la section Néerlandaise.

C'est facile à comprendre que le gouvernement demanda à Nolens de prendre la direction de la délégation Néerlandaise aux différentes conférences internationales du travail.

Dans son discours à l'occasion l'ouverture du bâtiment de l'organisation internationale du travail près du lac de Genève, le passage suivant faisait surtout une grande impression: „On ne peut le nier: les meilleurs de nos contemporains sont tourmentés par la soif pour l'unité. Saturés de l'analyse ils aspirent vers la synthèse”.

Dans les dernières années de sa vie Nolens s'est appliqué à Genève d'une manière spéciale à la réduction des heures de travail des mineurs.

Nolens, déjà nommé ministre d'état, était aussi vice-président, plus tard président du „Hoge Raad van Arbeid” et président du „Sociale Studieclub”. En 1927 Nolens reçut de l'université de Louvain le doctoral honoris causa ès droit à cause de ses grandes mérites. Après une courte maladie il décéda le 27 août à La Haye. Selon sa dernière volonté il fut enterré dans sa ville natale, Venlo. Ce ne fut pas par hasard que beaucoup de mineurs l'accompagnèrent pendant son dernier voyage à travers de son Limbourg bien aimé.

Personenregister

- AALBERSE, P.J.M., 1, 13, 15, 36, 106,
108-110, 115, 123-125, 132,
136-137, 142-143, 178, 185, 187,
192, 196, 199, 210-211, 214-217,
219, 221-225, 227, 229, 233-234,
236, 240, 243, 248-249, 253-254,
268-269, 271, 281, 283, 306-312,
316, 323, 337, 344, 351.
- AENGENT, J.D.J., 35-36, 145-149,
215, 307, 309.
- ALTING VAN GEUSAU, G.A.A., 192,
196.
- AMORIE VAN DER HOEVEN, H. des, 110.
- ANKERMAN, J., 164.
- ARIËNS, A.M.A.J., 20, 108, 110, 115,
254.
- ARNOU, A., 292, 359.
- ARTS, P.M., 143, 238.
- AS, G.G. VAN, 202.
- ASSER, T.M.C., 157.
- BAHLMANN, B.M., 126.
- BALDESI, G., 275.
- BARGE, J., 148, 340.
- BARLOW, M., 283-284.
- BARNES, G.N., 267, 271, 275.
- BASTIAT, C.F., 37.
- BAUER, St., 254, 263, 265, 272.
- BAUMANN, J.J., 23.
- BEAUFORT, L.J.C., 309.
- BEAUFORT, W.H. DE, 136, 152, 154,
156-158.
- BECK, J., 106, 112, 252, 255, 257, 264.
- BEELAERTS VAN BLOKLAND, F., 236.
- BENEDICTUS XV, paus, 135, 167, 174,
176, 178-179, 204, 255, 288-289,
291, 344.
- BENEŠ, E., 304.
- BERDE, W., 4.
- BERG, C. VAN DEN, 51.
- BERGANSIUS, J.W., 16.
- BERGER, L., 49.
- BERLEPSCH, H. Freihert von, 251, 253.
- BEUMER, E.J., 243.
- BEVERS, J.G.S., 59, 325.
- BEYSENS, J. Th., 36, 325.
- BEYSENS, L.H.J., 309-312, 361.
- BIESEN, J.W. VAN DEN, 133.
- BLANKENSTEIN, N. VAN, 298.
- BLANKENVOORT, J. VAN DEN, 70.
- BOERMANS, F.A.H., 8.
- BOISSARD, A., 264-265.
- BOMANS, J., 142.
- BOMMEL, C.R.A. VAN, 6.
- BON, G.P., 148.
- BONALD, L. DE, 106.
- BONGAERTS, M.C.E., 63, 187, 192, 201,
309, 311-312, 340.
- BORGONGINI, Duca, 291.
- Bos, D., 182-183.

- BOTTEMANNE, C.J.M., 29.
 BOURGEOIS, L., 260, 262.
 BRANDTS, F., 106.
 BRAUNS, H., 82-83, 99, 116, 297, 326, 332.
 BRAUTIGAM, J., 282.
 BROERE, C., 107.
 BROM, E., 132.
 BROM, G., 131, 166.
 BRUIJN, A.C. DE, 215.
 BUNGE, J.C.F., 88, 91-93.
 BURNHAM, Lord, 285.
 BUSS, Fr.J., 106.
 BUTLER, H., 304.

 CANISIUS, PETRUS, 116.
 CARLIER, J., 294.
 CARNEGIE, A., 269.
 CATHREIN, V., 36.
 CITTERS, S. VAN, 70, 76, 81, 88, 91, 93-95.
 COBBENHAGEN, M.J.H., 311.
 COLIJN, A., 185, 187, 191, 193, 197-198, 217, 220-221, 223-225, 229, 233, 235-247, 350-351.
 COLSEN, J., 97.
 CORTEN, M.R.H., 8, 16, 40.
 CORTES, DONOSO, 111.
 CORT VAN DER LINDEN, P.W.A., 20, 169, 171, 175, 177-178, 183, 185, 187, 189, 194, 197-198, 200.
 CRAMER, H., 132.
 CRANENBURG, R. VAN, 143, 339.
 CREMER, J.Th., 66.
 CUYPERS, P.J.H., 2.

 DANSSET, A., 292.
 DECKERS, L.N., 110-111, 142, 201, 215, 234, 312, 316.
 DECURTINS, K., 112, 250-253, 256-257.
 DEFOURNY, M., 113.
 DESBUQUOIS, G., 359.
 DEVINAT, P., 264, 291, 355.
 DIJK, J.B. VAN, 201, 219, 223, 225.
 DOBBELMANN, F.T.J.H., 127, 153, 158.

 DOMELA NIEUWENHUIS, F., 35.
 DOORN, W.Th.G. VAN, 163-164.
 DOUDE VAN TROOSTWIJK, W.J., 170.
 DOUTRELOUX, V.J., 106, 113.
 DREHMANN, J.H., 6, 16, 103-104, 124, 160.
 DREHMANN, J.M., 173.
 DRUCKER, H.L., 51, 183.
 DRUMMOND, E., 357.
 DUTHOIT, E., 291-292, 358.
 DUYS, J.E.W., 178.

 EERDMANS, B.D., 177.
 ELINK SCHUURMAN, W.A.H., 254.
 ELOUT, C.K., 9, 136.
 EMBDEN, D. VAN, 28.
 ENGELS, A.H.J., 201, 234.
 EPITAUX, E., 295.
 ERAS, B., 166.
 ERENS, H., 99.
 ERZBERGER, M., 176, 343.
 EUCKEN, R., 23.
 EVERTS, W., 7-8, 320.
 EYMAEL, H.J., 3.

 FALKENBURG, Ph., 260.
 FAVON, G., 250.
 FEIGENWINTER, E., 256-257.
 FERRY, J., 251.
 FISCHER, A., 16.
 FISENNE, L. VON, 134.
 FOCK, D., 188.
 FONTAINE, A., 257, 267, 269-270, 275-277, 287, 295, 304, 314.
 FREPPEL, Ch. E., 106, 111-112, 326.
 FREY, E., 250.
 FROWEIN, W.F.J., 88, 91, 93, 97.
 FRUIN, J.A., 18.

 GASPARRI, P., 173-175, 180, 246, 289, 291, 343, 358.
 GEER, D.J. DE, 182, 187, 193-194, 196, 199-200, 219, 223-225, 233, 238, 242, 246-247, 305.
 GELISSEN, H.C.J.H., 4.

- GEORGE V, koning, 178.
 GERRETSON, B.J., 234.
 GERRITSZ, J., 265.
 GIBBONS, J. kard., 106.
 GIESBERTS, J., 82, 99.
 GIORDANI, I., 299.
 GIOVANNINI, R., 16, 156, 159-160, 162-163.
 GOEMAN BORGESIUUS, H., 45, 47-48, 52-54, 183.
 GOMPERS, S., 267.
 GOOSSENS, J.W.H., 13-14, 322.
 GOSELING, C.M.J.F., 149.
 GRAAFF, S. DE, 225.
 GRINTEN, J.H.P.M. VAN DER, 148.
 GROENENDAEL, H.A.G., 62-64.
 GROOT, HUGO DE, 18, 324.
 GROOT, J.Th. DE, zie J.V. de Groot.
 GROOT, J.V. DE, 20-21, 23-24, 29-30, 108, 115, 335.
 GRUYTERS, E., 108.
 GUALTIERI, D., 163, 165.
 GUÉRIN, L., 270, 272, 275.

 HAAZEVOET, P.J.J., 201.
 HAFFMANS, E., 39-40, 43-44.
 HAFFMANS, J.H.L., 39, 41, 43-44, 110, 126, 326.
 HARMEL, L., 106.
 HARTE VAN TECKLENBURG, J.J.I., 16.
 HARTOGH, A.F.K., 47, 69.
 HASSELT, A.K.P.F.R. VAN, 70, 76, 78.
 HEDICK, W., 3.
 HEEMSKERK, Th., 185, 193, 196, 202, 221, 225, 243.
 HEERKENS THIJSEN, J.M.J.E., 134.
 HEFFTER, A.W., 26.
 HELLEPUTTE, J., 106.
 HELLO, E., 30, 33.
 HENDRIK, prins, 15-16, 159, 305.
 HENTZEN, o.f.m. Cass., 150.
 HERTLING, G. Freiherr von, 35, 106, 115-118, 344.
 HITZE, Fr., 82, 99, 106, 116, 252, 326.
 HOEFNAGELS, H., 118.

 HOUBEN, Chr., 40, 51.
 HOUTEN, S. VAN, 121.
 HOWARD, H., 178, 343.

 IDENBURG, A.W.F., 185-187, 191-197, 237, 346.
 IHERING, R. VON, 22.
 IJSSELSTEIN, H.A., 187, 192, 196, 223, 225.

 JANSSEN, F., 63.
 JANSSEN, A., 113.
 JITTA, A.C.JOSEPHUS, 304.
 JOBLIN, s.j., J., 291.
 JOHANNES XXIII, paus, 125, 293.
 JONG VAN BEEK EN DONK, B. DE, 298-299.
 JONGE, B.C. DE, 194-195, 225.
 JOOS, J., 264.
 JOUHAUX, L., 267, 271-272, 275, 280, 287, 297-300, 357.

 KAAS, L., 326.
 KAN, J.B., 245.
 KARNEBEEK, H.A. VAN, 196-197, 212-213, 221-222, 225-227, 229-230, 232, 237-238, 246, 308, 346.
 KASTEEL, P., 8, 180, 266, 305, 314.
 KAT, R. DE, 88, 91, 93.
 KELLENAERS, A., 40, 322.
 KELLENAERS, J.B.M.H.W., 40.
 KERDIJK, A., 254.
 KERSTEN, G.H., 138, 216, 220, 228-230, 232, 240-242, 246, 294.
 KETTELER, W.E. VON, 106, 111.
 KLOOS, W., 111.
 KOLKMAN, M.J.C.M., 110, 128-130, 132, 134, 161-162, 186, 191.
 KOLPING, A., 106.
 KÖNIG, A.A.H.W., 192, 196, 225.
 KOOLEN, D.A.P.N., 134, 141, 148-149, 187, 192, 201-202, 234-235, 238.
 KOPP, G., 252, 326.
 KORS, J.B., 166.

- KORTENHORST, L.G., 36, 143.
 KRAUS, J., 58-59, 331.
 KRUYT, J.W., 203.
 KUIPER, C.J., 65.
 KUN, E.A.M. VAN DER, 128.
 KUYPER, A., 15-16, 20, 48, 136, 159,
 185-187, 191, 232, 341.

 LAAR, A.R. VAN DE, 184.
 LANGEN WENDELS, G.J. DE, 148, 167,
 340.
 LAW, C., 278.
 LAZARD, M., 259, 264.
 LEDEBOER, R.B., 187.
 LEDOCHOWSKI, W., 292, 359.
 LEEMANS, W.E., 88, 332.
 LEESBERG, A.J.M., 148.
 LEEUWEN, W.H. VAN, 27, 29.
 LE GRAND, DANIEL, 250.
 LELY, C., 56-57, 60, 69-73, 75, 96, 261.
 LEO XIII, paus, 12, 15, 17, 20, 105, 115,
 121, 123-124, 153 e.v., 166, 252,
 254-255, 307, 327, 340.
 LEVENBACH, M.G., 38.
 LEVY, J.A., 21, 23-24.
 LIEVEGOED, A.J., 298.
 LIMBURG, J., 245.
 LIMBURG STIRUM, P. VAN, 198.
 LINSKENS, H.H., 2, 319.
 LINSSEN, L., 321.
 LINTELO, B.J. baron DE GEER VAN
 JUTPHAAS, 18.
 LOEFF, J.A., 16, 30, 132, 169, 186-187,
 191-192.
 LOON, H.W. VAN, 271.
 LOUDON, L., 168-169, 171-175, 177.
 LOUTER, J. DE, 18-19, 21, 242, 323.
 LÖWENSTEIN, K. VON, 252.

 MAESSEN, P.J., 5-6.
 MAHAIM, E., 253, 267, 269, 275,
 294-295.
 MAJORIBANKS, D.S., 271-272.
 MANNING, H., 106, 111.
 MARCHANT, H.P., 188, 222, 242-243.

 MAREES VAN SWINDEREN, R. DE, 162,
 164-165, 201, 343, 346.
 MAREZ OYENS, J.C. DE, 70, 72-73, 75.
 MARRES, P.H., 8.
 MARX, K., 105.
 MEESTER, Th.H. DE, 94, 177.
 MERMILLOD, G., 106, 112.
 MERRY DEL VAL, kard., 257.
 MERTENS, C., 285.
 METHORST, H.W., 260.
 MICHIELS VAN VERDUYNEN, L.P.M.H.,
 156-157.
 MILLERAND, A., 253, 256, 260.
 MOCKENHAUPT, H., 82, 326.
 MOERAVIEFF, graaf, 152.
 MOLENGRAFF, G.A.F., 98.
 MORSEY, R., 326.
 MÜLLER, P.L.J.M.A., 11.
 MUN, A. DE, 106, 252.
 MURRAY BUTTLER, J., 304.
 MUSSOLINI, B., 144.

 NELISSEN, A.P.L., 30, 325.
 NICOLAAS II, tsaar, 151 e.v.
 NIJSSEN, M., 4.
 NISPEN TOT SEVENAER, H.C.J.M. VAN,
 106, 108.
 NISPEN TOT SEVENAER, O. VAN, 164,
 166, 169, 179, 186-187, 192-196,
 198, 216, 218, 244, 248, 346.
 NOLENS, G.H., 319.
 NOLENS, J.G., 2, 5, 268-269, 309-311,
 317, 319.
 NOLENS, J.H., 307-308, 311, 317-318.
 NOLENS, M., 2, 6, 319.

 ORTERER, G. VON, 114.
 OUD, P.J., 150, 180, 185-186, 199, 216,
 229.
 OUDEGEEST, J., 209, 264, 268-269, 275,
 282-283.
 OZANAM, Fr., 106, 108.

 PACELLI, E., 167, 307, 344, 352.
 PALMA CASTIGLIONE, G. DI, 313.

PAREDIS, J.A., 6-7.
 PASSTOORS, W.C.J., 106, 108, 115.
 PATIJN, J.A.N., 246.
 PAULUS VI, paus, 293, 359.
 PERSIJN, J., 113.
 PETERS, J., 7, 51.
 PHELAN, E.J., 268, 272, 287, 290.
 PIEPER, A., 257.
 PIERSON, N.G., 20, 48, 136.
 PIUS IX, paus, 113.
 PIUS X, paus, 161, 163, 166-167, 255, 288.
 PIUS XI, paus, 255, 290-292, 301.
 PIUS XII, paus, 292.
 PLEYTE, Th.B., 198.
 POELS, H.A., 96-97, 99, 101, 104, 115, 124, 202, 316.
 POLL, MAX VAN, 145, 248.
 POP, W.F., 216.
 POSTHUMA, F.E., 189, 193, 201.
 POTHAST, B.A., 320.
 PUCHINGER, G., 186, 195, 224, 228.
 PYTHON, G., 256.

 QUACK, H.P.G., 28, 34.
 QUAY, J.E. DE, 192.

 RAEDTS, C.E.P.M., 66, 329.
 RAMPOLLA, M., 152, 160, 166.
 RAVENSTEIJN, W. VAN, 203.
 RAZZA, L., 299.
 REGOUT, E.R.H., 30, 325.
 REGOUT, L.H.W., 30, 60, 72, 75, 78, 89, 91, 94-95, 169, 176, 178, 254, 258, 325, 329, 331.
 RIJCKEVORSEL, A. VAN, 148.
 RIJKEN, A., 169.
 RIJN, H.B.J. VAN, 39, 49-54.
 RIJZEWIJK, J. VAN, 233.
 ROËLL, N.W., 275.
 ROGIER, L.J., 131, 314.
 ROLL, J.F.R., 254.
 ROOY, N. DE, 14, 112, 143, 316.
 ROSSUM, CSSR. W.M. VAN, 166, 173.
 RU, C. DE, 150.

RUIJS DE BEERENBROUCK, Chr. J.M., 59, 103-104, 106, 115, 134, 141, 143, 148-149, 169, 185, 187, 192-194, 196-200, 202, 204, 211, 213-214, 216-229, 232-233, 235, 237-238, 244, 246-248, 254, 311.
 RUIJS DE BEERENBROUCK, G.L.M.H., 16, 54, 126.
 RUTGERS, V.H., 192, 218, 235, 237.

 SASSEN, F., 185-186, 190, 321.
 SAVORNIN LOHMAN, A.F. DE, 15, 71, 127, 158, 177, 187-188, 190-195, 197-198, 220, 222, 224, 226, 323.
 SCHAEPMAN, H.J.A.M., 7, 10, 12-13, 15, 20, 39-40, 42-44, 66, 104-106, 108-117, 120, 122-133, 136-139, 148, 153, 156-160, 180, 252, 254, 322, 326-327, 330, 335-336, 341.
 SCHAPER, J.H.A., 202, 205-207, 209, 271, 290, 354.
 SCHAYK, J.G. VAN, 233-235, 240 en 313.
 SCHERRER, H., 256-257.
 SCHIOPPA, L., 305.
 SCHMEITZ, P., 14, 322.
 SCHNEIDER, H.J.J., 6, 320.
 SCHOKKING, J.W., 218, 223-224, 228-229, 232, 237, 242, 246, 351.
 SCHRAM, D., 2.
 SCHRIJNEN, JOS., 325.
 SCHRIJNEN, L.J.A.H., 4, 305, 311-312.
 SCHRIJNEN, P., 4.
 SEIPEL, I., 304, 326.
 SERRARENS, P.J.S., 215, 264, 282-283, 291, 304, 357.
 SÉVAUX, P. DE, 4.
 SLOET, D., 106.
 SMIT, J.W., 196, 200.
 SNICKERS, P.M., 29.
 SNIJDERS, C.J., 194, 200.
 SNOECK HENKEMANS, J.R., 243.
 SODERINI, E., 255.
 STAALMAN, A.P., 184.
 STASIEWSKY, B., 326.
 STEGER, L., 306, 309-310, 312.

- STRUIJCKEN, A.A.H., 27-29, 182, 324.
 SUAREZ, FRANCISCO, 26, 324.
- TACCI, G.D., 156, 163, 168, 176.
 TAK, P.L., 254.
 TALMA, A.S., 95-96, 183, 189, 211, 254-255.
 TARNASSI, Fr., 154-156.
 TEILHARD DE CHARDIN, P., 125.
 TERSTAPPEN, A., 321.
 TERWISGA, W.J., 3-4.
 TESSIER, G., 291.
 TETS VAN GOUDRIAAN, G.C.W., 224, 237.
 THIENEN, G.J. VAN, 268.
 THOMAS, A., 253, 255, 263-265, 267, 269, 277, 280-282, 285-294, 296-297, 304, 307-308, 312, 314, 357, 360.
 THOMAS, Jos, 101.
 THOMAS VAN AQUINO, 8, 17-26, 31, 34, 36, 114, 118, 249.
 THOMPSON, M.A., 12, 144, 162.
 THORBECKE, J.B., 3, 45.
 TOUR DU PIN, R. DE LA, 106.
 TOWNLEY, W., 201, 346.
 TRAVAGLINO, J.A.N., 132, 159.
 TREUB, M.W.F., 136, 183, 189, 193, 196.
 TRIMBORN, K., 257.
 TRIP, L.J.A., 192, 194, 196, 199-200.
 TROELSTRA, P.J., 47, 140-141, 161-162, 182-183, 187-188, 200-203, 205-210, 222, 230-232, 344.
- VALLEGA, G.Fr., 168-170.
 VANDERPOL, M.A., 166.
 VANNUTELLI, S., 166.
 VARLEZ, L., 259, 265.
 VEEGENS, J.D., 86-87, 94-95, 331.
 VENIZELOS, E.K., 304.
 VENNE, A. VAN DE, 14.
 VERAART, J.A., 29-30, 36-37, 143-149, 215, 244-245.
 VERBEEK, R.P.M., 76.
- VERBERNE, L.G.J., 13, 70, 72.
 VERHAGEN, J.A.H., 185-186, 190-191, 199, 234.
 VERKADE, J.A.E., 268.
 VERMEULEN, P.J.F., 153.
 VERSCHUUR, T.J., 312.
 VERVERS, E.G.H., 144, 339.
 VISSER, J.Th. DE, 154, 157-158, 164, 192, 199, 216-217, 219, 223, 225, 243, 245-246.
 VISSER VAN IJZENDOORN, A.C., 188.
 VLEKKE, J.F., 106.
 VLIJMEN, B.R.F. VAN, 128, 132.
 VLUGT, W. VAN DER, 19-23, 26.
 VOLLENHOVEN, M.W.R. VAN, 63.
 VOORT VAN ZIJP, C. VAN DER, 63, 164, 188, 191-192, 197.
 VOOYS, P. DE, 331.
 VOS VAN STEENWIJK, J.A. baron de, 187-188, 194.
 VRIES, S. DE, 199, 216, 218.
 VUUREN, A.C.A. VAN, 248, 305.
- WASZINK, M.A.M., 246.
 WATERSCHOOT VAN DER GRACHT, W.A.J. VAN, 77, 88, 94, 96, 160, 332.
 WEISS, A.M., 17.
 WELDEREN RENGERS, W.B.R. VAN, 173.
 WELDEREN RENGERS, W.J. VAN, 150, 179.
 WELIE, A. VAN, 312.
 WELY, J. VAN, 113, 132.
 WENCKEBACH, H.J.E., 72-73, 87-92, 331.
 WESTERVELD, E.P., 233-234.
 WETERING, H. VAN DE, 16, 214.
 WIJCK, C.H.A. VAN DER, 78, 88, 90-92, 331.
 WIJDEVELD, G., 180.
 WIJNBURGEN, A.I.M.J. VAN, 134, 139, 141, 147, 221, 248-249.
 WIJNKOOP, D.J., 205.
 WILDE, J.A. DE, 214.

WILHELM II, keizer, 68, 167, 251-252,
343, 352.

WILHELMINA, koningin, 152, 154 e.v.,
167-168, 171-172, 174, 182 e.v., 221
e.v., 236-237, 241, 312.

WILLEM II, zie Wilhelm II, keizer.

WILSON, W.B., 268-269, 277.

WITLOX, J.H.J.M., 130-131.

WITTERT VAN HOOGLAND, E.B.F.F.,
339.

WITTEWAALL VAN STOETWEGEN,
E.W.F., 152.

WOLFE, H., 294.

WOUTERS, H.J.H., 6.

ZAALBERG, C.J.Ph., 282, 284, 357.

ZANDT, P., 241.

ZELLERHOF, C., 130.

ZIELEMANS, Chr., 104.

ZIMMERMAN, A.R., 200, 346.

ZWIJSEN, J., 108.

- 1 Dr. M. G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*
- 2 Dr. Remigius Dieteren O. F. M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek*
- 3 Dr. J. M. Gijsen, *Nikolaus Heyendal (2 delen)*
- 4 Drs. J. F. R. Philips, Drs. J. C. G. M. Jansen, Drs. Th. J. A. H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*
- 5 Dr. P. Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*
- 6 Dr. E. Roebroeck, *Het land van Montfort*
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*
- 8 Dr. J. M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886) bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A. H. Paape, *Donkere jaren*
- 11 Dr. Mr. H. H. E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*
- 12 Dr. C. van den Berg, H. B. J. van Rijn, *burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne*
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr. P. L. Nève, *Het rijkskamergericht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg*
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II*
- 18 Ir. C. E. P. M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr. S. Y. A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkeheid*
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr. J. P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*

